

મુદક—એસ. બહી, પંચાકર, મુખર્ વેભવ પ્રેસ,
સર્વેટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા એસાયન્ડ બિ.કોર્ગ,
સેન્ટ્રલ રોડ, ગિરગામ-મુખર્.

આવૃત્તિ: પહેલી

પ્રત: ૧૧૦૦

પ્રકાશક:—અન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

તથા

ગોપુળલાલ દૌલતરામ બટ્ટ, (લીલેચારલે)

મૂલ્ય:

આના આઠ માત્ર

મુદકુકાર્ય થઈ

પુસ્તક 'ધી ગુજરાતી' પ્રેસ, સર્વેટ, કોટ, મુખર્.
જીબીએ બેચાઈ પ્રેસ, કોટ, મુખર્.

કાવ્ય ખબરદાર કનકોત્સવ આલનન્દનપ્રય

લેખાનુક્રમ

વિષય

નામ

પૃષ્ઠ

૧ પુસ્તકાર	...	...	...	...	...	...
૨ સંપાદકીય						
૩ અભિનન્દન-સંદેશ						
૪ સુન્દર અને ભવ્ય					આનન્દશંકર કુવ	૧
૫ કવિ ખબરદારનાં કાવ્યરત્નોની એક દંડી-ઉડતી નોંધ					કૃષ્ણલાલ બેવેરી	૨
૬ કનક-અભિનન્દન					કાકા કાલેલકર	૪
૭ કાવ્યરચનાની તવારીખ					રૂસ્તમ પેમાસ્ટર	૫
૮ કવિવર ખબરદાર: એક પ્રશસ્તિ					કવિ લલિત	૬
૯ કવિશ્રી અરહેશર ફરામજી ખબરદાર અને તેમની કવિતા					નગીનદાસ સંઘવી	૮
૧૦ કવિશ્રી અરહેશર ફરામજી ખબરદાર એટલે શું ?					મટુભાઈ કાંટાવાળા	૧૧
૧૧ કવિશ્રી ખબરદાર અને તેમની કાવ્યકૃતિઓ					અંબાલાલ જાની	૧૩
૧૨ કવિશ્રી ખબરદાર					હિંમતલાલ અંબરીયા	૧૬
૧૩ કવિ અરહેશર ફરામજી ખબરદાર					મણિલાલ ભટ્ટ	૧૮
૧૪ ગુજરાતી 'કાવ્યવ્યોમ'માં વિદ્યમાન 'સપ્તર્ષિ'					અન્દ્રશંકર પંડ્યા	૧૯
૧૫ કનકોત્સવને આંગણે શકુન					રાજેન્દ્રરાવ દલાલ	૨૫
૧૬ કવિશ્રી ખબરદારની કવિતા વિષે મહારા બે જોલ					જીવણજી મોદી	૨૬
૧૭ પારસી કવિઓ: આગલા અને હાલના					પાલનજી દેસાઈ	૨૯
૧૮ સહૃદય કવિજન					ગોકળદાસ રાયચુરા	૩૧
૧૯ કવિશ્રી ખબરદાર: એક કૃતજ્ઞ અંજલિ					હરભાઈ ત્રિવેદી	૩૩
૨૦ કવિસત્કાર					કવિ કુંજ	૩૪
૨૧ કવિ ખબરદારની અર્ધશતાબ્દિ					કનૈયાલાલ મુનશી	૩૬
૨૨ અભિનન્દન અને શુભેચ્છા					લીલાવતી મુનશી	૩૬
૨૩ કવિશ્રી ખબરદાર: ભવિષ્યદ્રષ્ટા					જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૩૭
૨૪ ખબરદારની ખરી મહત્તા					લક્ષ્મીબેન ડોસાણી	૪૦
૨૫ કવિશ્રી ખબરદાર એક દ્વિચ્છુક તરીકે					ખરશેહજી વાઢીયા	૪૨
૨૬ કવિશ્રી ખબરદાર અને પારસીઓ					પ્રો. કીરોજ દાવર	૪૬
૨૭ કવિ-મંજુર ખબરદાર					સોરાબજી દેસાઈ	૪૯
૨૮ સાત રાતની યાદ					કીરોજશાહ મહેતા	૫૨

૨૯ કવિશ્રી ખખરદારનો કનકોત્સવ અને પારસી કોમને

શિષ્ટ ગુજરાતી શીખવાની ગ્રેરણી

૩૦ કવિશ્રી ખખરદાર એક વન્દન

૩૧ એક હમદીનની મુબારકબાદી

૩૨ પ્રતાપ

૩૩ ખખરદાર અને સુન્દરીસો-દર્શ

૩૪ કવિ 'અદલ'ને અભિનન્દન

૩૫ લોક-દુહયનો કવિ

૩૬ સરદ શત છંદ !

૩૭ કવિશ્રી ખખરદારનું તત્ત્વચિન્તન

૩૮ કવિ ખખરદારનાં ગીતો-ઢાળની દૃષ્ટિએ

૩૯ કવિવર ખખરદારનાં કાવ્યોમાં અતર્ગત ધ્વનિ

૪૦ જય જય ખખરદાર !

૪૧ તત્ત્વદર્શી કવિ ખખરદાર

૪૨ કવિશ્રી ખખરદાર

૪૩ કવિ મોટાલાણની ઝોળખ

વિશિષ્ટ ગુણુદર્શન

૪૪ કાવ્યરસિકા

૪૫ ગુજરાતનું 'પહેલું' 'રાજદ્રોહી' કાવ્ય

૪૬ ભારતનો ટ'કાર

૪૭ સદેશિકા

૪૮ પ્રદાનો સંદેશવાહક

૪૯ કલિકા

૫૦ ખખરદાર અને 'મધરામણી'

૫૧ કવિશ્રી 'ખખરદાર'ના રસોવાનો: એક વિહંગાવલોકન

૫૨ દર્શનિકાનું તત્ત્વદર્શન

૫૩ દર્શનિકા

ચરિત્રવિભાગ

૫૪ કવિશ્રી અરદેશર ફરામણ ખખરદારની જીવનરેખા

૫૫ ભુચો-કવિ ખખરદાર

૫૬ કવિશ્રી અરદેશર ફરામણ ખખરદારના કેટલાંક સંસ્મરણ

૫૭ શ્રી ખખરદારનાં સ્વચ્છિત્ર ગીતો

૫૮ કાવ્યાલોકિઓ

૩૧ ડૉ. સોહરામ સંતોઠ

ફરામદેશ ધનભૂરા

માણેક દાદાચાનણ

છોટાલાલ જાગીરદાર

ભારતરામ મહેતા

ધનશંકર ત્રિપાઠી

સ્નેહરશ્મિ

ચતુરભાઈ પટેલ

રોહિત દવે

મંજુલાલ મજમુદાર

મહુલાદણ દીવાનજી

બરબેરજી ભટ્ટા

મણિલાલ દેસાઈ

હરિપ્રસાદ દેસાઈ

બાબુભાઈ દેસાઈ

હીરાલાલ ખરેખ

નટવર વીમાવાળા

જયોતીન્દ્ર દવે

વિજયરામ વૈદ્ય

ગણપતલાલ જોશી

નરીમાન ગોળવાળા

અતિમુખશંકર ત્રિવેદી

સુંદરલાલ જોષી

રામનારાયણ પાઠક

એચ તારાચારવાળા

પીયૂષ

મોજમ'ઠળ

અંબાલાલ ઠક્કર

કચ્છલાલ આમાવાળા

વિવિધ લેખકો

૫૫

૫૬

૫૭

૫૮

૫૯

૬૪

૬૭

૭૦

૭૧

૭૫

૮૨

૯૧

૯૨

૯૪

૯૬

૯૬

૯૮

૧૦૧

૧૦૪

૧૦૭

૧૧૦

૧૧૬

૧૧૯

૧૩૨

૧૩૩

૧૩૪

૧૪૦

૧૪૩

૧૪૬

૧૪૭-૧૫૬

પુરસ્કાર

ભગવતી સરસ્વતીના આવિષ્કાર સમા કોઈ પણ અન્યનો પુરસ્કાર કરવાનો પુણ્ય પ્રસંગ જોટલે સદ્ભાગ્ય; તે પછી જેમાં મહાશુજરાતનાં માનવમણિશાં લેખક-લેખિકાઓ સરસ્વતી માતની સતત સેવા સર્વ સંયોગોમાં કર્યે જનાર એક પ્રિય કવિગન્ધુને સ્નેહાંજલિઓ સમર્પી હોય તેવા મંગલઅન્યનો પુરસ્કાર કરવાનું સદ્ભાગ્ય-અને તે પણ ‘કનકોત્સવ’ સમા શુભ સમયે-એતે કેવલ અમૂલ્ય પ્રભુપ્રસાદ જ !

અને એ અમૂલ્ય પ્રભુપ્રસાદ પણ ફેટલોળધો વધારે અમૂલ્ય બને જ્યાં મહાશુજરાતના એક માનીતા કવિશ્રીને ‘અભિનન્દન-અન્ય’નું અર્પણ કરવા આચાર્યશ્રી આનન્દશકરભાઈ જેવી મહાશુજરાતની માધુર્યમયી વિદ્યામૂર્તિ સ્વયમેવ મોલુદ હોય ? ખરેખર, સમિતિ સંતોષની સીમા અતુલ્ય છે.

મુંબાઈવાસી ખગરદારપ્રેમી શુજરાતીઓ-પછી તે હિન્દુ હો કે પારસી, મુસલમાન હો કે ખ્રીસ્તી-એકત્ર થઈને આ પ્રસંગ ઉજવે અને ‘સમિતિ’ને સ્થાનિક મુખ બનાવે તે તો સ્વાભાવિક હોઈ સમજાય, પણ સંયોગોએ “અભિનન્દન-અન્ય”ને મહાશુજરાતની સાક્ષરતાના મુખરૂપ બનાવી ‘સમિતિ’નું સેવાક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું છે મુંબાઈ ઉપર મહાશુજરાતની એ મમતા મુંબાઈની ‘સમિતિ’ના સાહસને સદ્ભાવભરી આંખે જોવાવશે એ આશા અને શ્રદ્ધા ‘સમિતિ’ને બલ દે છે.

‘સમિતિ’ સમજે છે કે કવિશ્રી ખગરદાર એ જેમ મહાશુજરાતનું શુજરાતને મહાર્પણ છે તેમ સારી ય પારસી કોમનું પણ છે ! ખારસો વર્ષના વસવટનો સાર્થક બદલો.

અને ‘સમિતિ’ પ્રાર્થે છે પ્રભુને :

“કવિશ્રી જેવા અમારા મોઘા રતનનું નિરન્તર જતન કરો !” તથાસ્તુ !

સર કાવસજી હોલ,

મુંબાઈ,

તા. ૬ ફી નવેમ્બર ૧૯૩૧

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

પ્રમુખ

જીવણજી જમશેદજી મોદી

ઉપ-પ્રમુખો

કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરી

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

ખરજેરજી ફરામજી ભટ્ટચા

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

રસિકમણિબહેન દેસાઈ

સાદીક

ફીરોજ રતનાકર

ગોકુળભાઈ દૌલતરામ ભટ્ટ

મંત્રીઓ

લીલાવતી સુનરી

રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ

ક્રિયાધ્યક્ષો

અંબાલાલ જીલાખીરામ બની

યજેશ હ. શુક્લ

“પારસી લેખક મંડલ”

“રથેસ્તાર મંડળ” (શ્રી. ખરશેદજી વાડીયા)

“પારસી રાજકીય સભા”

સંપાદકીય

“ કવિશ્રી ખબરદાર કનકોત્સવ સમિતિ ” શનિવાર તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ ને દિવસે મુંબાઈ-ઉપનગરવાસી ખબરદારપ્રેમીઓની બહાર સભામાં સ્વાઈ. કવિશ્રીને, ગુજરાતમાં લેખક-લેખિકાઓની હૃદયાન્ગલિઓથી આર્દ્ર “ અભિનન્દન ગ્રંથ ” અર્પણ કરવાનું પથ નિશ્ચિત થયું અને એ કાર્ય અમને સોંપાયું. ચાર-પાંચ સપ્તાહોના ઉદ્યોગના ફલરૂપે આ સંચય કવિને તથા ગુજરાતને ચરણે ધરાય છે.

“ ગ્રંથ ” તેવારી માટે સમયની તેમજ ઈતર સાધનોની આવશ્યક અનુકૂળતા અમુક જ પ્રમાણમાં હતી. કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાંનાં શબ્દચિત્રો અકિત કરાવવાનો મનોરથ હતો. શ્રી. છોટાલાલ જોશીને એ માટે વિશ્વસિ પથ કરવામાં આવી હતી. એમની કલાકૃતિઓ પૂર્ણરૂપે પાછી મળતાં વાર લાગી અને તેથી અત્ર તે દાખલ કરી શકાઈ નથી. જે રૂપે આ ગ્રંથ આપની સમક્ષ રજુ કરી શકાય છે તે માટે કેવલ પ્રભુનો પાડમાનવા જેવો છે. જે જે દોષો આમાં રહેવા પામ્યા છે તે તે અમારી મર્યાદાઓનું પરિણામ, વાચક તેમજ વિવેચક આ સર્વ ધ્યાનમાં રાખે અને આ સામગ્રીને વિલાકે.

આમાં જે સુંદર દેખાય તેનો પહેલો જથ્થા ઉલટથી કવિબંધુને અન્ગલિ દેવા આગળ આવનાર ગુજરાતનાં સાહિત્યસેવાર્થી લેખક-લેખિકાઓને; બીજો, સમિતિનાં સર્વ સભ્યોને; અને ત્રીજો, પોતે અમારી સમિતિમાં ન હોવા છતાં ‘ છીએ ’ એમ માની લઈને સેવા સમર્પનાર ત્રિપુટી શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ, શ્રી. અંબાલાલ જાની, શ્રી. યજ્ઞેશ શુક્લને. સેવાઓનાં કાંઈ મૂલ્ય અપાય છે ? પારસીબંધુઓનાં ગદ્યપદ લખાણો મળ્યાં તેવાં જ રહેજસાજ નોંઠણી દુરસ્તી કરી છપાયાં છે. એ સર્વ લાઇઓના-એમની સંસ્થાઓના મળેલ સહકાર માટે જીદો આભાર માનીએ ? ઈતર લેખોની નોંઠણી પણ લેખકની જ રાખી છે.

બહુ જ યોદી મુદતમાં એટલે કે લગભગ ૧૨ દિવસમાં અને મુરકેલ ગૂંચવણભરી સ્થિતિમાં રાતદિવસ જોયા વગર ખાસ કાળજી રાખી જેનું બની શક્યું તેણું સાફ છાપી આપવામાં તત્પરતા દાખવનાર “ મુંબાઈ વેલવ મુદ્રણાલય ” નો અને એમના પ્રેરક મેનેજર શ્રી. બાસ્કરરાવ મહાદેવ સિદ્ધચેનો આભાર માનવો જરૂરી છે.

ઘણા પૂછે છે: આપો છો ગ્રંથ ને દયો છો માત્ર આના આઠ ? સમિતિનો ઉત્તર: ગુજરાતના બની શકે તેટલાં દિવો ગુજરાતનાં લેખક-લેખિકાની હૃદયાન્ગલિઓનાં અમૃત પોતામાં ભરે અને અમીમંચ આંખે કવિને કનકમય જુએ તો જ “ કનકોત્સવ ” સાર્યક ને ? આવા ગ્રંથનાં તો લાખે વહાણાં કરવાં ઘટે-કનકનો ઉત્સવ !

અને ઉત્સવનાં કાર્યો ત્રત્યક્ષ કે ખરોક્ષ સેવાથી સફલ કરવામાં જેનું જેનું સમર્પણ તેનું તેનું આભાર ઉપર ચોખ્ખું દહેણું.

મુંબાઈ

તા. ૬-૧૧-૧૯૩૧

અન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
ગોકુળલાઈ દોલતરામ ભટ્ટ

સંપાદકી

તા. ૬. ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય ચાલુ હતું તે દરમ્યાન “ સાહિત્ય ” માસિકનો નવેમ્બર માસનો ખાસ ખજાર દાર-ગ્રંથ બહાર પડ્યો છે. એમાં કેટલાંક ગ્રંથ સાર સ્તીકૃત થયેલ લખાણો છપાયાં છે. તેથી વજ્રછપાવનાં તેનાં લખાણોની પુનરાવૃત્તિ કરી નથી. એકંદરે એકજ લેખ બન્ને સ્થળે આવવા પામ્યો છે. સંપાદકી

અભિનન્દન-સન્દેશ

મહાત્મા ગાંધી, પ્રભાસંકર પટ્ટણી, તથા શ્રી મહાદેવ દેસાઈ

(From London, 4th Nov. 1931)

Congratulations Khabaradar attainment Golden Jubilee. Gandhi Pattani Mahadev.

(લંડનથી, તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૩૧)

અખરદારના કુન્ડાત્સવ નિમિત્ત અભિનન્દન, ગાંધી-પટ્ટણી-મહાદેવ

સાક્ષર શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

પથાહી વગ હોઇને પણ જોએએ ગુર્જરીગિરાની આરાધના છોડી નથી એવા સાહિત્યવીરની હું 'શી પ્રશંસા કરું ? મહારે અંતરાત્મા એમના આયુષ્યના ઉત્તરાર્ધનું સંપૂર્ણ આરોગ્ય ઝંખી રહ્યો છે. એમને-એમની કવિતાસમૃદ્ધિને-આવકાર તો ગૂંજરાતે અને બહદુરગૂંજરાતે અંત કરણપૂર્વક આપેલો જ છે. એમને અભિનન્દન પૂર્વર્થે ઉત્તીર્ણ થતાં રથે રથેથી અપારો જ. ગૂંજરાતમાં નહિ બૃહદ્ ગૂંજરાતમાં નહિ, છતાં બનેને માથે જે સુગંધ તેમાં થનાર સંમેલનને હું સંપૂર્ણ વિનય ઇચ્છું છું.

સાક્ષર શ્રી. છગનલાલ હરિલાલ પંડયા

ધણા પારસી વિદ્વાનોના ઈંગ્રેજ ભાષા ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ જોવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત જોવી કદિન ભાષાના પશુ કૅટેલાક પારસી ભાષાએ ઉંડા અભ્યાસી જોવામાં આવ્યા છે. તેમના ભાષણો અને ગદ્યલેખો પ્રશંસનીય છે, તથાપિ કોઈ પારસી ભાષાએ ગૂંજરાતી પદ્યરચનામાં શુદ્ધ ભાષા વાપરીને, ઉંચા આદર્શો રજૂ કરીને, પ્રબળ મન-રુજન કરવામાં સફળતા મેળવી હોય તો તે અખરદાર એકવા જ છે, એવી મહારી માન્યતા છે. મહોડી ઉમ્મરનાને જ નહિ, પણ બાલવર્ગને પણ પ્રિય થઈ પડે એવી સરલ કવિતા તેઓએ અનેક પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, અને તે ઉપરાંત સાહિત્ય પરિષદોમાં ભાગ લઈને સાહિત્યની અનેક પ્રકારે તનમનથી સેવા કરેલી છે. હેમની પ્રકૃતિ મન્દ છતાં આ હેમના સચિત્ર કાર્યમાં તેઓ જરા પણ પાછા હકા નથી. અને પોતાનો અભ્યાસ સતત જારી રાખી હેના ફલ ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ વિવિધ રૂપમાં હેમણે મૂકેલા છે. તે માટે સમગ્ર વાચકવૃન્દ હેમનું કૃણી છે. એવા અદ્વિતીય કવિશ્રીના “વન” પ્રવેશ સમયે તેમના શુણાતુવાદ સાહિત્ય-પ્રેમીઓ કરે એ ઉચિત જ છે. પ્રભુ કવિશ્રીને દીર્ઘાયુષ્ય આપી હજી પણ ગુર્જરી ભાષાને અનેકરૂપે ખીલવવાને શક્તિમાન કરો એવી મહારી પ્રાર્થના છે.

સાક્ષર શ્રી. ઝલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

સાહિત્યોત્તેજના, કવિદ્વિલસક્ત નવલકાર લેખક આદિના પુરસ્કાર, પુસ્તકાલયની સ્થાપના, કોઈપણ વિષય ઉપરના નિયમિત અભ્યાસ માટેની સંસદ, સમિતિ, આદિના આરંભ કે એને મળતી સાહિત્યપ્રીત્યર્થે હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં સન્દેશ, આદર્શવાક્ય, ધ્વજચિહ્ન, આદિલેખે મહાકવિ કાલિદાસનું નીચેનું મહાવાક્ય ઉત્તમ છે

સરસ્વતી શ્રુતિમહતાં મહીયતામ્ । ગિરા હન્તે પ્રથિત બહુશ્રુતોતલ્લી.

શ્રી. મુલજી હર્લલાલ વેદ

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી અખરદાર જોગ, પરમપ્રિય કવિબાહુ,

શ્રી સરસ્વતીની પરમ સેવામાં શ્રી ગુર્જરી વાફેદીને ચરણે તમારો ચિરંજીવી અને લોકમેગ્ય હાજો છે. વાણીની વિરલ સરલતા તમે સાધી શકો છો. પ્રેમગીતાની એક એક કડી ગાતાં શ્રી વ્રજની અનન્યબક્ત ગોપીકાના ચિત્ર શ્રીકૃષ્ણને વધુને વધુ પામતા હતા. એવી રીતે કૃતિએ કૃતિએ તમારી કવિતા બાવ અને બાવનાના વિસ્તારમાં-વાણીદેહની સુન્દર સરલતામાં વધતી રહી છે. સુન્દરીની સહજ શૈભા તો આજ-સરવ શુભાર છે. સુકવિતાની શક્તિ સરલતાથી સિદ્ધ થાય છે. અક્ષરવીલાની ચિરંજીવી વિરલતામાં તમને અમરતાની વિભૂતિની પ્રાણપ્રતિક્ષા પ્રાપ્ત થાય-એ મારા તમને આશીર્વાદ છે. આજ સુધીની સતત સેવા માટે તમને મારા અભિનન્દન છે. શ્રી સરસ્વતી ની સવિશેષ સેવા માટે પ્રભુ તમને જ્યોતિ, શક્તિ અને જીવન બંને એ જ મારી પ્રાર્થના.

કાવ્યોત્સવ શ્રી. ગિરિધર શર્મા

પ્રિય ચાન્દ્રશંકરભાઈ,

આપનાં સ્નેહમય આમંત્રણ મળ્યાં. કવિ ખખરદારને મળવાનો પ્રસંગ આપની સાથે જ મળ્યો હતો. શુજરાતના સર્વોત્તમ મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલભાઈ, આપ, હું અને કવિ ખખરદાર એમને ઉતારે જ સુબાઈમાં મળેલાં તે ધન્ય પળ હજી મ્હને યાદ છે, અને મ્હને સાફ ઠંઢેવા દો કે એ પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો 'પ્રભાતના તપસ્વી' ના લેખક પ્રતિ મ્હને સારા વિચારો ન આવત. ગત જ્યેષ્ઠ શુકલ અષ્ટમીને દિને મ્હેં વન-પ્રવેશ કરેલો છે અને વન-પ્રવેશ કરતા કવિ ખખરદારને હું 'દીર્ઘાયુધ્ય ઇન્દ્ર' છું. એમની 'ગરવી શુજરાત', એમના 'ભારત ટંકાર' નાં કેટલાંય ગીતો મ્હને ખડુ સારાં લાગ્યાં છે. 'કલિકા' માં પ્રિયાના આરાધના ભર્થા કવિતો (એ નવીન છન્દ નથી-એક જાતનાં કવિતો જ છે) માં ઘણે સ્થાને રસ અનુભવ્યો છે કેટલાય "ભજનો" સારાં લાગ્યાં છે એવું અને એથીય વધુ સરસ કવન કરી શુજરીની સેવા કરવા એઓશ્રી ઘણું જીવે.

શ્રી. નગીનદાસ ત્રિલુવનદાસ માર્સ્ટર

કવિશ્રી ખખરદારના અભિનન્દન-સંગીતમાં મ્હારો સૂર પૂરતાં જણાવતાં આનન્દ થાય છે કે મ્હારે મન કવિ ખખરદાર એટલે રાષ્ટ્રનાં આન્દોલનો સાથે સ્પર્શન અનુભવતું કવિહૃદય-એક રાષ્ટ્રીય મહાપ્રસંગ એવો ભાગ્યે ગયો હશે જોણે કવિહૃદય પાસે કાવ્યોદ્યોગ નહિ ઠંઠાયો હોય. કવિત્વના સનાતન અને માનવતત્ત્વોની દૃષ્ટિઓએ તેમજ ઇતર તત્ત્વોની કસોટીએ કવિનાં કાવ્યો ઉચી ભૂમિકાનાં ગણાયાં છે, પણ ભારતનો અને શુજરાતનો આધુનિક રાષ્ટ્રધર્મ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વને પ્રાધાન્ય અપાવે છે ને એ કસોટીએ કવિ ખખરદાર એટલે પ્રથમ, પદ્મ. પુનઃ અભિનન્દન કવિશ્રીને અને સન્માનભર્યા વન્દન !

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન રમણલાલ નીલકંઠ

શુજરાત માટે ગર્વ ધરાવનાર આ સાચા શુજરાતી કવિ જેમણે પોતાના કાવ્યપ્રવાહને રેલાવી શુજરાતમાં દેશભક્તિ, પ્રભુભક્તિનાં પૂર ઉભારાવ્યાં છે તેમને પરમાત્મા દીર્ઘાયુ કહે અને તેઓ પોતાની શક્તિનો લાલ પ્રબને આપે એવી મારી ઈશ્વરપ્રાર્થના છે

હોં કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

બાઈશ્રી ખખરદારને મ્હારાં ખડુ ખડુ અભિનન્દનો અને અનેક સ્નેહભરી શુભેચ્છાઓ. હજી ઘણું કાળ લગી શુજરાતને પોતાની ચોંધી પ્રસાદી આપ્યા કદે એવું સાફ આરોગ્ય ને દીર્ઘ આયુષ્ય ખાસ ઇન્દ્ર છું.

શ્રી. છગનલાલ કાંદેરલાલ ચોદી, શ્રી. રામચંદ્રનરાય જસવંતરાય દેસાઈ, શ્રી. મોહનલાલ દવે, શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. બસુભાઈ રાવત, શ્રી. છગનલાલ રાવળ, શ્રી. આંખશી ઉંઠેશી, શ્રી. વિક્રમદાસ ખીમજી પટેલ, શ્રી. જયન્તીલાલ મહેતા, લે. ડ. જોશવરસિંહજી ગોહેલ, શ્રી. નૃસિંહ. પ્રસાદ મદ્, શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂલાલ, શ્રી. વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી. પ્રમોદિની શાસ્ત્રિક વગેરેના સમયાભાવે છાપી શક્યા નથી

કવિ ખખરદાર (૧૫૦૨ થી ૧૮૫૪) અર્ધશતાબ્દિને આરે

સ્નેહેલગી રસવતી પ્રભુલાવળીની
દેશાભિમાન ભરતી નવછદવાળી
અહુતાદતી 'ખખરદાર' પ્રબોધનારી
ગાઈરસાળ કવિતા કવિ ! તે મઢેની

સુન્દર અને ભવ્ય.

આચાર્ય શ્રી. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ., એલ.એલ. બી.

મહાકવિ અને અલંકારશાસ્ત્રના આચાર્ય દણ્ડી કહે છે:

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिशसंसारारक्षयेते ॥

આ સમસ્ત ત્રણે લોક અન્ધ આધિકાર બની ભય, જો એમાં આદિકાળથી શબ્દાખ્ય જ્યોતિ ન દીપતું હોય તો: જો આધિકારમાં ન કાંઈ કાંઈને જોઈ શકે, ન એ આધિકાર પોતે પોતાને પણ જોઈ શકે.

સામાન્ય શબ્દનો આવા મહિમા છે, તો કવિના શબ્દનું તો શુંનું કહેવું ? કવિના શબ્દની પાછળ જે પ્રતિભાનું તેજ ઝળકે છે એ વિશ્વમાં ફરી વળીને પ્રકાશ પાથરે છે. એટલું જ નહીં; પણ એની 'કાન્ત દૃષ્ટિ' વિશ્વને પાર જઈને લાંબાં અવનવાં તેજ આપણી આ જડ અને મર્ત્યશ્રુતિ ઉપર જીતારે છે, વિશ્વમાં રહીને વિશ્વને જીવળનાર દૃષ્ટિ કરતાં વિશ્વની પારનાં તેજ પૃથ્વી ઉપર જીતારનાર કવિઓ મોટા છે.

જરા ઉંડા જીતરીને જોઈએ તો વિશ્વમાં ફરી વળતું, જો કે એની પાર જવા પાન ન કરેતું, એવું પ્રતિભાચક્ષુ પણ વસ્તુતા: વિશ્વનો પદાર્થ નથી, પણ વિશ્વપારનું જ્યોતિ છે. અને એ જ્યોતિથી પ્રકાશ પામતું વિશ્વ પણ આ ચર્મ-ચક્ષુનું વિશ્વ નથી, પણ દિવ્યચક્ષુને જોયર એવું સ્વર્ગ છે.

એ સ્વર્ગમાં અસંખ્ય દરજો છે, જે પરમાત્માની વિશ્રુતિઓ છે. અને એના બે પ્રકાર છે-સુન્દર (beautiful) અને ભવ્ય (sublime), જેને ભગવદ્ગીતામાં 'શ્રીમત્' અને 'ઋજિત' શબ્દોથી નિર્દેશ્યા છે. શ્રીમત્ અને ઋજિત એ એક બીજીથી જુદાં જ છે, છતાં એના સમન્વય એના અધિષ્ઠાનભૂત પરમાત્મામાં થાય છે, તેમ પરમાત્માની વિશ્રુતિરૂપ કવિની પ્રતિભામાં પણ એ સામાન્યાધિકાર્ય પામે છે યદિપિ આપણી દ્રેત દૃષ્ટિમાં એ ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે. એકનું તત્ત્વ સમ, સુરેખ પ્રમાણમાં, અને બીજાનું વિષમ, વિશાળ અપ્રમેયતામાં રહેલું છે. ઉદાહરણ લઈએ તો, એકનું ઉદાહરણ સુન્દર શુભાષ, બીજાનું ભવ્ય કબીરવડ. મોટાં ઉદાહરણો લઈએ તો એકનું ઉદાહરણ સુન્દર સન્ધ્યા છે, અને બીજાનું નગાધિરાજ ઉપરથી પડતો ગંગાનો ધોધ છે. કલાશાસ્ત્રનાં ઉદાહરણો લઈએ તો, એકનું વંશીધર કૃષ્ણચન્દ્ર, બીજાનું જિર્જીસ્વી યુદ્ધાથી નૃત્ય કરનાર નટરાજ. ઉભયનું એકજિત ઉદાહરણ શોધીએ તો એક વિશ્વરૂપી રાસના મધ્યમાં વિરાજનાર કૃષ્ણ ભગવાનનું છે; બીજું, અનન્ત સમુદ્રમાં સેપની રાધા ઉપર સૂતા નારાયણ, પામે પદ્મા-લક્ષ્મીજી, અને નાભિપદ્મમાંથી પ્રકટ થતા અઘ્ના-નું ચિત્ર છે.

પૂર્વોક્ત સુન્દર અને ભવ્ય, વા ભગવદ્ગીતાની વાણીમાં શ્રીમત્ અને ઋજિત, એ બંને વિશ્રુતિનું દર્શન મહાન કવિઓમાં પણ સમાન હોતું નથી, તેમ ભાગ્યે કાંઈ પણ કવિ બંનેની વધારે એાઈ ઝાંખી ક્યો વિના રહે છે.

આ બે પરમાત્માની વિશ્રુતિના પ્રકાર, જે કવિપ્રતિભાના વિષય છે, એ કવિશ્રી અખરદાગની કવિતાને દિન પ્રતિદિન અધિક સુખગ અને તેજસ્વી કરે, અને "ગુણવંતી ગુજરાત"ના એ માનીતા કવિ દીધાંપુ ધાઓ એટલી એમની આ વિશિષ્ટ જનપ્રતિયિને દિવસે અમારી પ્રશ્નને પ્રાર્થના છે.

કવિ ખખરદારનાં કાવ્યરત્નોની એક ડૂંગી-ઉડતી-નોંધ

દી. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ.એલ. બી.

મરહૂમ બહેરામજી મલખારીને ધણે ઝરો કવિ ખખરદાર મળતા આવે છે. અનેનું મૂળ વતન સુરત જણાયે તે તો વખતે મહત્વની બાબત ન જણાય. છતાં કાવ્યશક્તિ, દેશદાઝ, દેશભક્તિ અને તત્ત્વચિંતન પરત્વે પારસી હોવા છતાં હિન્દુઓના રીતરિવાજ અને હિન્દુ ધર્મનાં રહસ્યોનાં અપૂર્વજ્ઞાનમાં જાણે જોતાંપ્રેત યઈ ગયા હોય, જાતે હિન્દુ જ હોય એવો ભાવ અને એનું જ્ઞાન, એ સર્વે બાબતમાં સામ્ય-મળતાપણું-તેમની બંનેની કૃતિઓએ જોતાં સદૃશ જણાઈ આવશે. મલખારીએ પોતાના કાવ્યમંત્રણોને આપેલાં નામ-અનુભવિકા, સંસારિકા, ઉપરથી સંદેશિકા, બર્જનિકા, કલિકા, કાવ્યરસિકા, વિદ્યામિકા, પ્રકાશિકા, એવાં નામો 'કવિ ખખરદારને સૂઝ્યા હોય તો નવાઈ નહિ. મલખારીની કાવ્યકૃતિઓ અને સાહિત્યસેવાને પૂરતાં પ્રકાશમાં આણી, યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવી એક કવિએ બીજા પ્રત્યે બહુત્વ કર્યું છે, અને તે સંબંધે હિન્દુ તથા પારસી બંને કામ તેમની જણી છે, મલખારીના સમય પછી સુરતમાં પદસાહિત્યે, સુરતમાંની દેશદાઝે, સુરતમાંની દેશભક્તિએ એક જાતની એવી વિશેષતા પ્રાપ્ત કરી છે કે જેની અવગણના કોઈ પણ સાહિત્યપ્રેમી વ્યક્તિ કરી શકે નહિ, ને કરવા જાય તો તે સ્થાનન્યૂત યઈ જાય. એ ભાવ ને એ લાગણીએને તીવ્ર રૂપે દેખ્યા દષ્ટ રચ્યા છે કે સર્વને એ રંગે રંગાવું પડે છે. હોળીના ઉડતા એ કણબજ રંગથી જેને છટાવાની ભીતિ હોય, રંગવાનો કંટાળો હોય, તેને ખૂલો જ શોધવો પડે છે, ખૂલે બરાઈ રહેવું પડે છે, અને વખતે લાંબે ચોડા છંદા ઉડે છે. પદરચના અને પદમાં ગવાતા બાવેએ, કાંઈક નવુંજ રૂપ પકડ્યું છે, અને એ બાવેને વહોતાં કાવ્યોનેજ હાલનો જમાનો આદર આપે છે, તેજ પ્રમાણે દેશદાઝ, દેશભક્તિને દેશસેવા એવો આ યુગ છે. એ બાવનાને જે કવિ પોષે તે દેશના ઉદારમાં ફેલવું એવું કરવામાં સમયોચિત્ત લાગે આવે છે. એની બે તે અવગણના કરે છે તો લોકો તેની અવગણના કરે છે. ભારે આ કસોડીએ કસતાં કવિ ખખરદારનાં કાવ્યોનું કોઈ પણ મૂલ્ય અંકાય એમ છે કે એમની કૃતિઓ મૂલ્યવિહીન છે, આ પ્રકારે 'કવિ ખખરદાર' હોય શકે; કે તે બહુ મૂલ્યવાન છે. "કલિકા" જેનું ખંડકાવ્ય, કે "જેમા પ્રજ્ઞા નેટલોજ પ્રેમ પણ અનંત છે. કારણ કે પ્રજ્ઞ પોતેજ પ્રેમ છે" (પિઝાન પૃષ્ઠ ૧૧) ; "પ્રેમમાં સમાય તેજ પ્રજ્ઞમાં સમાય" (પૃષ્ઠ ૮), એ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષક કર્યું છે, તે કવિનાં અધ્યાત્મજ્ઞાનના એ પ્રદેશની ગાઢ માટીનીનું કંઈક અંતે દર્શન કરાવે છે. અતઃકમ કે કવિના કાવ્યકલેવરમાં તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વચિંતન, એવાં અટપટાં અંગો પણ નગરે પડે છે, અને પ્રખ્યાત તો નહિ, પરંતુ પ્રેમ જેવા સામાન્ય પાશ્વર્ય વિષયને પણ કવિનું તત્ત્વચિંતન, કાંઈક અવનવાજ વાગા પહેરાવે છે. અતઃકમ વિષય ગૂઢ હોવાથી એમનાં બીનાં કાવ્યો નેટલું એ કાવ્ય મહાભારતપ્રિય, લોકપ્રિય નહિ થાય, પરંતુ એ લખાએલું છે પણ એમના જેવા મહાભારતપ્રિય, એ વિષયમાં રમતોનારાઓ માટેજ.

આપણા હિન્દુઓ ના ધર્મનાં રહસ્યો, આપણા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોમાં કવિ કદાચ બધાં જોતાંપ્રેત યઈ ગયા છે, તેનું દર્શન "બર્જનિકા" પૂરું પાડે છે એ નમ્રદ અર્પેગ કર્યો છે "અતઃકમ"ને ચરણે એટલે કે સુશરિયનો રાજધન આપણા હિન્દુઓના આચારનું એક મુખ્ય અંગ છે, તેના આધાર કવિએ લીધો છે. "આશાપ" નરસિંહ મહેતાના "સમરને મીલદર, મેઝ મમતા પરી"થી પ્રારંભીય છે, ને વિષયની વહેંચણી, "બર્જનિકા", "જ્ઞાન" "વેરાજ્ય" એ રીતે કરી છે; નરસિંહ કાવ્યોને "ભાવનો" ક્યાં છે. અને એ "આશાપ"ના છેવટના ભાગમાં પોતાના દરબન માંના આધ્યાત્મિક અનુભવો વર્ણવતાં નરસિંહ મહેતાને યએલા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની દરખાત જે અમહવાન જમાન દરખાત કરે છે, તેને ધોડા આપવા માટે જણાવે છે કે, "તું પોતે પણ એક પછી એવાં પ્રસુદન પામી થય જ્યોત દેના." આજાગ્યે હિન્દુઓના ધર્મ અને ધાર્મિક સિદ્ધાંતોમાં રમ લેના, તેનું અધ્યયન કરના, તેને કાંઈક રીતે અનુસરના, એક કરનાં વધારે પાશ્વર્યમાઈએ છે, એ વાત અનભળી નથી. માત્ર સરખની વાત એટલીજ છે કે આપણે તેમના ધર્મને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પરત્વે બિરુદ નહિ જેવી માટીની પરાનીએ છીએ, અગર જોડે જેમ તેઓ તેમ 'મેંકો રમ થયા મયે રદેના આજ્યા છીએ.

“મંદેશિકા” પણ ચોરધણે અંશે અભિનંદનના પ્રદેશમાં વિચરે છે. “કવિઓના દેયાના કુવારામાં અભિનંદનના રસધારાના ધોધ નિગંતર વહેતા રહે છે. એ ધોધના ધ્વનિમાં એ કુવારા પણ રસપ્રકુલ ઉડે. જય છે. એ કુવારાનાં રસપ્રિદુ એટલે એ અભિનંદન સદેશ પ્રત્યેક આવે. કવિ એ અભિનંદન મદેશવાદક છે. (પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૨) એ સંપ્રદાયમાં “મદેશ” અને “રસપ્રજ્વલતા” વાળાં કાવ્યોમાંથી તેના લાક્ષણિક ઉપરાંત કવિના હૃદયમાં થતા યનગનાટનું એક અનન્ય ચિત્ર મળી આવે છે.

“પ્રેક્ષાશિકા” માંનું “ભગતભૂમિનું જયગીત,” કવિ હૃદયમાં દેશદાઝના કુટી આવેલા અંકુરો-આજથી લગભગ પચીસ વર્ષ પગ કુટી આવેલા અંકુરો-નું આપણને બાન કરાવે છે. સારખાદ એ અંકુરો કુટયા, કાટયા, વિકસ્યા અને તેણે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદેશમાં ચારે તરફ ઔરભ ફેલાવ્યું. “ભારતનો ટંકાર” ધર્મયુક્ત દેશભક્તિને ભૂખે છે, સ્વાધ્યયમાંજ ઉત્તરિત મળ જુએ છે. સ્વયંકિતનેજ દેશના ઉદ્ધારનું સાધન ગણે છે, અને “જીવન” જેને કવિ “સતત યુદ્ધ” રૂપે જુએ છે, તે “જીવન યુદ્ધ”ને ટકાવવા અને જયવત કરવા શ્રમજનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે,” (પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૧) માટે વીરરસને પોષવે, યોદ્ધાઓને પ્રોત્સાહન આપવું એ કવિઓનો, આગેદાનો, ચારણોનો અનાદિ કાલથી આલનો આવેલો જો ધમ છે, તે ધર્મનું બાન થતાં, કવિએ “ભારતનો ટંકાર” કયો, ભારતનું નગાર વગાડવું, ભાગતી વીરનું ફેરગીત લલકારવું કુરુક્ષેત્રમાં થએલા સંખનાદ જેવો સંખનાદ કયો. અને એ યુદ્ધના નેતા, ભડવીર ગાંધીજીને આવકાર્યો, (પ્રેક્ષાશિકા પૃષ્ઠ ૮૩) ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટેનાં લાગણીપ્રાધાન્ય કાવ્યો, નર્મદાશંકર, મહામારી, કે નાનાલાલના કાવ્યોથી ઉત્તરે એવાં તો નથીજ.

છેવટ છેવટ ગુજરાતના યજ્ઞકુંડમાં, ગુજરાતની વેદી પર, અભિનંદન રૂપે હોમાવા તૈયાર થએલી ગુજરાતી બહેનોને કવિથી ભૂલ્યા નથી. યુદ્ધઆકાંક્ષિણી એ બહેનોએ વીરતા ને શાંત દાખવતાં પોતાની કોમળ લાગણીઓ, પોતાનો ભવિષ્યભાવ, શુક્રમારૂતા અને મનોહરતા વેચી ખાધા નથી તે નિલ છે ને રહેવાનાં. ગુજરાતીઓની એ ભાવના પોષવા, ઉત્તેજવા, વિકસાવવા કવિએ તેમને “સસચ્ચિકા” અર્પી છે, અને ખરેખર કાષ્ઠ નિર્મળ ચાંદરણી રાતે તેમાંનાં ચોડા ધણી રાખની હેતી વરમાવી ગુર્જર બહેનો પોતાના રાસવિલાસનું દર્શન કવિશ્રીને કરાવે તો તેમને પણ જીવનનો એક આરતો વીને, કવિ કદી ન ભૂલે એવી રમની લહાણ મારે.

કનક-અભિનંદન

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશકર

‘ગુણવંતી ગુજરાત’ ના દેશભક્ત કવિને જોવાની ઈચ્છા બહુ જૂની હતી તે ચોક્કસ જ દિવસ પહેલાં પૂરી થઈ. આરોગ્યની સત્તાઅદના વખતમાં એક રજીતિભર્યું કાવ્ય લખી કવિશ્રી ખબરદારે પ્રજાના પુરુષાર્થ માથે કવિદૃષ્ટ કૃતલુ ઉછળે છે એનો પુરાવો આપ્યો હતો. ખબરદારમાં ગુર્જરી ગિરા, ગુર્જરભૂમિ અને ગુજરાતી સમાજ પ્રત્યે અખંડ પ્રેમ છે, અને એમની એ પ્રેમધારા દૂર પ્રદેશમાં રહેવાથી અને લાંબી લાંબી માંદગીઓ ભોગવવાથી વધારે જુરસાદાર બની છે. એ પ્રેમને લીધે ગુજરાતના જાહેર જીવનના દરેક પાસા તરફ કવિશ્રી ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ રાખે છે. એ જ પ્રેમને લીધે બાપાશુદ્ધિ વિષે એમણે એટલો આગ્રહ કેળવ્યો છે. અને એજ પ્રેમને લીધે ઉત્તરમાં ઉત્તમ વિચારો ગુજરાતી ભાષામાં અંકિત કરવાનો એમનો અખંડ પ્રયાસ ચાલુ છે.

કવિશ્રીને મળવાની ઈચ્છાનું ખીલુ પણ એક કારણ હતું. મારી કપના પ્રમાણે કવિ કહવાનાસાઠ હોય એટલું બસ નથી; મનુષ્ય જીવન વિષેનું એવું જ્ઞાન જોડું હોવું જોઈએ, મંરૂતિનો એ ઉડિા અભ્યાસી હોવો જોઈએ, માનમશાંતિ અને સમાનશાંતિના ચિંતનને પરિણામે મનુષ્યજીવનના આદર્શ નિહાળવાની શક્તિ એનામાં હોવી જોઈએ. સ્વીન્નનાથ ઠાકુર એવા આદર્શ કવિ છે, એટલે એમનો સહવાસ હુનિયાના આદર્શ બધા લોકો શોધે છે. કવિ ખબરદારને મળતાવેત મેં જોયું કે એમની કવિતાના મળમા જોડી ફિલસૂફી રહેલી છે. જેની પાસે જીવનની ફિલસૂફી નથી તેને હું કવિની પદવી નહિ આપું દારા ફિલસૂફીએ લોકોમાં ફિલસૂફી પ્રત્યે અસચિ ઉત્પન્ન કરી છે. નહિ તો ફિલસૂફી જેવા રસિક વિષય માણસ માટે ખીજ નથી.

કવિશ્રીને મળ્યા ગયો સારે તેઓ એક લાખી માદગી ખંખેરી નાખવાની તૈયારીમાં હતા. ધણી લોકો પોતાની નવરાસનો પણ ઉપયોગ નથી કરી શકતા, પછી માંદગીની તો વાત જ શી કરવી ? કવિ ખબરદારે પોતાની કુશલ કવિતાદેવીને ઝરણે અર્પણ કરી છે, અને માંદગીમાંથી સ્વભાવની કંવાસ કે ખટાસ કેળવવાને બદલે વિશ્વપ્રેમની સાર્વભૌમ ફિલસૂફી તાજી કરી છે. પોતાના જીવનની ફિલસૂફી એમણે એક બૂદ્ધ કાવ્યમાં લખી કાઢવાનું જણાવ્યું. એનાં છાંયેમાં પાનાં એમણે મને બતાવ્યાં. હું તો કેવળ એની પ્રસ્તાવનાજ વાચી શક્યો.

એમની વાતચીતમાં અને એમની પ્રસ્તાવનામાં પણ એમનો આત્મવિશ્વાસ મહેજે તરી આવે છે. ઔપચારિક વિનયના અને નિરાશાદની કદર કરવાના આ જમાનામાં એમનો આત્મવિશ્વાસ ખાસ ધ્યાન યોગ્ય છે અને સચિ ઉપજાવે છે.

ભારત વિષેનું એમનું અભિમાન અને એમનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ છે જે પોતાનું છે તેને વિષે પક્ષપાત રહે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એટલા ખાતર પરાયા વિષે કેટલાક લોકો જેતિરસકાર કે જુલ્મજાલ કેળવે છે તે ખબરદારમાં નથી. અન્ય દેશની મંરૂતિ અને માહિલના ક્ષેત્રમાં તે તે દેશ કરેલા પુરુષાર્થ પ્રત્યે તેમના મનમાં આદર જોઈએ નથી. હિંદુસ્તાનના ખીલ મોટા કવિઓની યોગ્ય ખબરદારે પણ અજેલું બાપાને પોતાની કાવ્યશક્તિનો કબજાર આપ્યો છે હમણાંજ લખેલા એક કાગળમાં તેઓ પ્રેમથી લખે છે “આપણી સેનાના માર્ગે બસે બિજબિજ હો, પણ આપણા હૃદયમાં રહેવી પરમ જ્યોતિનો પ્રકાશ આપણી શક્તિ, ગતિ, મતિ, અનુભવ આપણા મનનબુદ્ધિઓની સેવામાં ફેલાવવો, અને જે એકમાંથી અનેક થયા તે અનેકને પાછા એકના અગર રતેહમાં અંકિત કરવા બનતું કરવું એ જ આપણા સર્વનું ધ્યેય અને લક્ષ્ય હોવું જોઈએ” ગીતાધર્મને અનુસરનારા બધાનો જ એ જીવનસિદ્ધાંત છે કે વિવિધ જુનેમંદ્યેક જ અવિનાશીને જોયો, વિવિધતામાં એકતાને જ નિહાળવી અને પોષવી પ્રગતિવેરાધી અને રમેજીણી લોકો અ્યાં નથી ત્યાં પણ બેઠાવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને અ્યાં હોય ત્યાં તે ટકાવવા ને વધારવા પ્રયત્ન કરે છે. અ્યાં બંદ કેખો ત્યાં ઉચ્ચનીય કે કનિઝો દરજ્જે પણ નક્કી કર્યા વગર રમેજીણી માણસથી ગણવાતું નથી માત્રિવ કાનનું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ જ એ છે કે બધે પ્રેમની સમાનતા જુએ.

કવિશ્રીને મળ્યા પછી એ પ્રેમયોગીના સમગ્ર કાવ્યશાસ્ત્રનું મવિરોધ અધ્યયન કરવાનું મન થયું છે નવરાસ તે માંગીમાં જ મળે એ ખરું છે, પણ એટલા ખાતર કવિ નવરાસની ઈચ્છા કરાય કે કવિશ્રીએ માંદગીમાં અપ્રતિમ કાગ્યો આપ્યા એટલા ખાતર આપણે તેમની માંદગી વધાવી નથી લેવાના, પણ આ કનક-અભિનંદનને પ્રસંગે એમને લીધે આપુલ્ય માથે સુદર આરોગ્ય પણ આપણે ઇચ્છીએ. મારોગીના અનુભવ પછીની નિરાશય અવસ્થામાં એક નિરાશો જ કાવ્યનો પ્રવાહ ઘર થશે.

અરદેશર ફરામજી ખખરદારની કાવ્યરચનાની તવારીખ

શ્રી. રૂસ્તમ ખ. પેમાસ્તર, બી. એ., એલએચ. બી.

બાલક અરદેશર ખખરદારનો જે દિવસે જન્મ થયો, તે દિવસ, ખરેખર મહાન હતો. એ દિવસ કારતકી પૂનમનો હતો કે જે દિન હિન્દુ ભાઈઓની દેવદીવાળીનો છે. એઓ ૧૩ વર્ષના થયાં તેવાજ કવિતા લખવાને પ્રેરાયા હતા. અને ૧૫ વર્ષની ઉંમરે આપતાં તો તે વેળાનાં ચોપાનિયા 'માસિક મન્નહ' માં કાવ્યરચનાનાર-ઓની હરિદ્વધમાં ભાગ લઈને ૧૦૦ દર્શનિક દોહરા લખી, સરસાઈ મેળવી હતી. આ દોહરા એમણે બે મણુ અંકવાણિયાની ટુંક મુદતમાં લખી મોકલ્યા હતા. એ કંઈ માત્ર દોહગજ ન હતા. પશુ ને મારે એવી શરત આગળથી નક્કી થઈ હતી કે તે દરેક દોહરો કાંઈક રીતે દર્શન રજુ કરવો હોવો જાઈએ. આવા દર્શન લખવાનું કામ કાંઈ સહેલું ન હતું. વળી તેમાં ફેટસાક હુનિયાઈ અનુભવની જરૂર એમની હતી. ખખરદારે એકે એક દોહરો એવો મોકલ્યો કે તેમાં દરેકની અંદર, ચા તો ઉગા અગ્યાસનો કે દુન્યવી માહિતગારીનો બામ થતો હતો. આવા એક યુનંદ લખનાર કોણ છે તે જાણવાને કુદરતી રીતે અધિપતિઓને ઉલ્લેખ થઈ. અને એ લખનાર વિષે ખખર દાદી. આ મારે મારા પૂત્ય પિતાજી તેમજ મારા પામે ખખર મેળવી અને અમે ગોમની ઉમર, કાગવણી, વગેરેને લગતી ઓળખ લખી મોકલી. આ વખતે એમની વય ૧૫ વર્ષની હતી. આ ઉપરથી અધિપતિએ દોહરા છાપી તેને મથાળે જણાવ્યું કે એક ૧૬ વર્ષના બચુકસા પારસી કવિ તરફથી એ લખાયા હતા. એ દોહરા તે વખતે વખણાયા હતા અને તે દિવસથી આ કવિ જાહેરની જાણમાં આવ્યા. એજ અરસામાં મુબાઇમાં મરફી ફેલાવાથી એમને મુબાઇથી મોકલી દેવામાં આવ્યા અને લારથી રફલની કારકીર્દિ ખતમ થઈ. આ વેળા તેમણે ન્યુ હાઇસ્કુલ (ભરડા) મધ્યે અંગ્રેજ છટ્ટા વર્ગ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાર પછી આ કવિએ પોતાના વતન દમણ ખાતેની જગીરી ઉપર ખેતીવાડી ઉપર ધ્યાન દોડાવ્યું પણ સાથે સાથે પોતાનો વાંચનનો અભ્યાસ વધાર્યો અને કાવ્ય પણ રચવા માંડ્યાં. મુખ્ય કરીને એઓ પોતાના ગામમાં ફૂવા ઉપર મૂકેલા રેંટ નજીક બેસી કાવ્ય રચતા હતા. જાણે રેંટનું ગાણું તેમને ચેતન આપતું હતું.

આવી રીતે આ કવિએ લગભગ એક દાયકો પોતાને વતન ગુજરાતે, જે દરમ્યાન એમણે એક પહેલું મોહું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. આ કાવ્યપુસ્તક એમણે મહંમ પ્રસિદ્ધ લેખક તથા સંસારસુધારક યેરામજી મલખારીને બતાવ્યું, જેમને આ જવાનીમાને જ્ઞેતાંજ પ્રથમ શંકા ઉપજી. પણ ચોકીકજ પળની બાબતમાં તેમને ખાત્રી થઈ કે આ તેમનું જ રચેલું પુસ્તક હતું. એમાં વર્ણવેલુંના વિષયે મી. મલખારીનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ઉપરાંત તેમણે પ્રકાશિકા, વિશ્વાસિકા વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. પછી ધંધાએ ખેતી છોડીને તેઓ મદ્રાસ ગયા, અને ત્યાં દરે કામ થયા છે એ દરમ્યાન એમની કાવ્યશક્તિ ધણી ખીલી છે. અને તેનાં ફળો ચાલુ મળતાં રચ્યાં છે.

પારસીઓમાં ગુજરાતી કવિતા લખનારાઓમાં સ્વ. મી. મલખારી, 'માસિક મન્નહ'વાળા મી. દાદી તારાપો-રવાલા, શિરોજ બાટલીવાલા, જમશેદજી ન. પીટીટ, એવાં યોગ્યક નામો મોખરે આવ્યાં છે. પણ કવિ અરદેશર ખખરદારે તો એ બધાને ધણી પછાત નાંખી પોતે પહેલી હરોળમાં મોખરે આવ્યા છે અને પારસી નામને અત્યંત કીર્તિવંત બનાવ્યું છે.

પારસીઓ આજ ૧૨ સદી થયા હિન્દુસ્તાનમાં આવી વખ્યા છે. તેમાં એક ખખરદારજી ગુજરાતી કાવ્ય-રચનામાં, શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાને દીપાવી છે. અફસોસની વાત છે કે અમારા પારસીઓને એમનાથી જે જેમ મળી છે, તેની તેઓ પૂરતી રીતે કદર આંકવાની શક્તિ ધરાવતા નથી અને હાલની તેઓની કદરનામીમાં બહુ પછાત પડ્યા છે તેઓએ તો પોતાના આવા નામાંકિત જાતભાઈને આગળ પાડવામાં ખરેખરી મગરૂરી માનવી એમણે છે. પણ તેમનામાં તેમ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી અફસોસ ઉપજે છે.

બાઈ અરદેશરે ગુજરાતી કવિ તરીકે નહિ પણ અંગ્રેજ કવિ તરીકે નામના મેળવી છે. ૧૯૧૪ માં છેલ્લું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે દિન એમણે ઈંગ્લેન્ડના Review of Review's ઉપર શુદ્ધ વિષે અંગ્રેજ કાવ્ય લખી મોકલ્યું હતું. તેને મી સ્ટેડ જેવા મહાન અધિપતિએ આગળ પડતું સ્થાન આપ્યું હતું.

પ્રદા એમને દીર્ઘાયુષ બક્ષે અને ગુજરાતી કવિતાની વધારે સેવા જનવવા અને તે સાથે પારસી નામના વધારવા સામર્થ્ય આપે !

કવિવર ખખરદાર એક પ્રશસ્તિ

કવિ લક્ષિત

કવિવર ખખરદારનાં ભજનો 'ભજનિકા' નામે સંગ્રહરૂપે પ્રસિદ્ધ થયાં સારેજ તેમના કવિહૃદયને અને તેમાંના અર્પણ ગુણને હું તો ઝીંકી શક્યો. એ તો એટલી મારી જ તૂટી. બાકી તેમનાં અન્ય કાવ્યોમાં રસ; ક્યાં અને કલ્પના કાંઈ ઓછાં નથી. મને તો એ કવિવરનું વિચિત્ર સ્વરૂપ તો તેમનાં ભજનોમાં જ દેખાયું. સારે ભજન એટલે શું ! તેજ પહેલાં તો સમજી લઉં. ભજન એટલે તો ભાવગીત. તેમાં બિંદુ ઉછેરે તે સારેજ ધમતી નથી. પરંતુ ભજનના બાવ તો સરોવરનાં સિંધર ધીર ને ઊંડા જળ સમાન અગમ્યરમ્ય લાગે. ભજનની હોરે તો દરેક ગાનાર કે સાંભળનારને ધીરગંભીર હોવાયે. ભજનમાં પોતપોતાનાં જીવનનાં નવનીત જ હોય.

ભજનિકામાંના ધણાં ભજન ગાઈ હું સારે દેયું હોય છે. છતાં કવિવર પોતે જ્યારે ગાતા હશે ત્યારે તો કંઈ અંતેરી હોરે જામતી હશે. કવિ પોતાનો અનુભવ ગાય સારેજ તે ઝોળખાઈ જાય.

મારાં ગીત ગાઈ હું સારે તેનાં સંગનની પુણ્યપલ લખાતી લાગે છે ને જગત વધારે સુંદર ભાસે છે. મારાં કાવ્યોમાં મારો અનુભવ આવે છે. તેની માથે બીજા કવિઓનાં કાવ્યો વાંચતાં કે સાંભળતાં મને તેમની સરખામણી કરવાનું તો સહે પરંતુ તે તો કવિ પોતેજ ગાતા હોય સારેજ. એના ગાનના નેમચિંક નાદ ઉપરથી, ને વખતનાં તેનાં નયનોની હોરે ઉપરથી તથા વદનરેખા ઉપરથી કવિના હાવભાવ, ગીતમાં કે ભજનમાં કે કાવ્યમાં હોય તે બધા મને તો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતા દેખાય છે. તે સારેજ હું ઝોળખી જાઉં છું કે કવિ માત્ર માનવીજ નથી કે સત્સારને જીવન કલાધર જ નથી, પરંતુ એ જન્મે સ્વરૂપને સૌમ્ય બનાવનાર રસાત્મા છે. છતાં હજી એવો કવિ દેવસમાન દર્શન કેમ નહિ આપી શકેતો હોય એમ પણ મને ક્યારેક ઝાણું લાગે.

પરંતુ જીવતરનાં એવાં અધુરાપણામાં જ માનવી મધુરતા છે એ વાત આપણાં રસમીમાંસકો પણ સમજી શકે તો વધારે મમંસ થઈ રહે.

કવિવર ખખરદારનું પ્રથમ દર્શન મને મુખ્યમાં બીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પ્રમંડે થયેલું. પ્રોફેસર ગજનર સાહેબે મને ખાસ તેજવેશો ને તેમના સાહિત્યસહાયક સ્વર્ગીય બાપુ રજીણુતરામે મને સત્કારેલો. સારે નવાનૂના ધણા રસાક્ષરોનાં મને દૂરથી દર્શન થયેલાં. પરંતુ કવિવર ખખરદારને જ્યોત ને "શુભવંતી ગુજરાત" નું દિલકોળાળીત ગજનવના સાંભળ્યા કે ત્યારે મને થયું કે ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓએ તો સંગીતથી જ સ્વદેશને સતેજ રાખ્યો. તેમજ આજના કવિ પણ આમ ગાળે તો ગુજરાતીનો સુર જગતભરમાં રેલાય. તે વખતે હું હજી જાહેરમાં બહુ ગાઈ શકતો નહોતો, પરંતુ પછી અમે મળ્યા ને કવિરાજ કલાપીજી જેવા કેકે એરામહોરાવાળા પંજાબી જવાનસમઃ કવિવર ખખરદારને મેં તો પૂરા ઝોળખી લીધા. પારસી લેખક મંડળમાં સાથે હતા. ત્યાં મારા મહાશાળાગુર ગીમી સાહેબ મળ્યા. કવિમિત્ર કાંતજીએ મારું નવું ઝોળખાણ આપ્યું. તેવા ધણા પ્રસંગોમાં કવિવર ખખરદારને ઉલ્લાસ સ્મિતભર્યો હોરાતો જોઈ મને અપૂર્વ આનંદ થતો.

સારે કવિના ઉલ્લાસમાં ને શાનીના આનંદમાં શો ફેર હશે ! કવિ હમેશાં ભાવશૂન્યો હોય છે સારે શાની જવાનજીએ હોય છે કવિની સરલતા ખુલ્લી હોય છે. પરંતુ સંસારને સરલતાનો અનુભવ ઝોછો એટલે કવિના રસાત્માને જોવાને અદલે માત્ર તેની સર્વ સામાન્ય માનવતાને જ તે જોયાં કરે. સારે પણ તે માનવી દેખાય જને !

કવિદર્શન એટલે કુદરતની વિગૂંતિનું દર્શન છતાં પ્રજુદર્શન તો નહિજ. એટલેજ કવિ ઉતરતો. તોપણ રસ પ્રભુતામાં ક્યારેક એ કલાકર પ્રતિની યમત્કૃતિઓને પણ આંટી દે. પરંતુ એવા રસના સૃષ્ટાનુ દર્શન માત્ર તેની કાવ્યમીમાંસાના કદી નહિ થાય. રસમીમાંમંદા ક્યાંથી જાણી શકે કે કાવ્ય કે ગીત કે ભજનના જન્મસમયે આલેક્ષન આવે છે ! કવિ પોતે પણ કદી ન શકે. એ તો અનુભવીજ પરખી શકે. એટલે કવિ હોય તેજ પૂરો પીછાની શકે. સાહિત્યનાં બીજાં અંગોની રસમીમાંસાના રસાક્ષરો બને તેમાં જન્મવંત નીવડે. પરંતુ , , , તેમને ક્યાંથી આવડે !

કવિ ખજારદારની એકાવનવમી જન્મજયંતીને પ્રસંગે ગુજરાત ગુજરાત તેમને કૃતાર્થતાથી ખૂબ સત્કારે તેમાં એ વ્યક્તિત્વનું વિભૂતિપૂર્ણ માર નથી પરંતુ ગુર્જરી કાવ્ય અને કવિની મર્મસૂતા પણ છે. ગુજરાત એટલે જીવન ગૌરવથી ભરપૂરો પ્રદેશ. મદાત્મા ગાંધીજી ગુર્જરીમેધાનું દૂધેભર્યું નરરત્ન છે. તેઓ કાવ્ય નથી રચી શકતા માર્ટિન એક કવિ ન કહેવાય કે રસાલકૃત આવેખન ન કરે તેથીજ રસાક્ષર ન કહેવાય તો ભણેને રસમીમાંસકો એમજ માન્યા કરે છતાં એ રમાત્મા છે ને ચંદ્રની પેઠે અનેક દુઃખી હૃદયને દયામૃતથી તેડારે છે.

એમ જ કવિ પણ જીવનનો પૂર્ણ કરે છે એ વાત પ્રકાશિકા કે અનુભવિકાથી માંડી કવિકા સુધીનાં કાવ્યોમાં સાથે ભાવે શોધશે તેને તો જરૂર જીસારો.

એમનાં કાવ્યો ચંચળતાં, ગાતાં ને સાંભળતાં મને તો કવિવરનો રસાત્મા હૃદયભર્યો દર્શન દે છે. પ્રજ્ઞુની સર્જન વિભૂતિ એક કવિ પણ છે એથી શ્રદ્ધાભક્તિથી જો આપણે તેનાં કાવ્યો કરતા વિશેષ તેને જ સાત્કારીએ તો જ કવિમાં પણ આપણને કદાચ પ્રભુદર્શન પણ યદ્દિ જાય.

ગુજરાત એટલે જ ગર્જનદેશ. બાનાં સાગર સરિતા ગિરિવનકુંજે મિહ ને કોકિલમયૂર ગળ્યાં કરે છે ત્યાંની માનવગુર્જરી તો અજબ જ ગર્જતી કેમ ન લાગે ? પરંતુ તે ગુર્જના શાની ?

તે કવિને પૂછો. કવિવર ખજારદાર તો કાવ્યોમાં ગર્જી રહ્યા છે કે—

હું ટકા ભરી ભરી પીઓ કે રસનાં સરોવરો ઇલકાય

એ સરોવરોમાં જીવનનો રસ કલાચિત્રો રચતો ગાળે છે ને ચોમેર ઉછળતો રહે છે.

કવિવર ખજારદારનો એકજ પ્રધાન સ્તર ઉછળતા ઉલ્લાસનો છે. કવિનો એ ઉલ્લાસ ઉઘ્ઘ્રખલ નથી પરંતુ પાવનકર ઉત્સવલીલામયો છે.

ગુજરાતનાં સહુભાગ્ય છે કે એક પારસી સન્નત બાંધવનું કવિહૃદય તેમનાં કાવ્યોમાં ને સંસાર-જીવનમાં આમ ગળે છે. દમોહગંગાનો જળથો મદાસથી ગુજરાતમાં પધારે ને તેમના કાવ્યોથી તરખોળ થયેલ સ્વદેશ તેને સુવર્ણ-જયંતીમાળા પહેરાવે એ તો પુણ્યકૃત્ય જ છે.

કવિ અને સંસાર એ બન્ને નિરાળાને ન્યારાજ છે. ક્યાં નિરંકુશ કવિ ને ક્યાં સંબદ્ધ સંસાર ? છતાં સંસાર-જીવનનો જમકલાપ પૂરતાં તો કવિજ શીખવે.

કવિવર ખજારદારની પ્રત્યેક કાવ્યપંક્તિ પ્રજ્ઞુતાને પચે દોરનારી સોનાની સાંકળની કડીઓ જેવીજ છે. કાષ્ઠમાં રસભાવ હોરે છે તો કાષ્ઠમાં નરી કલાજ છે તો કાષ્ઠમાં ઉદાત્ત કલ્પના પણ છે.

કુલો સર્જનનાં કાવ્યો છે. તેમાં દરેકની ચમત્કૃતિ ન્યારી ને નિરાળી ક્યાં નથી ? કમલ, શુભાબ, મોગરો કે ખમ્બલ એ બધાંના અતુરજનનજ ઝીલાય.

મને તો લાગે છે કે કવિવર ખજારદારનાં કાવ્યો આપણો પારસી સમાજ ખૂબ ઝીલે તો તેમની બેાશી ને લેખ બાધામાં બહુ સારો ફેર પડે.

હિન્દનાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના પ્રાંતવિભાગ, બાધાવાર પડે ત્યારે ગુર્જરી રસગૌરવ તેના સાગર ને સિંહ સમાન ધીર ગંભીર હિન્દુઓમાં તેમ જગતભરમાં અબધ ભરતુ ગર્જી રહે એજ પ્રબુ પ્રાર્થના છે.

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર અને તેમની કવિતા

શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

જ્યારે ગુજરાતી કવિતાની ક્ષિતિજમાં કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદારે પ્રથમ દેખાવ દીધો તે વખતે આ લેખકનું ધ્યાન તે તરફ ખાસ કરીને આકર્ષાયું હતું. તેમની કવિતામાં જેવું તો ગુજરાતી ભાષાની તેમાં એવી શુદ્ધિ જણાઈ કે જાણે તે કોઈ કસાપલા જનમથીજ ગુજરાતી હિન્દુ લેખકની હોય નહિ ! અને જ્યારે તેના લેખકનું નામ જાણ્યું, ત્યારે મી. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર ! એક પારસી ગૃહસ્થની આવી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા અને તે પણ કવિતાબદ્ધ ! આથી આ લેખકના અંગ-કરણમાં કવિશ્રી અરદેશર ફ. ખખરદારની ચકિતોના સ્વીકાર એક પ્રકારના સાનંદાશ્ચર્યની સાથે સ્વાભાવિક રીતે થઈ ગયો. કવિશ્રીનું પ્રથમ દર્શન આ લેખકને “પુદ્ધિપ્રકાશ” માં થયાનું સ્મરણ છે, અને તે વખતે જે ઊપ આ લેખકના અંગ-કરણપર પડેલી તે ઊપ અસારે પણ જેવી ને તેવીજ અનુભવાય છે.

ત્યાર પછી જેમ જેમ કવિશ્રીની કૃતિઓનો અધિક અધિક પરિચય આ લેખકને થતો ગયો, તેમ કવિશ્રીની પદ્ધતિને કયા વર્ગમાં મૂકવી તેનો નિર્ણય પણ સાહજિક રીતે થઈ ગયો. આ લેખક પોતેજ શ્રીહલપતરાણી પદ્ધતિને હોવાનું સદ્ભિમાન ધરાવે છે, અને તેને એક પ્રકારનું એવું મઘત્વ કવિ શ્રી ખખરદાર માટે પણ બંધાયું કે—“આ પારસી કવિ પણ અમારી હલપતરાણી પરંપરા (School) ના છે.”

કવિશ્રી ખખરદારની દેશભિમાનની કવિતામાં તેમના સમયની પરિસ્થિતિની અમરને લીધે જુસ્સા દાંઠક વધારે પ્રજ્વલિત રૂપમાં દેખાવ દે છે, તો પણ તેનો પાયો તો કપીચર થીહલપતરામની વીરરસમય કવિતા (સરવૈર છત્રીશી વગેરે) ના જોગસમુક્ત પ્રમાદમાંજ રહેલો છે, એમ સાવધાન સમાલોચના કરનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. તેજ પ્રમાણે કવિશ્રી ખખરદારની કવિતામાં નીતિમયાદરશક તત્ત્વ પણ હલપતરાણી ધોગ્ય પરજ છે.

જે મઘયે કવિ શ્રી ખખરદારનો ઉદય થયો, તે સમયે જે અનુકરણે દેશને ઇતર વિષયોમાં નેપથ્ય ભરેલા શંકાસ્પદ માર્ગે ચઢેલો છે અને જેનાં વિનાશકારક પરિણામોએ પોતાનું બચાવક પાત્ર કેટલેક અંશે પ્રકાશી પણ દીધું છે, તે પાશ્ચાત્ય અનુકરણ કરનારાઓનો જન્ય સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ થઈ ચૂક્યો હતો છતાં પણ આ લેખકના જવામાં જે જે કૃતિઓ કવિશ્રી ખખરદારની આવી છે, તે બધી ઉપરથી આ લેખકની એવી માન્યતા બધાઈ છે કે કવિશ્રીને એ પાશ્ચાત્ય અનુકરણનો ચેપ લાગ્યો નથી, અને તે હલપતરાણી આદર્શનોજ પ્રતાપ છે. કોઈ બંધુ આ માન્યતામાં ફેરફાર કરાવે એવી કોઈ કૃતિ કવિશ્રી ખખરદારની આ લેખકના ધ્યાન પર આણે તો તે સંબંધી યોગ્ય વિચાર કરી, આ લેખક પોતાની માન્યતા ફેરવાને પણ તૈયાર છે.

આ પ્રવાહચરત જમાનામાં કવિશ્રીની કવિતા પોતાનું હિંચ કર્તવ્ય બહુ સારી રીતે આઘાપિ ભરી સિદ્ધ કરતી આવી છે, એમ આ લેખક આનંદ પૂર્વક કહી શકે છે. આણ જમાનામાં કવિતાની અને કાવ્યતાની એક-સરખી દશા થઈ રહી છે. જો પોતાનું અખલ પાત્ર ગુમાવતી જાય છે, એમ એક પક્ષ કહે છે, ત્યારે બીજો પક્ષ વિદેશીય આવેશમાં બાધા ચઢાવી કહે છે કે કવિતા અને કાવ્યતા બનેની ઉન્નતિ થતી જાય છે, અને પ્રગતિશીલ થઈ છે, અને બંને આગ્રાહીના ગુણજનમાં ચમત્કૃતિ થઈ રહી છે. બંને પક્ષમાંથી કોણ ખરું છે અને કોણ ખોટું છે ? એ બાબતનો હિંચો આ “કવિશ્રી ખખરદારના કાવ્ય” જેવા આનંદના માંગલિક પ્રસંગે કરવાનું આ લેખકને ખિલકુલ પસંદ નથી. તોપણ વાસ્તવિક-અવાસ્તવિક તથા હિતાહિતાનો તટસ્થ અદિષ્ટી વિવેક કરવાને કવિકર્મપરાયણ બંધુઓને આ માંગલિક પ્રસંગે જેવા શુભ અવસર શ્રી ઇશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થયો છે, તેના આનંદનો લાભ સર્વે આનંદ-પૂર્વક લે એના જેવું મોભાગ્ય બીજું શું હોઈ શકે ?

પુરાતન કવિસંપ્રદાયનો એ સુનિષ્પન્ન સિદ્ધાન્ત છે, કે કવિતાનું સાર્થકય આનંદ આપવાની એ સદુપદેશ આપવો તેમાંજ રહેલું છે. બીજી તરફ નૂતન કવિવૃદ્ધનો એ દાવો છે, કે સાહિત્ય અથવા નો લક્ષ્યબિન્દુ માત્ર આનંદ આપવાનોજ છે. અત્યારે કાવ્ય સંબંધી પણ આવા બે મતો પરકીય સંસ્કારની

અસરથી પ્રચલિત છે. એક તો એ મત છે કે-કાન્તા એ જનનવિગોની પરંપરા નિભાવવાને જગજનની તરીકે માનનીય છે. ન્યારે બીજે નવે મત એ છે કે-સીનું જનનીપદ (અર્થાત્ Child-producing machine તરીકે) અત્યંત અનિષ્ટ છે, પણ તેણીનું સર્વોચ્ચ પદ તો વિદ્યેરમણી તરીકે જ છે. માનવજાતિને બારસામાં મળેલા વિવેકને પૂછીને નિર્ણય કરીશું, તો આપણને તરત સમજશે કે-સીને માટે જગદ્રમણી કરતાં જગજનનીનું પદ વધારે ગૌરવવાળું અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ છે. ખાલી આનંદ એ ખોટી ખુશમદ જેવો હોય છે, અને તેનો જેને શોખ લાગે છે, તે મનુષ્ય વસ્તુદાનશત્રુ અને આખરે શ્રેયઃપ્રેયઃથી વંચિત થાય છે. ઉજગરા કરી પૈસા ઉઠાવી નાટકસિનેમા કે ખેલ તમારા અને એશઆરામથી મેળવેલો ખાલી આનંદ તે પણ આનંદ તો ખરો, પણ તે કાં તો કેવળ કાંઈ પણ વાસ્તવ ફળહીન હોવાથી, અથવા તો ઉજગરાથી અને બળબળથી ઉપજતા બ્યાધિ અને દ્રવ્યબળથી ઉપજતા અર્થક્રમશઃ રૂપ દુષ્કળ ઉપજવનાર હોવાથી પરિણામે કલેશ અને પીડા વગેરે અનર્થનેજ આપનાર છે. તેજ પ્રમાણેનું ભેખમ કેવળ જગદ્રમણી પદમાં છે, ન્યારે જગજનની પદની ઉપયુક્તતા અને મદિમા કાંઈ જુદાજ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ધરાવે છે.

ન્યારે મનના લાલ્ચિક મશિન મનોવિકારોનેજ પૂછીને આપણે નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ, અને વિવેકને વેગળા મૂકીએ છીએ, ત્યારેજ આપણે સ્ત્રીજાતિને જગદ્રમણી પદ આપવાને પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રેરણામાં કુલ્લક પશુભાવનું પ્રાધાન્ય છે. પણ જગત્સંપાદના પરમ દિવ્ય સંકેતની ઝળકનો મોંઘામાં મોંઘો માનવભાવ તે જગજનનીપદની પ્રેરણામાં રુપી કરે છે. માત્રીન કવિપરંપરા અથવા મંપ્રદાયની આ વાસના નૂતન કવિજનની વન્ધ્યા વિલાસવૃત્તિની વાસનાની સુદૃઢ વિદ્યેરમણીપદમાં રહેલી ભાવના કરતાં વધારે સંગીન અને સફળ છે-જગનિર્વાહને માટે અનિવાર્ય છે. તેજ પ્રમાણે કવિતા પણ એકલો આનંદ આપવાને માટે જ નિર્માણ થયેલી છે એવો મત ગમે તેવો આપાતરમણીય ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિને જણાય, તોપણ તે પરિણામ-લક્ષી વિચારની કસોટીએ આજ ધર્મ શકે તેમ નથી. જે વસ્તુ ઉપયોગિતાવાળી નથી હોતી, તે ગમે તેવી રસોત્પાદક, આનંદજનક યાને રૂચિકર હોય તો પણ તે પુરાતન કવિસંપ્રદાયને, નિષ્ફળ હોવાથી, અભિમત નથી, અને તે કાંઈક વધારે સંગીન મત છે. આ અંતિમ વિવેકને ઉદ્દેશીનેજ અભિનંદનપુરાણમાં કહેલું છે કે—

નરત્વં દુર્લભં લોકે વિદ્યા તત્ર સદુર્લભા ।

કવિત્વં દુર્લભં તત્ર શક્તિસ્તત્રસદુર્લભા ॥

દ્યુત્પત્તિ દુર્લભા તત્ર વિવેકસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥ ૪ ॥

(ભાવાર્થ:—આ લોકમાં મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે, તેમાં પણ વિદ્યા બહુ દુર્લભ છે, તેમાં પણ કવિત્વ દુર્લભ છે, તેમાં પણ શક્તિ બહુ દુર્લભ છે, તેમાં પણ દ્યુત્પત્તિ બહુ દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ વિવેક દુર્લભ છે.)

આથી ઉપદેશરૂપ ફળહીન અથવા દુષ્ટ ઉપદેશવાળી એટલે ફળદૃષ્ટિ કવિતા એક તરફ અને બીજી તરફ પુરાતન કવિસંપ્રદાયના નાયક શ્રીમન્મહામાર્યાના—

કાર્યં યદાસર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સદ્યઃ પરનિર્વૃત્તયે કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે ॥

(ભાવાર્થ:—કાવ્ય એ યશને માટે, અર્થને માટે, વ્યવહારની માહિતી માટે, અશુભના નિવારણ માટે, અને સત્વર પરમનિર્વૃત્તિ (આનંદ) માટે અને પ્રિયતામાં આપેલા ઉપદેશ જેવા મૃદુ અને મધુર ઉપદેશને માટે છે). એ મત પ્રમાણે ફળસંપન્ન કવિતાનો વિવેક એ સર્વથી દુર્લભ છે, એ વાતો સુનિષ્પન્ન થાય છે.

અન્ય કૃતિરમ્યતિ આદિક શાસ્ત્રોનું ફળ જેમ સદુપદેશમાં રહેલું છે તેજ પ્રમાણે કાવ્યનું ફળ પણ સદુપદેશમાં જ રહેલું છે. પણ દરક એટલેજા છે કે કૃતિ વગેરેનો ઉપદેશ ગમ્મના દુષ્ટમ અથવા શુરજનની આરાજ જેવા રૂપમાં આવે છે, અને કવિતાનો ઉપદેશ પોતાની પ્રિયાની સલાહ જેવા કોમળ અને દહનંગમ રૂપમાં આવે છે; અર્થાત્ આનંદની સાથે ઉપદેશ કવિતા આપે છે. તો આનો ફલિતાર્થ તો એજ થયો કે ઉપદેશરૂપ ફળ તો અન્ય

ધર્મશાસ્ત્રોનું તેમજ કવિતાનું પણ હોયું જોઈએ; અને એ એ ઉપદેશરૂપ કૃતિઓ અખાવ હોય અથવા તો એ ઉપદેશરૂપ કૃતિ હોય તો એ કવિતા પણ વંધ્યા અથવા દુષિતા કલાજન હોવાથી નિરૂપયોગી અથવા સામ્ય છે. કવિતાનો આત્મા તો રસજ છે, એ વાત સર્વ કવિમાન્ય હોવા છતાં પણ સદુપદેશરૂપવરેજ કવિતાનું સામ્ય છે; આ સિદ્ધાન્ત પણ પુરાતન કવિસંપ્રદાયનો નિવિવાદ છે. પણ આસારે તો “એકસો રસ (આનંદ) આપે તેજ કવિતા” એવો મત એટલો તો દેશાચરો જણાય છે કે સાહિત્યરૂપ મસાલો જે મુખ્ય પૌષ્ટિક ભોજનને ખાવાની રૂચિ ઉપજાવવા માટે ઉદ્દીપ હોય તે મુખ્ય પૌષ્ટિક ભોજન તો એક કોરાણે રહી જાય અને પેલા મસાલાના જ કાકડા બરી કૃતાર્થતા માનવામાં આવે છે અથવા તો કુપ્રધ વસ્તુઓને સાહિત્યના મસાલા સાથે મેળવી અપટવામાં આવે એ સ્થિતિ આવી પહોંચી છે. યુરોપ આદિ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પ્રથમ આ સ્થિતિ ઉપજી, અને પશ્ચિમના અનુકરણને વેગે ચઢેલા આપણા દેશી માદારો પણ એજ દશામાં પકડાતા ગયા. “જીભને લાવતું ખાતું, અને મનને ફાવતું ગાયું.” એ દરજ્જે વાત આવી પહોંચી. પર્યાપ્ત વિચારને દેશવટો દેવામાં આવ્યો. જેવો જેવા નિરંકુશ વર્ગ પણ સંપ્રદાયનો જે સ્વતંત્ર રચીકૃત અંકુશ હોય, તેને ઉઠાડી દેવામાં આવ્યો, અને અલગ પૃથિવિની અને સાહિત્યકોટીની જે લક્ષ્ણરૂપ દશા નજરે પડે છે, અને તેની અસર પ્રજાના દરેક વિભાગ પર થવા પામી છે, તે આપણે સહ કાંઈ જોઈએ છીએ. આ અસર સારી છે કે ખોટી, આથી પ્રજાનું ભાવી બંધકર થશે કે ખુલ્લુ થશે, વગેરે આગાહીઓ કરવાની જવાબદારી આ લેખક પોતાને માથે અને લેના માગતો નથી. સર્વ કોષ્ટએ પોતાના હૃદય પર હાથ મૂકી પોતાના અંતર્ધર્મોની સાથે એકાન્તમાં આ વિશે વિચાર કરવો એટલીજ વિનંતી કરી, આ લેખક પોતાના કર્તવ્યની પરિસ્થિતિ માને છે.

આ લેખકને શ્રી. ખજરદારની કવિતાઓમાં ખાસ કરીને ઉપર સ્વિસ્તર ચર્ચવામાં આવ્યો છે, તે હાથ પ્રાપ્તઃ ભવામાં આવ્યો નથી શ્રી. ખજરદારની કવિતામાં રસનિબંધિતિની સાથે ઉપદેશરૂપ તત્વ પણ મહત્વ સ્વરૂપ રીતે તરી આવે છે. કવિશ્રી ખજરદાર પુરાતન કવિસંપ્રદાયને એમનાં ધણું અર્ગ કાળોમાં અનુસરનારા જણાય છે, તે છતાં એમણે કેટલાંક સુદૃઢચિન્તનમાં અને પ્રકૃતિદર્શનમાં કાળો લખીને નૂતન પદ્ધતિનાં ભૂતાના પડછાયા જેવાં કાળો રચીને નૂતન કવિવૃન્દને ખતાવી આપ્યું છે, કે પુરાતન કવિસંપ્રદાયને અનુસરનારા કવિઓ એવાં નૂતન છંદકલાં પણ કરી શકે છે, અને તેમાં પણ તેઓનું શબ્દભજન પાશ્ચાત્ય અનુકરણ માત્ર કરનારાઓ કરતાં કાંઈક વધારે સચોટ હોય છે, અને ઔચિત્યમાં તો બેશક વધારે ચઢિયાતા જ હોય છે. આ પ્રકારની શ્રી. ખજરદારની કવિતાઓ કેવળ રસાભાસવાળી છે, છતાં પણ એવી પાશ્ચાત્ય નકલીઆઓની કવિતા કરતાં અધિક અરો શુભશતી લેખાસમાં છે. આવા પ્રકારની કવિતાઓના તત્પ્રકારગત દોષો તો તેમાં આવ્યા વિના રહે એ અશક્ય છે. તો પણ એ દોષોને વિસ્તૃતભાવે બનાવવામાં કવિશ્રી ખજરદારે જે પોતાની કલાવિદ્યાની શક્તિ દર્શાવી છે, તે પુરાતન કવિસંપ્રદાયમાં રહેલા બળનો સંજ્ઞવન પુરુષો છે. આ વિષય એક સ્વિસ્તર વિવેચનાત્મક નિર્ણયમાં ચર્ચવા યોગ્ય હોવાથી તેનો અત્રે વિસ્તાર કર્યો નથી. પણ કથરેજી હશે, તો કોઈ પ્રસંગે આ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવશે. પરંતુ અત્ર મહોપમા સાર રહે એટલું તો જણાવવું જોઈએ કે—“પાશ્ચાત્યની નકલ કરનારી કવિતા” એ નામના નૂતન પ્રકારના કાવ્યના સ્વગત દોષોનો—

ગૂઢાર્થમર્થાન્તરમર્થહીનમ્ । મિશ્રાર્થમિકાર્યમભિપ્લુતાર્થમ્ ।

ન્યાયાદપેતં વિષમં વિસન્ધિ । શબ્દચ્યુતં વૈ વૃદ્ધ કાવ્યદોષાઃ ॥

(નાટ્યસાહિત્ય-અ-૧૬-શ્લોક-૮૪)

કાવ્યના દશ દોષો બતાવ્યા છે, (અર્થાત્-ગૂઢાર્થ, અર્થાન્તર, અર્થહીન, મિશ્રાર્થ, એકર્થ, અભિપ્લુતાર્થ, ન્યાયહીન, વિષમ અને વિસન્ધિ તથા શબ્દચ્યુત એ દશ દોષો), તે પાશ્ચાત્ય અનુકરણી કવિતાના દોષોને-કવિશ્રી ખજરદાર પોતાની શબ્દરચનાની શક્તિથી બહુ અલગવને પદોના એમની કવિતામાં રહેલી ખાસ ખુબી છે.

તેજ પ્રમાણે કવિ-શ્રી. લામહામ્યાર્થે તેમના અંથના પરિચ્છેદ, શ્લોક ૨ માં નીચે પ્રમાણે કાવ્ય બા છે—

વૈશાકાલકલાલોકન્યાયાગમવિરોધિ ચ ।
પ્રતિજ્ઞાહિતુદ્દાન્તહીનં કુદ્ધં ચ નૈવ્યતે ॥

કવિશ્રી દંદી પણ એ દોષોનેજ ગણાવે છે અને જણાવે છે કે એ દોષો ઉસ્તાદ કવિઓએ પોતાની કવિતામાં આવવા દેવા નહિ.

ઉક્ત દોષોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: દેશવિરોધી, કાલવિરોધી, કલાવિરોધી, લોકવિરોધી, આયવિરોધી આગમ(શ્રુતિસ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્ર)વિરોધી, પ્રતિજ્ઞાહીન, હેતુહીન, અને દ્વિધાન્તહીન.

ઉપર જણાવેલા ગૂઢાર્થાદિ દોષો કરતાં આ દેશવિરોધીથી માંડીને આગમવિરોધી પર્યન્તના દોષો તો ખજૂજ ભયંકર અને વિનાશકારક છે. આ દોષોવાળી કવિતા તો પ્રજાને તેના સ્વસ્થલક્ષણ અર્થાત્ પોતાથી બંદ કરી ધીમે ધીમે પ્રજાને નાશ જ કરી દે એવા છે. ગૂઢાર્થાદિ બીજા દોષો તો કદાચ કવિતાને પોતાનેજ સ્વગત હાનિ કરીને બેસી રહે તેવા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં હિન્દુ મહાપ્રજાને પોતાને નષ્ટ કરી હિન્દુ જાતિનેજ માટીમાં મેળવી દે એવી કવિતા અને ઇતર સાહિત્ય વધતું જાય છે. તેના જે પરિણામો આવશે, તેના યશઅપયશ, ધુરુષ-પાપને માટે વર્તમાન યુગના " સાહિત્યકો " જ જવાબદાર છે. આ સુદ્ધાની આપ્ત થી શારદાસંતાનબધુ વર્ગની સમક્ષ આ પ્રશ્નો રજૂ કરવાની સાથે આ લેખકને એક વાતની નોંધ લેતાં અત્યંત આનંદ થાય છે કે—કવિશ્રી ખખરદારે પોતાની કવિતાને ઉક્ત પ્રજાપોતવિનાશક દોષોથી મુક્ત રાખવાને ઘણી કાળજી રાખેલી જણાય છે—અથવા તો એમની એ સ્વાભાવિક અપ્રમતતા છે. તેને લીધે તેઓશ્રીને આ લેખક હાર્દિક ધન્યવાદ આ કનકોત્સવને સુખંભલ અવસરે અર્પણ કરે છે, તથા શ્રી શારદાબાને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થે છે કે પ્રજાત્વરક્ષક કવિતાસરિતાના મૂળરૂપ સ્વધર્મમાં અચળ સુવર્ણમેશ સમાન અનેક સુકવિઓવડે ભારતનાં યુગધરા પોતાનું સંતોલન અર્નત સમય પર્યન્ત જાળવે !!! અસ્તુ ! અસ્તુ !

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર એટલે શું ?

શ્રી. મટુભાઈ હરગોવિન્દદાસ કાંઠાવાળા, એમ. એ.

તેત્રીસ વર્ષ ઉપર વડોદરા કોલેજમાં મિ. પટેલ નામના પારસી વિદ્યાર્થીની 'ખખરદાર' નામના ડોઈ જીવાન કવિ છે એવી ખખર મળેલી. એ બંને સગા છે. તે પછી મિ. પટેલ 'વિકાજી' નામના મુંબાઈમાં પ્રસિદ્ધ વકીલ થયા. યોગાં વધે વીસા, અને પૂ. કૃષ્ણલાલ ધ્રુવના પ્રમુખપદે મુંબાઈમાં મળેલી સાહિત્યપરિષદે સમસ્ત ગુજરાતને અરદેશર ખખરદારને જાણીતા કર્યાં.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ ગુજરાતને ખખરદારનો પરિચય વધતો ગયો. દૂર મદ્રાસ વસતા હોવા છતાં ગુજરાતે એમનું નિકટનું સામીપ્ય અનુભવ્યું છે: અને એ ગાઢ પરિચયને લીધે ખખરદારના વનપ્રવેશને ઠાંકણે આજ ગુજરાત પોતાનો પ્રેમ અને આભાર પ્રગટ કરી રહ્યું છે.

દમણગાંના સુંદર તીરે ખેલતાં, એના ખજાજા વહેતા પ્રવાહમાં રુમતાં, એની આસપાસ પક્ષીઓના મધુર ક્ષરણ સજ્જાનાં, ખીણો અને ટેકરીઓની વચ્ચે છવાઈ રહેલી તીવોતરીમાં ફરતાં, ખખરદારે જે અપૂર્વ સૃષ્ટિનંદ્ય દીઠું, અને તે કુદરતની લીલાની પાર જે પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, તે સૈદ્ધ્ય ને તે અચળ તત્ત્વ સ્વાસ્થી તેમની કવિતામાં કાયમનો વાસ કરી રજાં; એમના કવિત્વને દીપાવી રજાં

" પેટ ઠરાવે વેડ. " ધંધાર્યે ખખરદાર દૂર મદ્રાસ જઈ વસ્યા. પણ જે ગુજરાતે એમને અગીનાં પાન ઠરાવેલાં, તે ગુજરાતને એ કેમ વીસે ? ધંધાની ધમાલમાં જંગલોની વચ્ચે, ચિત્તાઓ છતાં અનેક દુ:ખોને વીસરીને એમણે કવિ તરીકે જીવવાનું ચાલુ રાખ્યું. એમને અભાગ્યો અને અમય દોગ વગેરેથી રીલાચ્યાં કરે છે, એની યોગાને ખખર દેશે: દમણનાજ દુનિયામાં એમના ભોળાપણે મોટી ઉમરે ધંધો શુમાવ્યો, ધન ખેલ્યું, આખર રાખવા નવી વિપતિ વોદોધરી લીધી, એની બધું યોગાને ખખર દેશે. સાચો ગુજરાતી મરતીર અને પ્રામાણિક દોષ જ.

રોગ અને નિર્ધનતા એ બંને મંત્રોને આનાદિ કાળથી વરેલાં છે; દુઃખો અને વિપતિઓમાંથી પસાર થનાર જ ખખરદાર મહાન યશ શકે. ધર્માય તો જ સુખક સુવાસ અર્થે જેમ વધારે ધર્માય, તેમ વધારે ખુશબો. કવિ ચંદન જેવો છે. એણે ધર્માયે, દુઃખ ખખેજ છૂટકો. રોગ અને દુઃખ જેમ જેમ વધારે અનુભવાતાં ગયાં, તેમ તેમ એમનું કવિત્વ વધારે ખીલતું ગયું; વધારે સ્ફુરતું ગયું; વધારે પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું. બધું સાદાઈ એ એ કવિતામાં હોઈ શકે, તો તે જગતભરમાં એમની વાણીમાં એકવી એક સકાય.

ખખરદાર કોણ એ કહી બતાવવા કરતાં 'ખખરદાર શું' એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો વધારે કપરો છે. કાંઈ કહેશે એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે, 'ખખરદાર શું' એવો પ્રશ્ન ન હોય. પણ ખખરદાર એ 'પુરુષ', 'કવિ', 'ક' 'સંત' નથી- એ 'જીવંતી જાગતી ભાવના' છે.

કેવી ભાવના? સૌથી પહેલાં તો એ સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાઓની એકતાની ભાવના પોતામાં પ્રતિભેત કરી રહેલા છે. એમણે જેટલે દરજ્જે સાચું પ્રાંતાભિમાન પોષ્યું કે ખીશ્યું છે, તેટલે દરજ્જે ગુજરાતના કોઈ કવિએ પોષ્યું કે ખીશ્યું નથી. હિંદુસ્તાનની હાલની બધી ભાષાઓમાં ભાષાની દ્રષ્ટિએ, ગુજરાતી ભાષા સૌથી વધારે સમૃદ્ધિવાન છે, અને ગુજરાતી વિષિ સૌથી વધારે કળામય છે. આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ કેવી ને કહી છે, એ ખખરદારની કવિતામાં, પ્રેમાનંદની કવિતાથી બીજે નંબરે, સૌથી અસરકારક રીતે જોઈ શકાય જેમાં કલા એકવની ચિરસ્થાપી ભાવના નથી એવી હિંદી ભાષાની તરફદારી, બહે, રાજકીય દ્રષ્ટિથી ગુજરાતીએ હાલ કરતા હોય. પણ ગુજરાતી ભાષાની વ્યાપક અને એકધારી અચર કદી વીસરી શકાશે નહીં. અને એ વ્યાપક અસર ઉપભવવામાં શું હિંદુ કે શુ સુસમાન, શુ પારસી કે શુ ખ્રિસ્તી, બધા ગુજરાતીઓએ જળવેરા હિસ્સો આપ્યો છે. દુરના મહાસમાં વસી, કવિતા કુરની આ મહાન ગુજરાતીએ એ વ્યાપક અસરની પ્રતિભેત પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

પણ ખખરદાર આ પ્રતિભેત પ્રતિષ્ઠાથી સંતોષ પામ્યા નહિ. એમણે આખા દેશનું હિત જોયું છે, ને એક પ્રજાનાં સ્વપ્ન સેવીને, પ્રાંતાભિમાનને સફળ કરી બતાવ્યું છે. સાચું પ્રાંતાભિમાન દેશાભિમાનને વશ વર્તે; અને તેવી રીતે દેશાભિમાનનો જ્ય માન પ્રેમ કે વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમ પામવો જોઈએ. 'ગુણવંતી ગુજરાત' ને ગાનાર. 'ભારતનો ટંકાર' કરી શક્યો. દુષ્પાર વર્ષથી જે સ્વદેશ-પ્રીતિ અને સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલી રહી છે-ગુજરાતીઓને એ સ્મી રહી છે, તેમાં ફક્ત એકલા ખખરદારે પ્રાણ રેડ્યો છે. એથી એમનું દેશાભિમાન કેવા પ્રકારનું હશે તે સમજ શકાશે.

ખખરદાર એટલે શું? આ પ્રશ્ન ફરી પૂછવાનું મન થાય છે. હા, એ 'કવિ' છે; પણ કવિ તો ધણ છે. એમનું કવિત્વ 'આર્ય' છે, અને આર્ય છે મારે જ સાચું છે. અજેણ વિષા પામ્યા પછી આપણને આપણી કવિતા સૃષ્ટિમોદ્યમાં સાવ મોળી લાગવા માંડી છે આપણું આવરણ છવાઈ રહ્યું છે. પૂર્વમાં ને ખાસ કરીને હિન્દમાં એ કુદરત-પૂર્ણ ન અપે. 'તરણા એયે કુંગર રે, ને કુંગર કા દેખે નહિ,' એમ પ્રભુની લીલા જ્ઞેવામાં ને મહાક્ષવામાં આપણે પ્રભુને જ ખૂલીએ, તો એવી આપણી કવિતા વાસ્તવિક છે કે જે કવિતામાં પ્રભુની વાત જ ન હોય, તેમાં બસે લાલિય હોય, પ્રસાદ હોય, રસ હોય, અઝકાર હોય, બધું હોય, પણ તેમાં પ્રાણ નથી, આત્મા નથી. મહાદેને કહારીએ મહારીએ એવી એ કવિતા કહેવાય. ખખરદારની કવિતામાં પ્રભુવક્તિનો અંસ, આત્માના જેવો, અજતો હશે, પણ હોવાનો જ, એનો અર્થ એવો નથી કે એમની કવિતા નકામી ભક્તિના સર જેવી છે. પશ્ચિમની કવિતા-માથી જે જે સાફ હોય, તે તે અસ લેવાની એમણે આનાકાની કરી નથી; પરંતુ એ અંશોને આર્થવ પોષે એવી રીતે નમાવી દેવામાં એમની ખરી કળા રહેલી છે. એ કુદરતના કવિ છે પણ કુદરતના સરજનદારના પણ કવિ છે; અને એને લીધે એમની કુદરતનું સૌંદર્ય કાંઈ જ્યાર દીપી નીકળ્યું છે. 'ખખરદાર એટલે પ્રભુની કુદરતના કવિ આવે! કોઈ કવિ હાલ ખીજા પ્રાંતમાં ગળી આવતો નથી. ને તેથી જ ગુજરાતને મારે મગરૂની કારણ છે.

બસે ખખરદાર જગત-મસહૂર ન થયા હોય: પણ વિશ્વકવિઓની હરોળમાં ઉભવાનું એમનું સામર્થ્ય ગુજરાત પીછાને છે. ગુજરાત એમને મોખલ ઈનામ ન આપી શકે, પણ ગુજરાત પાસે જે પ્રેમ ને ઉમંગ છે, તે બધો તે ખખર એમના વનપ્રવેશ અમસે એમના ચરણે ફાલવીને એ પોતાને કૃતકલ્પ થયેલું માને છે. પ્રશ્ન! ગુજરાતી કવિતાના હિંદાર અર્થે શું 'ખખરદારને અતિ દીર્ઘ આગુધ્ય અને સપૂર્ણ આરોગ્ય બક્ષે!

કવિશ્રી ખખરદાર અને તેમની કાવ્યકૃતિઓ

શ્રી. અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની, ખી. એ.

ગુજરાતી સાહિત્યના કાવ્યક્ષેત્રમાં કવિશ્રી અરેશર ફરામજી ખખરદારે ખખરદારી તેમજ હિંમતથી ઝંપલાવ્યું અને કાવ્યપ્રવૃત્તિને પોતાનું ગુપ્ત જીવન-કર્તવ્ય ગણી, એક ચાણું જમાવવા સંકલ્પ કાઢી ત્યારે, મને લાગે છે કે તેમના, સાચેજ સિંહ જેવા સમર્થ આત્માએ વર્તમાન પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી, એ ક્ષેત્રમાં કીયા કીયા મહારથી ચાણુદાર થઈ પડેલા, કવિ પોતાનાં ચાણું જમાવીને પડ્યા છે, તેમાંના કાણુ કાણુ સમભાવશીલ છે, અને કાણુ કાણુ અસહિષ્ણુ હોઇને નવી વ્યક્તિને પોતાનું ચાણું જમાવતો નિહાળી સળકે તેમજ ધુમરાઈ ઉઠે એમ છે, અને તેને હરેક હેતુદારકત લગાવવાને પ્રયે એમ છે, તેના અવરથ ખ્યાલ કયો હશે. તેમના જેવા શક્તિશાલી વિચારશીલ વ્યવહાર-દક્ષ, ધીર, અને ઉદાત્ત કવિની દૃષ્ટિ બહાર એ પરિસ્થિતિ રહી શકી હોય એમ મને લાગતું નથી. આથી હું કહી લઉં છું કે ગુજરાતી કાવ્યક્ષેત્રમાં ઝંપલાવતા કવિશ્રી ખખરદારે ખખરદાર કવિ ધીરા ભગતનાં આ વચનોથી પોતાના કવિ થવાના મનસૂયાને સાવધ રહેવા આમ આત્મગત પ્રયોધ્યો હશે કે,

“ ખખરદાર મનસૂયાજી ! ખાંડની ધારે ચઢવું છે,
હિંમત હથીયાર બાંધી રે, સત્ય લગાડ્યો લઢવું છે. ”

મનસૂયાજી ! કવિ થવા તો તત્પર થયા છે, પણ ખખરદાર ! તારે વિકટ સ્થિતિમાં કામ કરવાનું છે, માટે સાવધ રહેજે ! કવિત્વ-શક્તિ પાંગરાવતાં, પમરાવતાં અભિધારાત્રત પાળવાનું છે. આકરી અગ્નિપરીક્ષામાંથી વિના આંચે પાર નીકળવાનું છે. ભાષાશાસ્ત્ર તેમજ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત કવિઓની ટીકારૂંપી સરાણે ચઢેલી અસિ-ખાંડ-ની તીખી ધાર ઉપરથી આસાની તેમજ સહીસલામતીથી તારે પસાર થવાનું છે. ચાણુદાર થઈ પડેલા કવિ ટીકાકારો તને લેશ પણ અસવા દે તેમ નથી. તારી પાકી ખખર જ લેખનાંખવાના ! તારે જાતવાને માત્ર આત્મબલ અને હિંમતરૂંપી હથીયાર ઉપર જીજીમવાનું છે; તારે લઢાઈ પણ સત્યનીજ લઢવાની છે.

વળી કવિશ્રીએ પોતાના મનસૂયાને જેમના મારા સામે લઢવાનું હતું તેમની શક્તિ વિષે પણ આમ ચેતવ્યો હશે કે,

“ કવિમહારથીઓ ને કંઈક અનુયાયી ધીર અને સુપ્રતિક્ષ,
એવા ધોરીધરોએ ગઢ ઘેરો રે તેને જિતી પાર પડવું છે.
અતિ બલિષ્ઠ સવારી રે એ સાથે આથડવું છે. ખખરદાર ! ”

હતાં મનસૂયાજી ! તારે વગર ગમરાયે એવા સન્ન ગઢ અને એવી સન્ન સ્વારીને ખખરવીખર ક્યેજ છૂટકા છે. તારો આત્મબળનો સન્નબલ સુદઢ હોઇને નિર્બેપઢ પમાડે એવા સનાતન અને શુદ્ધ છે. તારે, તો કેવળ

પ્રેમપલાણુ ધરી, રાનથેડે ચઢી, સદ્ગુરુ શબ્દલગામ,
શીલ, સંતોષ, તે ક્ષમા ખરો ધરી ભજન ભગ્નકે રામ,
ધર્મદાલ ઝાલી રે, નિર્ઐ નિયાને ચઢવું છે. ખખરદાર !

વળી આથી લગીર આગળ વધી, એ પણ હું કહી લઉં છું કે કવિશ્રી ખખરદારના આત્માએ એ મહારથીઓને આમ પણ આંદાલનો દારા પાઠવ્યું હશેજ કે,

“ ચાણુદાર થયા રે ચાણુને રાખો ઠેકાણે,
ફલંબ છે સોજ-ચ જ રે સુગ હોય તે મ્હાણે.
પાંચ પ્રકૃતિના કર શુભ બાંધી વૃત્તિ રાખો ધીર થાણે,
ધંત્રિા ધણી છે ખખરદારનો એને ઝાળખી લેજો એંધાણે. ચાણુદાર. ”

મેં દોરેલું આં કૃપનાચિત્ર કવિશ્રી ખખરદારની પોતાની તેમજ તેમની કાવ્યકૃતિઓ પ્રત્યે કેટલાક ગુજરાતી કવિ મહારથીએ દાખવેલ સોજ-ચવૃત્તિના જાણુકારોને વાસ્તવિક લાગશે, એમ હું સમજી શકું છું.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ નહિ, પણ અમર કરવા જેઓ સતત અને સંતત શ્રમ ઉઠાવે જ રહ્યા છે. એક એકને ટકોરે મારે એવી દશ દશ વિવિધ રસાળી કૃતિઓ ગુર્જર દેવીને ચરણે ધર્યાં છતાં, ન ધરાતાં હજી નવનવી કૃતિઓ, મહાકાવ્ય 'યુગરાજ', નાટક 'અમર દેવી' આદિ તેમને ચરણે ધરવાના જેમના ઉમંગજ નહીં, પણ અભિનિવેશ એકધારે જનગૃત છે, એવા ખિરાદર ખખરદાર ગુજરાતી પ્રતિષ્ઠાપાત્ર કવિઓમાં અત્ર પદ મેળવી શકે. એથી તો હરેક સુરા ગુજરાતી બધુંએ અભિમાનથી પ્રકૃત્વ થવું જોઈએ. પરંતુ તેને બદલે બ્યારે તીણુંતીણી ટીકાબા-જોઈથી તેમને કાઈ ચાણુદાર ગુજરાતી કવિમહારથી કવચિત્ કવચિત્ વધાવતા જેવામાં આવે ત્યારે કવિથી ખખર-દારની ઉચ્ચ ક્ષાંતિની કાવ્યશક્તિ અને ઉદાર આત્માથી પરિચિત, મારા જેવી રનેદાલ વ્યક્તિ, ઉપર દોર્યું છે તેવું ચિત્ર દોરવાને પ્રેરાય, એ કુદરતી છે.

ખખર કવિથી ખખરદાર એ ગુર્જર દેવીના સુકુટનો એક અમલો મણિ છે. સાચો, ગુર્જરી કુસતારણુહાર, સપૂત છે. એની વાણી એ ધન્ય વાણી છે. એ, એક આર્ય-હિન્દુ હૃદયમા સર્વથા રમી રહે તેવાં તત્ત્વવિમર્શન, અધ્યાત્મ-ચિંતન અને પ્રભુદર્શનનો રસજર પરિચય કરાવનારી વાણી છે. સામાજિક અનિષ્ટ શિક્ષાના ગંદાલાં પાણીને ઉછા-ળનારી ગંદાલી એ વાણી નથી, એ સમાજજીવનને ઉજામાળા પથે દોરનારી વિમલ વાણી છે. એ વાણી શુદ્ધ અને સારી છે, તે સારે સરસ અને સચોટ છે; મીઠી તેમજ હૃદયસ્પર્શી છે. એ વાણી કવિશ્રીના શબ્દપ્રભુત્વનો, અલંકાર-કોશ-દ્યનો, રસનિપુણતાનો, ભાવ અને ભાવનાવેખનનો સુંદર પિંગળ અને સંગીતના સૂક્ષ્મ અભ્યાસનો, ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વશાહી જ્ઞાનનો ગુજરાતી જનતાને પ્રસન્ન પરિચય કરાવે છે. એ વાણી, તેમના પારસી હૃદયમાં ગુજરાતી જનતા પ્રત્યે જીરૂકાં સમભાવ ધરાવતો આત્મા છે, એમના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતો સંસ્કારી આત્મા છે, એમની પ્રજુભક્તિના રસોન્નવલ પડછંદ પાડતો આત્મા છે, તેમનાં હૃદયમાં રમતા આવેને લાગણીભર આલેખનારો આત્મા છે, એની જ્વલંત પ્રતીતિ કરાવે છે. ઉપરાંત પ્રકૃતિએ કવિશ્રી પ્રેમાળ અને કર્તવ્યસંનિષ્ઠ હોઈને તેમની કૃતિઓમાં કાઈ પ્રત્યે રૂપથી કે અસુખથી પ્રેરિત કદુતા આલેખાવલી જણાતી નથી, મરને પણ મર ન કહે તેવી સૌમ્ય છે. આ તેમની વાણીની એક વિશિષ્ટતા છે. તેમની વાણી મર્મોળી છે, એરીલી નથી; દર્દભરી છે, કલેસકારી નથી; હૃદયહારી છે, હૃદયસતાપક નથી; આંતરનાદથી હલમસતી છે, પ્રસાદ-વતી છે, વિપ્રાદ-નિશ્સાદનાં આપરણને બેદનારી છે.

તેજ પ્રમાણે કવિશ્રીની કાવ્યરીતિ સરલ અને સુગમ છે, પ્રવાહી, ભાવવાદી છે, ગૂઢ કે સંક્રિતિક નથી, ગમે તેમ કૂદકા ભરનારી નથી; વ્યાકરણશુદ્ધ અને કાવ્યાશુદ્ધ છે, શબ્દો અને વાક્યોના મનસ્વી તોડેડાગાળી નથી; છંદભાવને તત્કાલ ઉગાવે અને જમાવે એવી છે; હંદ્રવાનુસારી છે, સ્વચ્છદોચ્છલ નથી; અલંકારવતી છે, આડંબરી નથી; સંગીતક છે, વિગીતક નથી; નવીન ભાત પાડનારી છે, લક્ષ્ય-લેખી છે, અવનનું દાખરવા ખાતર અવગપથી ભાત પાડનારી નથી; પ્રણાલિકાતુસારી છે, છતાં અધશ્લોક-ભરી પ્રણાલિકા પૂજનારી નથી.

કવિથીનું વિચારદર્શન હૃદયગમ છે, સંકુલ તેમ અટપટું નથી, અળવીતરું નથી; ગહન છે, છતાં દુર્ગમ નથી, સુગમ છે, વિશાળ છે, છતાં પથેચ્છ વિહારી નથી, વાંચકો પચાવી શકે તેવું પથ છે; તેમને અનુજી કરાવે, અણુગમે ઉપજાવે એવું ન્હું નથી, પણ ઉમટું રવિ ઉતેરે એવું સરસ છે. તે વિવિધ વિષયોને હરખમચક્ત રૂપથી જ અને સુદર રીતે કુસલનાથી નિરૂપે છે, અને વિવિધ દૃષ્ટાંતો અને રૂપકોથી રસે છે. તેમનું વિચારદર્શન સામાન્ય નથી, પણ દુર્ધને દુર્ધ નથી પ્રેરણાનાં આદિલોત સદૃશી વાંચકની મનો-ભૂમિમાં જગવનું રક્તિભ્રમું છે. કેટલીક વાર તો એ વિચારદર્શન પોતાનો આત્મા જાણે મુંઝ રહ્યા દોષ તેનું રસનિમગ્ન બન અનેક પ્રયોગોએ વાચકને કરાવે છે. જાણે નરસિંહ કે દયારામનાં આર્ત કાવ્ય, અપુષ્પ વ્યવસ્થા દોષ એવું કેટલીક વાર તેમનાં દર્દભર્યા, હૃદયકુલમર્મ, આત્મનિવેદનમર્મ દોષદ અને ખીજબદ વિચારદર્શનો વચ્ચતાં વાચકને થાય છે. કવિથીનાં વિચારદર્શનો તેમના દિલની દિલ્લસી કે હરે છે, પારસી દોષા છતાં હિન્દુ ધર્મનાં ઉદાર સર્વશાહી તત્ત્વોને અપનાવનારાં છે આ પખુ તેમના વિચારદર્શનની કે વિશિષ્ટતા છે.

કવિશ્રીનો કવિઆત્મા એક સુધન્ય વિરલ આત્મા છે. પ્રભુપ્રસાદ ઉપરાંત સદગુણપ્રસાદ અનુભવનારો દિવ્ય-આત્મા છે. એ સદગુણ શરણું સાધીને 'તેમના અદ્ભુત પારસમણિરૂપશ્રી' 'પ્રભુજ્યોતિના બગેથી' જ્યોતિઃ-સંપન્ન થયેલો આત્મા છે. એ

હરિવર મારા ! આજ ઉલટતી રસમસ્તીમાં ગાઉં રે

ઝંતરને નસેનસ ઉભરાતા આનંદે ઝકળાઉં રે.

આમ ગુંથ ઉઠેલો, પ્રભુમાં રસમગ્ન થયેલો મુક્ત આત્મા છે. એ આત્માના ગુંઠનરવમગી તેમની, ગુર્જરી વાણી અને ગુજરાતની ઉત્કર્ષવન્તી તેમજ ગૌરવવન્તી સ્તુતિગાથાઓ ગુર્જરી સંસ્કારી પ્રજાના વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં શોભાનાં આદિ અંગ બને છે, ગણેશનું મંગલ સ્થાન લે છે; રસિક જનતાના કંઠને સરાવટથી સોહાવે છે.

કવિશ્રીની કાવ્ય-કૃતિઓ વિશિષ્ટ છે. બહુધા 'ધ્રુવ' અનવાળી એ કૃતિઓ માર્દવ અને સૌંદર્યથી વિલસે છે. તેમનો 'ભારતનો ટંકાર' ગુર્જર બંધુના દેશાભિમાનના હૃદયતાર જીલ્લજીલ્લા છે; દેશસેવા, જનસેવા, ભૂતસેવાની ભાવના ભવ્યતા રીતે ઉત્કટાવે છે, તદ્વચ્ચ જીવન જીવવા અને પ્રસંગ પડ્યે જીવન અર્પવાને પણ પ્રભોધે છે. તેમની 'રાસયન્દ્રિકા' રાસરસિયણુ ગુર્જરી સુદરીઓના હૃદયને ચનગનાવે છે, તેમના ભાવ, જીવનના ઉલ્લાસ, સંયોગવિયોગની લાગણી, દુઃખની દર્દભરી કથની, સુખની આનન્દલહરી સરસ રીતે વ્યક્ત કરે છે. જાણે તેમની હૃદયમંદુલામાં સંયા-યધી, આર્દ્ર ઉર્મિઓના પડખા પાડતી હોય નહિ ! તેમની 'બજનિકા' ભાવિક જનતાની ભક્તિ-ભૂખ શમાવવા મથે છે; તેમના આત્મતાના નાદ વ્યક્ત કરી, તેમનાં દિલ હલકાં કરે છે; જે કૌતવ્ય પંથે પ્રેરે છે. પ્રભુશરણુ, આત્મનિવેદન, પ્રભુદર્શનનો તલસાઠ, પ્રભુવિરહનું દર્દ, એ સૌ ભક્તિતરંગો તેમની બજનિકા ભાવભર આવેળે છે.

તેમની 'દર્શનિકા' તે સર્વ કાવ્યકૃતિઓથી મંદિરનો સુવલુકળશ કહી શકાય તેવી છે. જ હજાર પંક્તિનું આ સંગ-અસંગ, હૃદય ડોલાવતું મહાકાવ્ય તેમની કાવ્યમાળાના મેઝસ્થાને વિરાજે છે. તેનાં છૂટક છૂટક મુક્તક યુગ્મ વાંચી તોયે ભાવપ્રવાહ અરખાલિત આનંદ ઉપજાવે છે. તેને વિચારસંભાર સભરમયો તેમજ પ્રેરણાત્મક લાગે છે. જાણે કોઈ હિન્દુ હૃદય જ જીલ્લજીલ્લા ઉઠતું હોય તેવો આર્દ્ર અનુભવ, આ કાવ્યમાંના વેદાન્ત-દર્શનના, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના, આર્થવિજ્ઞાનના વિચારખંડોના વાચન સહૃદયી વાચકને કરાવે છે. કવિશ્રી સાચુ જ કહે છે તેમ ઉમદા દિલાવરીથી આ મહાકાવ્યદ્વારા તેમણે "માનવજ્ઞાનના સચિત બંદરમાથી બાદશાહી લૂંટજ" કરી લેવાનો મોહક વાચકને કરી આપ્યો છે ! કવિએ એમાં "ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય" સુદર, મનહર રીતે આલેખ્યો છે. તેના વિવિધ સકલ મુક્તકોથી કવિશ્રી સામાન્ય આર્યહૃદયને મુગ્ધનારા, ઉઠળાવનારા, માનવજીવન અને મૃદ્ધિની અસ્થિરતા, વિવિધ ધર્મપંથોના બેદાલબેદનાં વિચારમંથનો, આત્મવિકાસની આતુરતા, રોહધર્મ અને વિશ્વપ્રેમનો તલસાઠ અને તેના અનુભવનો આનન્દ, એ સૌ ગંભીર સવાલોના મંદેલ ઉઠલ સમજાવે છે.

આટલી ટુંકી સમીક્ષા દ્વારા કહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે કવિશ્રી ખખરદાર વર્તમાન ગુજરાતી કવિઓમાં એક અગ્રસર છે. આાધ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના સંતાપો લગભગ નિરંતર વેડતાં છતાં, સામારિક વેદના સહતાં છતાં, કવિશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યની એકધારી સેવા બજાવી છે તેમ તેના અંધપૂરમાં ગૌરવવન્તો ઉમેરો કરી, ગુજરાતી આલમમાં ચિરંતન જીવવન્તું, યશસ્વન્તું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને તે અંધપૂરથી જ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ટ ગુણ લક્ષણવતી કૃતિઓથી એ ઝંતમાં કવિશ્રી સાથે આપણે પણ એકતાર થઈ પ્રભુ પાસે ચાલીશું કે—

" એક આશા અમર સર્વ ઝંતર તણી, એક શ્રદ્ધા બધાં જીવન કરી;

એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્મા તણી, ભાવના એક મનની અનેરી.

જીવનું એટલે જીવનું ને જીવકનું, તો સદા હૃદયમાં રોહ સ્થાપો !

આવજો રોહજીવકાર કરતાં અદલ રોહનું વિશ્વામાન્ય બાપો !

તા. ૬. આ લેખ, અર્ધશતાબ્દને આરે પૂજેલા કવિશ્રીને રોહાંજલિ રૂપે લખાયેલો હોઇને તેનું મત્પ મધા-દિત કરવું પડેલું છે. એટલે જે વિદ્યાર્થી આ લેખમાં કરાવ્યાં છે તેમાંના કેટલાંકનાં દૃષ્ટાન્તો આપી શકાયાં નથી, તેજ જ વિવરણ અને વિવેચન કરતાં પણ સ્વાભાવિક સંકોચ રાખવો પડ્યો છે. અં. છુ. જાની.

કવિશ્રી ખખરદાર

શ્રી. હિમમલલાલ ગણેરાજ અંબારીયા, એમ. એ., એલ્એચ્. બી.

‘કાવ્યરસિકા’ બહાર પડ્યા સાથે ગુજરાતી વાચકોમાં એક આશા જન્મી હતી. દરિયાર દક્ષપતરામની શૈલીનું સુંદર, સુષક, નવીન સ્વરૂપ કાવ્યરસિકામાં પ્રકટપણે દૃષ્ટિએ પડ્યું હતું. તે કાવ્યો જૂનાં કાવ્યોની યાદ આપે તેવાં હતાં, છતાં તે નવાં હતાં. દક્ષપટેશ્વીની અભ્યાસની ઉંડી ઊપડે હતી, છતાં નવા જગાનાની અસર તેમાં સોએ સો ટકા હતી. શબ્દની ચમત્કૃતિ, સાદા શાબેને સરળ રૂપમાં શયુગારવાની આવડત, અને ‘સમારંભની’ કાવ્યોમાં હોવા જોઈતા સ્પષ્ટતા, અને સુઝાણતા ગુણો કાવ્યરસિકામાં એટલા સારા પ્રમાણમાં હતા કે કાવ્ય-રસિકોનો લેખક એક ભાવિ કવિ છે, એમ તે વખતે જ લાગેલું હતું. તેમાં વળી પારસી હોવા છતાં એવું શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર માટે એકદમ જ પક્ષપાત થઈ જતો. આને કોણ કહી શકશે કે એ પક્ષપાત અસ્થાને હતો ! કે એ આશા ખોટી હતી ! ધ્રુવના વર્ષ ૧૯૪૩ માં એ તો સર્વસ્વીકૃત અભિપ્રાય છે કે શ્રી ખખરદાર એક કવિ તરીકે પોતાની સેવા ગુજરાતને અર્પી રહ્યા છે, ગુજરાતે તેમનો સ્વીકાર અને સન્માન કરવામાં જરા સરખો પથ સંકેત રાખેલો નથી; ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ શ્રી. ખખરદારનું સ્થાન સુનિશ્ચિત સ્વીકારાયું છે; બાબે ત્રણ ત્રણ વર્ષ, કે કોઈ વાર વર્ષે વર્ષે, તો કોઈ વાર ચોડાક લાંબા ગાળા પછી એક પછી એ પ્રકટ થતાં શ્રી ખખરદારનાં કાવ્યપુસ્તકોને આતું સ્થાન અને માન મળ્યું હોય તેમાં નવાઈ જવું તો કશુંજ કાઢને લાગતું જોઈએ નહિ. નવાઈ લાગે તો માત્ર એટલી જ લાગવી જોઈએ કે આવાં મનઃમતાં, બાવબાઈ, તાર્કિક વિચારોને એકદમ જ કાવ્યસ્વરૂપે પ્રકટ કરતાં કાવ્યપુસ્તકો હજી દરેક દરેક ગુજરાતીધરમાં તો શું પણ ગુજરાતી પુસ્તકાલયમાં પણ પ્રવેશ પામ્યાં નથી. ગુજરાતી-ઓનું સાહિત્યની ઉત્તેજનામાં વિતરાધિ ખખરદાર જ નવાઈપ્રમાટે તેવું છે. આતું હોવા છતાં શ્રી ખખરદાર અત્રે ગુજરાતીઓ અવશ્ય સદ્ભાવ જતાવી રહ્યા છે, એ એમના કાવ્યપ્રકાશન ઉપરથી સહજ સમજી શકાય તેવી વાત છે.

કવિઓ અને લેખકો કેટલાક નવીન વાતાવરણના ઉત્પાદક હોય છે, કેટલાક પ્રચલિત વાતાવરણથી સુલિપ થઈતોને પ્રચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત અને છે, કેટલાક પ્રચલિત વાતાવરણની અસર નાશુદ કરવા મથતા મથતા બાંગ-દેડ કરવામાં મથગ્રસ્ત રહે છે, કેટલાક જુનાનવાના યુગાબલાની અર્ચામાં જ સર્વશક્તિ સમર્પી દે છે, ત્યારે કેટલાક જંબીર શાન્તિથી પોતાનાં ધ્યેય નક્કી કરી, જગતની ઝાઝી દરકાર ક્યાં વગર પોતાની કૃતિઓ રચી ક્યાં કરે છે. જગત તો બધાને સાંભળવા પોષવા તૈયાર જ છે. અનેક રૂચિવાળી વ્યક્તિઓથી ભરેલું જગત સર્વને સંભાવે છે, પરંતુ જગતની સમઘિગત આમદંષ્ટિ એવી તો અચૂક છે કે સદસહિવેકમાં તે કદી બુલથાપ ખાતી નથી, અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ઉપકારક પ્રવૃત્તિને જ તે દૃષ્ટિ પોષી રહે છે; ખીલ આપેઆપ હતી ન સર્જનાય છે. થોડા વખત માટે ખજબજાઠ મચાવી મૂકનારા લેખકો કેટલીક વાર એમ માની લે છે કે તેઓ વાતાવરણને ફેરવી શક્યા છે; પરંતુ આવા ખજબજાઠમાં ખરું સત્ત્વ નથી હોતું તો તે માત્ર ઉપરના બાથપર જ કંઈક અસર કરી શકે છે, બાકી સંસારસાગરના ઉડા તળીયામાં તો તેમની જરા સરખી પણ અસર હોતી નથી. શ્રી ખખરદાર આવા ખજબજાઠ માટે કદી પણ પ્રવૃત્ત થયા હોય એમ કહી શકાશે નહિ. તેમનાં લંબાણુ લખાણુ તો ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણને સ્મરણવનારાં, પોષનારાં, પ્રગતિ આપનારાં છે, એમ તેમની પ્રકટ થયેલી કૃતિઓના અભ્યાસીને સુવિદિત જ છે. ‘કાવ્યરસિકા’ પછી નવીન કાવ્યોને તેમને પ્રકાશ મળ્યા કે તુર્તજ ‘વિલાસિકા’ રૂપે તેમનો કાવ્યપ્રવાહ ફરી નીકળ્યો. કાવ્યરસિકા અને વિલાસિકા એ બે સાથે રાખી વાચનાર એકદમ જ જોઈ શકશે કે કાવ્યરસિકા સુધી શ્રી. ખખરદાર રવપત-નર્મદ-નવલ મુગના વાતાવરણમાં હતા; તે વાતાવરણને નવીન રૂપે અવતારવાનાં ચિત્તો ‘કાવ્યરસિકા’માં સુરપટ જ છે, છતાં વાતાવરણ તો ઈ. સ. ૧૮૮૭ પહેલાંનું હતું. ‘વિલાસિકા’ બહાર પડતાં માત્રમ પડ્યું કે શ્રી ખખર. ૧૮૮૭ પછીની ગુજરાતની કાવ્યકૃતિ અપનાવી છે, અને તે વાતાવરણમાં પોતાને સુશોભિત દિરસો ૧૯૦૫ માં છે. વિલાસિકાનાં ગમે તે કાવ્યને લઈશું તો તેમાં નવીન વાતાવરણનાં તેજ એકદમ જ જોઈ શકાશે. માન, ‘કાવ્યદેવીને’, ‘રમ્ય રમની’, ‘મુગી સંજ’, ‘દમ્બજંગલ’, ‘અમે’ વગેરે કાવ્યો સિદ્ધ ગદ્યપદો કે ગુજરાતના ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૦ સુધીના કવિઓનો અભ્યાસ શ્રી ખખરદારે ખુદ ધ્યાનપૂર્વક

અને પ્રેમપૂર્વક ક્યો છે અને તે અન્યાસના પરિણામે શુભરાતનું નવું સાહિત્યવાતાવરણ ખરાખર સમજ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વાતાવરણ માગે તેવાં કાવ્યો રચી પોતાની બેઠ શુભરાતને અર્પી રહ્યા છે. શુભરાતે તે ઘણી હેંસથી, સારી કદરસનાસીથી, કવિ તરીકેનું માન આપી, સ્વીકારી, અને સારપછી તુર્તમાં કબાયેલ 'શુભરાતી શુભરાત'ને માટે શુભરાતે તેમને લોકપ્રશંસા અને લોકમાનના ઉમદા લદાવા પણ આપ્યા. ૧૯૦૫ માં બંગાળામાં થયેલી પ્રવૃત્તિને પરિણામે દેશબાવના હિન્દના દરેક પ્રાંતમાં વ્યાપી રહી અને તેના જવાબ પણ શ્રી ખખરદારે અમારો દેશ અને એવાં દેશભક્તિનાં અનેક કાવ્યોથી બહુ સુંદર અને સફળ રીતે આપ્યો. પ્રકાશિકા મદાર પડતાં શુભરાત માટેની, હિન્દ માટેની પ્રીતિ અને ભક્તિ શ્રી ખખરદારના કવિહૃદયમાં કેવી અન્ધી રીતે પ્રવેશ પામી ચૂકી હતી એ દરેક શુભરાતી જોઈ ચૂક્યો. એટલું જ નહિ, પણ દેશભરમાં હળવે હળવે પ્રસરતાં દેશાભિમાનના વાતાવરણથી શ્રી ખખરદાર એવા તો સુલક્ષિત થઈ ગયા કે પ્રકાશિકા પછીનું તેમનું કાવ્ય પુસ્તક તો ભારતનો ટંકાર ભારતનો ટંકાર જ બની રહ્યું ! 'ટંકાર'માં ભારતવાસીઓને જે મનન અને મર્જન કરાવ્યાં છે, 'વિનિપાત'નાં દર્શન કરાવી, ઉત્તેજના માટે 'ભારત માતાને બૂલતો માંથી લાગણી ઉત્કૃષ્ટી, કવિઓને

તૂટે કવિ હિર કૃતભયાં કે આ તખ્તુર જ ફૂટે

તુહિ તુહિ તુહિ તુહિ ભારતમાતા એજ એક સર ઉઠે

એ પ્રમાણે યોગ્યસુકૃત આદવાન આપી, કૃત્યગીત, સ્વરપરોધન, સૌર્યરમણનાં ગીતો સંબળાવી છેવટે ભારતના લોકોને જે જોમ અને જુરસો આપવા પ્રયત્ન થયેલા છે તે બહુ ધ્યાનમાં લેવાથી, ૧૯૧૯ નું વાતાવરણ કેવા તનમય સ્વરૂપમાં ખડું ફેરેલું છે એ ખરાખર સમજશે. અને પછી તો કવિથી સંદેશો આપ્યા વિના રહી શકાતું જ નથી. શુભરાતમાં પ્રસરી રહેલા વિચારો અને ભાવનાઓ ઝીંકી કવિ ખખરદારે સંદેશિકામાં જે જે કાવ્યો સંગ્રહિત કરેલાં છે તે બધાં જ શુભરાતને તેના દરેક વિચારને અને તેની દરેક ભાવનાને અક્ષરમય બતાવી, મર્ત સ્વરૂપમાં રજૂ કરી, ચિરંજીવ બનાવે છે. વીમરાઈ ગયેલ મલગારીના આત્માને, હાજી મહમ્મદને અને કાન્તને આપેલી નિવાબંજલિ, 'શુભરાતનો યમકુંડ' અને 'દેવીનું ખખર' એ કાવ્યોમાં શુભરાતે કરવી જોઈતી તૈયારી, અને 'નવભૂમિ' મા કલ્પનાગોચર કરાવેલી આશા: આ અને આવાં બીજાં કાવ્યો શુભરાતના તે વખતના વિચારો અને ભાવનાને રજૂ કરી અટકવા નથી, પણ તેથી આગળ વધી નવા વિચારો, નવી ભાવનાઓ અને નવી આશાઓ શુભરાતના વાતાવરણમાં સાહિત્યદ્વારા ફેલાવી રહે છે.

જેમ વિચાર, ભાવના અને આશાના વાતાવરણને પોષી, વિકસાવી, સમજાવી રહ્યા છે તેમજ ઉગતી જુવાનીના તનમનાટને પણ કવિ ભૂલ્યા નથી એમ 'કલિકા'ના પ્રકાશની સમજ શકાય છે. જુવાની જગતમાં સનાતન છે. જુવાનોને દેશપ્રીતિ અને સેવાધર્મ તરફ વાળવા તથા લાગ સંન્યાસમાં દેશહિત રહેલું છે એ તેમને સમજાવતું એ જેમ જરૂરનું છે તેમજ એ પણ સમજાવતી જરૂર છે કે કુદરત પોતાનો પ્રતાપ દરેક ચીજ પર ફેલાવ્યા જ કરે છે, અને જુવાનો કાંઈ તે પ્રતાપથી બચી શકતા નથી, કુદરતના અનિવાર્ય અને અપ્રતિહાર્ય પ્રતાપને પણ કવિઓ સમજે છે અને તેને સમર્થાદ કીડા કરવા દે છે. આવા પ્રતાપની સમર્થાદ કીડા આપણે કલિકામાં જોઈ શકીએ છીએ.

શુભર સત્તારીઓમાં પ્રિય થઈ રહેલા રાસઆહિત્યમાં ઉમેરો કરવા એ 'સસયુગ' ને સમજ જનાર કવિનું પ્રિય કાર્ય બન્યું અને 'સસંદ્રિકા'ની સાથે સાથે બળનિકાર્પે બળનસંયોજ પણ શુભરાતને મળ્યો. છેવટ છેવટમાં 'દર્શનિકા'ના દર્શન થયાં છે, પણ તે વિશે માત્ર આટલા ઉલ્લેખથી વધારે બની શકે તેટલા મત્તમ નથી.

શ્રી. ખખરદારના કાવ્યપ્રવાહનો જથ્થો અને જોમ, તેમાં રહેલાં વિશાલતા અને પ્રસાદ, સ્થાન પ્રમાણે તેનો મીઠો ઝંકાર અને ધૈર ધરધરાટ, તેના પ્રારંભનાં આછાં આછાં ઝીણા ઝીણાં ખળખળતાં લઘુસરણાંઓ અને હળવે હળવે વધતા વધતા સ્રોતવિસ્તારના સ્થિરધીરમંદમર્જનયુક્ત મદાનરણ્યો શ્રી. ખખરદારને ચાલુ જમાનાના કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત બનાવે છે, શુભરાતે તે કવિને પ્રેમભર અપનાવ્યા છે અને તેમની કૃતિઓને માનપર ઈંકસાવી બનાવી છે. કવિશ્રી સુસ્વાસ્થ સાથે ઉત્તમ પ્રેરણાઓ પામ્યાં એ જ પ્રાર્થના.

કવિ અરદેશર ફરામજી ખમરદાર

શ્રી, મણિલાલ છપારામ ભટ્ટ

કવિ ખમરદારને એકાવનશુ વર્ષે ખેસતાં ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અભિનંદન આપવાને તૈયાર થયા, તે યોગ્યને યોગ્ય માનને! અત્યંત આનંદદાયક અને ગુણીના ગુણની કિંમત કરવા જેવો અપૂર્વ પ્રસંગ છે એમ આપું ગુજરાત માને છે. આ અવસરે કવિને માટે જે એક લખવામાં હું પશુ મને માન સમજું છું. પારસી કવિઓ અને લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં કંમલ ફાળો આપ્યો છે તેમ છતાં પારસી કવિ ખમરદાર ભાઈએ જે ફાળો આપ્યો છે તે અમૂલ્ય છે એમ કદાચ વગર ચાલતુંજ નથી. ગુજરાતી ભાષાનાં જે વહેણ પડી ગયાં હતાં તેને એક કરવામાં કવિ ખમરદારની કસમ ફતેહમંદ ઉતરી છે, એ સૌથી વિશેષ આનંદપામવા જેવું અને વખાણને લાયક છે. અત્યાર સુધીમાં તેમણે ઘેટી નાની કવિતાઓથી શરૂઆત નવ દસ નાના ગ્રંથ બહાર પાડ્યા છે અને તે ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રેમથી પોષાયા છે.

કવિની શક્તિ નૈસર્ગિક અસૌક્ય કહેવાય છે. એ શક્તિ જન્મ સાથેજ અવતરે છે અને ખમરદારમાં પણ એ રીતે તે જાલ્યથી આવેલી આપણે તેમનાં કવનોમાં જોઈએ છીએ. કવિતા મોટા અભ્યાસથી, ધણા વાચનથી, કે અતિ પરિશ્રમથી આવતી નથી પરંતુ એની મેળેજ એનો ધોષ કવિ હૃદયમાંથી વહે છે અને લોકને જોઈતો બોધ, રસ અને ધર્મ આપે છે. કવિ ખમરદારની કવિતાઓ રાગથી, રસથી, બોધથી અને ધર્મ બાવનાથી ભરપૂર છે એટલુંજ નહિ પરંતુ નાનાં મોટાં સૌથી સહેલથી સમજાય તેવી છે. વાણી શુદ્ધ અને મીઠી હોવા ઉપરાંત તેનું સર્જન એવું સહજ છે કે કોઈ પણ વાચકને તેના બાવના પુરમાં ખેંચા વગર રહે નહિ. હું બૂલતો ન હોઉં તો એક પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાને 'મેઘદૂત' વાંચી કહ્યું હતું કે કાલિદાસનાં બીજાં પુસ્તક અસ્તિત્વમાં ન હોત તોપણ હું તેમને મહાકવિ કહેત. આ આચેજ હું પણ કહીશ કે મેં તેમનાં બધાં પુસ્તક વાંચ્યાં નથી (થોડા વાંચ્યાં છે) તેમ છતાં 'ગુણવંતી ગુજરાત હમારી ગુણવંતી ગુજરાત' એ એકલી કવિતાથીજ ભાઈ ખમરદારને હું કવિ-દેશમંકત માતૃમંકત ઉત્તમ કવિ-કહું છું. ગણીમાંડી ઢુંકામાં જે બાવ, રસ, બકિત, જન્મભૂમિ પ્રતિની પ્રીતિ અને અભિમાન સાથે કહ્યુંમાં અશ્રુતની ધારા રેગાતી હોય એવી સહેલથી એ કવિતામાં જે રાગ, રાજ વગેરે થે જાયાં છે તે એમને કવિપદ આપવાને માટે યોગ્યજ યોગ્યાં છે. કાલિદાસ વગેરે કવિઓનાં વખાણ થતાં દંડીએ સરસ્વતીને કહ્યું કે એ બધા કવિઓ ત્યારે રંડા હું કહ્યું ? તેના ઉત્તરમાં, સરસ્વતીએ કહ્યું કે—કવિર્દેહી કવિર્દેહી—કવિર્દેહી નલંકાયઃ એમ હું પણ જોયે ને મને કોઈ જહુ વખાણનારો કહે તેમ છતાં હૃદયના આનંદાવેશમાં ખુદીથી કહીશ કે ભાઈ અરદેશર ગુજરાતી ભાષાનો એક ખરેખર રસ મર્મને હલાવે એવો કવિ છે, કવિ છે, કવિ છે. અને તે દીર્ઘાંશુ રહી ગુજરાતી કવિતાઓમાં હજી વિશેષને વિશેષ વધારો કરવાને શક્તિમાન ચાપ એવી આશિષ ઉપરાંત મારી પ્રભુપ્રાચીના છે. એન.

ગુજરાતી કાવ્ય-વ્યોમમાં વિદ્યમાન સપ્તર્ષિ:

એમાંના એક કવિશ્રી જખરદાર

શ્રી, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલ્.એલ્. બી., ઍડવોકેટ

“શું થયું જોઇએ” એ આદર્શ-દૃષ્ટિ અને “શું થઇ શક્યું હોત” એ શક્યતા-દૃષ્ટિ માનવયુક્તિ માટે સ્વાભાવિક જ નહિ અસંતોષન્ય પ્રગતિની પ્રેરક હોઇ, હિતકારક પણ છે; અને જતાં એની પણ કાંઈ કાંઈથી ના પણ એમ છે કે જે વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યમાન હોય તદ્દનુજ સ્વરૂપ યથાસ્થિત રજી ચાથં તે તેથી વધારે તત્કાલ ઉપ-યોગિતા સધાય ! સંક્ષેપમાં, “શું છે” એ દૃષ્ટિ વ્યાવહારિકતાને ધોરણે વધારે ખપતી છે-વધારે ‘ખરી’ (truthful) પણ. આ લઘુ લેખ માટે કલ્પના-પ્રદેશનાં ઉકુવનો નિષિદ્ધ ગણીશું; વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન વિદિત ગણીશું.

એક વધુ માગણી. આ “અભિનંદન-ત્રય” માટેના એક લેખ છે, એટલે ગુણદોષપ્રથકકરણના પરિણામ રૂપ તટસ્થ વિવેચન (criticism) અત્ર અપ્રસ્તુત છે અત્ર તે ગુણદર્શન (appreciation) જ શોભે. આ ન્યાય-મંદિર નથી, લગ્ન-મંડપ છે.

ગુજરાતનું એક સદ્માત્ર્ય છે કે એના સાહિત્ય-વ્યોમમાં અનેક ગ્રહો-ઉપગ્રહો પોતપોતાની યક્તિ પ્રમાણે રહ્યાં કરે છે-પ્રકાશ પ્રેર્યાં કરે છે. ગુણદર્શી ગુજરાત માટે તે વિશાલ હૃદયપોષિત.—“નમઃ કવિભ્યઃ સર્વેભ્યઃ।”

એ કવિ-નક્ષત્ર-મંડલમાં “સપ્તર્ષિ” મુખ્ય ગણી શકાય-એકાક, એમાં મતમતાન્તર શક્ય છે, અને આગ્રહ અરથાને છે. જખરદાર વાચક મ્હારી દૃષ્ટિએ કાવ્ય-વ્યોમનું નિરીક્ષણ કરવા પ્રામાણિક અને એકાગ્ર પ્રયત્ન કરે એટલી મ્હારી નત્ર વિચિત્ર છે. ત્યારે, મ્હારી દૃષ્ટિએ વિદ્યમાન સપ્તર્ષિ એટલે,

(૧) નરસિંહરાવ દીવેટીયા (૨) બ્રહ્મવંતરામ કોઠાર (૩) ન્હાનાલાલ કવિ (૪) અરુણદાસ જખરદાર (૫) જન્મશંકર ‘લલિત’ (૬) મૂળજી વેદ (૭) જગન્નાથ ‘સાગર’

પ્રત્યેકનું કેમે કેમે ગુણદર્શન-કેવલ દ્વિદર્શક-સ્પર્શાત્મક.

(૧) નરસિંહરાવ દીવેટીયા

પાશ્ચાત્ય રાજ્યસત્તાએ હિન્દમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનાં શિક્ષણમરકારખીજ સેવવાનું પ્રારંભ્યું ત્યાર પછીથી તે સંસ્કાર યથામતિ ઝીંટી પોતાની માતૃભાષાને ચરણે તે રજી કરવા પ્રથમ કોઈ પ્રેરણા હોય તો તે નરસિંહરાવ-બાઇ-બેશક કાવ્યની દિશામાં. કવિશ્રી દલપતરામ અને કવિશ્રી નર્મદાશંકર એટલે કાંઈ પાશ્ચાત્ય ખ્યાલોથી તદ્દન અસ્પૃષ્ઠ એમ તો નહિ જ, પરન્તુ કવિશ્રી નરસિંહરાવની કવિતા જુદા જ સ્વરૂપની અને નવીન પ્રકારની હતી એ તો ચોક્કસ. તળમદી ચાણુ ગુજરાતી બાપા, અંગ્રેજ બાપા, સંસ્કૃત બાપા, એ ત્રણેય તરતે એમની કાવ્યસૃષ્ટિમાં જણાશે. એમનું સંગીતવર્તુ જ્ઞાન એમની કાવ્યકૃતિઓને વળી ઓર ઓપ આપે છે— “મંગલ મંદિર ખોલો”નું એમનું મીઠું પ્રવાહી કાવ્ય એનું ઉદાહરણ. અંગ્રેજમાં કલ્પનાચક્રિત (Imagination) અને તરંગચક્રિત (fancy) એ બેને જે ભેદ પાઠનામાં આવે છે તે બે સ્વીકારાય તો તદ્દમની તરંગચક્રિતનું સમતીયાણપણું વધારે દૃઢગરી કદર પામે. ચન્દ-સૂર્ય સાથે રમત કરતું પ્રકૃતિપ્રેમી બાલમાનસ કવિશ્રીનું જીવનમાં છે-કલ્પનમાં છે. (૧) કુસુમમાલા, (૨) હૃદયત્રીણી, (૩) રૂપરંજકાર, (૪) સ્મરણ-સદિતા : એ ચાર એમના કવિત્વ-કોષ. એમણે એમના યુગનાં અનેક સદૃશ રસિકોને પોતાનાં કાવ્યોથી સ્પર્શ્યાં-એમનું સદ્માત્ર્ય જેનું તેનું નહિ કે એમના સંબંધીઓમાંથી જે પડિતો (એક સાક્ષર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ અને બીજા સાક્ષરશ્રી આનન્દશંકર દુવ) એમને પક્ષે ઉપરિચિત હતા, એ કે નરસિંહરાવબાઇ ભત ઉપર ઝગમગારા જનવંદરત ભેદા છે.

ખરેખર, નરસિંહરાવબાઇનું ગુજરાતી કવિતાદેવીને થયેલું અર્પણ જોઈતું અવનવું તેણું કીમતી છે. “નવકાવ્યયુગના પ્રવર્તક”રૂપે એમની કીર્તિ કાયમી છે.

સાગરની કવિત્વ-ઉર્મિઓ એટલે ઉર-ઉછાળા. એમનો ઉર-ઉછાળો એમને ખરદાર ઉદ્ધાર દઈ જ દે છે-
 નેટલું એમનું 'હાર' ખરદાર તેટલી જ એમની 'જ્યાં' પણ. સાહિત્યનું એક સ્વરૂપ વિશ્રાન્તિ (Repose)
 છે; ખીણું સ્વરૂપ આવેશ (Passion) છે. સાગર એવો ભાવવેશ ને શાવેશ "વિદ્યમાન સત્ત્વિ"માંથી
 ધંતર છતે લગભગ અનુભવો દર્શો. હેમાં પણ એમનાં કાવ્યો એમને પોતાને મુખે સાંભળવાં એટલે એક
 અન્ય અનુભવ-ભેદક બાકી બેપરવા.

“ના તો જોને મુખે નહોતી ધન્ય હો સુરસિંહજી !”

એ લાંબીના રાજવી કવિ સુરસિંહજીના-કલાપીની-એ ભકત, “કલાપી” વિષે કટકાં દ્વંદ્વસ્પર્શી કાવ્યો
 એમણે મૂળે વંચાવેલાં.

બળી પોતે સૂરીવાદનાં કાવ્યોય પુષ્કળ રચ્યાં છે... “ચાહેલું દ્વંદ્વ,” “સાગરનાં કાવ્યો,” “ગઝલી-
 સ્તાન” એ એમની પ્રકટ કૃતિઓ.

સંસારથી દૂર રહેતા હોવાથી કેવલ સાહિત્યદષ્ટિ એમને યાની આકર્ષે? બાકી કવિત્વપ્રવાહો પ્રપલ્લ, હવે
 પ્રશ્નભળ અને તરવચિન્તાનની દિશામાં !

(૭) અરદેશર ફેરામણ ખખરદાર

ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય-ભોગમાં જે અનેક અદોષદોષ પોતપોતાના ઓછાવતા પ્રકાશ સ્ફુરાવી રહ્યા છે
 હેમાંથી તરી આવતા “સત્ત્વિ” કહી શકાય તેવા અહમ્મલમાંથી જે જ અદોષ, હેમનાં મથાસંયોગ પ્રકાશ આપણે
 ઝીંહ્યા-તે જાએ અદોષને અંજલિઓ અર્પી, જાએને માન સહિત ભાવભર્યા વન્દન કીધાં ઉદારતાના ઉપદેશકે કેવું
 સુંદર કહ્યું છે !

“સખ ભૂમિ ગોપાલકી ઇસમેં અટકે કહાં ?”

ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની નિઃસ્વાર્થ સ્નેહસેવા કરનાર કથા કવિ ગુજરાતના વન્દનના
 અધિકારી નહિ ? એકથ, ભિન્ન ભિન્ન શ્ચિ પ્રમાણે કાઢને હૃદયે કાઢ વધુ વસે ને કાઢને હૃદયે કાઢ, પણ વન્દનના
 અધિકારી અલખત સર્વેય સમાન-વિશેષે કરીને મહાગુજરાતના કવિત્વના કનકોત્તસવ જેવા મંગલ પ્રસંગે.

એક ખીણું પણ રૂપક સાત કવિઓના સંબંધમાં થોડું શકાય. ગુજરાતના નેટલા કવિઓ અને ઉપકવિઓ
 તે સધળા “કવિકુસળન” અને એ જનમાં ઉક્ત જ કવિઓ “અનુવર-અભુવર,” અને કવિશ્રી ખખરદાર
 “પ્રદ વરરાજી.” એ રૂપકને અન્વયે આપણે જાએ અનુવરોની “આછેરી ઓળખ” કરી અને હેમનાં
 “અર્ચનપૂજન” પણ કર્યાં.

હવે ખુંદ વરરાજાની પોતાની પધરામણી !

‘વન્દન ! વરં વર વન્દન કનકોત્તસવના કોરજુરૂપ કવિવરરાજને !

+ + +

પ્રારંભમાં કૈંક સ્વાવસોકન-કૈંક સ્વાનુભવ.

બાર્ધ ખખરદારનો પ્રથમ પેરોડા અનુભવ ચરો મૂળે ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં અને તે એન. એમ. ત્રિપાઠીની
 જુની પિંકેટ રોડ પરની દુકાને. નરિઆદની દાઈરકુદમાં મૅટ્રિક પાસ થઈ હું મુ‘બાર્ધ એલિનરટવ દોસેજમાં
 અન્વાસ માઝ આવેરો. ત્રિપાઠી મ્હારા સગા, એટલે એમની દુકાન મ્હારો વીચારો. એક દિવસે લીલા પૂકાની
 દહપુટ ચોપડીએ મ્હારું દરૂ ખેચ્યું ને દાષમાં લઈ જતાં વજીયું કે કાઈ પારસી કવિએ શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજ-
 રાતીમાં દસપાસમની રીલીમાં કાવ્યો પ્રકટ કર્યાં દતાં મન-સુખરામ મામાને ત્યાં નરિઆદમાં મલખારીની
 “અનુભવિકા,” “સંસારિકા” જોયેલી—“સુરતી લાલા સહેલાણી”નું કાવ્ય ખામ વાદદાસ્તીમાં ગોઈવાઈ ગયું છે.
 “માનુભાવને કાવ્યસાગરોએ પૂજન ર પારસી કવિ ખીણે પાડ્યો” એ વિચારે આનન્દ અનુભવાવેરો.

ખીણે પેરોડા પરિચય “વિલાસિકા”નું નરસિંદરાવભઈનું કાક અવલોકન “સત્ત્વ” અને “ન્યાય”
 નામે મનુષ્યે મનુષ્ય ઉપર નેટલી સખતાઈ અને કડકાઈ કરી દર્શો તેટલી ધંતરને નામે જાગ્યે ચમ્પ દર્શો...

બાઈ રણજિતરામે મ્હને કહેલું ' યાદ છે કે નરસિંહરાવબાઈના ત્રિવેચનથી કવિશ્રી ખખરદારને સખ્ત દ્વેષાધાત થયેલો-યાય જ ને !...હું તો ' રનેહ ' અને ' દયા 'નાં સૌમ્ય તત્ત્વોનો ઉપાસક છું, એટલે - ન્યાયનેધુર્યની કલ્પનાય મ્હારી દ્વેષતંત્રીના તારોને કંપાવી નાંખે છે. માણસ ' સત્યવાદી ' કે ' ન્યાયી ' થાય માટે ' માણસ ' મટી જતો હશે !...કોણ જાણે...જવા ધો એ વાત. મ્હાગ જેવા કૂળા કાળજના માણસ માટે તો ' બાઈબાકુનાં ગુણુદર્શન ' સલામત ! દોષદર્શન કરનાર કરાવનારની કાંઈ ન્યૂનતા છે ! એ સ્વયંસેવકો તો સંખ્યાબદ્ધ સંજ્ઞ છે.

ત્રીજો પરાક્ષ પરિચય ' પ્રકાશિકા ' પ્રકટ થઈ ત્યારે ' સમાલોચક ' માટે તે ઉપરના મુદ્દાલેક અનુસાર ' સમાલોચના ' સખતાં વૃત્તિ અનુભવેલી, પરન્તુ મ્હારા પ્રિય મુદ્દ બાઈ ક્રાન્તિશાલ પંથ્યાએ તે માટે તત્પરતા દર્શાવતાં તે ત્હેમને મોંપી. ' કાવ્ય-રસિકા ' માં ખખરદારે જે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓના તત્ત્વો સંગ્રહેલાં જણાવતાં હતાં તેથી જુદી રીતે ' વિલાસિકા ' માં અને ' પ્રકાશિકા ' માં તે નવીન ગુજરાતી કવિઓનાં તત્ત્વો, સંગ્રહતા અને સફલતાથી સંગ્રહતા સ્પષ્ટ જણાતા હતા ' વિલાસિકા ' અને ' પ્રકાશિકા 'ની એ મુખ્ય મનોમુદ્રા સ્મૃતિમાં રિથર છે. બાઈ ખખરદારમાં કેટલા ' પારસી ગુજરાતી પ્રયોગો ' અજાણ્યે રહી ગયા છે તે ઉપર નબરને ઝીણી કરીને ગોઠવવા કરતાં એઓશ્રીએ કેટલું બધું શિષ્ટ ગુજરાતી અપનાવ્યું છે એ પ્રતિજ્ઞ મ્હારું લક્ષ આપોઆપ વિશેષ રહેતું અને સાશ્વર્થાનન્દ અનુભવતું. વિષય-પદ્મદગી, પદરચનાના પ્રકારની પદ્મદગી, બાપાની પદ્મદગીઃ એ સર્વ કાવ્ય-સામગ્રીમાં કવિશ્રી ખખરદાર ખપ્પ રીતે કંમે કંમે સાનન્દાશ્ચર્ય અનુભવાયે એટલે બધે અંશે સફલતા સિદ્ધ કરી શક્યા હતા, કેટલું બધું અભિનન્દનીય-કેવલ કવિશ્રીને જ નહિ ! કેવલ પારસી કામને જ નહિ ! ગુજરાતને, ગુજરાતી બાપાને, ગુજરાતના કાવ્યસાહિત્યને પણ સાથે સાથે !

મ્હારે કવિશ્રી ખખરદાર સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો તે ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં અને તે પછી એન એમ. ત્રિપાઠીની દુકાને જ-માત્ર દુકાન ચિકેટ રોડથી મિન્સેસ રીટ્ટીમાં હાલને રથાને બહાવાયી એટલો દેર. મુખાઈમાં ' બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ' હોવાથી તે પ્રસંગે અંગે તેઓ મુખાઈ આવેલા હશે. હું દુકાનમાં એક ખુરશીએ બેઠો હતો ત્યાં તેઓ આવ્યા, એમથી દુકાનનાં પગલાં ચલ્યા, કોણ જાણે કેમ મ્હને થયું કે આ ' ખખરદાર-કોણ જાણે એમને કેમ એમ થયું હશે કે ' આ ચન્દ્રશંકર ' ! મ્હારું લક્ષ એમના કલાવર કલેવર કરતાં ય વિશેષ એમના તેજસ્વી ચરેરા પ્રતિ આકર્ષાયું-રહામું બોઈ જ રહું ' એમ થયું, પણ સભ્યતાએ સીમા સચવી. દુકાનમાં દાખલ થતા જ એ મ્હારા તરફ આવતા લાગ્યા-આવ્યા, અને મ્હને પૂછ્યું: " ચન્દ્રશંકર ચંડ્યા તમ્હે ? " મ્હને આશ્ચર્ય થયું. મ્હે ઉત્તર દીધા: " હાજી, કેમ ? " " સમાલોચક " માનો ' પ્રકાશિકા ' નો રીઝુ છગનલાલ પંથ્યાના દોકરા પાસે શું કરવા લખાવ્યો ? " એ મ્હારી બીજી જાત જેવા છે-એ લખે કે હું લખું એ લગભગ સરખું જ છે. " મ્હે જવાબ દીધો મ્હને એમણે એકરમ ઓળખ્યો એથી જેટલું આશ્ચર્ય લાગેલું તેથી ય વધુ એમની તોપબદ્ધાર જેવી પ્રશ્નપરંપરાથી લાગ્યું-અને ખરું કહું તો હજી ય મ્હને એમ થયા કરે છે કે એ પ્રશ્નો પૂછવામાં એમના મનમાં શો હેતુ હશે !

અમ્હે અણુધારી રીતે પરસ્પર ગાદ પરિચયમાં આવી ગયા અને જાણે કાળજના રનેહીઓ હોહાએ એવો ઉભય ઉરમાં બાવ જામી ગયો તે તો છેલ્લાં ચારપાંચ વર્ષમાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં ' વીલે પારલે સાહિત્ય સભા ' તરફથી ઉજવાતા વસન્તોત્સવપ્રસંગે પ્રમુખપદે તેઓ મુખાઈ આવેલા, જેમ ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં કવિ -દ્વાનાલાલ આવેલા તેમ; તેઓ ગામદેવી, લંબનંત રોડ ઉપર ગાંધીજી ઉતરે છે તે ' મણિબવન 'ની રહામેની બાજુએ થોડક દૂર આવેલા એક બંગલામાં વિકાજ વકીલને ત્યાં તે વખતે ઉતરેલા. ત્હેમના-દ્વાના પુત્ર બાઈ પેતરનજી પણ સાથે, જાણે નર્પા પિતૃસેવાપણયજી શ્રવણ. તે સમયે અમ્હે અનેક કારણોથી ખૂબ સાથે ને સાથે રહ્યા, ખૂબ રાત્રી ગોટીએ કરી; ખૂબ દિલ આલી કર્યા ને બર્થો-વિગતો કાઢી બીજે રથાને. એઓ પિતાપુત્ર મ્હારે ત્યાં એક બે પ્રસંગે ચાંપનાબાગ આવેલા અને રનેહીઓને મળેલા, એટલુંજ નહિ મ્હારાં કુટુંબીજનો સાથેય ગાદ પરિચયમાં આવી ગયેલા, એ એમનું મીલનસારપણું-માયાળુપણું ખરેખર, એ પિતાપુત્રનાં સહવાસનાં મ્હને મીઠાં સ્મરણ છે-અમ્હે આખું ય કુટુંબ એમને વળાવવા ભોરીખંદર ગયેલાં ત્યારે એમને વિદાય કરવા આવેલાં એમનાં વૃદ્ધ માતાજીનું પછી મ્હને મીઠું સ્મરણ છે.

હું બૂલતો ન હોઉં તો ૧૯૨૯ ના પ્રારંભમાં એ મુખાઈ આવેલા ત્યારે એણે પણ સ્નેહર રાંડ એમનાં માશીને ત્યાં ઉતરેલા અને હું પણ અંદારે દાહને મુકામે આવેલા. પાસે પાસે એટલે વારંવાર મળેલા ને ખૂબ પાતો કરેલી. જેમ ગાંધી વખતે “ભારતનો ટંકાર,” “સંદેશિકા,” “દક્ષિકા” વિશે વાતચીત મળેલી તેમ આ વખતે “બળનિકા” અને “રાસવ્યંદિકા” વિશે. શ્રીમતી રમીબહેન કામદારનો કવિશ્રી ખજરદાર સાથે તે સમયે પરિચય કરાવેલો. એક બેભાષિણી તરીકે હેમનું જ્ઞાન વિરમવળનક છે એનો મ્હને જેટલો પ્રથમ પ્રસંગે ખ્યાલ આવેલો તેટલો જ બીજે પ્રસંગે પણ.

એકદર, મ્હને બાર્ક ખજરદારનો અને હેમના સંસ્કારી તથા માયાળુ કુટુંબનો મધુર અનુભવ થયેલો, એમનાં જે પુત્રી અકાસ અર્ધસાનનો લોગ થઈ પડ્યાં હેમના સંસ્કારી સૌજન્ય સાથે પણ મ્હારા હૃદય ઉપર મધુર સંસ્કાર છે મ્હારી ખાતી છે કે સૌ. રમીબહેનના હૃદય ઉપર પણ એવો જ મધુર સંસ્કાર હતો. પ્રભુ એ ગાના, માની સદ્ગતિ કરે ! હમણાં જ પ્રકટ થયેલી “દર્શનિકા” એ બહેનની પ્રેરણા, ગોવર્ધનરામની “શીલાવતી છત્રનકલા,” તેમ ખજરદારની “દર્શનિકા” સદ્ગતિ પ્રિય પુત્રીને પિતૃહૃદયની અંબલિ ।

કવિ ખજરદારનાં કાવ્યો વિશેની મ્હારી અભિપ્રાયો જેટલા એમનાં કાવ્યોના સ્વતંત્ર વાચનથી બંધાયેલા હશે તેટલા એમણે પોતે બંધાવેલાં કાવ્યો ઉપરથી તેમ એમણે કરેલી વાતચીતો ઉપરથી પણ બંધાયેલા હશે. મ્હારા મન ઉપર એવો સંસ્કાર પડ્યો છે કે કવિશ્રી ખજરદાર જેટલા પ્રભાવશાળી અને કલાકુશલ કવિ જે તેટલા શ્રમ-શીલ અને બીણી કાળજીના વિદ્વાન છે. હેમના નિકટ પરિચયમાં આવી હેમની સાથે વાતચીત અને ચર્ચા કર્યા વિના આ પ્રતીત થાય તેમ નથી. જો તેઓએ કોઈ મધ્યમ પેતાના પાંડિત્યના પરિણામ રૂપ લખ્યો હોત તો તો મ્હારે આવું કહેવાની જરૂર ન રહેત, પરંતુ જાત્યારે તો હેમની પ્રસ્તાવનાઓ અને હેમનાં એ “બાપણું” — ભાવનગરનું અને મુખાઈનું, એ એમના પાંડિત્યનું આણું આણું સૂચન કરે છે. “કાવ્ય માટે જન્દો બદલા આવશ્યક છે કે કેમ” એ પ્રશ્ન વિશે એમણે શુભલાખદ્દ દર્શીલેવાળા કલાકની અરખસિત વાગધારથી મ્હને સાનન્દાશ્ચર્ય પમાડ્યું હતું. એ સાબીત કરે છે કે કવિશ્રી ખજરદાર પ્રધાનપણે “કવિ” હોવા છતાં “માન કવિ” નથી. એ “વિદ્વાન” છે, “વિચારક” છે, સમર્થ “મધ્યલેખક” છે, પ્રખર “વક્તા” છે.

“કવિ” તરીકે જે “ખાલ લક્ષણ” કાર્તનું થ લક્ષ એ એ એવાં છે તે આ :

(૧) “ભારતનો ટંકાર” એ શીર્ષક ખાતલ કરીએ તો બીજા બધાં શીર્ષકો મલખારીનાં શીર્ષકો માફક “મંકા” અન્તાવાળાં-જેમકે, કાવ્યસંક્રાંતિ, વિલાસિકા, પ્રકાશિકા, મંદિરિકા, કલિકા, બળનિકા, રાસવ્યંદિકા, દર્શનિકા.

(૨) કવિ ખજરદારનાં કાવ્યપુસ્તકોની સંખ્યા તેમ જ જ્યાં ભાગ્યે આમંત્રણ આવે તે તે પત્રમાં પોતાની કૃતિઓ મોકળી આપવાની એમની તત્પરતા બતાવી આપે છે કે કાવ્ય-સાહિત્યની એમની સેવા કેટલી સતત છે. કવિ ન્હાનાસાલ અને કવિ ખજરદાર કાવ્યો રચે જ જાય છે અને અન્યો પ્રકાશન ક્યે જ જાય છે. એમના સાહિત્ય-સેવા-યત્ન અખંડ છે. “કાવ્ય-અન્યોનું પ્રકાશન એટલે ગાંધીનું ગોપીચન્દન,” એ રિધતિ જે જાણ છે તે જ કવિશ્રીની સેવાની કદર કરી શકશે.

(૩) કવિ ખજરદારનાં કાવ્યોની શુદ્ધ, સિંદુર, મિંદુર, સેલી. કેટલા પારસી જન્મુઓ કવિ ખજરદાર જેવી સેલી લખી શકે છે એમ જ માત્ર નથી પૂછવા જેવું, જેમણે સાહિત્યસેવામાં ગુકાબું છે એવાં સંસ્કારી હિન્દુ જન્મુઓને એ પ્રશ્ન પૂછવા જેવો છે. ગુજરાતી ઉપરાંત એમણે અંગ્રેજીમાં ૫ કાવ્યો રચેલાં છે.

(૪) કવિ ખજરદારના કાવ્યો ગુજરાતી ભાષાની પ્રચલિત પદ્ધતિ પ્રમાણે જન્દો નહિ, પ્રાસાદિનો પણ સ્વીકાર કરનાર છે, એમનું જન્દોવાન માનવનક છે એટલું જ નહિ, એમની પદ્યરચના મ્હોટે-નિદોષ હોય છે. એમણે અવનવા પદ્યપ્રયોગો પણ અજમાવ્યા છે.

ખાલ લક્ષણોની પાછળ જઈ આવત સત્ત્વ બેનારને કવિનું “કવિ” તરીકેનું તેમજ તત્ત્વચિત્તક તરીકેનું — સૂર્ય અવલોકનકાર તરીકેનું-સંસારના પ્રત્યક્ષ અનુભવોમાં ધડાનાર તરીકેનું, એમ અનેક રૂપો જણાયે.

જેમ એમની ઉન્નત ભાવનામયતા, એમની રંગબેરંગી ભાવમયતા આદિ પણ એમની ઉચી કલ્પનાશક્તિ પ્રતીત થશે તેમ. એકંદરે, કવિત્વ ઉચી ભૂમિકાનું.

સંક્ષેપમાં, કવિશ્રી ખચરદારની સાહિત્યસૃષ્ટિ એટલે વિવિધ સમૃદ્ધિ ! એની કદર અધિકાર માગે છે.

ભારે એ સક્ષમાં રાખવામાં આવે કે કવિશ્રી ગંગવર આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધના ત્રિતાપની ભવાણીઓમાં સંવસિત હોવા છતાં એમની કાવ્યકૃતિઓ રચે જ ગયા છે ત્યારે તો એમને માટેનાં માન અને મમત્વ માઝા મૂકે છે.

" પ્રશ્ન એ મહાશુજરાતના મોઢેરા માનવ-મણિનાં રૂડાં જાતન કરે ! "

કનકોત્સવને આંગણે શકુન

શ્રી. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાસ, બી. એ.,

મદ્રાસ ગયા છે ! કલાકના વીસ કોસની ઝડપે ચાલતી ગાડીને વટાવે એવી ત્યાં બોલાતી બાપાઓની સમજ તો નહીં હોય, પણ કાને તો ધલુ શુજરાતીઓએ સાંભળી હશે. એ ઇલાકામાં પચ મૂકતા, બાહુતી ટાંગાવાળા-ઓનો, બે આનાનું બાહુ મેળવવા, સામસામા ચાબૂક ચમકાવવાની તત્પરતા જતાવતો સત્કાર અને સંવાદ એ મારો પહેલો અનુભવ-એ ટાંગાઓ 'ઝટકો'ને સાર્થક નામે ઓળખાય છે. ખાલી પાત્રમાં ચીચા પત્થરની કોકરીઓ નાંખી ઝડપથી ખખડાવતા હોધએ એવો દ્રાવિડ બાધાનો રણકો મારા કાનને અથડાયો. પરિણામ ફેર. ધાતુપાત્રમાં ધડીબર ચેતન અને મારામાં !

આમ વિજળીને વેગે દોડતી, શરતમાં કાઢી ઉતરવા માગે તો તેને પાછળ રાખતી, બાપાના શપ્થો 'ભાં' રાજ કાને અથડાતા હોય ત્યાં કાવકી, કુમકી, છતાં રસિકી શુજરાતણુ ઉમળકાથી હેયે રાખે અને શુજરાતનાં શૌર્યભર્યાં સંતાનો હોંસથી દેશભક્તિના સૂર ઝીલે તેવું સાહિત્ય માતૃભાષામાં લખનારને આ કનકોત્સવના પ્રસંગે અભિનંદન મારાં તમજ સારાય શુજરાતનાં.

કવિ ખચરદાર એટલે ? કકડધૂસ થતા ખંડિયરોમાં કાળની સામે ઉભો રહેલો, ટકી રહેલો, એકલો અને અકુલો, શુજરાતે ધડીને મદ્રાસના માનવસંગ્રહસ્થાનમાં મોકલેલો, શુજ રીનો કીર્તિસ્તંભ !

" ભૂયાં ભૂયાં વસે એક શુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળે શુજરાત "

એ એમનીજ કૃતિને સાક્ષીભૂત કરણ મૂર્તિમંતરવરણ.

મદ્રાસમાં શુજરાતીઓની વસતી છે, છતાં શુજરાતને બોલે, આખને કારે એવું, હૃદયને હલમલાવે એવું, અને સમય સામે ટકે એવું, સાહિત્ય બીજા કોઈએ ધર્યું હોય એમ મારા જાણવામાં તો નથી—

એમનાં કાવ્યોની વિવિધતા ! એમનાજ શપ્થોમાં ટાંકું :

" કાલથી આજ જુદીજ દેખાય કેમ, આજથી કાલ જુદી જણાશે; "

અને એ રસીયાની રસિકતા !

એમણે ભૂયાં વધે ગાળી, શુજરાતી બાપાને જોરવચાલી બનાવી તે સ્થાનને અનુરૂપ સરખામણી કરીશ. જે શુજરાતને ના બૂલ્યા તે મદ્રાસને જૂલવાના હતા ! રંગબંચમીની ઓળા ઉછાળતી, કલ્લોલ કરતી, વિલસતી, પ્રકાશતી, દિવસના સૂર્યમાં ઝળકતી, રણિયામણી રાત્રિની ચંદ્રિકામાં અવનના રંગ પૂરતી, ઉલ્લાસથી ચોમેર ધ્રુમતી, મૃદિસૌંદર્યના સંદેશ પાઠવતી, વિશ્વજંધુત્વની ભાવના પોષતી, મદ્રાસ નગરીના અણુગરણ જળાશયની મોહશીઓની જાણે રાસડીલા.

જાણે શુજરાતણની શરીરપરની સોદામણી સાડીઓના ચિત્રવિચિત્ર રંગ જે મત્સ્યસંગ્રહે મોકલ્યા તેણે શુજરી માટે કવિને હેયાના ઉમળકાના સૂર પોષ્યા.

૧. મો. અરદેશર ફરામખ ખખરદારની કવિતા માટે મારા બે બોલ

મો. સર રામસઉલ ઉદમા છવણુ જમશેદજી મોદી

કવિ ખખરદાર સાથે મારી એક મુલાકાત ઇ. સ. ને ૧૯૨૪ ની સાધમાં, એક વખત, મદાસ ખાતે થઈ હતી. મુલાકાત એક હતી, પણ તે કોઈકે હેતેવંતી, મળખડે તેવણુના કામથી નહીં તેટલે તેવણુના નામથી હું મારીતગાર હતો. શુજરાતી બાપામાં હું એટલે બધો ખખરદાર નથી કે બાપ ખખરદારની શુજરાતી કવિતા હું સહેલાઈથી સમજી અને તે ઉપર કોઈકે ભરસેદગ મત આપું. તે છતાં હું કોઈ એટલેાથી ખખરદાર યા નાવાકે નથી કે તે ઉપર કોઈ ગોર કરી શકું નહીં. હું કવિઓની કવિતાનો ઘણો વાંચનાર નથી તોપણ હું તેઓના મનની વચ્ચેનો અને તેઓની કવિતાઓની અસરનો પુરતો ખ્યાલ કરું છું. એ કે કવિતાનાં વાચન માટે ઘણો શોધીન નહીં. તો પણ મારી આજીવનનાઓની માન્યતા, રિવાજ, શહરસમે અને વહેમો વટીક સમજવામાં અને તે ઉપરથી વિચાર કરવામાં હું કોઈકે કવિતામય (poetic) બનું છું. લોકોની આ માન્યતા, રિવાજ, શહરસમે વગેરે ઉપર અને વિચાર કરતા રહેવાનું શિક્ષણ, માણસનાતના વધારામુધારા વગેરેનો ઉપદેશ આપનાર શાસ્ત્ર (Cultural Anthropology) એ મને આપ્યું છે. તે શિક્ષણ પ્રમાણે હું વિચારમાં ધણીકવાર કવિતામય (poetic) બનું છું. વીસમી સદીના હાલનાં દાઢાદોડી અને કોઈકે ગરબડ કરતા જમાનામાં આપણે કવિતામય જમાનાથી દૂર જઈ, કોઈકે શાએરી વિચારમાં રમતાં અને ગેલ કરતા રહેવાને બદલે ધણી સામાન્ય ગદ્ય જેવા કોઈકે નીરસ મગા વગરનાં (prosaic) બન્યાં જઈએ છીએ, તેમ થતાં એવું દીસે છે, કે માણસ જીવંતીનો મોજ (Zest of life) કોઈકે ખોલે છે. હું કવિતા લખાવા યા વાંચવામાં ખખરદાર નહીં હોવા છતાં આજીવનના જે જેઈ છું, જાણું છું અને જાણી છું તેમાં કોઈકે કલ્પના વાપરી કોઈકે ગદ્યથી નીરસ વિચારવાલો (prosaic) બનવાને બદલે કોઈકે શાએરી, કોઈકે કવિતામય બનવાને પસંદ કરું છું અને તેમ થતાં જીવંતીમાં મોજ લઉં છું.

અંગ્રેજી બારાખડીના ‘પી’ હરકથી ચર થતા આ ત્રણ શબ્દો—Prophet, Priest and Poet—પેગામખર, ધર્મગુરુ, અને કવિ—થી જોળખાતા પુરોષા કેટલીક હદે એક દિશાએ કામ કરતા રહ્યા છે, રહે છે અને રહેશે. એકે લખનાર આ ત્રણમાંથી પહેલા બેને માટે કહે છે કે “The Prophet represented and expressed the impulsive monotheistic, progressive force in the nation, whereas the Priest was the exponent of the conservative spirits that animated the great bulk of the people.” આ બે (Prophet and Priest) વચ્ચે કવિઓ (Poets) જણે કોઈ મધ્ય માર્ગ લે છે અને એક યા બન્નેને પોતાની કલ્પના મુજબ ચારી દે છે.

એક પારસી તરિકે આ પ્રસંગે અસલી ઇરાનના કવિઓ અને કવિતા બાબે કોઈકે ઉઝા અને કુદકા મારતા વિચારો કરતાં, હું યાદ કરું છું કે, ચરઆતમાં કોઈકે પેગામખરના સંબંધમાં હોય છે તેમ, પારસી ધર્મના સ્થાપક જરોસ્ત્રા જેમ એક પેગામખર (Prophet) હતા તેમ એક શાએર હતા. પારસીઓના ગાથામાં તેવણુની શાએરી સમાઈ હતી. ગાથા પછીના ધીન અવસ્થામાં પણ શાએરી લખાણો છે. આજથી ૧૦ વર્ષ પૂરે પારસીઓ જે જાણતા હતા નહીં, તે હાલમાં જાણે છે કે, તેઓના ધણીકે જાણુતરો જે તેઓ સાધારણ ગદ્યના સમજતા તે શાએરી છે. મણા નબદીકના વખતમાં આપણે જર્મન પ્રોફેસર હેરટેલ (Hertel) ને આ બાબદે ૫૨ વધારે રાશની નાખનાં સાંબળ્યા છે. અવસ્થા જમાના ઉપરથી પહેલવીના જમાના પર કુદકા મારતાં બચી રહેલાં સાહિત્યમાં આપણે શાએરી જોતા નથી. જે શાએરી અને ગાયન (poetry and music) વચ્ચેના કોઈકે સંબંધ ઇરાનમાં લઈએ તો, કહે છે કે પાદશાહ બેહરામજોરના વખતમાં ઇરાનનાં લોકો ઇરાનના ગાયનથી પુરતા સતોષ પામ્યા હતા નહિ અને તેથી તેઓએ પાદશાહને અમજ કીધી કે તેણે હિંદુસ્તાન તરફથી ગાયનકારો બોલાવી ઇરાનને ગાવું તાગવું કરવું. કહે છે કે બેહરામજોરે તેમ કર્યું અને હિંદુસ્તાનથી એકદમ ૧૦૦૦૦૦ દસ હજાર ગાનારાઓને તેમની

તેઓનો ઇરાનમાં ફેલાવો કરી ઇરાનને ગાજતું વાજતું યા ગાતું વાગતું કર્યું. આ હિન્દી ગાનારાઓના તર્ગને શીર-
દોસી “લુરી” તરીકે ઓળખે છે. હું ધાંડે ખું કે હાલમાં યુરોપમાં દેશેદેશ જે છપ્પસીઓ (gypsy) ભટકતા ફરે
છે યા કેટલી દામ ધર્મ રજા છે, તે આ હિન્દી-ઇરાની લુરીઓના વારસો છે. આ છપ્પસીઓ બાબે ઘણું સાહિત્ય
લખાયું છે. તેઓની ભાષામાં વિદ્વાનો જે હિન્દી અને ઇરાની શબ્દો ભેળે છે તે આ સખમે છે. મારી યુરોપની
મુસાફરીમાં તેઓનાં એકાદ સપરચાનની રપેનમાં (Granada) ખાતે લીધેલી મુઠાકાત મને ખુશી સાથે માદ આવે
છે કે વળી હંગેરીમાં બુસાપેરટ ખાતે તેઓનાં એક ગાયનના બેન્ડ (Band) ને સમજવાની આજે ગને ખુશી
સાથે માદ આવે છે. કહે છે કે રપેન જતાં દુરીરોડો એઓનું ગાયન સાંભળવા કાંઈક ખાસ કાળજી રાખે છે.

બેહરામજોર પછી ખુશરો પરવીજના રાખ્યમાં બર્મડ એક બનણીતો ગાયનકાર ચાલે છે. ફારસી કાવ્યતાના
સાહિત્યમાં જાણીતો “કસીદા” ઓને યો. પીઝી અસલી ઇરાની ધાર્મિક ગાદનો (hymns) પરથી બરપા
થયલાં ગણે છે. તેના જાણીતા પ્રમાણે:—“The form of lyric verse called by the Arabs quassida
or Kassida in which there is always an eulogy of some prince is a combination or
transformation of the ancient hymn celebrating the gods and heroes and their doughty
deeds.” §

પ્રભુની કૃપાથી મને મારી ઇરાનની મુસાફરી દરમિયાન અહીં અને તહીં, અને ખાસ કરી તક્ષીજમાં એક
કાનસરેવેળા, ઇરાની ગાયન સાંભળવાની તક મળી હતી. ત્યારે મારા મન ઉપર જે ખ્યાલ પડ્યો હતો તે આ હતો
કે ઇરાનનું હાલનું ગાયન, જાણે શોકાતુર યા ગમગીની ભર્યું હોય તેમ, દલગીર કરતું (depressing) છે. ઇરાન
પડ્યું તેનો જાણે તે દુઃખેશા ગમ કરતું હોય તેમ છે. શીરદોસીની સુદર કવિતા તેઓ ગાય છે તે પણ મને તો જાણે
કાંઈક ગમગીન દીપે ગાતા હોય તેમ દીપે છે. એવી કવિતા યા ગાયન જેમ આપણને ઉલટ આવે તેમ એઓની
ગાયનની રીત ઉલટ આપતી (Cheerful) નથી.

બાઈ અબરદેશ ફરામજી ખખરદારે દમણમાં કદાચ ત્યાંના ઉજલામારતા દરિયાના કીનારાપર, કાંઈક યાંત્રિ
સાથે માર્ચ ૧૯૦૮ માં લખ્યું હતું કે “કવિતા એ રનેહબોતિ પરમાત્માનો મનુષ્યને મળેલો એક ઉત્તમ વારસો
છે. કવિનું હૃદય તો માત્ર એ રનેહબોતિનું સર્વવત્ એક અનુકૂળ વાહન છે. પરમાત્મા શુર્જ પ્રજ્વળે એવા ઉત્તમો-
ત્તમ વાહનો પુરાંપાકી શુર્જ સાહિત્યમાં તેની પરમ રનેહપ્રભા અધિકાધિક રેલાવો ? અરતુ ! (પ્રકાશિકાની પ્રસ્તા-
વના પા. ૩). પારા પારસી શબ્દોમાં “અરતુ” ને મહત્તા “અવજખ્યાત અથ અફિનામી” બોલી હું માર્યના
કરીશ; પ્રભુની કૃપાથી બાઈ ખખરદાર તેમ લાભે વખત તેવી પ્રેમ રેલાવતા રહે. પરમાત્માની મહેરબાનીથી બાઈ
ખખરદારનું હૃદય પણ એવું એક વહાણ છે. પરમેશ્વર તે વહાણને તરતું, વહેતું અને વધતું રાખે. એવણના ઉપલા
શબ્દો પછી એવણનું પોતાનું હૃદય ધપકારા મારતું રહ્યું છે અને આજ સુધી આપણે તેવા ધપકારાના ધણા
અવાજો વાંચનારાઓએ સાંભળ્યા છે. તે વાંચનારાઓએ હૃદયના તે ધપકારા એવણની ધાંતી ઉપર કાન મેલી
નહી પણ એવણનાં છપાયાલાં પુસ્તકો ઉપર આખ મેલી નજરથી કાંઈક વાંચીને સાંભળ્યા છે. કેટલાક વાંચનારાઓએ
તે પોતે મોટે અવાજે વાંચી પોતાના કાન મારફતે સાંભળ્યા હશે; ખુદ આ સર્વ સાંભળનારાઓને લાંબો વખત
સાંભળતા રાખે.

બાઈ ખખરદાર પોતાના એક પુસ્તકમાં પોતાની માંદગી અને તેની વેદના માટે બોલે છે (કલિકા પિઠાનના
બોલ) કે તેવણ પોતાની બીમારીની વેદના પોતાની કાવ્યની રેલથી કાંઈક કમી કરી ચકમા હતા. પરમેશ્વર એવણને
એવી થોડી વેદના દેખારે અને એવી કાંઈક વેદના વેળાએ એવણની કવિતાના ખેવરમાં ખેડતા રહેવાની કોશિશ તે
વેદના કમી કરતી રહે. એરહુંજ નહી પણ એવણની કવિતાના વાંચનથી ધણા વાંચનારાઓ પોતાની પણ કાંઈક
વેદના કમી કરતા રહે.

હવિ ખખરદાર પોતાની “કાવ્યરસિકા” (૧૯૦૧) ની પ્રસ્તાવનામાં નીચલા શબ્દો કહે છે:—“પરદેશથી આવીને એ પવિત્ર ગુર્જર માતાના ચર્ચ રહેલા પુત્રોમાંનો એક, એ માન્યવર માતાના ચર્ચા અનહદ ઉપકારોના બદલામાં જે નમ્ર સેવા કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે તે તેના આત્માને અતિ સંતોષકારક જ છે.”

પશુ એજ માન્યવર માતાના ચર્ચ રહેલા એક કમીના પુત્ર વરીકે, તે માતા તરફથી મારા ઉપર અને મારી આખી કોમ ઉપર ચર્ચા અનહદ ઉપકારો જાહેર કરી, મારો વધુ આનંદ આ જાહેર કરે છે, કે આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર આવી રહેલા પહેલા પારસીઓના વડા દસ્તુરે સંજાણના રાજાને કહેલા આ શબ્દો કે “હમે હીનદુસ્તાન રા. પાર બાશીમ” એટલે “હમે આખા હિન્દુસ્તાનના મિત્રો ચર્ચિશું,” તે શબ્દોને સાચા નીવડી ભાઈ ખખરદારે પોતાની કવિતામાં ગુજરાતની કોઈક સેવા બજાવી છે. ખુદા તેવજુને લાંબો વખત વધુ એવી સેવા બજાવતા રાખે અને તેવજુની કવિતા આનંદ ફેલાવતી રહે.

પારસી કવિઓ: આગલા અને હાલના

શ્રી. પાલણુજી ખરજીરજી દેસાઈ

પારસીઓ એક ચંસ્કરી કોમ છે. તેમનાં પવિત્ર ભજુતરો મોટે ભાગે કાવ્યમાં રચાયેલાં છે. તેમના મહાન પયગમ્બરનું પોતાનું રચેલું ગાથા વાણીનું ભજુતર બિલકુલ પ્રાસરહિત કાવ્ય (Blank Verse) માં રચાયેલું છે. અરહુમ મીઠું કે. ન. કાખરાજી અને વારંવાર કહેતા હતા કે પારસી ધર્મગુરુઓ જ્યારે ભજુતર ભજે છે ત્યારે તેમાં એવા રાગ આવે છે કે તે સાંભળનાર તેમને તે કાવ્યમાં રચાયેલું લાગી જાય છે. મીઠું કાખરાજી ગાયનવિદ્યામાં કુશળ હતા અને તેમના ઉપદેશ સંપુત્રોમાં ઘણી સંખ્યાઈ હતી. યુરોપીઅન ધર્માભ્યાસીઓ કહી જાય છે કે અવસ્તા વાણીના ધણુએક ભાગે કવિતાઈ ગાયન જેવા છે. ધાર્મિક ભજુતરોની આવી કવિતાઈ ખુબીને લીધે પારસીઓમાં કવિતા અને ગાયન ઉપર વધુ ભાવ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પુરાણ પારસી ધર્મગુરુઓ પોતાનું સહવાર સાંજનું ભજુતર પોતપોતાની રીતિ સુજખના રાગ રાગકામાં પુરૂ કર્યા પછી “મોના જાત”ને નામે જાણીતી બદ-ગીઓ ગજલની કે ખીજી રાહ ઉપર લલકારતા હતા. આજે થણુ તેમ થઈ હશે. ગુજરાતમાં આવી વસ્તા પછી પારસીઓ કવિતા અને ગાયનના પોતાના આપેદાઈ ઉતરી આવેલા શોખને આધીન રહ્યા હતા, અને તેઓમાં એ રીતે ગુજરાતી કાવ્ય રચવા કે ગાવાનો શોખ પેદા થયો હતો.

જતા પારસી કવિઓની સંખ્યા મોટી નથી. મોખેદ ફરુજી અરજખાનજી જેઓ આપણા જુનામાં જુના ગુજરાતી હાથા “મુખઈ સમાચાર”ના રચાયક હતા, તેઓ જેમ પહેલા પારસી લેખક હતા તેમ કાવ્ય રચનાર પણ હતા. તેઓ અનેક ગુજરાતી પુસ્તકો રચી ગયા છે તેમ સાયર ફિર્દોસી તુસીના શાહનામાંની રાહ ઉપર બચત ખાજમાં પોતાની કાવ્યશક્તિની શુરઆત કાઢી હતી. તે પછી બરૂચમાં ચાલેલા એક ખૂનના મુકદ્દમાને કિસ્સો ગુજરાતી કાવ્યમાં લંબાણથી ઉતારવાની એ પારસી જવાનોએ કાશૈય કાઢી હતી. ત્યાર બાદ “મનસુખ”ના બહુ જાણીતા તખલ્લુસથી પારસી ગુજરાતી કવિતામાં “ગંજનાસુ” વગેરે પુસ્તકો મીઠું મ. કા. ચાપુરજી લંબાનાએ રચીને પ્રસિદ્ધ પારસી કવિ દાખજ પહેલવહેલી નામના મેળવી. ત્યાર બાદ “રસ્તમ ધિરાની”ના નામથી એક ધિરાની પારસીએ મુખઈમાં પોતાની કાવ્યશક્તિનું સાફ દર્શન કરાવ્યું. આગળ ચાલતાં “મારી મજેહ”નાં રસિક નામથી પીટીટ ખાનદાનના એક પ્રસિદ્ધ નખીરાએ ગુજરાતી કાવ્યમાં મોટો અંચ રચ્યો. આ અને એવુંજ ખીલું કાઈ કાઈ ૧૯ મી સદીમાં પારસી કાવ્ય જેવું ઘણું જનની ગયું, એ વેળા ખીલત અનેક પારસી કવિઓમાં શીરેજીશહા બાટલી દાલા અને જી. બ. ફસમરેજીનાં નામો વરી નીકળે છે, એજ મુદતમાં નાટકનો શોખ વધવાથી તખ્તા ઉપર નાટકી ગાયનોએ ધ્રુમ મચાવી અને સોખીનોને ગાયન તરફ જુદા જુદા ખાટકોના શોખ વધવાથી તખ્તા ઉપર અને મનીજેહ”ના લોકપ્રિય નાટકે ગાયન તે કેવું હોય તેનો તમારાજીનોને પહેલવહેલો અંચે ખ્યાલ આવ્યો “મનસુખ” પછીનો લોકપ્રિય પારસી કવિ મીઠું દાદી તારાપોરવાળા બહુ પદાઈ ગયો. એ પ્રસિદ્ધ કવિ શુદ્ધ ગુજ-

રાત્રીમાં પોતાની સુધારક વાણીથી અનેક કાવ્યકથા રચીને વખણાઈ ગયો તેમા " ઠાવર મરણા "નું નામ વાદ્યાર છે. મીં પુ આ દુરામરોજના " પાખી મરણા "મા સ્મુજનું તત્વ હોવાથી તે પણ બુ વખણાયા આ સમયમાં પારસી કાવ્ય ચઢતી કળા ઉપર આવ્યું, જેમા મીં બેહરામજી મવખારીના નામે અને કામે બહુ વધારો કરી બતાવ્યો. મીં મલખારી ગુજરાતી જોડે ઈંગ્રેજીમાં પણ પોતાની કાવ્યગતિ બતાવવાને યુક્તિ નહિ મીં સોહરાય પાવમંદે પછુ એજ સમયમાં પોતાની વાર્તાઓ કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ કરીને જોડતી પ્રસિદ્ધિ મેળવી પણ આ સમયના પ્રખ્યાત કવિ તો મીં દાદી સાબેત થયા આ કવિની ભાષા શુદ્ધ, વિચારો સુધારક, અને વાણી મહુર તથા લોકપ્રિય જણાઈ આવી છાંદયાના સળધાએ એક છંદામી નિબધ જાતજાતની રહો ઉપર રચીને મીં દાદી એ હિંદુ ગુજરાતી આલમમાં પણ પસંદગી મેળવી આની જોડે એજ ગુજની શુદ્ધઆતમાં કનગી તોડાના પારસી ખ્યાનીએએ રૂ અને હમછમ્યા સાથ દેખાવ દધને પારસી હિંદુ તોખીનેનો ગુજરાતી કાવ્યની એક નવીન દિશામાં મેયાં ગાનતાનનો આ નવો વધારો ગુજરાતમાં અનેક ઠેકાણે ફેલાયો ખરો, પણ આજે તેનો જમાનો રહ્યો નથી

આજે તો પારસી કાવ્યનો નવો યુગ ચાલે છે આગની ટંગ ધડા વગરની પારસી કવિતા મોટે ભાગે બે માહુમ થયતી જણાય છે, અને તેને બદલે પારસી કાવ્યનો તેમજ સર્વપ્રકાર તો થયો છે તે સર્વના પહેલા કિરણો છુટથી, સારા ભાવથી દાદી તારાપોગવાળાએ ફેંકનાં ચાલુ કરીધું, અને તેજ સર્વપ્રકાર એક મોટા કવિએ એવી ખખરદારીથી પાચરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે કે પારસી કવિઓ તો એક બાજુએ રહી ગયા, પણ હિંદુ કવિઓ પણ મીં અગ્રેજી ખખરદાર જેવા એક પારસી કવિજનની કાવ્ય ખખરદારીથી ચઢેત થયલા જણાય છે હિન્દુ, બાઈબલો ઉપરથી પારસીભાષાઓએ થલુ મેળવ્યું છે તેમા હિન્દુ કાવ્યનીતિરીતિમે ફાણે જોવો તેવો નથી પિંગળના અભ્યાસ વગર આગની પારસી કવિતા રચાતી હતી, પણ મીં મવખારી અને મીં દાદી તારાપોગવાળાએ ભવિષ્યના પારસી કવિજનોતે ઉચ્ચકાર્ય, મેયાં, અને હિન્દુ કવિઓની સમગ્ર હરીફાઈમાં યુક્તિ તેજ બળવાન હરીફાઈમાં ખખર દારની જોડી પારસીઓમાંથી તો મળવી કંજીજ પડવાની, પણ કેટલાક હિન્દુ કવિઓ પણ આ અજોડ પારસી કવિના ઉપાસક હોવાની ના પાડનાના નથી આ બહુ આનંદની વાત કહેવાય, અને આરે પારસી કવિ ખખરદારને હિન્દુ કવિ નાનાનાની સામે તનહોરસ્ત હરીફાઈમાં આપણુ જોઈએ છિયે લારે આ બે મહાકવિઓની હરીફાઈ આપણે આનંદ સાથે આશ્ચર્યથીજ જોઈએ છિયે અને ખરા મિત્રભાવની આ હરીફાઈ આપણને બેશક હરખાવે છે આ બંને આજના સમયના ખરા મહાકવિઓ છે કવીશ્વર ના કનાલ કવિ ખખરદારના મિત્ર અને વખાણનારા છે, અને તેથી આ બેમાના પ્રાપ્તને પણ આ મિત્રભાવથી યોવાનુ કાર્જ જ નથી, પણ મેળવવાનું થલુ છે એમ કહું તો ખોટું નથી

કવિઓ વચ્ચે મિત્રભાવથી થતી હરીફાઈઓ પ્રજાજનને આનંદ પમાડે છે આજા ઈંગ્લંડના કવિઓમાં તીકણુ હરીફાઈ હતી અને એક બીજાની વજોવણીમાં જેવા સાથ તેજ થયા જેવા ઠીક કાવ્યો રચ્યા હતા પણ આપણા આજના હિંદુ અને પારસી મહાકવિઓની ખુસી હરીફાઈ છતાં તેવું કશું જણાવું નથી એ સતોપની વાત છે કવિરાજ નાનાવાલ પારસીઓમાં એ કે એમના મહાન પિતાથી કવિ દનપતરામ જેવા પ્રિય નહિ પણ હોય તો પણ એમના કાવ્યો અપ્રિય તો જ માય દનપતરામબાઈની હોપકૃત વાચનમાળા મધેની નાની નાની અને મીઠી મીઠી કવિતાઓએ પારસી બાજુનાં દિન બાજવધીજ છતી લીધેલા હોવાથી આજના વૃદ્ધ પારસીઓને તે કવિરાજ બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હોય તેમા શક નથી આજનો આ વિષય લખનાર તેજ વૃદ્ધ પારસીઓ મધેનો એક છે, કે જે મહાકવિ નર્મદાવ રની જોશદાર કવિતા કરતા દનપતરામની નગમ કરિતાને દિનપત્ર ગણે છે પણ તેથી શુ યમુ ? આ બંને હિન્દુ કવીશ્વરો વચ્ચે કાવ્ય આજના આપણી પારસી અને હિન્દુ કવિજનો વચ્ચે છે તેવો મિત્રભાવ નહિ પણ હોય, તોપણ તેઓ એક બીજાના તીચ્છ હરીફ ન હતા તેમજ આપણા નાના તાર અને ખખરદાર પણ આતે જાતે જુનાં છતાં ગુજરાત માંની કેમદપ બુઝિયા રમિયા બી વાવીને તેના મજાદાર ફજ મયા ડનારા ઉલોગી પેતીકાર જેવા છે એવા ઉલોગી ખેડુતોને પારસી ધર્મમાં બુ વખાણેના છે અને તેમને દરજ્જે નડતો ગણેના છે તેમ આજે આપણુ આપણા આ બંને ગુજરાત કાવ્ય-પેતીકારોને તેમની ગમિષ્ટ કૃતિઓને માટે વખાણનાને કરી પગાવ પડીયું નહિ કે જે દુહોડે નજીકના ભવિષ્યમાં એમ પણ કા નહિ, અને કે જેમ મિ દન જેવો ઈંગ્લેન્ડ મકાસિ શેકસ્પીઅર જેવા પોતાના જાત બાધ મહાકવિની સ્તુતિ ગાઈ ગયો છે, તેમ આપણા નાના વાલ બાઈની સ્તુતિમાં યોગ્ય ઉદ્ગારો કાઢીને ખખરદાર ખખરદાર પારસી પદોપકારી સુવચનોથી હિન્દુ કાવ્યની પ્ર નાનું માત્રસખે ?

પારસી કવિઓ વિષે બોલતાં શ્રીચંદ્ર સાહેબ બાટલીવાળાનું નામ કઢી બૂલ્યા એવું નથી. આ કવિએ પોતાની પિંગળની રૂઢિ મુજબ રચાયેલી કાવ્યશક્તિનું જે દર્શન કરાવી દીધું છે તે અનેક રીતે પારસી પરંપરા પામ્યું છે એમનાં ગાયતો ધરેધર ગવાય છે, નાટક તખ્તાઓ ઉપર વખણાય છે, અને એમના દિલ્લેષ ગાયનસંગ્રહો દોસથી વંચાય છે. તેમના મુકાબલે સુકી સકાય એવો ખીન્ને એક પારસી કવિ નજર આવતો નથી. પણ કવિ ખખરદાર ગુર્જર કાવ્યને, જે ટોચ ઉપર આજે લાવી મેલ્યું છે તેવું તો શ્રીચંદ્ર બાટલીવાળા પણ કરી ગયા નથી.

છેલ્લે આજનો એક જ પારસી કવિ મને યાદ આવે છે, (ખીજ કોઈને હું ખેખખરીથી બૂલી જતો હોઉં તો તે માટે અગ્રેથી ક્ષમા માહું છું) અને તે "રસી વાણી" ના કર્તા મીં ગોળવાળા છે. એ ઉધરતા કવિની નવીન વાણીઓ હજી વધશે, ખીલશે અને સાચા "કપીર વાણી" પેઠે પ્રસરશે, એ બનવાનું છે. પણ મીં મંચેરણ "મનમુખ" નાં જેવાં વીર રસિક કાવ્યો/શ્લોકો વખત થયો જેવામાં આવતાં ન હતાં તે ખૂટ મીં સોહરાય પાલમ-કોઠની કાવ્યમાં રચાયેલી વાર્તાઓએ એકસ દરજ્જે પુરી પાડી હતી તે વાતને પણ આજે વળી વીતી ગયાં છે. ક્યાં અભિમાન વિના, પુરા વિનયથી એ વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયેલા "શુભે અનાર" નામે લઘુ કાવ્યગ્રંથને આ તક યાદ કરવાનું તેના કર્તા દાખલ માફ ક્રમ નથી, તેપણ વાંચકજીનું ધ્યાન ખેંચી શકશે કે શ્રી વરદરામ પ્રગટ થતાં "સાહિત્ય" નામના પંદાયેલા અને પહેલા વર્ગના સ્વતંત્રણે કામ લેનારા માસિકના વિવેચકે આ "શુભે અનાર"ના કાવ્યમાં રચાયેલા વાર્તાગ્રંથને "મહાકાવ્ય" જેવું ગણવા માંગ્યું છે તે માટે તેના લેખકનો આભાર આનવાની દરજ્જા સમજી લેવું.

હવે આ વિષય બંધ કરતાં એક જ બાજતની નોંધ લેવાની રહેલી છે, અને તે તે પારસી કવિઓની છે કે જેઓ જેમ ગુજરાતી તેમજ ઈંગ્રેજ કવિતામાં પણ પોતાની કલમનું જોર બતાવી ગયા છે. એઓમાં પ્રથમ મી. એ. મે. મલખારી હતા, જેમણે "નીતિવિનોદ" નામથી રચેલી પોતાની પહેલી કાવ્યપેશી પ્રગટ કરીને કવિ દાખલ પોતાનું નામ આરકાર કરીધું હતું. પાછળથી ઈંગ્રેજ કાવ્યનું પણ એક પુસ્તક તેમણે બાહર પાડીને એક કુશળ કવિ દાખલ પોતાને જાહેર કીધા હતા. એક રફલ આરટર ઉપરથી મીં મલખારી બળે ઈંગ્રેજ અર્થવાદિક પત્રોનું તંત્રીપદ ચલાવતા હતા અને તેમ વેળા ગુજરાતી જોડે ઈંગ્રેજ કાવ્યમાં પણ દીપી નીકળ્યા હતા. આજે તેમની પુઠે મીં ખખરદાર પણ ગુજરાતી જોડે ઈંગ્રેજ કાવ્યમાં પણ પોતાની ચકિત બતાવી રહ્યા છે, આ એવડી કાવ્ય કુશળતાને માટે જેમ મલખારીને તેમજ ખખરદારને ધન્યવાદ ધરે છે, એજ વેળા એક ઉધરતા કવિની તેવીજ કાવ્ય કૃતિની નોંધ લેવી ધરે છે. મીં જી. મા. દેશાઈ નામનો એક જવાન જે મુંબઈના લગભગ સધળાં માસિકમાં સખા વિષયો લખીને શુપચુપ પંકાયો છે, તે વળી ઈંગ્રેજ કાવ્ય પણ લખી શકે એ તેને માટે શાયાશીનું કામ છે. વિશેષ એ કે આ નવજવાન કવિ કે જે પ્રથમ તખ્તલુસથી પોતાની કાવ્યશક્તિ બતાવતો હતો તેનામાં પોતાનું આખું નામ જાહેર કરવાની દાલ દિખત આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પણ મીં મલખારીની પેઠે રફલ આરટર હોઈને પોતાની કાવ્યશક્તિના મુંદર નમુનાઓ વારંવાર બતાવતો જાય છે. બલિષ્ઠમાં કુદરતે તેની આ પ્રસંસાપાત્ર શક્તિનાં ગોઠરોનો સંગ્રહ સાહિત્યના શાખીનોના હાથમાં મુકાય એવું અંતઃકરણથી ઇચ્છીશું.

છેત્લે એક સુપ્રસિદ્ધ અને અચૂક લેખકને મારી નજર સામે હું જોઉં છું, તે આજ કાલ સો કોઈના મોંમાં રમી રહેવા સુપ્રસિદ્ધ કલમકર્તા મીં કે. બ. પેમારટર છે. મીં પેમારટર પણ એક કવિ છે એ વાત કોઈ નથી નથી પણ એ પંકાયેલા કવિ ગુજરાતી કાવ્ય માટે નહિ પણ ઈંગ્રેજ કાવ્ય માટે જાણીતા થયેલા છે. એ રીતે આપણમાં એક નહિ પણ અનેક ઈંગ્રેજ કવિઓ થયા છે જે સ્તોત્રની વાત છે, એમના ગુજરાતી લેખો લગભગ દરેક જગ્યામાં અનેક લેખકોપયોગી લોકપ્રિય બાબતો ઉપર કામી સેવા બજાવતા જેવામાં આવે છે, તેની જોડે મીં પેમારટર ઈંગ્રેજ કાવ્ય રચવાને. પણ તારીફવાચક ગોખ ધરાવે છે એ ચોડી ખુશીની વાત નથી. મીં પેમારટરનું આનંદન માસિકનું પૂનર્ગત છે. કવિ મીં ખખરદાર એમના બહેન જેવું સગવળ ધરાવે છે, અને એમના બત્રીજ કાંડા ગવાણે પેમારટર પણ એક લેખક દાખલ મહાદુર છે.

છેત્લે, આ નામે વિષય સમાપ્ત કરતાં તેમાં જે ખામી કે અધૂરાપણું હોય. તે માટે મુત વાચનાશ્રીઓની ક્ષમા માહું છું.

સહૃદય કવિજન

શ્રી. ગોકલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂર

જે કવિએ સાચી કવિતા સેવી છે, જે કવિએ સારાય જીવનભર સાહિત્યના વિકાસ પાછળ તપશ્ચર્યા કરી છે, જે કવિએ અણુએ અણુમાં પ્રભુનાં નિલયનવર્તાં દર્શન કર્યાં છે, જે કવિએ માનવજાતને રસ અને કલાનાં સાચાં દર્શન કરાવ્યાં છે, જે કવિએ સર્વત્ર પ્રેમ અને ભક્તિનાં જાન ગાયાં છે, જે કવિએ માનવકલ્યાણની સાધના સાધી છે એવા કવિજન ખરેખર દુર્લભ છે. સમાજ સાચા વૈષ્ણુવજન અને હરિજનથી પાવન થાય છે તેવી રીતે સમાજ એક સહૃદય કવિજનથી પ્રભુમય જીવન જીવવાની પ્રેરણા મેળવે છે. વૈષ્ણુવજન અને હરિજન માનવજાતની સેવા સાધનારા દેવદૂતો છે તેવીજ રીતે સહૃદય કવિજન પ્રભુના સંદેશવાહક રૂપે સેવા સાધનારી વ્યક્તિ છે.

એવી એક વ્યક્તિનાં દર્શન ૧૯૨૪ માં થયાં. હું દક્ષિણ હિંદની મુસાફરીએ ગયેલો. મદ્રાસ પહોંચ્યો અને કવિ ખખરદાર યાદ આવ્યા. મ્હારે મન મદ્રાસનું મુખ્ય આકર્ષણ શિષ્ટ ગુજરાતી લખનાર આ પારસી કવિ હતા. ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ ના આ સાપ્તવે એની સંસ્કારી કવિતાથી વર્ષોથી મ્હને આકર્ષ્યો હતો. ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં બે પારસી કવિઓ અને બે મુસ્લીમ કવિઓ મ્હારા માનીતા. પારસી કવિઓમાં એક દાદી તારાપોરવાળા અને બીજા અરદેશર ફરામજી ખખરદાર; મુસ્લીમ કવિઓમાં એક કરીમ મહમદ ચાસ્તર અને બીજા હાસમ હીરજી ચાશ્ત્રીઆ. આ ચારે કવિની સંસ્કારી અને સરળ ભાષા તથા ગુર્જરી કવિતા તરફની પ્રીતિનાં વર્ષોકરણે હું વર્ષોથી બધાએ હતો.

મદ્રાસમાં કવિ ખખરદારને મળ્યું છે એવી સૂચના મેસર્સ જીવનલાલ કંપનીના મદ્રાસના વ્યવસ્થાપક ભાઈ હીમચંદને મદ્રાસ પહોંચતાં, મ્હેં તુરત કરી. એમણે મ્હારી એ સૂચના સ્વીકારી પહેલેજ દિવસે કવિ ખખરદારને મળવાની ગોઠવણ કરી આપી. કવિ ખખરદારના અક્ષરદેહની તો વર્ષોથી પીછાણ હતી પણ આજે એમના પ્રસક્ત દર્શને મ્હને અતિ આનંદ થયો. મ્હારી કવિની કલ્પના મ્હેં કવિ ખખરદારમાં અતિમંત થયેલી જોઈ. કવિ સુકલકી ન હોય પણ પડખે શરીર ધરાવતો હોય, કવિ કોપી ન હોય પણ આનંદી હોય, કવિ નિરાશા સેવનારો ન હોય પણ આશાના અંખાર વરસાવનાર હોય, કવિ કર્કશ ન હોય પણ સુમધુર હોય, કવિ અદેખો ન હોય. પણ સહૃદય હોય આ મ્હારી વર્ષોની કવિજન મારેની સંભાવના કાવ ખખરદારની પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખી મુખમુદ્રાપરથી સિંદ્ર થતી મ્હેં જોઈ.

ભાઈ હીમચંદે મ્હારી ઓળખાણ આપી હતું “આ ભાઈ રાયચૂર ” તુરત જ એ પડખે પાડતો અવાજ આવ્યો. “કાણ, ગોકલદાસ રાયચૂર ? રાસમંદિરવાળા ? ” અને એ અવાજમાં મીકાશ હતી, સહૃદયતા હતી, બંધુ-ભાવના હતી. પછી તો અમારી વચ્ચે ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્ય અને કવિઓ વિષે ઘણી વાતો થઈ. એ વાતોમાં મ્હેં કવિ ખખરદારની ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય તરફની અનન્ય ભક્તિ જોઈ. એની વાણીમાં વિવાદ નહોતો પણ પ્રકુલિત પુષ્પો સમી એ વાણી રસઝરતી હતી, એમના વચનોમાં કોઈ મારે કહુતા નહોતી પણ કવિજનની સહૃદયતા ટપકતી હતી. કર્કશતા, કહુતા, કલહ અને કામરતાનો જગનામાં અંશ પણ ન હોય એવા કવિજનનો હું પૂર્વજ હોવાથી મ્હારી મદ્રાસની આ યાત્રા સફળ થઈ. સહૃદયતા, સમાનતા, સમભાવ, સરળતા અને રનેદનાં સાચાં દર્શન મનુષ્ય જાતમાટે પાવનકારી છે. આ પારસી કવિની એ પાવનકારી સંપત્તિએ મ્હને પ્રથમ દર્શને આકર્ષ્યો.

બીજે પ્રસંગ ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો. સાહિત્ય વિભાગના કવિ ખખરદાર પ્રમુખ હતા. એમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ મનમોહક હતું અને તેમાં એ ભાષણ એમણે બ્યારે વાંચ્યું ત્યારે એમનું જીદાદાર વક્તવ્ય વધારે મનમોહક લાગ્યું. મહાગુજરાતમાં સાચું વક્તવ્ય મ્હેં જોયું છે-આણ્યું છે. આપણા સાચા વક્તાઓમાં સ્વ. વિભાકર, સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, શ્રી. ચંદ્રકંઠ પંડ્યા અને શ્રી મનસુખલાલ ચાસ્તરના વક્તવ્યે હું દુનિયા આકર્ષ્યો. ભાવનગરની પરિષદે એમાં એક વધુ નામનો ઉપેક્ષ કર્યો અને કવિ ખખરદાર કવિ ઉપરાંત એક અચ્છા વક્તા છે એ જોઈ હું વધુ રાજ થયો. રણાણું શરીર, રણાળી કવિતા, રણાળી વાણી, રણાણું વક્તવ્ય સાચા કવિજનને

જ મળે છે. પ્રભુએ એ સુમેળ આ સદૃશ પારસી કવિમા કરી મહા શુભરાતને એક અણુમૂલ બક્ષીસ આપી છે એમ કહીએ તો એમા લેશપણુ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાવનગરની પરિપદ વખતે સાગ્રે એક બગીચામા ગરબાની ગોઠવણ થઇ હતી ભાવનગરનો સુન્દરી-સખ ગરમે ચલ્યો કવિ ખમરદારની પાસેજ હુ બેઠો હતો એણે એના સુમધુર હાસ્યથી મ્હારી મામે ન્યુ અને ધીમે સ્વેરે કહ્યું “ આ રાસનો અવાજ આ પાસેની દીવાલો પણુ સાબળતી હશે કે કેમ એમા મ્હને શકા છે ” મ્હે એમને કહ્યું કે રાસના ઝંકાર સાબળવા હોય તો જ આહિરાણીઓ અને મેરાણીઓના રાસ સામળવા ” આ પ્રસંગ મ્હને હજી યાદ છે, અને જ્યારે કવિ ખમરદારને “ સુવર્ણમહોત્સવ ” ઉજવવાની યોજના બહાર પડી ત્યારે પ્રથમ મ્હને એ વિચાર આવ્યો કે આ રાસપ્રિય કવિની પચાસમી જર્પતી વખતે આહિરાણીઓ અને મેરાણીઓનો એક રામોત્સવ ગોઠવવો, પણુ સુબધ અને સોરઠ વચ્ચેનું અતર નોઈ, એ બહેનો સુબાઈ ન આવે એ હું જાણતો હોવાથી એ વિચારને વિચારમાળામા જ સમાવવો પડ્યો કવિ ખમરદાર જેવા ગમપ્રિય કવિના “ સુવર્ણમહોત્સવ ” વખતે આ ત્રિચારણા જન્મી છે તો કેાઇ દિવસ જ્યારે કાઠિયાવાડમા સાહિત્ય પરિષદ ભરાય એ વખતે કવિ ખમરદારની હાજરીમા એ રાસની રમઝટ જામે એવા મ્હારા અભિલાષ છે

કવિ ખમરદારે પાસી કામને શુભરાતમા ઉજવવા કરી છે ધગન છોડી પારસીઓ શુભગતવાસી બન્યા અને આગ્રે માવભૂમિ તરફ શુભરાતને પારસીઓ ગણુતા થયા હોય તો એમા પ્રથમ પુરુષ તરફ કવિ ખમરદારનું સ્થાન અનેાધુ અને અદ્વિતીય છે

પારસીઓએ શુભરાતવાસી થયા પછી ભારતવર્ષમા જીવવના દરેક ક્ષેત્રમા નામના મેળવી છે એટલું જ નહિ, પણ જુદી જુદી દિશામા નામના મેળવે એવા મ્હેઠા પુરુષો દેશને ચરણે ધર્ષા છે. દાદાભાઈ, શ્રીરાજરાહ અને વાઝ્ઝા, પીગીટ, વાડિયા અને તારા કુટુંબે, અલખારી અને કાજરાજ, દાદી તારાપોર અને ખમરદાર, અદ સર્વ નામો પારસી મામની કીર્તિના કાગરા તરફ આગ્રે સર્વનું ધ્યાન ખેંચે છે અને બલિષ્ઠમા પણ ખેંચશે

મહાશુભરાતે એક સદૃશ પારસી કવિજનનો પચાસ વર્ષનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવ્યો એ ખીના સાહિત્યના ઇતિહાસને અમર ચોપડે આગ્રે ચડે છે અને એ અમર ચોપડે યડાનુ પારસી મામમા પહેલુ માન કવિ ખમરદારને મળે છે

સદૃશતાના બહરમમા, દિવાલરીના દરિયાસમા, ઉદારતાના આર્ચર્ષમા, સ્નેહભાવના સરોવરમા, કવિ ખમરદારને એક બાટ તરફ આગ્રે અતગ્ના અભિનંદન અર્પેના આનંદ થાય છે સદૃશ કવિજન ! ત્હારી મહત્વતાની સુવાસ આપણુ દેશને વર્ષો સુધી મળે એવી આગ્રે પ્રવુપ્રાર્થના છે

કવિશ્રી ખખરદાર: એક કૃતજ્ઞ અંબલિ

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, ખી. એ.

ગુજરાતના એક સંપૂર્ણ કનકોત્સવ ઉજવવા માટે એમના કેટલાએક પ્રયત્નક મિત્રો તૈયારી કરી રહ્યા છે, એ ઉત્સવમાં મારે પણ મારો આનંદ પ્રદર્શિત કરવો તેવો મીઠો હુકમ લાઈશ્રી ચંદ્રશંકરનો મને મળ્યો છે.

એમના હુકમની મીઠાસા એટલી બધી છે કે હું ધારું તોપણ એ ઉત્સવ તરફ તટસ્થ રહી શકું નહિ.

જે કાળમાં હું દામસ્ત્રિકમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે કાળમાં શિક્ષણસંસ્થાઓનું સજ્ઞ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ તરફ નહિ જવું જ હતું. શિક્ષકો સુદર અંગ્રેજી કાવ્યો શીખવતા અને મોટે કરાવતા ત્યારે મનમાં એક અપ્રગટ કુપ્રહલ જન્મતું “મારી માતૃભાષામાં આવાં સુદર કાવ્યો નહિ હશે શું ?” મારા એક શિક્ષકને ‘પ્રુટ થઇને મેં આ સવાલ પૂછ્યો. એમણે મને ‘કલાપીનો કેકારવ’ સંધ્યો. ‘કેકારવ’ મેં ખરીવો અને પછી તો ‘કેકારવ’માંની સંખ્યાર્થક કવિતાઓ મેં મોઢે કરી નાખી. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કવિતાઓ વાંચવાને અને મોઢે કરવાને મારો અભખરો વધતો ચાલ્યો. હું એટલીકમાં આવ્યો અને “સાહિત્યરત્ન” જેવું એક પુસ્તક સુરતથી પ્રગટ થયું છે એમ જાણ્યું. મેં એ મંગાવી લીધું. સાહિત્યરત્નનું પ્રથમ વાચન એ મારો કવિશ્રી ખખરદાર સાયેનો પ્રથમ પરિચય.

મારી માતૃભાષાની સઘળી જ કવિતાઓ મને મીઠી લાગવા લાગી, પરંતુ તેમાંથી જે ચારપાંચ કવિઓએ મને સાધારણુરિતે આકર્ષ્યો તેમાંના એક કવિ ખખરદાર. તેમનાં ત્રિલહરિગીતો તો એ કાળમાં મને સુગ્ધ કરી નાખ્યો હતો. એના કાવ્યોની સરલતા, એના શબ્દોનું આધુર્ય અને એમના વિચારોનો એકધારે વહેતો ધોધ: એટલાં વાનાં મને ખૂબ ગમેલાં. એમનું ‘હલદીઘાટનું યુદ્ધ’ અને ‘મેલને’ એ કાવ્ય આજે આટલે વર્ષે પણ મને મોઢે છે.

કવિશ્રી ખખરદારનાં કાવ્યોની એક અસર પણ નોંધવી જોઈએ. તેમના મનમાં ઉડે ઉડે પણ પ્રખરતાથી વહી રહેલો માતૃભૂમિ તરફનો પ્રેમ તેમનાં કાવ્યોદ્ધારા પ્રગટ થયા વિના રહી શક્યો નહિ. ‘અમારો દેશ’ અને ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ એ બે કાવ્યો માતૃભૂમિ તરફની બંકિતનાં અચૂક સૂત્રો છે તેની કોઈ પણ ના પાડી શકે તેમ નથી. એ બંને કાવ્યોએ પણ તે વખતના વાંચનારાઓ ઉપર ખૂબ અસર કરેલી અને યાદ છે. માતૃભૂમિની દાસ અને માતૃભાષા તરફ પ્રેમ હોવો જોઈએ તેવા વિચારના અંકુરો માસમાં સ્ફુરાવવાં માટે જે કારણો હું ગણાવી શકું તેમાં કવિશ્રી ખખરદારનાં કાવ્યોની અસરને ઉચોત્તમ અંશર જરૂર મળે.

ગુજરાતના આવા એક કવિસંપૂર્ણ કનકોત્સવ ઉજવીને એમના મિત્રોએ કવિશ્રી ખખરદાર તરફ સમસ્ત ગુજરાતનું સરસરીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. કવિશ્રી હજી પણ અનેક વર્ષો છતાં ગુજરાતી ભાષાની સેવા બળવો તેવી પ્રાર્થના જગત્રિવંતા પાસે કરી હું વિશ્વં છું.

કવિસત્કાર

“કવિ કુંજ” શ્રી. ચીમનસાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી

‘કાવ્યત્વના નવનિધિ’ ના અર્થે અને ગુજરાતના માનીતા કવિશ્રી ખખરદારના કનકોત્સવનો પ્રમંચ પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞેષ્ઠ સાક્ષરવર્ગ તેમજ સર્વ સાહિત્યરસિકોને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યમૃતના પિપાસુઓને એ સવિશેષ હર્ષનું કારણ છે એ તો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક માર્ગના પરિણામે પણ એ આહ્વાદક છે, કારણ કે કવિ કવિતાદ્વારા પ્રેમ અને શક્તિભાવનો વિકાસ કરી સમાજને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં દોરી જાય છે. કવિ સામાન્યદષ્ટિમાં પોતાની કવિદષ્ટિદ્વારા અજાણ નૂર ભરે છે, ને મૃદિને દિવ્ય દર્શન કરાવે છે.

કવિસત્કાર એટલે કવિતાનો સત્કાર; કવિતા એટલે પ્રેમ, ક્ષમા, શક્તિ, ક્ષમા કે સૌન્દર્યની રસસૃષ્ટિ. એ રસ-મૃદિનો સત્કાર રસિક દષ્ટિને મર્વદા આનંદકારક છે એટલું જ નહિ, પણ અનિવાર્ય છે. વિચારમામ્ય કરતાં હૃદય-ભાવનું-રસનું સામ્ય અધિક આકર્ષક છે, જેમ બુદ્ધિ કરતાં હૃદય આત્માને અધિક આકર્ષે છે તેમ. કવિની ભાવના વાચકના હૃદયમાં પ્રવેશી વાંચકને કાર્મ અદ્ભુત, અસંદાનન્દ અનુભવાવે છે. તદુપરાન્ત કલ્પના અને કથાદ્વારા કવિની રસસૃષ્ટિ સમાજને ઉન્નત પ્રેરણાઓનું પીપ્પુપાન કરાવી સંસારને સ્વર્ગ બનાવે છે. એ રસસૃષ્ટિનો સત્કાર એટલે સંસ્કૃત સરસ્વતીદેવીનો સત્કાર.

કવિશ્રી ખખરદારના ‘કાવ્યત્વના નવનિધિ’ માંના ગમે તે એકમાં વિહરનારને વિના શ્રમે અનેક ગત્તો સાંપડે તેમ છે, તો તેમના નવે નિધિમાં પૂર્ણ પ્રપાત પામનારને અમંચ્ય વિધિનાં શ્રેષ્ઠ રત્નોની સમૃદ્ધિ સમીક્ષા કરવાનું આ સ્વયં નથી, તથાપિ કાવ્યદેવીને અનુરૂપ આજીવણો સમા એ ભાવરત્નોનો અંશિત નિર્દેશ કરતાં ઉદ્ભૂત થતો આનંદ વ્યક્ત કરવાનો તથા તે આનંદના જનક કવિશ્રી ખખરદારને દાર્દિક અભિનંદન આપવાનો આ માર્ગસિક અવસર છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ‘કવિતા’ ની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરે છે, આપણે પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કરીએ; તથાપિ મનુષ્યહૃદયને ક્ષાણવાનાર આવશ્યક તત્ત્વ કવિતાનો આવ છે, રસ છે, અને એ રસ કવિતાનો આત્મા છે, કથા તેના દેહ છે, એટલું તો નિર્ણય છે.

કવિ ખખરદારનાં કાવ્યો, વિદ્વદ્ભોજ્ય તેમજ લોકભોજ્ય છે, કારણ કે તેમની ભાષા શિષ્ટ છે છતાં સરલ છે, તેમાં પોંડિલની કૃત્રિમતા નથી પણ હૃદયભાવની સ્વાભાવિકતા છે, માધુર્ય તથા પ્રસાદ છે. તેમની કવિતા સમાજના અવનવનરૂપ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વિસ્તીર્ણ થયેલી છે. પ્રથમ તો ‘કવિ એટલે કુદરતનો પ્રેમી,’ એ દષ્ટિબિન્દુથી જ્ઞેષ્ઠ તો તેઓ ‘મેઘ,’ ‘નદી,’ ‘વાદળો’ વગેરેમાં વિહરે છે, એ વિહાર વાંચકને આનંદ તથા રસ સાથે પરોક્ષ રીતે ધારેલી અમર ઉપખંડવામાં અદ્ભુત થાય છે.

દેશમકિતાના ક્ષેત્રમાં પણ કવિશ્રીનો કાવ્યો અમૂલ્ય છે. તેમનું “શુભવંતી ગુજરાત”નું કાવ્ય ગુજરાતની પ્રત્યેક શાળામાં તથા ઘેરઘેરે ગવાઈ રહ્યું છે, એ એક ઉપમ દર્શાવ છે. “સર જાવીસ હબ્બર” અને એવાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો તેમની દેશમકિતાની ઉચ્ચ ભાવના સિદ્ધ કરે છે. કવિશ્રીમાં આ દેશમકિતાની જાવના કવિ નર્મદની ભાવનાને અનુરૂપ છે તેમનામાં કવિ નર્મદનું દેશભિમાન ઉતરેલું પ્રતીત થાય છે, ને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના તેમનો અનુરાગ પણ પ્રગલ્ભ છે, એ પોતે પારસી હોવાથી વિશેષ ગૌરવ ઉપજાવે છે. (“સદા કાળ ગુજરાત”) એઓ પારસી છે કે પા ત્રણ છે એ પ્રશ્નનો પણ સત્ત્વર ઉત્તર આપી રાકાય તેમ નથી, કારણકે માત્ર પા ત્રણ કહેવામાં તેમને અન્યથા થવાનો ભય છે. આપણા પૂર્વજ-પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓ પ્રત્યે તેમને પૂર્ણ સન્માન છે. જુઓ તેમની જ પંક્તિઓ—

“ઋષિમુનિ સંતજનોની નિર્મળ ઉરજ્યોતિ દીપે,
તેમાં આપો, કવિયે કરતા આત્મવિહાર !
ઠ્ઠાક્ષમ ! રૂપાળો રદિયાળો ગ્ય શો આપણો !”

આમ કવિશ્રી ખખરદાર આપણી પ્રાચીનતામાં રહેલી ઉચ્ચતાના રક્ષક છે, પ્રશંસક છે. તેઓ પા ઋષિ કરતાં નિઃસંશય અધિક છે. તેમને પાને બદલે પૂર્ણ ઋષિ કહેવામાં ખાસ આયુક્તિ નથી.

મનુષ્ય અને કુદરત એ એ કવિતાનાં પ્રાણભૂત તત્ત્વો કહી શકાય એ તત્ત્વોમાંથી અનેક ભાવો કવિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. આપણા કવિશ્રીએ એ સર્વ તત્ત્વોને કવિને ઇચ્છે તેવો ન્યાય આપ્યો છે. જનસ્વભાવ, કુદરતનાં વર્ણનો, મનુષ્યહૃદયના ભાવો પ્રેમ, શૌર્ય, સ્વદેશભિમાન, ભાષાભિમાન, દેશભક્તિ વગેરે તત્ત્વો તેમની કવિતામાં જળદળી રહેલાં સ્પષ્ટ અવલોકી શકાય છે. ઐહિક જીવનમાં ઉપયુક્ત સર્વ શેષો ખેડી રહ્યા પછી કવિ ઇશ્વરભક્તિ રૂપી દિવ્યક્ષેત્રના કૃપિકાર થયા છે, એ ભેદ એ રસના કીચા વિહારીને અત્યંત હર્ષ નહિ થાય ! એ રમ-ભક્તિરસ પરત્વે સુવકાની તીવ્ર અભિરુચિ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે તથાપિ, ‘અન્તે એ આવે જ,’ અથવા ‘આવેલો ન્નેછએ,’ એમ કહેવાને બદલે એ વિના જીવનની અપૂર્ણતા છે એમ કહેવામાં અધિક ઐતિહાસિક ગણાશે. આપણા કવિતાસાહિત્યનો જન્મ તો ભક્તકવિઓથીજ થયેલો છે. યુગ બદલાયો છે એ ખરૂં છે, પણ ઇશ્વર બદલાયો નથી કે બદલાવાનો નથી; પરંતુ વિષયનાંતર અનુચિત છે. કવિ ખખરદારનાં દેશભક્તિનાં કેટલાંક કાવ્યો આપણને કવિ નમદનું સ્મરણ કરાવે છે તેમજ “અમે” શ્લોકો મસ્ત કાવ્યો રનેલી કવિ કલાપી’ નું સ્મરણ કરાવે છે તેમજ તેમનાં ભક્તિનાં કાવ્યોમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન આપણને પ્રાચીન ભક્ત કવિઓનું સ્મરણ કરાવે છે. આમ છતાં એમની કવિતા કોઇનું અનુકરણ નથી, સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળી, સ્વતંત્ર અને પૃથક્ વ્યક્તિત્વવાળી છે એમ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. ભક્તિનાં કાવ્યોમાં એમની ભાષા મૃદુ તથા સરસ છે, રૂપકો સામાન્ય છતાં ભાવપૂર્ણ છે. એમાં અર્વાચીન નવીનતા-નવીન કલ્પના દીપ્તી નીકળે છે. પ્રાચીનતા તથા અર્વાચીનતાના દ્વન્દ્વય (Tug of War) માં કવિ ઉભયને સમતોલન (equilibrium) માં રાખનાર મધ્યસ્થ શક્તિ છે.

કવિશ્રી ખખરદાર જીદોબદ્ધ કાવ્ય રચનાના હિમાયતી છે, છતાં તેમનાં કાવ્યોમાં ગેયતાનો વિશિષ્ટ શુભ છે તેથી તે કાવ્યો સહજ આકર્ષક અને લોકપ્રિય બન્યાં છે. અદલ હંદ, દિવ્ય હંદ, સુકૃતધારા વગેરે નવા છંદો યોજીને કવિએ કવિતાક્ષેત્રનો વિસ્તાર કર્યો છે. એ છંદોનું અનુકરણ-ઉપયોગ અન્ય લેખકો કરે છે એ ઉપરથી એ જીદોબદ્ધ સર્જનની સફળતા અને આવશ્યકતા સ્વતઃ જણાઈ આવે છે.

કવિશ્રીએ કવિતાદ્વારા સમાજની, દેશની તથા ભાષાની ઉન્નતિ અર્થે અનન્યભાવથી, પૂર્ણ ઉદ્દેશસથી સંગીન સેવા કરી છે, અને હજી તેઓ એ સેવા પ્રેમથી કરી રહ્યા છે. એમનાં કાવ્યોમાંથી અનેકને પ્રેરણાઓ મળી હશે અને મળશે એમાં શક નથી. અનેકને આનંદ મળ્યો હશે, અનેકને આશા મળી હશે, પ્રાત્સાહન મળ્યું હશે અને મળશે, એ એમની સાહિત્યસેવાનું અગ્રણ્ય અને અગ્રણ્ય ફલ ! જીજ્ઞાસી સાહિત્યમાં તેમની સેવા અમર અક્ષરે નોંધાયેલી રહેશે.

ઉપસંહારમાં માત્ર એક જ વાતઃ ભાવનગરમાં મળેલી સાતમી યુજસતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખશાનેથી કવિશ્રીએ આપેલું બાળ્ય તેમની વિદ્વતા, સાક્ષરતા, વિશાળ વાચન અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન વગેરે સમૃદ્ધિનો આબેહુલ ખ્યાલ આપે છે. એ લેખમાં તેમની ભાષા કવિતા જેટલી સરસ નથી, પણ પ્રૌઢ, ઝંબીર છે, સંસ્કૃત છે, કે સંસ્કૃત શૈલીમય છે, સંસ્કૃત જાણનાર વિદ્વાનને પહોંચે એવી છે. કવિશ્રી સરલ ભાષાના હિમાયતી છે એમ સાંભળ્યું છે, પરંતુ એ ગદ્યલેખ જોના એવી પ્રતીતિ થતી નથી. છતાં પ્રમુખશાના ગૌરવને અનુરૂપ ભાષાની આવશ્યકતા કદાચ તેમને જણાઈ હોય.

કવિશ્રી ખખરદાર કવિ છે, સાક્ષર છે, તેમજ દેશભક્ત છે, ઇશ્વરભક્ત છે. પારસી છે, પણ પારસી નથી, પા ઋષિયે નથી. મહર્ષિ નહિ તો તેમનામાં રહેલા અમામ, ઉચ્ચ ભાવોને લીધે ઋષિ તો છેજ. આપણા ઋષિમુનિઓ દ્વારા હતા, ઉપદેશ પણ હતા. તેમનાં જીવન સાદાં, તથા પરાપક્ષી, સેવામય હતાં. આપણા કવિમાં તેમનું સામ્ય પૂર્ણ નહિ તો ઘણે અંશે તો છેજ. એમના કનકોત્સવ નિમિત્તે લખાયેલી આ લેખ પૂર્ણ કરતાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્મા કવિશ્રી ખખરદારને સાહિત્યસેવા, દેશસેવા અથવા સાહિત્યદ્વારા દેશસેવા કરવા તથા ભક્તિ-સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવા સંપૂર્ણ આરોગ્ય તથા બધ અર્થ અને તેમને દીધાંયુ કરે ! તથાસ્તુ !

કવિ ખખરદારની અર્ધશતાબ્દિ

શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી, બી એ એલએલ્ બી, ઍલ્ફોર્ડેટ

ખખરદાર ગુજરાતના એક કવિરાજ છે એમના સંખ્યાલિખ્ય કાવ્યના સ્ફુટિત, ને ઉર્મિઓનું આહુલ્ય એમની કૃતિઓને સાહિત્યમાં અમરસ્થાન અપાવે છે એમના કાવ્યોની સરતા હૃદયગમ છે, તેની સપ્રમાણતા કૃત્રિમતાથી તેમની કૃતિઓને અચાવી લે છે જગતના સાહિત્ય સાથેના તેમનો નિકટ પરિચય એમને ઉત્તરોત્તર સુદરતાના શૈલ કરવા પ્રેરે છે

એમની “દર્શનિકા” તો થોડા દિવસપર બહાર પડી. એમા રહેલો રસ ને વિચાર વૈવિધ્ય ચિરંજીવ રહેશે. એમની “કલિકા” તો કલિકાસમ મનોહારી છે

એ દીર્ઘાયુ થાય અને ગુજરાતી સાહિત્યને સંપૃદ્ધ કર્યા કરે એજ એમની અર્ધશતાબ્દિને સમાર બે સકલ ગુજરાતની ઇચ્છા હોય.

અભિનંદન અને શુભેચ્છા

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

કવિશ્રી ખખરદારના આજના એકાવનમા જન્મોત્સવને ગુજરાતે કનકોત્સવ કરવો ધાર્યો છે તે ચોખ્ખું છે. કવિએ પૌતાના અસારસુધીના આયુષ્યકાળમા ગુર્જરીને અનેક કેનક અને પુષ્પના આભરણોએ શણગારી, અને એના ફેફસે પશુ ઉત્તરોત્તર સુદર બનાવવામા એમનો ફાળો મ્હું જેવો તેવો નથી ગુર્જરીની કાવ્યવાદીમા અનેક પુષ્પોના છોડ કવિ ખખરદારના રોપેલા છે, અને એના નવતર રૂપો ધડવામા થયું એ ચતુર કલાકારે જાણે. શ્રમ નથી લીધો.

કવિશ્રી ગુજરાતથી દૂર વસ્યા છતાં કવિ ગુજરાતને બૂલ્યા નથી કવિ નર્મદની માફક એમણે પણ પ્રેમશોર્મેના ગીતો ગુજરાતને ચરણે ધર્યાં છે જીવનના આનંદ એમણે કાવ્યરેષી સિવાય બીજો કો શોધ્યો નથી, અને પૌતાના બધાં જ અર્થોએ કાવ્યરેષીના સ્વભાવ વીસરી ગયા છે એમનો કાવ્યપ્રસાદ જોને જોને સ્પર્શે છે તેનામા એ પ્રેરણા જગાડે છે. એ પ્રવાહ, ધારો, ઘેરો, કટી ધારો પણ અખડ આજસુધી ચાલ્યા જ કપો છે

ગુજરાતના આ સમયે કવિ ધણા સાના કાળ લગી આપ રી વચ્ચે રહે અને ગુજરાતની વેગે વધતી જતી રમતવાને છીપાવ્યા કરે એવી સ્વાર્થો છતાં સ્વાભાવિક શુભેચ્છા જાતરમા રહે છે તે એમને ચરણે ધરીને કૃતાર્થ થાઈ છું

કવિશ્રી ખખરદાર: લવિષ્યદ્રષ્ટા

શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ

લેખક, પછી તે કવિ હોય, નાટ્યકાર હોય, ગદ્યલેખક હોય, ગમે એ હોય પણ તેની એક યા અનેક કૃતિઓ વેપે દેક પણ લખવા માટે તે કૃતિઓના અભ્યાસની જરૂર રહે છે. એ વિના હેતુ પ્રમાણિક હોય તો મે તે કૃતિઓમાં અંગણે દોષદર્શન થઇ નય છે, અંગણે ગુણદર્શન પણ થઈ નય છે

આ પ્રસ્તાવનાનો હેતુ એ છે કે કવિશ્રી ખખરદારનાં કાવ્યોનો મ્હેં જોડા કે આછોયે અભ્યાસ કર્યો નથી. અને છતાં એ વિષે દેક તો લખવું જ પડે એવી સ્થિતિ ઉભી થાય સારે મીઠું શું થઈ શકે!

કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ નથી કર્યો એ વિચિત્ર નથી લાગતું? મ્હેને પોતાને, મે આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે આ કનકોત્સવ પ્રસંગે ધણું વર્ષો પૂર્વેનાં કેટલાંક સ્મરણો મ્હેને તાજાં થાય છે. એ વખતે અમે ધણું ન્હાનાં હતો. મ્હારા પિતાશ્રી કોટના કામથી થાકેલા કંટાળેલા હોય સારે કામક વાર રાતે અમને ન્હાનાં બાંકુઓને એકાં કરીને સરસ વાર્તાઓ કહેતા. એ વાર્તાઓ એમની સ્વકલ્પિત હોતી એટલે તેમાં તે સમયના વહિવે, કોટના આધારો વગેરે હોતા; અને તે સાથે તે સમયના કોઈ કોઈ કવિઓ કે લેખકોનાં નામો પણ તેમાં આવતાં. અને કવિઓની વાર્તા આલે સારે અમે છક કરીને એમની પાસે કવિતાઓ પણ વંચાવતાં. એ સંખ્યા બહુ મોટી નહોતી. ધણુંપર એમાં મ્હારા સ્વ. કાકા વિજયાશંકર, નર્મદાશંકર, મલખારી, નવલરામ અને પ્રચારામભાઈ વગેરે હોતા. એ વખતે 'આપણાં જેવું ગુજરાતી લખનારા પારસી કવિ' તરીકે કવિ ખખરદારનું નામ પણ સાંભળેલું. અને પારસી તેથી કે કેમ કોણ-જાણે, પણ મલખારીનું ને એમનું એમ બે નામ ખૂબ યાદ રહેલાં.

સમય બદલાયો. ઘણું વર્ષો વીતી ગયાં, અને ૧૯૧૬-૨૦ ના અરસામાં 'સાહિત્ય' માસિકમાં 'ખાદસવીર'નું એમનું કાવ્ય વાંચવામાં આવ્યું. એ વખતે તે સ્થળ આલપણની યાદ તાજી થયેલી અને પિતાની ગેરહાજરીમાં અમે બાંકુઓએ સાથે મળીને એ કાવ્ય વાંચેલું, એના લખનારની પ્રશંસા કરેલી અને

“ભારતગર્વે હૃદયે હૃદયોએ, ફરી ક્યાં લાવે ખાદસવીર?”

એ લીટીએ વાંચતા સૌની આંખો અશ્રુભીની થયેલી. અને પછી તો જાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શૌર્યનીતરતા, કાવ્યો ઉમેરવાનો અંકલ્પ જ ન કર્યો હોય, એમ ગુજરાતની મીઠી હરિયાણી કુંજમાં, રસના ઘુંટણ પાતાં પાતાં, ભવિષ્યદર્શન થયું હોય એમ ગુજરાતના ભાવિ શૌર્યની મોહક કવિતાઓ એમણે લખવા માંડી.

કવિની કલ્પના ધણુંપર વાંચકોને ગમન-ગામી લાગે છે. કવિ એટલે માત્ર સ્વમાં જોનારો, આકાશમાં ઉડનારો, અને અદીક એવી કોઈ પ્રકારામય ભૂમિનાં ગાન ગાનારો એવી એક સામાન્ય માન્યતા છે. પણ કોઈ કોઈક કવિની એ ગમનગામી લાગતી કલ્પનામાં, એ સ્વખવત્ લાગતી આશાઓમાં, અને એ અદીક લાગતી એની ભાવનાઓમાં ઉત્તમલ ભાવિનું ગૂઢ સત્ય જુથાવ્યું હોય છે. કવિ ખખરદારનાં કેટલાંક કાવ્યોને આ કોટિમાં પૂરી શકાય.

ગુજરાત ત્યારે સુષુપ્ત દશામાં હતું. એના રાજકીય વાવાવરણમાં અનેક બિન્ન બિન્ન સૂર નીકળતા. થોડીક ઉત્સાહી વ્યક્તિઓ 'હોમરુલ' વગેરે સંસ્થાઓદ્વારા સભાઓ ગળવતી તે લોકમત ફેળવતી એટલું જ. પણ ગુજરાતનું ભાવિ પરમ ઉત્તમલ હતું. અકસ્માત એ વાતાવરણમાં અસહકારનો અને સત્યાગ્રહનો અપૂર્વ સર સંભળાયો, ને સમસ્ત માનવજાત આશ્ચર્યગુપ્ત બનીને-દેક સંકેત હલ્યે એ સર સાંભળી રહી.

પણ આશ્ચર્યગુપ્ત થતું એ જુદી વાત છે ને એ સૂરની શક્તિને પિંચાનવી એ જુદી વાત છે. એ સૂર પાછળ કેટલું આત્મગળ હતું, કુણ્ણની બંસી પ્રેમણે એ સૂર કેવો વ્યાપક હતો, ભારતના જુણે જુણામાં સેયાર કરીને પત્થરમાં પ્રાણ પ્રગટાવવાની કેવી અદ્ભુત મેદિની એ સૂરમાં હતી, અને નિર્જળ મનાતા ગુજરાતને આખા જગતની સામે ગૌરવભર્યાં સુખે ઉભા રહેવાનું જળ આપનારી કમ્પેન્ડિયરી શક્તિ એ સૂરમાં હતી એ કોણ જાણતું હતું!

એ મંગલદર્શન તો કવિ ખખરદારને થયેલું; અને એ જ અસ્ત્રામાં લખાયેલાં એમનાં કૃતલાંક કાવ્યોમાં રાતના એ ઉજ્જવલ ભાવિનું સૂચન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નિઃશસ્ત્ર ભારતને માટે, ન્યાનાં પ્રકારનાં હથિયારોથી સજ્જ અને યોદ્ધકબળના શિખરે પહોંચેલી પ્રભ સામે 'માયુ' ઉચ્ચકવાની કલ્પના પણ મૂર્ખાધિભરી લાગતી હતી. દુનિયાને ચક્રિત બનાવનાર અદ્વિતીય યુદ્ધની તો સારે ક્રોધને સ્વપ્નેય કલ્પના નહોતી. એ પ્રમંથે કવિ લખે છે.

“ આજે લેશો તું તમ સાથે ?

સૌથી વસે હૃદયે કે બાથે ?—તેજ છતાં યુદ્ધી તજવાર,
ફેંકી દો સહુ યુદ્ધાં શયો, સન્ને હૃદયનાં નય હથિયાર :

+ + + +

નથી રૂધિર રેલવવાં કેનાં,

નથી હૃદય ચીરી અરિઓનાં નિજ હૃદયો કરવાં પ્રભુભંગ,

નથી વિજયના રંગ રૂધિરમાં બ્યાં જનરક્ત ભરે ઉરગંગ. ”

યતુઓને હણવા નથી. લોહીની નદીઓ રેલવવાનું બાહુબળ બતાવવાનું નથી. પણ નિર્મળ હૃદયે, સત્ત ન્યાયને માટે, માર્ગો વિના પોતે મરજવા થઇને નિડરપણે યુદ્ધ ખેલવાનું છે. ગત વર્ષનું મહાનયુદ્ધ કવિએ જાણે વર્ષો પહેલાં સ્વપ્નમાં ન જોયું હોય એવું લાગે છે.

અને આ યુદ્ધ કંઇ માત્ર ગુજરાતના બહાદુર યુવો જ નહોતા લડવાનાં. એ ધર્મયુદ્ધમાં તો શરી ગુજરાતજો પણ ભાગ લેવાની હતી, અને ખખરદાર એનું પણ ગમિત સૂચન કરે છે :

“ કુંકુમ થાળ અનેરી લાવો !

પાનીઓ, પુત્રીઓ, આવો ! માતાઓ, ભાગિનીઓ સર્વ,
અમ પડખે ઉભીને રાખો ગરવી ગુજરાતયુતો ગર્વ. ”

કવિના હૃદયમાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે બહુ મમત્વ છે. ગુજરાત નમાલું ગણાય, ગુજરાતીઓ ભીરુ કહેવાય, જન-મજૂમિની બક્ષિતમાં ગુજરાતીઓ મોળા પડે એ એમને અસહ્ય લાગે છે, અને એમનાં કાવ્યોમાં આ કથક ધોઈ નાખવાની દર્દભરી વિનંતિ ટેરેર નજરે પડે છે. ભારતના મુક્તિયત્તમાં ગુજરાત આપું હોમાઈ જાય તો શું ? માતાની પરાધીનતાનાં જનિતોં તોડી નાખવા માટે એ અલિહાન ગુજરાત પાસે આપવવાની તીવ્ર અભિલાષા કવિને થાય છે, ને બીજા એક કાવ્યમાં કવિ લખે છે :

“ ભારત દુઃખ શિરે અમ લેતાં હયાં કેમ ન પુલે ? આ ભારત ! નિધિ પાર ઉતરજો અમ રાજ દગને પૂરે. ”

અલિહાનની કેવી ભયંત્ર આવતા ? પણ આપું એણું અલિહાન ગુજરાત જ થા માટે આપે કે કવિ એજ કાવ્યમાં આગળ લખે છે :

“ કાલિ અમેલી ભારતકેરી આજ અમારે હાથે, આ વીરા ! જગને જીલવવી આ ગરવી ગુજરાતે ! ”

ગુજરાત તરફ તો આજે જે ગોની દિષ્ટ લાગી રહેલી છે. ગાંધીજીને પડખે રહેલું ગુજરાત સ્વાતંત્ર્યવેદીપર પોતે હોમાઈ જવા તૈયાર ન હોય તો ભારતની કાલિ કૌશ્વ ભળવશે ?

નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ એ કાયર પુરુષનું કામ નથી. યતુને હણવાની ભાવના માત્ર મનુષ્યમાં જ નથી હોતી, એ ભાવના તો પ્રાણીમાં પણ બહુ પ્રબળ હોય છે. એ ભાવનાની પાછળ સચવાન છુપાયેલો હોય છે. એ ભાવનાની પાછળ મિશ્ત્રતા છુપાયેલી હોય છે. પણ અર્ધ ચૌર્ય તો હથિયાર ખેંચાવતી મહા-મત્ત પ્રભ સામે અદ્ય વાળીને ઉઠ્યા મરતકે અચળ અને અભય ઉભા રહેવામાં છે. ગાંધીજી કહે છે તેમ એ તો ખાંડના ખેલ છે. એ કૌશ્વ ખેલી શકે ! કવિ લખે છે :

“ મરતા પ્રાણે આરા ધરીને, કાણે ઉઘા કીધાં શિર ?
મસ્તતણી તોડી મસ્તાની, તન ધનની કીધી કુરબાની,
નમ, નિઝર, સ્વાધીન, સ્વમાની સલ્લજ એ ગુર્જર નરવીર ! ”

પાપનું પ્રાપ્તિ કરવાની કથા યુગણી છે. પરાધીનતા એ પાપ છે, સૌથી મોટું માપ છે. એટલે એનું પ્રાપ્તિ પણ સૌથી કઠિન હોયુંજ બેધએ. એ પ્રાપ્તિ કરું હશે એની શોધ કરતાં કરતાં તપાસ, ઉપવાસી, ત્રાસેલી અને અપર લઈને બટકતી દેવીનું દર્શન કરવે યાચ છે, સ્વાતંત્ર્યદેવીનું અપર ભયાં વિના ભારતની મુક્તિ નથી. પણ એ અપર શું દીપે દીપે કરી બરાધ સંકે ! જુગજુગની ખાસી એ દેવી તો કવિને કહે છે :

“ અંબલિ નાખે, ખેખો નાખે, નાખે કો બરખાલી,
જુમસનું તળિયું દે શોધી અપર તો રહેખાલી,
અપર ભરો ભરો હો ! ”

આ કાવ્યમાં તે કાળના રાજકીય વાતાવરણ વિશેનો અસંતોષ પ્રગટ થાય છે. સ્વાતંત્ર્યદેવી પણ જાણે અધીરી બની ગઈ હોય એમ કવિને લાગે છે. આ રીતે ક્યાંસુધી સહન થાય ? દેવીની આંખેરી દશાનું વર્ણન કવિ કરે છે :

“ એા ભૈયા ! જુગના જુગ વીસા, હવે નહીં એ ચાલે,
નહ ઉલટાવો, સિધુ ભરાવો-છલ છલ ભરો ઉછાલે !
અપર ભરો ભરો હો ! ”

ને દેવીનું અપર શાથી ભરાય ? સ્વાતંત્ર્યદેવીનું અપર તો બનીસલસલા પુરષોનો ભોગ માગે, એનું અપર તો કુમળા કેળ જેવા કુમારોનો ભોગ માગે. સ્વાતંત્ર્યદેવીને અપરે આયું અર્પણ કરવાને તૈયાર બહાદુર યુગ્મો અને પુત્રીઓ આજ તો ભારતમાં ને ગુજરાતમાં પણ પાશમાં છે. પણ તે કાણે કાણે એવી આશા રાખી હતી ! ને છતાં દેવીની ધ્રુમિછા કવિ નિઃસંકોચ જણાવે છે :

“ બ્યોતિ બ્યોતિ ધર ધર એ સળગ્યો, રાતી રાતી શું માગું ?
શિર કાપી અપરમાં નાખે, કરો કાળજી આધું !
અપર ભરો ભરો હો ! ”

દેવીનું આ અપર કાણુ ભરે ! ખીન ભરે કે ન ભરે, ગુજરાત તો એમાં કુમળ થઈ ! પણ એ ભરવા માટે કાણુ પ્રોત્સાહન આપે ! બીર, નિર્બળ ગુજરાતમાં બહિતભાવનું એ ઝંકુન, અસિદ્ધાનની એ ભાવના શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ! કવિ રણહાક વગાડે છે, ને પ્રભુને નામે સાદ કરે છે :

“ તમતગતી અસિધારે હો કે ધગધગતા અંગાશ,
આજ વતનની લાજ જતાનથી રાખે રાખજહાશ;
નહિ તો અહિં શું રહેશે ! રે પ્રભુ તો શું કહેશે !
નહિ, નહિ, ભય શો કાલો ! —

રણુ રણુ તમ જ્યંધવજ ફરફરવા ગુર્જરજન સહુ ચાલો. ”

જીવનનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને શિરને સાટે ભારતને સજીવન રાખી ગુજરાત અમરકીર્તિને વરે એમ કવિ ધન્ય છે, અને એ ભોગ કેવો મહાન છે, કેવો ભવ્ય છે એ દર્શાવતા દર્શાવતા કવિ દેશને માટે બહાદુરીથી મરવામાં જીવનનું સાધ્ય છે એ સમજાવે છે. કવિ કહે છે :

“ મૃત તનનું અમૃત ચરાતન કોણુ રજેરજ ભરશે ?
કોણુ વિજયની કીર્તિ સાથે અદલ બદલ સિર કરશે ?
એ ભારત જીવે તો કોણુ મરે સિર દેતો ?
ધન્ય બની જગ માલો;

તનમનધન તમ અર્પણ કરવા ગુર્જરજન સહુ ચાલો ! ”

આવી તો કેટલીયે પંક્તિઓ એમનાં કાવ્યોમાં છે. આ નાનકડા લેખમાં માત્ર વીરકાવ્યો લીધા છતાં તે વિશે વધારે કંઈ લખવું અશક્ય છે. પણ એક દાયકા પહેલાં લખાયેલાં આ કાવ્યોમાં વર્તમાનયુગનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય એવી કોણ ના પારશે ! આજે એ કાવ્યો વાંચીએ છીએ, ને આજના ચાલકીય જીવન તરફ, નમાલાને બદલે બહાદુર-મરણીયા બનેલા ગુજરાત તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે કવિને કેવાં ગૂઢ સંસારનું દર્શન થયું હતું, અને એમની ગગનગામી લાગતી કલ્પના કેવી સચોટ અને જવંત હતી તેનું બાન થાય છે, અને આ સંક્ષિપ્ત માટે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ હોય, હાં આવા પ્રસંગે કવિને માટે શી ઇચ્છા હોય ? પ્રભુ એમને લીધાંયુ કરે, અને આવી સહ અને મંગલ કલ્પનાઓ વડે એ ગુજરાતને બલિષ્ઠદર્શન કરાવ્યાં કરે ! એજ મુખેચ્છા !

ખખરદારની ખરી મહત્તા

શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન જા. ડોસાણી

છંદગીમાં કેટલાક એવા પ્રસંગો આવે છે કે જે હેતુ સુધી નથી બૂલાતા. લગભગ ચારેક વર્ષપર (ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં) મુંબઈમાં “ વસંતોત્સવ ” ઉજવવાનો પ્રસંગ હતો. તાર રહેઠાણ પણ એ વખતે મુંબઈમાં હતું. ઉત્સવના પ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી ખખરદારની વરણી થયેલી. મદાસ ગ્રેડ, મુંબઈનાં રેસનમાં વહેલી પ્રમાતે આવેલી એટલે એમનાં સ્વાગતમાં સાથ દેવા હું રેસનપર જઈ રાઈ નહિ. એમને ઉતારે પણ હું નહોતી જઈ શકી. એ જાણ્યું કે આવા મોટા કવિઓ પાસે કંઈ નેટ લઈને જઈએ ત્યારે એમને પ્રસંગાની એકાદ પુષ્પમાળ અર્પણે તો એમનાં દર્શનનો અને મુલાકાતનો લાભ મેળવી શકીએ; પણ કવિ ખખરદારની ખરી મહત્તાએ શીખવ્યું કે એ માફ અટાળ હતું. મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે પત્રકારિત્વના બવસાયમાં દરમિયાન મારા જેવી એક જમણી બહેનનું પર યોગના કવિશ્રી ખખરદાર એકલા આવશે ! દિવસના ચારેક વાગ્યાનો સમય હતો. હું મારાં ઓફિસ-શરૂમાં મુંબાયલી હતી, હાં ઓળિટા કવિશ્રી આવીને ઉભા ! “ લક્ષ્મીબહેન અહીં રહે છે ? ” આ સવાલથી મેં એમને યોગબી લીધા. મારાં આશ્ચર્ય પાર ન ગયા. ઓફિસમાં આવી બેઠા. એમનાં સ્વાગત માટે કશુંય સંકેતો મારી પાસે તૈયાર ન હતાં. એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો આદરમાર આ પહેલોજ પ્રસંગ-નું શું જાણું કે તેઓ આમ એકાએક પ્રગટ થશે !

મેં કહ્યું : “ અરેહાસ્તમાહ ! તમે આટલી બધી તરદી માગ વાસ્તે લીધી ! તું એક તદ્દન માટી બને શ્રમજીવી બહેન, તેમાં તમે શું જોયું ? ” જવાબમાં એક મુકાદ્દાસ સાથે આટલા સન્દેહ સૂરી પડ્યા : “ શું જોયું ? મેં એમાં પ્રભુનો પ્રકટ જોયો ! અને આદર કે ઉન્માદ મમતો નથી. ” મેં વ્હાનો ખાસે એમની પાસે જુઓ. ટૂંકા વ્હા પી ગયા. મને શ્રીરામ અને દગરીનો પ્રત્યક્ષ સંબંધી આવ્યો, અને સાથે સાથે મનમાં થયું કે આ અર્ધ-યોગીને “ અભિમાની ” તરીકે એળખવાનારું નાનું, ખરેખર અધર હોતું નેહજે.

૧૫મી માઈવૃષ્ટમાં ઉત્તવાયલા “ વસંતોત્સવ ”માં એમને, પ્રમુખ તરીકે આનંદસહ પૂજના જેવા તાર જા. એ દિવસમાં એમનાં સન્માનાયે મોટી સભાઓ થઈ તેમાં હરિદાસપૂર્વે હું પ્રાવૃષ્ટ સ્ત્રી-સમૂહ વચ્ચે આવી બેસતી, પણ એ તો ટૂંકા દેખી જાય અને અસ્મિત ઉભા થઈ હાથ નેહીને આવકાર આપવાના રહેજ નહીં. આટલું જોયું હોય તેમ વારંવાર અમરા સમૂહ તરફ નેહીને દરખાસ કેમ જાણે આ એક બહેનડીમાંજ આપું જાત સમયયું જોના હોય ? અને સભામાંથી છૂટા પડતી વખતે તો જેમ પેટાની મટાથી જગત વિષુ હું પડું હોય તેમ હું એ મહાન વિશ્વવિદી છૂટી પડતી. એ પ્રસંગની એમની મધા, મમતા અને અજ્ઞાનીય સ્નેહની રમરહે, તારથી વીસડી વીસડીય તેમ નહીં. મેં એમનમાં અત્યંત જોના વાસ્તવ્ય પ્રેમ જોયો છે. પોતાની બીમાર દાસનાં બીજાનાંપર પછાં પછાં મારાપર પછા લખ્યા છે. એ અજ્ઞાત પરતો સમુચ્ચ, એ સંજોરે

ખજાર પડે તો ગુજરાતની જનતા ચક્રિત થયા વિના ન રહે । તેમા નરુ આધ્યાત્મિક રસાયણ બરેલુ છે અરદેશર-
ભાષના આધ્યાત્મિક ઉપદેશો જાણે મારા જીવનનો ચીનો પણ પવગવી દીધો । હું એમની શુ પ્રગસા કરે ?
પ્રભુના જોડલાજ એ તો પ્રશસનીય છે.

સારઆદ કેટલોક સમય વીસા પછી પોતાના બીમાર સંબંધીજનની ખમગ પૂછવા ધણુ કરીને તેઓ
મુમુક્ષુ આવેલા સાજનો સમય એકાએક મારી ઓઝિમમા એમના દર્શન । હાથમા એક લાખી ચોપડી આપ્યાને
તુરત એ ચોપડી મારા હાથમા મૂકી એમા પોતે હાથે લખેલા રાસની મોટી દારમાળા હતી મને આવડ્યા એટલા
દાળના રાસ મારી પાસે ગવડાવ્યા ને પોતે રાજ રાજ થઈ ગયા પાછળથી એ “ રાસ ચક્રિકા ” ગુર્જરખડેને
મોટે પ્રકટ થઇ અને તેનો ખૂબી ભાગ તૈયાર હોના છતા પ્રકટ થવાનો બાકી છે

ધણુ કરીને ત્રીજવાર એમના મોટરના ધધાને જાગે મુખાઈ આવ્યા એ વખતે પગમા વાનુ દઈ એમને ખૂમ
પીડતુ હું પટેલ બિલિંગમા છેક ત્રીજા માળપર રહેતી સાજના પાચેકનો સમય એ વખતે વાના દર્દથી હું ખતો પગ
દમાવતા-દમાવતા અરદેશરભાઈ ત્રણ દાદરા ચડીને ઉપર આવ્યા । તેને હું શી ગીતે જૂની શકુ ? એમની મહત્તાનુ
વર્ણન કરવા જોઈથી આ કલમમા તાકાત નથી આવ્યા પછી એકાદ કલાક સુધી ધધાની, અમાજની અને માહિતીની
વાતો ક્યાં વિના તો એમને ગમેજ નહી

આ ફેરે લગભગ ત્રણ-ચાર દિવસ રોકાયલા, પણ એમ્ય વાગ એમને ઉતારે જવાની મહેનત ન આપી રહ્યા
તેટલા દિવસ સામે-સવારે, બપોરે, બ્યારે એમને સમય મળે સારે-પોતેજ મારે થેગ આવે પોતે આવા મોટા કવિ-
સાક્ષર હોવા છતા આટલી બધી એમનામા મળતા । આટલો બધો સમાનભાવ । અને આટલો બધો આત્મપ્રેમ ।
આ સારાલો ધણીવાર મને ખૂબી નાખતા એ આત્મ-પ્રેમી વિભૂતિની અમિતી રીતે કરે તે મમત શકતી નહિ

મે એમની પાસેથી ધણુ આત્મિક બાજ મેળવ્યુ છે, પણ એમને મારી પાસેથી કશુ ય નથી મળ્યુ,
છતા એતો મને-“ ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ વિપી બહેન ” તરીકે જ સ્વીકારી ચૂક્યા એ । મને લાગે છે કે આવા
મહત્વનો ઇતિહાસ આપનામા એમની ખરી મહત્તા વિના બીજુ કશુ જ નથી મારા લખાણોમા અને હમેશાની
પ્રશ્નિમા એમણે પ્રભુતો જ પ્રકાશ એયો-આત્માનુ ઓગલ્ય પથરાયતુ દીધુ, અને એ અદ્ભુત રેનેહના અમી
વર્ણોથી મને વંત કરી દીધી. એને એમના મોટા પુત્રના-સુખાઈમા લગન થયા તે પછી મોટી પુત્રીના દેહ-
વિમ નૈનથી ઠવિના લાગણીપ્રધાન હૃદયને સજા આપ્યા લાગ્યો એમનુ તરીંગ એમદમ લથડી ગયુ લેખન-પ્રવૃત્તિ
બધ પડી અને પુત્રી-વિરોગની વેદના અમત્ર થઈ ગઈ મે ધણા આધામનપયો લખ્યા પણ એમનો વિધાદ દું
ફર ન કરી શકી મને લાગ્યુ કે ઉતડુ પયો લખીને હું એમના કુખમા ઉમેરે કરે છુ, એટલે છેના એ વર્ણો
એકેય પત્ર નથી લખ્યો આજે એ પ્રતાપી બાધના નહુમાથી મુખ થવાની ધા-ણાએ આ ઓછા-અધુરા સ્મરણો
લખીને સતોપ લઈ છુ

કવિશ્રી અખરદાર એક ક્રીડસૂત્ર તરીકે

શ્રી, ખરદેશ જ. બ. વારીયા

The Poet's pen is the true divining rod
Which trembles towards the inner fount of feeling,
Bringing to light and use, else hid from all,
The many sweet clear sources which we have
Of good and beauty in our own bosoms
And marks the variations of all mind
As does the needle.

BAILEY

“કવિયામાં ખરા અને ખુશીવંતા કવિઓની સંખ્યા બહુ જ યોડી હોય છે. તેમાં ગુર્જર સાહિત્યના જે યોડા મુનંદા કવિઓ છે તેમાં અમુક કરીને હમીર પારસી કામના ખરેખરી નામના મેળવનાર કવિઓ તો બહુ જ જુદા છે. પારસીઓમાંથી રસીથી કવિતાઓનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરી પ્રખ્યાત થનારા કવિઓમાં મરહુમો મનચેરજી કાવસજી મનસુખ, બેહરામજી મેહરવાજી મલખારી, જમશેદજી નસરવાનજી પીટીટ, શીરોજી રસતમજી બાટલીવાલા અને દાદાભાઈ એદસજી તારાપોરવાળા હતા. તેઓના બરોબરીયામાં થવાનો તેઓના કરતાં કાંઈક વધુ તોખદાર અને જેહનદાર-અને કેટલેકે ફરજો તો આપણા કેટલાકે ગુજરાતી હિન્દુ કવિઓ કરતાં પણ બધા કવિ અરદેશર કશમજી અખરદાર પારસી કામને ગણા આપ્યા છે. તેઓ આજુ જમાનાને પોતાની હિંચી કવિતાઓ રચવાની શક્તિઓથી ઝળકાવી રહ્યા છે.

મરહુમ મનચેરજી મનસુખે અસલી દખની બોણીમાં બેતો લખી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી, બ્યારે કવિ જમશેદજી પીટીટ પોતાની કવિતાઓથી વાંચનારાઓને કુદરતની સાથે પવિત્ર પીઠાન કરાવી આપી હતી કવિ દા. એ. તારાપોરવાળાએ પોતાના “માસિક મનહ” અને “બીજ” પુસ્તકોદ્વારા કેટલીક દુન-વીદ્યાનાર્થના દાણાની દક્ષિણા દીધી હતી અને ખરૂં મૂછા તો એજ દાદાભાઈ તારાપોરવાળાએ કવિશ્રી અખરદારને ૧૪ વરસની ન્હાની વયે પોતાના “માસિક મનહ” ચોપાનીયામાં પહેલી વિખ્યાતિ આપી—અપાવી હતી. અને આવો એક પારસી બાલ-કવિ પોતાની તરુણવયમાં હૈય વિચારોના તરંગોમાં તક્લીન થાય એ જેટલું વિરમય પમાડનારું તેટલું જુરી કરનારું-હર્ષ ઉપભવનારું-મુખ્ય તરવ હતું. ઉપર જણાવેલા પારસી કવિઓમાં ઈંકેઠે અંશે કવિ બેહરામજી મલખારીએ પોતાની કવિતાઓમાં રીલસરીતું તરવ આગેજ કયું હતું. પોતે પારસી છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી કવિતા લખવાનું પહેલું માન મરહુમ મલખારીને ફાળે ગયું છે. પણ ૧૫-૧૬ ની વાલવયે જગપ્રસિદ્ધ કવિતામાં અંપસાવવાનું જેહન તો કવિશ્રી અખરદારનીજ સરજતમાં નોંધાયું હતું; અને વધુ તો માત્ર પચાસ વર્ષની વયમાં-મોંદગી અને બીજી ક્રીજ મુરકેલીઓ વચ્ચે આટલા મધા મોટા જટ્યામાં કવિતાઓ અને કવિતાનાં પુસ્તકો લખવામાં અને તે પણ આટલી બધી શુદ્ધ ભાષામાં તે માન તો હું ધીરું છું કે એકલા કવિ અખરદારનેજ અંગે છે. પારસી વાંચનારાઓની નજરે બે કોઈ ખામી કવિશ્રી અખરદારમાં દીસતી હોય તો તે તેમની બહુજ અધરી અને સરકુટમય ગુજરાતી છે, જે સાધારણ પારસી વાંચનારાઓને મુદ્દસ રચતી નથી-અને ધણી વેળા સમજે પડતી નથી; છતાં કલા વિના ચાલતું નથી કે ખરા સાહ્યોની નજરે તે ખામી નહિ પણ ખુબીય છે; જેમ જવેરની પરીક્ષા જવેરી કરે છે, તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનીનેજ પીઠાણી કહે છે.

કવિ અખરદારની કવિતાએ ખરેખર મોહક-મોહ આપનારીજ સાલમ પડી આવી છે. એક વેળા રસ લઈને બે તે કવિતાઓનાં ઉદાસોમાં અપચે ઉતરીયું તો ખચ્ચીત તે સધળા કવિતોઓની અંદર એક જતની મધુરતા અને મોહાશ, સરસતા અને સંગીનતા આપણે નીદાળીયું-અનુભવીયું. “જોલાય” ની સાથે “જોલાય” જાણેના પ્રાસ મેળવી કયુંબર કરનારા લેખાણ કવિઓ તો આજકાલ મહાએ ઉભરાય છે, પણ એક કવિની ખરી ખુબી તો શુદ્ધ જાણરચના ઉપસંત વિચારોના વેણ, મગજનો નેસ-અને જીવરનો ઉજાળો સર્વ વાંચકોને

કુદરત કે ખુદા તરફ ખેંચે તેમાંજ સમાઈ છે. એક કવિની ખુબી ધૂનના એક રમકણમાં, કે ધાસના તણખલામાં; ઝાડોની ધટામાં કે પહાડોની ટોચોમાં; આકાશનાં વાદળોઓમાં, કે સૂર્યનાં તેજમાં ઈતરનીજ ગતિ નીહાળવામાં સમાઈ છે. કહેવત છે કે “જ્યાં ન પુગે રવિ ત્યાં પુગે કવિ.” કવિની કલ્પના, અને કવિની કલમમાં ખચ્ચીત જ ભર્ષા છે મહાભારત ભરમ; જગે જગે દેખાડે છે તે પોતાનો ઉડા એલમ, અને આકર્ષી રાખે છે આપણું, તન અને મન. કવિ ખજરદાર પોતાની કીમતી કવિતાઓમાં કામેકામ આપણને કુદરતની ખુબસુરતી અને ખુબી જ ગોચા દેખાડી રહ્યા છે. તેઓ આપણી આંખો ઉઘાડે છે, તેઓ આપણા મગજને જાણે તેજસ્વી કરે છે, અને જીગરને રમતું-રમતું કરી મેલે છે. એમની કવિતામાં વિચારોનું વહેતું નદીના પાણી મીસાસ ધ્રુવરી સાગર તરફજ જાયજાયને ખેંચે છે-જયારે ઘણીક કવિતામાં ચક્ષાવેશી કલ્પનાશક્તિથી એઓ વાંચનારને એવા તો લીન કરી મૂકે છે કે ખુદાની લીલાનો પોકાર “વાહવાહ” ના અવાજથી આપણા જીગરને રસ્તે નીકળે છે અને પોતાની મોહક અને મધુર વાણીથી ખુદાઈ શક્તિનેજ જાણે આપણા જીગરમાં પ્રગટાવે છે. કવિ ખજરદારની ખરી ખુબી તો તેમની શીલસૂશીમાં સમાઈ છે. તે ઉપર આપણે કંઈ મનન કરીએ તે પહેલાં એક વિદ્વાનના નીચેના ઈંગ્રેજી સખુનો આજે યાદ કરવાની જરૂર છે કે: “The world cannot show us a more exalted character, than that of a truly religious philosopher, who delights to turn all things to the glory of God, who in the objects of his sight, derives improvement to his mind, and the glass of things temporal, sees the image of things spiritual.” (Jones of Nayland)

ઉપલા ઈંગ્રેજી સખુનોમાં એક ખરો ધાર્મિક શીલસૂક કહેવો હોવો જોઈએ તેના ચીતાર આપવામાં આવ્યો છે કે જે ચીતાર કવિ ખજરદારને આપણે સદલાપથી લાગુ પાડી શકીએ.

એમની પચાસ વર્ષની જમતી ઉજવવાના આ માંગલિક પ્રસંગે તેમની એકએક કવિતા લઈ તેની ઉપર સરેહ કરવાનો સમો નથી. પણ ખચ્ચીત “કાલ્પરસિકા,” “સરેશિકા,” “કલિકા,” “ભજનિકા” “સાસચંદ્રિકા,” “પ્રકાશિકા” અને અંગ્રેજીમાં “The Silken Tassel” જેવાં સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો વાંચનારી આલમને અર્પણ કર્યા પછી પોતાના છેલ્લા પુસ્તક “દર્શનિકા” માં તો એમણે પોતાના વિચારોનો રેળતો મુકવામાં ગોચા અવધિ કરી છે. અને અજમળ પ્રકારના જોડને વહેતો મૂકી દીધો છે. પ્રખ્યાત ઈંગ્રેજી કવિ ટેનિસને સ્નેહી આર્થર હેલમ ગુજરી ગયો અને કવિ ટેનિસને પોતાની ઈંગ્રેજી ભાવામાં વાંચનારી આલમને “In Memoriam” બેઠ આપી, આપણા પ્રિય કવિ ખજરદારે પોતાની બહાલી પુત્રીના અઠાવીસમા વરસમાં થયેલા અવસાને ગુજરાતી વાચકોને “દર્શનિકા” પુરી પાડી. ધન્ય છે ખજરદાર તહારી માતાને, ધન્ય છે ખજરદાર તહારા પિતાને જેઓએ તને આવો શુભવંતો જન્મ આપ્યો; જેની ઉપર કવિતાની દેવી કુરખાન યજ્ઞ; જેની ઉપર જ્ઞાનદેવી પ્રસન્ન ચંદ્ર અને જેની ઉપર વિદ્યાદેવીએ પોતાની આશિષો વર્ષાવી. તેને પરિણામે આના સુંદર વિચારો વાંચનારાઓને તેમણે આપ્યા; જેમની ભાવનામાં ભગવાને ગોચા વાસો કર્યો, અને જેમણે આપણા દીલમાં જ્ઞાનનો ભંડાર ભર્યો, તેમની આહેનાતમાં, તેના ઉપકારના ઉભરા આ તકે કહાડવા એજ પ્રસંગોચિત છે. જે માણસે પોતાના દેશના અભિમાનને અર્થે “ભારતનો ટંકાર” તણાવ્યો કે:

“અમે તો ભારતના વીરો અમે લડ્યા દુર્મરો જંગ
અરિભય હરતા, જય જય કરતા બહુ રણમાં રાખ્યો રંગ;
તનતણ તણખા, લોચન ભડકા દેયે મરદાની હામ
ધ્રુમતા ધોર કોરેકાર લઈને જીતો ભારત નામ
હાયે જન્મ પતાકા ઉડતી ત્યાં તે જીતો ભારત નામ.”

કવિ ખજરદારની વધુ ખુબી તો વળી એ છે કે એક સાવ્યા, સ્વચ્છ, સત્કર્મી સંસારી પુરુષ દોવા છતાં, કન્યવી ધંધા-ધાપામાં રોકાયેલા રહેવા છતાં, સાદ્વિયતી સુંદર સેવાઓમાં પોતાની જીંદગી એઓએ અર્પણ કરી છે,

એટલુંજ નહીં પણ વારંવારની કંટાળાભરી માંદગી છતાં—માંદગીને ખીજાનેથી સુંદર કવિતાઓ પ્રસરાવી છે, અને ખીમારીને પક્ષંગેથી પણ ધણા ઉડા, રસમય અને બોધદાયક પાઠો શીખવ્યા છે. અને તે સધળા એઓનાં પુસ્તકોમાંથી કયાં કયાં વીણીને રબ્બ કરવા એજ ગોચા મુશ્કેલી છે, કારણ કે એકેકથી એકેક સરસ છે, અને જે કમલે ને પગલે શીલસૂરીનું તરવજા જાહેર કરે છે. દાખલા તરીકે, “ગાલ ગુલાખી લાગે વહાલા” એમાં નથી ખરી ખુશ્મરતી

“પણ કોમળ ને દદ મન સાચે, શોભે સરસ વિચારે

“અખંડ પ્રેમ ઝરે વહેતો ઉર, મધુર વચનની દારે ;

“એજ ખરી ખુશ્મરતી માનું, ગાલ ગુલાખી ખોટા ;

“મુખ શોભા ખોટી લક્ષ્યાવે, ખુશ્મરતીના તોટા.”

આવા કીમતી અને બોધદાયક પાઠો આપ્યા ઉપરાંત કવિ ખખરદાર આપણને ઘણાં સુંદર દાહરણાં અને રાસો, ગરના અને ગરખી, અને વિનિધ પ્રકારના ઉદેશ પૂરા પાડ્યા છે. જે શું બાળકોને કે છુત્રોને, શું સ્ત્રીઓને કે પુરુષોને એક સરખાં આકર્ષી રહ્યાં છે. દાખલા તરીકે “નાચ” ઉપરની નીચલી ગરખી માંહેલા નીચલાં સખુનો આપણા પગોને જાણે નમાવે છે :

“નાચે આકાશ, નાચે તારણા, ને નાચે સુરજ ને ચંદ્ર રે ;

નાચે ધરા, નાચે સિન્ધુ ધમકતો, દેવે મારે નાચે પડછંદ ;

હો ! યનગન નાચે રે !

નાચે રીઝાવ કાંઈ, નાચે ખીજમય કાંઈ, નાચે બીજમય સહુ સાચે રે ;

વાંકી સુઈ પડે પગલી જગતની, તોય રાખે ધરી નિજ હાથે ;

હો ! યનગન નાચે રે ! ”

આવી આવી સુંદર વાણીઓ તો એમનાં પુસ્તકોમાં આપણને જગે જગ મળે છે. પણ ‘કલિકા’માં કવિએ કરાવેલી પ્રેમની પરીક્ષા નીચલી લીટીઓથી કેવી દીપી રહી છે કે—

“એક દિન મારે માટે લાભે. અજનાજા રૂઠાં, અનેરા અરણ્ય દ્વાર્ય વેરતો ચોખેર,
પ્રિયા મને પુછે, તમે રવો છો જે ગીતો તેમાં, ધારણ કરો છો તમ નામ બહુ પેર ;—

કયા અભીનામે કહો તમને બોલાવ્યા ગમે ? ” મેં કહ્યું જે ગમે તે કહે—મોહન કે શ્યામ,
કદાન કે કનૈયો કહે, પ્રાણ કે પપૈયો કહે, બસ, એક “મારો” કહે તો છે તેમાં તમામ.”

કવિ ખખરદારની ભક્તિ-દાન અને વિરાગ આપણને “ભજનિકા” માં મળી આવે છે. જ્યાં દુઃખની પ્યાર કરતાં ઇશ્વરી પ્રેમ બહુ ઉમદા છે તેને કહી બાસ થાય છે—

“તું ક્યાં નાસી જશે, મારા રસિયા ? દહે તને છોડું નહીં પળવાર,

મારે ટેકે તને અર્ધ્યા, રસિયા દહે તારી પરવા નથી તલબાર ”

ના સુંદર નમુનોમાં કવિ ચોતાની ખરી ભક્તિનું સ્વરૂપ જાનવારા દેખાડી વિરાગને કાનારે વાંચનારને પાર ઉતારે છે. વળી એમની “રાસમંદિરા” નું “પંખીડું” આપણાં આત્મારૂપી પાંખથી-પકડી પરમેશ્વરને પારણે આપણને હલાવે છે—નચાવે છે, રીઝવે છે અને શીલસૂરીના તાનમાંજ આપણને જમાવે છે કે—

“કુશાંનાં ખાણી આવે હવાગ્રની ગાંધ, ચરત દર્શનનાં હેત એવા આંખે જલકાય;
સખી ! પંખીડું કો બોલે મારે બારણે રે લોલ.

હુગી નીચી વાદળો ને વીજલીના બેજ, એવી ઝણકે છે આચા મારા મનડાને મહેલ
સખી ! પંખીડું કો પલકે મારે બારણે રે લોલ,

અંધારીઆ આંગણમાં ચાંદનીના એક એવાં કુલમાં વેરાય મારા આત્માને જોખ
સખી ! પંખીકું કા કુંકે મારે બારણે રે લોલ.

આંખે આંખે કોકિલા ને વડલે વડલે વાત, મારાં નેણમાંનું નામ બોલે દિવસ ને રાત
સખી ! પંખીકું કા કોકે મારે બારણે રે લોલ.

દિમાલયના હંસલા ને માનસરના તીર આંખે ઉડી જઈ એવી મારા આત્માની અધીર !
સખી ! પંખીકું કા પેસે મારે બારણે રે લોલ."

આવી સુંદર હવામાં-મનના તરંગો કેના કેવા ને ક્યાં ક્યાં ફોડે છે તેનું બાન તો શાન્તિના કલાકે એવી
કવિતાઓ વાંચવામાંજ સમાય છે. વળી કવિ ખખરદાર આપણને પાણે પાણે કુદરત સાથે આલિંગન કરાવે
છે અને કુદરતના અદ્ભુત દેખાવોનું બ્યાન કરી છંદગીની શીલસુરીનો રસ વાંચનારને પીવરાવે છે. એમની
"પ્રકાશિા" માંહેલી એક "સુંદર સાંત્રે દમનગંગામાં વિહાર" ઉપરની એમના સુંદર સરોવા વાંચનારને
અંધકારમાંથી ઉત્તારવામાંજ લાવી મુકે છે. "ઉડા છે અંધાર રજનીનો, પછુ તારાઓ ચમકે માંલ"ના સુંદર મધુર
શબ્દો સાચની લહેરે કરાવતી આ લીટીઓ આરા અને વિશ્વાસ "ના બે કટો વચ્ચે દાલતી હોડીમાં સવાર થઈ
કવિએ કીધેલી કુંકે મુસાફરીમાં છેવટે !

"નીલિ અને ભક્તિ જેવાં બે બાજુ હલેસા મારી સાર, છપને જેવી મુજ હોડી એ આવી દરતી એમ કિનાર;
વિધવિધ રંગોએ અંતરમાં વિધવિધ બાવ પુર્ણ રસબેર, ને મધુર ગણુગણુતો પાણે બ્યાનદે આબોધે હું ધેર."

ઉપલી કુંકી પછુ સુંદર કવિતાથી કવિ એક નાની નાનમાં કરેલી મુસાફરીને છંદગી જે જન્મ-મરણની
મુસાફરી સાથે સરખાવી બ્યાન-દમય રૂપે છેવટે સહને પ્રભુને ધરે જવું છે તેનું ભક્ત બાન કરાવે છે. પછુ સહથી
વધુ-પ્રુખ નેચદાર ભાવામાં કંઈ ઉંડાણથી-કંઈ વિસ્તારથી કંઈ ખુબીથી કંઈ શીલસુરીથી કવિ ખખરદાર
પોતાના બેલકા પ્રગટ થયલા પુસ્તક "દર્શનિકા" માં છંદગીના ભેદ-ભરગોનાં કંઈક દર્શન કરાવે છે, અને
ચેતનના ચિત્તમાં સદે કોણને ચેતવે છે કે :

"છપન કરાવ્ય છે છપન-ઉપયોગમાં; મૂકતાં છપનની યાવ હાંસી;
વરતુનું કેપ નહિ શુધ્ધ સાધી શકે, જે કરે વરતુથી આંખ માંસી !"

ખરેખર "દર્શનિકા" માં કવિ ખખરદાર બેકેકી એવી ઉડી શીલસુરી મલાવી છે કે આપણને વિરમત
કરે છે અને બે પડીની શ્વપટ્ટીથી વચ્ચે અંતર નો અવાજ મનુષ્યદેહ-આત્માનું ભેદણુ પરમાત્મા સાથેજ કરાવી
આપે છે. માનવીની મનની મોજ આવી સુંદર કવિતાઓમાં જન્મ-મૃતી રહે છે અને તે મોજમાંને મે જન્માં
કવિની સાથે વાંચનાર પછુ વિચારીજ લે ■ કે :

"સુરને અંક, તારા અને વાણી સર્વને માનવી રૂપ દેખું;
ખડક પવંત વળી સિંધુ ને સરિત પછુ માનવી રૂપમાં મગન લેખું;
પશુ, પ્રાણી અને વૃક્ષ, ઉદભિદ બધાં રેલી કણ પછુ રરે ભૂમિમાંનો—
માનવી સર્વ નિર્લેખ એશે જગે અંતરે રનેદ રથાપી સદાનો."

આની સુંદર ને સંગીત લોડીઓના લખનાર કવિ ખખરદારનો જન્મ થયો ! તેમનું આયુષ્ય સાંખું અને
સુખમય થયો ! દરરોજ તેમનાં પ્રભાતે પ્રકાશિા થયો ! એજ આપણા છપરની આજની દુલા !
આમીન ! આમીન ! ઘમારતુ !

કવિશ્રી ખખરદાર અને પારસીઓ

મા, ફીરોઝ કાવસુજી દાપર, એમ. એ.

ગુજરાતી સાહિત્યનું મહાર્ શાન બહુ પરિમિત છે, અને કવિ ખખરદારનાં પુસ્તકોનો પણ અભ્યાસ નહિ કર્યો હોવાથી તેમના કાવ્યક્રમોની સમાવેશના કરવાને હું નિઃકુશ ચકિતમાન નથી. એમ છતાં કવિશ્રી અને પારસીઓ વચ્ચે શા સંબંધ બંધાયો છે તે વિષે હું એ બોલ લખવાની દિશ્નમત કરું છું.

મોલયેર નામના પ્રસિદ્ધ કેન્દ્ર નાટકકારની એક અણ્ણીતી કૃતિ નામે “સર્જોઆ આંતીઓમ”માં મસીઅર ઝુરડું નામના એક મુર્ખશિરોમણિનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. એ બાઈ પાસે પૈસા થવાથી ૪૦ વર્ષની ઉંમરે સાહિત્ય બધુવા બેઠા, પછુ જ્યારે એમના અધ્યાપકે એમને કહ્યું કે આટલાં બધાં વર્ષો દરમ્યાન એ ગદ્યમાં વાગવીત કરતા હતા, ત્યારે એમના આનંદ અને આસ્થાનો પાર રહ્યો નહિ. હાલમાં શિષ્ટ ગુજરાતીથી સમૂળગો ખેખરદાર એક સામાન્ય કોટિનો પારસી કવિ ખખરદારની અર્ધચતાબ્દિ ઉજવવાતી નિમિત્તે અન્નપથ થશે અને આંખો ચોળી પૂછશે :—“એ ખખરદાર કોણ છે ? પારસી છે કે હિન્દુ કે મુસલમાન ? અને એમનાં કાવ્યો શું એટલાં સારાં છે કે હિન્દુઓ એમની બર્ણતી ઉત્તવવા નીકળે ?” ખરી વિગતથી વાંકે થતાં તે પારસીને આનંદ થશે અને આટલાં વર્ષો સુધી તેણે આ હકીકત ન જાણી તે બદલ તેને મસીઅર ઝુરડુંની પેઠે તાબુખી લાગશે. પણ એમાં એ આપણ પારસીના તે શું વાંક કાઢવે ? તે પોતાનાં ઘર અને મિત્રમંડળમાં “પારસી ગુજરાતી” નામે ઓળખાતી એક અશુદ્ધ બોલી (dialect)માં વાત કરતો હોય, અને પારસી જાપામાં જપાતી તેજ બોલી વાંચતો હોય, અને તેજ મોટે ચડી ગયલી હોવાથી શિષ્ટ અને સંસ્કારી ગુજરાતીનાં દર્શનનો લાભ તે તેને ભાગ્યેજ થયો હોય. વળી “પારસી ગુજરાતી”માં લખાતી કવિતા યોગ્ય અપવાદ સિવાય એવી કદમત્તુ હોય છે કે કવિ ખખરદાર જેવા એક પારસી શુદ્ધ હિન્દુશાહી કવિતા લખવામાં સફળતા મેળવે એ એકદમ એક પારસીની છુદ્ધ કબુલ કરે એમ પણ નથી. ગુજરાતથી બહુ દૂર રહેતા એક સાધારણ પારસીના મનથી સાક્ષરી ગુજરાતી વાંચવી તે જાણી હિન્દી કે મરાઠી વાંચવા જેવું જ કહ્યું છે.

એમ છતાં પારસી કવિઓ શુદ્ધ ગુજરાતીથી તદ્દન વિમુખ છે એમ કહેવામાં સત્ય નથી. “પારસી ગુજરાતી” જેવી એક dialect દ્વારા ઉચ્ચ વિચારો કે લાગણીઓ કાવ્યમાં દર્શાવવાનું કાર્ય બહુ મુશ્કેલ હોવા છતાં તેમાં જમશેદજી પિટીટ, દાદાભાઈ તારાપોળવાળા, પેરતનજી તારાપોળવાળા, રીરાજ ખાટલીવાળા, સોરાજ પાલમકાટ અને ધનજીમાઈ પટેલે કેટલેક રસને સફળતા મેળવી છે. એટલું જ નહિ, પણ શિષ્ટ અને સંસ્કારી ગુજરાતીમાં પણ કેટલાક પારસી કવિઓએ પ્રવેશ કર્યો છે. “પારસીઓ હિન્દુઓ વાપરે છે તેવી શુદ્ધ અને સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં બોલી કે લખી ન શકે તો તેમાં કવિતા તો ક્યાંથી જ રહે ?”—એ તોદમતનો જવાબ અમારી કોમ તરફથી મેહરામજી મલખારી, જહાંગીરશાહ તાલેવારખાન અને ચીથી સચેટ રૂપમાં મિ. અરદેશર ખખરદારે અચ્છી રીતે આપ્યો છે.

આપણે આપણી માતૃભાષાથી જુદી બાપામાં ગદ્યમાં બહુ મુશ્કેલી વિના લખાણ કરી શકીએ પણ એક પારસી બાપામાં પદ્યમાં લખવું એ બહુ જ કઠણ છે. પદ્યમાં લખનાં એક કવિ જે ભાષા વાપરે તે ભાષાને લગતા પ્રાંત, તેની પ્રજા, તેના આદર્શો, ત્યાંની રહેણીકરણી, સદ્વસમ, રીતરિવાજ, ત્યાંના માણસોની દાંષ્ટ તેમની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક બાબના વગેરે સાથે તેને ત-મય થવું પડે છે, નહિતો ગદ્યમાં લખી શકાય પણ તે બાપામાં પદ્ય લખવું અશક્ય છે. કવિ, કવિની ભાષા અને જે પ્રજામાં તે ભાષા પ્રચલિત હોય એ તણે જુદી વસ્તુ નથી, પણ એક બીજામાં મુંચાઈ રહેલી છે. એક બાપાની તમામ ચકિત અને તેનું સંપૂર્ણ સ્વેચ્છ અને જે પ્રજામાં તે બોલાતી હોય તે પ્રજાના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા આદર્શો એ એક મહાન કવિની અનુપમ વાણીમાં સીધી કે આડકતરી રીતે વ્યક્ત થાય છે, પોતાની ભાષા મૂળે દષ્ટિપરખ ભાષામાં કાવ્યો રચનાં એ રમત વાત નથી,

અને તે પારસી ભાષાની સંસ્કૃતિમાં હુબ્બ થયા સિવાય પ્રાપ્ત થતું પણ નથી. બેસફ કૉનરૅડ પોલ્ડનો રહેવાસી હોવા છતાં ઈંગ્લેન્ડના અને ખાસ કરીને ઈંગ્લેન્ડ ખાસતીઓના ઘણા સમાગમમાં અવલપથી તે ઈંગ્લેન્ડ ભાષામાં આંધ્ર લેખકોને ઈધાં ઉપખલે એવી કુદરતી શૈલીમાં ગદ્યમાં બહુ ઉત્તમ નવલકથાઓ લખી ગયો છે. ૧૯ મી સદીમાં ડાન્ટે ગેલિઅલ રોઝેટી જાતે ઇટાલિયન હોવા છતાં ઈંગ્લિશમાં જન્મ પામી ત્યાંજ પોતાનો જન્યુકનો મુકામ કાઢ્યો હોવાથી ઈંગ્લિશમાં બહુ સારાં કાવ્યો રચી શક્યો છે. કવિ ખખરદાર હિન્દુ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં રચીપચી રહ્યા છે અને તેથીજ તેઓનાં કાવ્યોને આટલે દરજ્જે ફેરો મળે શકી છે. કવિ ખખરદારનાં કાવ્યોમાં પારસી ભાષા, પારસી દૃષ્ટિબિંદુ, પારસી outlook, પારસી સભ્યતાનાં દર્શન ઝાઝાં ચતાં નથી અને નજ થાય; પણ જે શિષ્ટ ગુજરાતી ઉપર એમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે તે ભાષા બોલતી પ્રજા-આને હિન્દુઓ-નીજ સભ્યતા અને દૃષ્ટિબિંદુ આપણે એમનાં કાવ્યોમાં જોઈ શકીએ છીએ.

પારસી કામે કવિ ખખરદારને જન્મ આપીને ખોટી દીધા છે, ત્યારે હિન્દુભાષાઓ એમને છતી શક્યા છે. પારસીઓએ પોતાની dialect માં એક ઉત્તમ કવિ ખોલ્યો છે ખરો પણ એ ખોટમાં પણ અપૂર્વ માન સમાયું છે, અને હિન્દુઓ કુશ્માન થાય એવી કવિતા લખી કવિ ખખરદારે પારસીઓનું ગૌરવ અને કીર્તિ વધારી છે. ફ્રાન્સ દેશમાં નૉરમન્ડી નામનું એક ન્હાતું રાજ્ય હતું ત્યાંનો એક કબૂલ વિલયમ નામનો પોદ્ધો ૧૦૬૬ ની સાલમાં ઈંગ્લંડ છતી લઈ ત્યાંનો રાજપતિ થયો, અને તે અને તેના વંશજો ઈંગ્લંડમાંજ રાજગાદી ભોગવતા રહ્યા, જોકે તેમણે પોતાનાં અસલ વતન નૉરમન્ડી સાથે પણ બંધકાર આણું રાખ્યો હતો. તે પ્રમાણે ગરીબડી " પારસી ગુજરાતી " માં જન્મ લઈ મિ. ખખરદારે શિષ્ટ ગુજરાતીને કિલ્લો પોતાની કાબેલિયત અને કવિત્વશક્તિના પ્રતાપથી છતી લઈ લાયક માન સંપાદન કર્યું છે. પારસીઓને મિ. ખખરદાર એક રીતે ખોટના ખાલામાં નાંખતા ગયા, ત્યારે ખીજી તરફથી પોતાની કામના એક સભ્યને માન તે પારસીકામ કુદરતી રીતેજ પોતાને માન મળેલું સમજી લે છે, અને જેમ ઈંગ્લંડનો વિજેતા વિલયમ પહેલો પોતાનાં નૉરમન્ડી સાથે નિસખત આણું રાખતો રહ્યો તેમ કવિશ્રી પણ પોતાની કામને તજ્જન નહીં વિસારવાની કૃપા કરશે એવી એઓ પ્રત્યે અખારી વિનંતિ છે.

ત્યારે મે પ્રજાઓ એક ખીજના નિકટના સમાગમમાં આવે છે ત્યારે આ પ્રકારની અરસપરસ આપણે સાધારણ ઘઈ પડે છે. ઉપરોક્ત કૉનરૅડ અને રોઝેટીએ પોતાની રચનાઓથી જુદીજ ભાષામાં નવલકથા અને કાવ્યો રચ્યાં ખરાં, પણ તેમને એક બાબતમાં મોટો લાભ હતો: એ બન્ને લેખકો ખિરતી હતા અને જે પારસી ઈંગ્લેન્ડ ભાષામાં તેઓ લખતા હતા તે ભાષા બોલતી પ્રજાના ધર્મે પણ તેમ હતો. પણ પરધર્મી હોવા છતાં મિ. ખખરદાર સિવાય ખીજ અનેક કવિઓ પારસી ભાષામાં પોતાના વિચારો ઉતારવામાં સફળ થયા છે. સ્વ. કુમારી તોરજતા દત્ત, સ્વ. કે. એચ. ડી. (મિ. ખુરશેદજી હોરમસજી દસ્તુર), શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અને કવિવર ટાગોર ઈંગ્લેન્ડમાં સારાં કાવ્યો લખી શક્યાં છે. તોરજતા દત્તે ખિરતીધર્મે અખતયાર કર્યો હતો તે ઉપરથીજ તેમની ઉપર ઈંગ્લેન્ડ સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય કેટલું હતું તે જણાઈ આવે છે. મિ. દસ્તુર જેઓ " સંસિલ " ના તખલ્લુસ નીચે કાવ્યો લખતા હતા તેમણે ઈંગ્લંડમાંજ જન્યુકનો વસવાટ કર્યો, અને તે દેશની અસર એમની ઉપર એટલી બધી ઘઈ કે તેમનાં કાવ્યો ઉપરથી જોતાં તેઓ ઈંગ્લેન્ડમાંજ વિચારી શકતા હોવા જોઈએ એમ જણાય છે. આ અલગત ઇચ્છવળેજ નથી, પણ પારસીભાષામાં કાવ્યો લખવાની હિમ્મત કરનારને કેટલીક વાર મોટો દંડ પણ ભરવો પડે છે. શ્રીમતી નાયડુ અને ડૉ. ટાગોરને પણ ઈંગ્લંડ અને ત્યાંની સભ્યતા જોઈ બહુ નિકટના સંબંધ છે. પરંતુ દેશ અને ધર્મ બુદ્ધ હોવા છતાં યુસ્ત સ્વદેશી અને સ્વધર્મ રહીને પણ ઈંગ્લેન્ડમાં ઉત્તમ કાવ્યો લખવામાં તેઓ ફેરોમંદ થયાં છે.

વળી આપણા દેશનાં સાહિત્યો ઉપર નજર ફેરોતાં આશ્ચર્ય પડે છે કે કેટલાક મુસલમાન લેખકોએ હિન્દી સાહિત્ય દીપાવ્યું છે, ત્યારે હિન્દુ સાહિત્યમાં અનેક હિન્દુભાષાઓએ પોતાનો નોંધ લેવા બેગ ફાળો આપ્યો છે. હિન્દી સાહિત્યમાં જાણીને શાએર અખીર ખુસર, મહાત્મા કમીરજી, સંત દાદુ દયાલ, સુરી કવિ મલિક મોદદમદ જાવસી, અદમદાખાનિવાસી પરંતુ મુલકમથદુર અખીરજાદ અજદુરદીમ ખાનખાતાન વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન લેખકોએ પોતાની કલમ ચલાવી છે. તેજ પ્રમાણે હિન્દુ કાવ્યસાહિત્યમાં ખીરજા દરજોખાલ તજતા,

પંડિત દયાશંકર નસીમ અને મુનશી દુર્ગાસદાય સર, ઉર્દુ નવલકથામાં પંડિત રતનનાથ સરશાર, ઉર્દુ “શૈર રોશી” માં મુનશી ધનપતરાય પ્રેમચંદ, અને ઉર્દુ નાટકમાં મુનશી વિનાયકપ્રસાદ તાસિય જેવા સમર્થ હિન્દુ લેખકોનાં નામ જોવામાં આવે છે. સાહિત્ય એ એક “Republic of Letters” મનાયું છે; એમાં યાતિએ હોવાનું નહિ; એમાં “વાક” પાસી શકાતા નથી, અને પાઝવા હોય તો તેનું ઉલ્લેખન કરનારને રોકી શકાય તેમ પણ નથી. ઇશ્વરદત કાવ્યશક્તિ તો સેન્ટ જૉનના બાગવતમાં કહ્યું છે તેમ “The wind bloweth where it listeth” જેમ પવન કાવે તેમ વાય તેમ મનકાવે તેનું જાય. દિલ્લે ચાહે તે બાવાદાર પોતે પ્રદર્શિત થાય છે. કવિ ખજરદાર ધર્મે જરથોસ્તી હોવા છતાં હિન્દુ ધાર્મિક સંસ્કારો, શાક્ષણિક હિન્દુ કલ્પના-તરંગો, હિન્દુ આદર્શો અને અભિસાધાઓ આદર્શી સારી રીતે કીકી શક્યા એ એમની એક ખાસ ખુશી છે, જે માટે એમને ધન્યવાદ થતો છે.

મિ. ખજરદારને એક ખાસ પ્રશંસાપાત્ર શુભ તે એમનાં કાવ્યોમાં અખંડ વહેતો એમનો સ્વદેશપ્રેમ અને ગુજરાત માટેની એમની દિવાળીરી છે. “ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” એ એમની જાણીતી પંક્તિ દરેક સાચા ગુજરાતીનું હૃદય હૃદયમથાવી મૂકે એવી છે, અને ખાસ કરી પરદેશ ભ્રમ વસેલા હિન્દુઓ અને પારસીઓને તે જરૂર વધુ હૃદયગમ થઈ પડશે. કવિ રૂપરૂંદ્રે જે ૧૯૧૫ માં મહાન યુરોપિયન વિગ્રહમાં સ્વદેશથી બહુ દુર ગયો ગયો હતો તે પોતાનાં સૌથી વધારે જાણીતા કાવ્યમાં કહે છે તેમ:-

“If I should die, think only this of me:

That there's some corner of a foreign field

That is for ever England”.

જો યુવાન ઇંગ્લેન્ડ કવિના કહેવા પ્રમાણે દરેક ઇંગ્લેન્ડ તે ઇંગ્લેન્ડની મદદવા અને ગૌરવનો પ્રતિનિધિ છે; તે ત્યાં જાય છે ત્યાં ઇંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠા જાય છે, તે મરણ પામે છે ત્યારે પણ તેની કબર એક નદાનું જેવું ઇંગ્લેન્ડ બની જાય છે. મિ. ખજરદારની પંક્તિમાંથી પણ પોતાના વતન માટે એવીજ મહોબત અને વફાદારી કરે છે. એ જોતાં આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે ધંધાઓએ જે મદાસનજી વસેલા કવિએ મદાસને પણ એક ગુજરાતજી બનાવી દીધું હશે, અને દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં તેઓ વસે તો તે દેશ પણ કવિરાજની કલ્પના સૃષ્ટિમાં “શુભવંતી ગુજરાત” જેવીજ નંદનવન સમા અમૂલ્ય બાસશે.

ઈરાનથી દાર ખમી અને અરબ સહતતંતથી ત્રાસ પામી ત્યારે પારસીઓ ઇસ્વી ૮ મી સદીમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, ત્યારે અહીંના એક ભલા હિન્દુ રાજાને પારસીઓના વડા દરવેરે વચન આપ્યું હતું કે:— “હમે હિન્દુસ્તાન ના પાર બાશીમ”-એટલે કે “આખા હિન્દુસ્તાનના હમે મિત્રો થઈ રહીશું”. બાદશીવાલા, વાડીયા, પિટીટ, રૂંધીમની, સોરાબજી બંગાલી, જમશેદજી તાતા, દાદાભાઈ, ફરીઝશાહ વગેરે વીરોને જન્મ આપી પારસી કોમે અનેક દિશામાં આ વચન પાળવાની યથાશક્તિ કોશિશ કરી છે, પણ ગુજરાતના હિન્દુઓને પારસી કોમે ક્ષિષ્ટ કાવ્યસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને એકજ સપૂતની સેવા અર્પણ કરી છે, અને તે મિ. અરદેશર ખજરદાર છે. માત્ર સમુદ્ર કે પર્વત વચ્ચે આવવાથી દેશ દેશ વચ્ચે કટલીક વાર રાત્રવટ બાંહે છે; એ દુશ્મની ગમે એવી ઉડી અને સાંજા કાળની હોય તો પણ ધણી વેળાએ દેશોનાં કાવ્યો અને સાહિત્યની કૃતિઓ અરસપરસ વ્યારે ઇમંગથી વંચાય છે અને ધડીબર અદ્યવત ભૂલાઈ જતા-પામે છે. મહાન જરમન કવિ ગટેના મત મુજબ “Literature is the humanization of the world” જમતનાં નિષ્કૂર અને ફર હૃદયને સાહિત્ય અને કળા ધનસાનિધતનાં અમૃત પાઈ નમ અને સંસ્કારી બનાવે છે. પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સમુદ્ર કે પર્વત નથી, અદ્યવત કે દુશ્મની નથી; અને માત્ર તકરારને ખાતર માની લણએ કે છે, તોપણ મિ. ખજરદાર જેવા કવિઓ આપણને એવા પર્વત કે દુશ્મની યોગથી જવામાં સદાય કરી કામકામ વચ્ચે એકજ અને સાતબાવ વધારવામાં મદદ કરે છે. પારસીઓ અને હિન્દુઓ જાંબાકાળથી રોહની સાંકળથી જ ભેગાઈ રહ્યા છે અને રહેશે, અને એ સાંકળોની અનેક કડીઓ પૈકી સૌથી છેલ્લી પણ મજબુત કડી તે કવિ અરદેશર ખજરદારના આવનામય કાવ્યપ્રયોગ છે.

કવિ-મંજુર ખખરદાર

શ્રી, શે, મ, રેશાઈ

"Poetry only I confess is mine ;
The only thing I think of now, or read,
Feeding my soul upon the soft, and sweet,
And delicate imaginings of song ;
For as nightingales do upon glow-worms feed,
So poets live upon the living light
Of nature and of beauty." —Bailey

૧૨૦૦ વર્ષ અર્ધગયાં પારસીઓને હિન્દૂભિ ઉપર પગ મૂક્યાને, ૧૨૦૦ વર્ષથી શુજરાતને પારસીઓએ પોતાનું "માદર-વતન" કહેતાં માતૃભૂમિ સ્વીકારી, ૧૨૦૦ વર્ષથી શુજરાતી ભાષાને "માદર-અખાન" એટલે કે માતૃભાષા લેખે મંજુર રાખી, ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં શુજરાતીઓના આચારવિચાર, રહેણીકરણ અને સંસ્કારો બધે ક્રિયા અભણે અનાયાસે મહાશુ કર્યા, પરંતુ સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધ-ગુજરાતી-ભાષાને પોતાની કરવાના વિષયમાં સામાન્યતા પારસી કામને અતિ મ્હેટો ભાગ પછાત રહ્યો તે હજી પછાત જ રહ્યો. કારણમાં એટલું જ જણાવાશે કે, તેમના પત્રકારોએ, ભાષણકર્તાઓએ, અંધકારોએ, પદ્યકારોએ, ગદ્યકારોએ, લેખકો અને લેખિકાઓના મોટા ભાગે એ ભાષાની સંસ્કૃતિ તથા સુધારા વધારાની દિશાએ દુર્લેક્ષ રાખ્યું તે રાખ્યું, પરિવર્તન કર્યું જ નહોતું; અને દિશા બદલવાના પ્રયત્નો પ્રત્યે વખતોવખત અભાવ અને અલુગમો બતાવવામાં આવ્યો. થયું એમ કે, પારસી-શુજરાતી નિમજ્જિ અને અશુદ્ધ, પારસી ભાષાના પૂર્ણ અંચવાળી, તથા આમરમ શુજરાતી જ પ્રચારમાં રહી શક્યાથી, હિન્દુઓએ ગમે એવા વિદ્વાન, જ્ઞાની અને કવિ પારસી લેખકોના લેખો અને અંથો વાંચવાની કે જોવાની પણ તથા કે તમા રાખી નહિ તેમ પારસીઓએ ઉત્તમ હિન્દુ કવિઓના અને લેખકોનાં કાવ્યો તથા અંથો તરફ ઝાંખીને પણ જોયું નહીં. એકેકના ધર્મશાસ્ત્રોના ધર્મો ભાવે કરીને ઉચ્ચ પ્રકારનાં ધર્મપુસ્તકો અથવા ધર્મઅંથો તપાસવા તથા અભ્યાસ કરવાની આકાંક્ષા બીજાકેલ રહી નહીં. એક તરફથી પારસીઓ કારસીમય શુજરાતીને વળગી રહ્યા, તો બીજી તરફથી હિન્દુ લખનારાઓ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવેલી શુજરાતીને દિનપ્રતિદિન સંસ્કૃતમય જડખાંતોડ ભાષા બનાવતા ગયા. પારસીઓનો મ્હેટો ભાગ (૧) શુજરાતી એકાક્ષરો પણ વાંચી શકતો નથી; (૨) પારસી પત્રકારો અને અંધકારોનો મ્હેટો ભાગ પોતે જ ખપપૂરતું ગામડી શુજરાતી બજેલો હોય છે; (૩) પારસીઓનાં દૈનિક, અઠવાડિક અને માસિકપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં છપાતાં નથી; (૪) રાજદાં પત્રો સંવત્સરી જોવાને ભાગ્યશાળી થયાં છતાં, એકાક્ષરી ટાઇપોતી યોજનાનો હજી સાહસ શોધી શક્યા નહીં; (૫) તે કાળના પોણોલાખ ઈંગ્લેન્ડ શબ્દોમાંથી શેક્સપિયર જેવો મહાન કવિ અને નાટકકાર ૧૬૦૦૦ થી વધુ શબ્દોનો ઉપયોગ કરી શક્યો નથી, પરંતુ પારસી લેખકો ભાષણકર્તાઓ, અંધકારો તથા કવિઓનો મ્હેટો ભાગ ભાગ્યે જ ૧૦૦૦ શુજરાતી શબ્દોનો વાપર કરી શક્યો હોય; (૬) અર્થનો અનર્થ થાય એવી છપામણીનો અનુભવ થયાથી ઉચ્ચ ભાષાનું શુજરાતી સાહિત્ય લખનારા પારસી શું કે હિન્દુ લેખકો શું, એવા પ્રકારના પત્રોમાં પોતાના લેખે લખતા નથી; (૭) શુજરાતી પરિપદોમાં પારસી લેખકો નહીં જ જેવા જણાય; એવાં એવાં અનેક કારણોને લઈને શુદ્ધ અને અપરિચિત નવનવા શબ્દોથી શબ્દગારેલી કવિ ખખરદારની સુદર કવિતાઓથી જેટલા હળવર હિન્દુ લેખકો માહિતગાર છે, એટલા સેંકડોથી પણ પારસી લેખકો ન હોવાથી, કવિ ખખરદારને પોતાની કામમાં જેવું એકદમ એવું અચર્યાન અઘાપિ પર્વત મળ્યું નથી. (૮) જાણવા જેવી વાત આ છે કે, પાગલીઓના અપહાસો "નવર" (Prose-ગદ્ય) કરતાં "નઝમ" (Poetry) ને હમેશાં વિશેષ પમંદ કરતા હતા. તેઓ જાનો, છતિદાસો, જન્મચરિત્રો વિગેરે તો કાવ્યમાં રચતા રચાવતા, પરંતુ ધર્મના વિષયો પણ કવિતામાં કરાવતા. (૯) અ્યારથી પારસીઓમાં "નવલકથા"નો આરંભ થયો છે ત્યારથી કવિ, કવિતા, અને

કાવ્યમા ઝાઝો રસ લેવાતો ન હોવાથી કવિ-મજુર ખખરદારની ઉચ્ચ પ્રતિભા કાવ્યશક્તિની પણ જેવી નોંધએ એવી કદર થતી નથી આઠમી સદીમા આરબોના જીલમથી ઈરાન વતન છોડીને અગ્રે પારસીઓના વડવાઓ હિન્દુઓ ઉપર જ્યારે આવી ઉતર્યા, ત્યારે દીવ અને ખખાતમા માત્ર ૧૬ વર્ષ રહ્યા હતા, પરંતુ દશા લાઝ વણિક કપાણુરાયે ત્યાંથી પશુ જ્યારે અમારા વડીલોને હાકી કાઢ્યા, ત્યારે તેઓ તે વેળાની પ્રખ્યાત નગરી સનજનપૂરી (જેનું હિન્દુ અપભ્રંશ સનજન અને પારસી અપભ્રંશ સનજન થયું છે, ત્યાંનાં સંખ્યા જ્યદેવ (અપભ્રંશ નદીરાજા) એમણે આમારા ધર્મે અને વહેવાર રૂઢીઓ પ્રથમ જાણ્યા તિવાસ અમેને પોતાનાં રાજ્યમા આપ્રમ આપવાની આનાકાની કરવાથી અમારો પહેલ પહેલો ઇતિહાસ જે તે વેળાના વિદ્વાન દશતુર નેરિયે/સગ ધવને રાણા હજુર રજી કયો હતો, તે સંસ્કૃત ભાષામા રચ્યું કયો હતો. એટલું જ નહીં, પણ તે ૧૬ શ્લોકોવાળી કવિતામા જ કયો હતો. એના ૧૫ માં ૧૦૦૦નું પાછળથી ભાષાતર કરનાર પોતાના ધર્મગુરુ પેગમ્બરને કવિજ કહી ગયા છે

પૂર્વાચાર્યપદ્ધતે ચિત્તચિત્તચિરૈર્મોક્ષમાર્ગપ્રદાતૈ

સસ્કારૈ સસ્થિતાના વિકસિતવિધિના કવચતે વ્યોમ કાર્યં ।

સંવર્ષો ચ વ્રયાણાં વહનવસુમતી આસ્કરાણા ચ પૂજા

જુદે રમ્યા ય પવં પ્રગવિતમહિમાસ્તે વચ પારસીકા ॥

“પુરવના જે આચારી તેણે” બાધ્યા જે એવા પુસ્તક તેમા સસ્કારે રૂઢા છે એવા મોક્ષમાર્ગ ન આપે કવિ જે તેણે વિકાસ જે કહેવા મારગ સરવને એ માર્ગ થકી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ યાદી ત્રણ પ્રકારના જે પાપની મતે તેને બાલ એવો રહો ધર્મે પારસીના પુણ્યકાત (પુરુષાર્થ હરી) કરિને કરવું, તેવા અગ્રે પારસી છે ”

પરંતુ ભરૂચનાજો દશતુર અસપદીઆર કામદીનજીએ ૧ સ ૧૧૮૫ (૯ સ. ૧૮૨૬) માં યુજરાતી લિપિમા લખેલા ઉપવા સંસ્કૃત યોગમા રચકતા કરી છે

પૂરવાચાર્યએષ પરબધેએષ વીરચીતચીતચીરૈર્મુખ્ય મારગ પરકાત

ય ચકારઅએષ શતાત કવી નામ વીરચીત વીધીના કચતે વીજ્યામ દશય ।

શરવે શામ અતરઆનામ હદૂન વથમતી બાસકરનાન ચ પૂલ

પૂશ પાદેઅએષ સમ પરદેશકા પરમહીતા મનશ મઉરા ધીગરો વીરા

બહુબલ નજ આશને વંચેઅમ પારસીકા ॥

“જે પેહેલાના વડા લોકોએ શારા મેશ કરેલા મુખ્યનાં મારગ ઇઆને ફરીથી પેદા નહીં એહેવા મારગ છે તે રીતે કરીને ચાલે તો ફરીને પેદા નહીં થાએ । અને બજેરગોની રીતે આતશ તથા જમીન તથા શરજનું ધિઆન ધરતા અગતી ઉપર મેશમેણે કરી તથા કુલે કરીને પોતાની ખૂદાથી શાશતર પરમાણે પૂલ કરે છે તે અગ્રે મેશ તથા ધીરા તથા શરા તથા બલત પારસી છેએ ”

કુકમા, જુના કાળમા ધર્મોચાર્ય ગુરદેવને કવિની ઉચ્ચ સરળ લાજુ પાઠવામા આવતી હતી

(ક) કુદતી કવિ અને ભિક્ષુક કવિ, અસલી કવિ અને નકલી કવિ, ચોત કવિ અને શાહુકાર કવિ, એ બે વર્ગના કવિઓ હોય છે પોતાની કવિતા સાબળનારા જાગૃત હોય, પોતાની કવિતા સ્વત્તા પોતાને જ શકા પાતી ન હોય, અને જેમ જેમ પોતાની કવિતામા અસત્વપણું (Originality) આવતુ હોય તેમ તેમ શાહુકાર-કવિ વિશેષ મરડ અને વિશેષ પ્રસન્ન રહે છે ભિક્ષુક કવિ જે સાચા કવિઓને ત્યાંથી ઇદર તીદર બટકાને માગી લાવી પેટ ભરે છે, શાહુકારોને ત્યાંથી ઉધાર ઉછીંકુ લાવી કવિતાઓ કરે છે, તે તો “અજી ધરત શખા કરત, નિંદ ન બાવત શાર, શવરથુકા ધુપ્ત રીરત, કવિ વિળીનારી ચોર ” છે એકના પગલા ઉપર પોતાનું પગલું ભરીને પછી શકા કરે છે, બધા લોકો ઉધમા પડ્યા હોય એવું તે પ્રયત્ન છે, રહેને શોરખગર પસદ હોતો નથી, પરંતુ રહેને તો ધુપખપ મુશોમુશો પોતાનો ચોરીનો માત પસાર કરાવીને ખપાવી નાખ્યા બહુ બાપે છે સોનાને, અર્થાત સોના જેવી અમૂલ્ય કવિતાઓ જે કવિ-સોનીએ ઘોડી હોય, તેને જ તે શોધતો કરે છે આ દેવ બિખારી કવિની, બિખારી પુશની જેમ ચોર

કવિની હોય છે. લેટીન કહેવત છે કે, Poeta nascitur, non fit = કવિ જન્મેલો હોય છે, બનાવેલો હોતો નથી. Poets are far rarer births than Kings. જનસનનુ આ વચન છે કે, રાજાઓના જન્મ જેટલા દુર્લભ હોય છે, તે કરતાંયે વિશેષ દુર્લભ કવિજન્મ હોય છે.

સુદો: ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા અર્થઘટિત અક્ષેપોમાં કવિ ખખરદાર આવે છે કે કેમ ? ના.

ઉપર જણાવેલી ઉચ્ચ લાયકાતોમાં કવિ ખખરદાર આવી શકે કે કેમ ? હા. પુરાવો: મેધને સંયોધીને જે મિત્ર હરિગીત તેમણે રચ્યું છે તે જુઓ.

(સ્ત્ર) કાવ્યમાં પોતાનામાં જ પરમેશ્વરનો વિષય સમાયેલો હોય છે. ધૃષ્ટિરે પોતાનો પેગામ લઈ જનારા પેગમ્બરોને કવિ જ પેદા કરેલા હોય છે. જેમ જેમ કાવ્યપ્રત્યે આપણી લાગણી વધે છે તેમ તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ, માયા અને શક્તિ એ બાબતે આપણે પરમેશ્વરના જેવા અર્થવા નિદાન મદદનીશ પરમેશ્વરો યદ્યપિ હોય. Poetry is the art of imitation, that is to say-a representing, counterfeiting, or figuring forth.

સુદો: સિડની કહે છે તે પ્રમાણે કુદતનું અનુકરણ કરવાનો, કાંઈકે નહું ઉભું કરવાનો, અને અર્થઘટિત કાવ્ય કરવાનો હુન્નર ખખરદાર કવિની કલ્પના તથા કલમ ધરાવે છે કે કેમ ? હા.

પુરાવો: શુભવંતી શુભરાત એ પૂરતો પુરાવો છે.

(ગ) જગતે જેટલા જન્મો સદ્ગુણોને આપેલ છે તેટલા જન્મ કવિઓને પણ આપેલ છે. કવિ અને કાવ્ય એ એટલાં બધાં મોધાં ન હોત તો જગતમાં જેટલાં પુસ્તકો રચાયાં છે એટલાં કવિતામાં જ રચાત. એટલા માટે એક ખખરદાર કવિનો અર્થ જ એવો બહોળો કર્યો છે કે, કુદરતની બાલ કિંવા શુભ પ્રત્યેક વાતનો જે નિષ્પ્રાપ્ત અભ્યાસી તેજ કવિ. કહો કે કવિ એટલે ઉત્તમ કારીગર, નિપુણ જાણમેદ, ઉસ્તાદોનો ઉસ્તાદ. ઉચ્ચ પ્રતિભા પદ-કારને અગર ગદ્યકારને પણ, સર્વોત્તમ શિલ્પકારને પણ, ઉમદા ચિત્રકારને પણ, ચિકિત્સક વેદને પણ, સુદર ધાટો ધનનારા સોની, કંસારા, કુબાર, સુધાર તથા છાદારને પણ કવિ સંસ્થાથી આપણે ઝાળખ્યે છીએ. કારણ કે જેમ "Poetry is the art of substantiating shadows, and of lending existence to nothing," તેમ એક ઉત્તમ ગદ્યકારને પણ કવિ કહી શકાય.

સુદો: સારે જેવી વ્યાખ્યા બહેં ઉપર પ્રમાણે કરી છે તે વ્યાખ્યામાં ગવલેખક તરફિ પણ કવિ ખખરદારના ધક્કણો આવી શકે છે કે કેમ ? હા.

પુરાવો: શુભરાતી પરિપદના એક પ્રમુખ લેખેનું એમનું ભાષણ જુઓ. મલબારીનાં કાવ્યરત્નોમાં એમનો લખેલો ઉપોદ્ધાત જુઓ.

શ્રી. ખખરદાર એક "કવિ-મંજુર" જન્મ-કવિ એવો અમારો અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાય છે.

સાત રાતની યાદ

શ્રી. કિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

વાસ વાંની એ વાત છે તે પહેલાં કરાચીમાં કવિને વાચીને જ્યેના એજ-પછી એ ઝોલારમાં જોઇને વાચ્યા હતા. વાચીને જ્યેના તે પછી 'ખખરદાર' હતા ને જોઇને વાચ્યા તે એ ખખરદારજી હતા. ફેર એટલે જ કે પહેલાંમાં એ કુદરતના કવિને દીકો અને પાછલામાં એ કવિની કુદરતને દીકો કવિને વાચીને જ્યેના એ મારો ગરીબો રસા નુભવ, પછી કવિને જોઇને વાચેના તે તો મારો મર્વશીનો મહાનુભવ જીવનમાં કવાયત જ મળે એવો ને મળ્યા પછી, ન બુવાય તેવો.

અરૂં છે જીવતા જાગતા સસ કાળો વાચવા સાથે જીવને સુસરકાર પૂરતા છે, 'પણ' કાળોના જન્મદાતા એવા કે જીવતા જાગતા સસ કવિના સસર્ગમાં આવવા કાળે તો કાઈ ધણા મે ટા સફામ્પનીજ, જરૂર રહે છે એવું પરમ સુભગ્ય ધરિયી અને ૧૮૧૧ ની જાન્યુવારીની એક શુભ રાત્રીએ મને અણુધાર્યું ને એકાએક આવી મળ્યું, અને તે સાત સાત દિવસ અને રાતો લગી લખાયું એ કાઈ એ માટે મને અભિનંદન ન અપે તો હું પડે પોતાને સુવારક બાદી આપવામાં દોષિત તો ન જ કહેવાઈય.

૧૯૧૧ ને જાન્યુવારી ચાલતો હતો. એ ઝોલારું 'ટનધીજી' હોટેલ' હોતાંઓ વિના 'એકાદત્ત' ભૂરું હતું અને શિઆળની હી પછી સુખકારક રાતો ચક્રિદામાં વિહાર કરતી પોતાનું જોમ, બતાવી રહી હતી 'ટનધીજી' વિષે કશું હું જાણતો નહોતો અને કાંઈએ પછી મને એની જલામણ કીધી નહોતી રેશને પહેલાંએ લારે વિચાર સરીખો. એ ન કાંધેલો કે એ ઝોલારમાં મારે ક્યા ઉતરવું, છતાં મારાં પગલાં 'ટનધીજી'માં પડ્યાં એટલે જીવનરાતનું એક મહાન કવિને મળવા સાથે મારું ભાગ્ય મને ખાસ લાજી ધસડી ગયેલું એમાં શો સંદેહ !

હોટેલમાં હું ઉતર્યો હતો તે દરમિયાન એક મત્રીએ જમી રહ્યા બાદ મારા ચર્ચનખંડમાં જતો હતો તેટલામાં વચમાં 'મીડિંગ્ઝ'માંથી પસાર થતા મ્હારા કબ્જે પર આ ચળેદો આવી અચડાયા. "માઈ જરથોસ્તી ! બીજે દિવસ થયા જમીને સીંચ્યા બદર માલ્યા જાઓ છો તો જરા આહીં તો આવો ! મળો તો સહી કાઈ વાત કરશો કે નહીં !"

હું ચોકડો બોલનાર બણી નબર ફેરવી લાં એક સુખાસન પર અટલાઈને, અંગ્રેજ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી ઉંમી ભરાવદાર કાઠીની એક ગૌરકાય વ્યક્તિ મે દીઠી હું તે ગૃહસ્થ પાસે ગયો. મુઝવણ સાથે અચરતીયાં મે પૂછ્યું "આપ કાણ ? માફ કરજો મે આપને કાંઈ અંગ્રેજ ધાર્યાં !"

"ના—ના, હું પારસી છું," એમ બોલતો સુદર કાવ્ય સમું મીઠું લાગતું આણું સ્મિત તેણે દાખવ્યું.

"આપનું નામ ?"

"અરેસ્ટર ફરજાજી ખખરદાર."

"ઓ—હો તમે કવિ ખખરદાર ? કેવું નહીં કારણ ! તમારી સુખાકાંતથી હું ધણે ખુશી છું, અને નસીબદાર સમજું છું."

કવિશ્રી સાચેનો આ મ્હારો પહેલો પ્રસંગ ! જીવનરાતના એક મહાકવિ સાચેની આ મારી પહેલી પિછાણ ! મારી પોતાની કોમળા એક અદિતીય અને અનુપમ કવિરત્ન સાચેનો આ મારો પ્રથમ પરિચય ! એ પગ આજે પછી મને સાથે છે.

પરસ્પરની પિછાણ થતા તે પહેલી રાત્રે અમેએ તરફવાર અને પુષ્ટકળ વાતો કીધી તરફવાર વાતો કા ન થાય ! એઓ શુ એકલા કાપનાના જ યોદ્ધા હોવા છે ? ના, જેટલા એઓ કાવ્ય વાચતા આપણને રમવિધમય દેખાય છે તેટલા તેઓ વાર્તાલાપ કરતે આપણને વિવિધ વિવચકાળી જણાય છે. કાવ્ય તથા સાહિત્ય ઉપરાંત અલગ

પાન, માનમશાસ્ત્ર, મેસમેરીકમ, રાજપ્રકરણ અને સમાજસુધારા ઇલાહિ ઇલાહિ બહુવિધ વિષયોના એઓ તો પાને વિદ્વાન અભ્યાસી જણાયા. અને વાસ્તવમાં એઓથી એવા છેજ.

એ યાદગાર રાતે હું બાળકનો આનંદ લઈ (કોઈ નવી અશ્રૂય વસ્તુ હાથ આવી હોય એમ) બીછાને ગયો. આ સંતોષપૂર્ણ સ્થિતિ વચ્ચે નિરાશાની એક અત્યંત સ્પર્શ કરતી: કવિએ આ માટે મોઢા પરથી જ વર્તાઈ આવતા નથી ! છંદગીની એ કોમતી રાતો નકામી ગુમાવી !

એમો એ ઘણુંખડે રાતે જ મળતા. દિવસે એઓ ધંધા અર્થે રોકાઈ રહેતા પણ રાતે તો મનેજ રોકી લેતા. અવ્યવતા એ મારા લાભ અને આનંદની વાત હતી.

બીજી રાતે મને પોતાના ખંડમાં બેસાવી કવિશ્રીએ પોતાનાં નવાં રચેલાં અણુપ્રગટિલાં કાઢ્યા એક પછી એક મધુર સ્વરે ગાઈ સંભળાવ્યાં જાણે એકજ મૂળભાંથી બધે રસ-વેધ રહામાજ વણ્ટપા ! આત્માના ઉડાણમાંથી સંભાર બાહેર પડતાં કુદરતનાં આ ગાયનો કુદરતના કવિ તરફથી સાંભળી માઈ દેવું વારંવાર નાચવા મંડતું અને શીશ તેનો પ્રતિધોષ પાડતું અપૂર્વ આનંદમાં ડાહી રહેતું. એવી એક નર્ટો પણ સાત સાત અમૃત ઝરતી, રાતો મેં 'ખખરદાર' ભેગી સ્વર્ગના સુખ જેવી અને સુખના સ્વપ્ના જેવી ગુમારી.

એક રાત્રીએ તો કવિશ્રીએ પોતાનું રચેલું એક સ્વદેશાભિમાનનું નાટ્ય વાંચી સંભળાવ્યું. કવિ વાંચતા જાય એને વ્યવચમાં આવતાં સ્વરચિત ગાયનો ગાતા ચે જાય. વાસ્તવમાંની ઉત્તરિમાં અટકાવ નાખતા કેટલાંક અતિ અધેઓ તરફ તથા તેને પ્રગતિને પંથે વળાવવામાં સહાયરૂપ થતા આવરણક તરવેાનું એ જાણે રસ-વેધક યુદ્ધ લેખ હતું. કવિનું નાટ્ય એટલે જાણે નાટકરૂપે એક બીજું મહા-કાવ્ય જ ભેઈ લેવું. 'એમાં અધુકે ગુણ-અવગુણોને કવિએ છવંત પાચે બનાવી તેમના સુખે ભારતની હીન દશાનું અસરકારક જાન કરાવ્યું હતું. કવિથી કાવ્ય કવે કે નિમંથ રચે તે સુયોગ્ય લખાય, તેમ કવિનું આ નાટ્ય પણ જાણુ સુન્દર લખાયું હતું. એઓથી એ નાટક પુરાણી અને પ્રખ્યાત "મુખઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી" દ્વારા બજવવા પારતા હતા. એ વિષે એમણે મારો અભિપ્રાય માગ્યો. ખેલમાં સમાવેલા વિચાર અને ભાષા વિષે વખાણ કરતા મેં છેવટ અંદાજ મત દર્શાવ્યા કે "આ કાવ્યનાટક છે; રંગભૂમિ પર સફળ થાય એટલું આ દ્રશ્ય નાટક નથી." કવિ પોતાના વિચારને વળગી રહ્યા કે "રંગભૂમિ પર એ કાવરી" મધર જાણે કેમ, પણ હજી સુધી આ નાટક પુસ્તક રૂપે કે રંગભૂમિ પર જાહેરમાં આવી શક્યુ નથી.

કવિએ કુખી હૃદયના આરામ જેવા છે. તેમની કવિતામાં એ જાણું કિંવા કીમીયો અવરંય હોય છે જ. પણ વાતચીત દરમિયાન કવિશ્રીથી એક અગત્યની વાત મારી જાણમાં આવી કે અનેક શારીરિક અને માનસિક વ્યાધિ-ઓથી પીડાતાં કુખી જીનોને પણ સાજાં કરી એઓ તેમને આરામ આપી શકતા. હાથના 'Passes' આપી માનસિક સ્થાને વડે કેકાને એમણે રોગચુક્ત કર્યા હતા. આજે પણ તેઓ આ માનસિક ઉપચારો વડે કુખીમાંઓની વેદના ટાળવાને અલાપુર છે, પણ પોતાને વળેલી લખકર સિરોવેદનાને લઈને કવિએ લાચારીએ એ વિદ્યા જાણવા છતાં વાપરવી માડી વાળી છે. સાધન છતાં પોતાને સાંપડેલી આ અશકિતનો ઇશારો કવિએ એવો તો દયાપૂર્ણ મારી આગળ રજુ કર્યો કે કવિની કામજ, માયાણુ, સુદૃઢ પ્રકૃતિ જાણાઈ આવ્યા વિના રહેજ નહીં.

કવિ ખખરદારને ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધતા સો એ સો ટકા પ્રિય અને અગત્યની હોય એમાં નવાજ શી ! એક રાતે એમના આગ્રહને વશ થઈ એક સ્વરચિત ગાયન મેં અવ્યકાતાં અવ્યકાતાં એમની સમક્ષ ગાઇ સંભળાવવાની હિંમત દાખવી. એમને તે માયું-વખાણુ, તુલજ જાણવી દીધું કે "એમાં એક ઘણી મોટી ખામી છે."

"કઈ ખામી ?"

"ખીલી શી પ્રભાત રળિયામણી-મજવા જુદાને કામની" એ લીટીમાં વ્યાકરણની ભૂલ છે. પ્રભાત ખીલી ન કહેવાય, પ્રભાત "ખીલુ" કહેવાય."

મેં બચાવ ક્યો “ તે હું નાહું છું, પણ આ ગાયનમાં એજ રીતે પ્રાસ લાવવાથી આવની મોજ સમવાય તેથી મેં કાવ્ય રચનારોએને મળતી છુટનો અહીં એમ લાભ લીધો છે. ”

કવિ જુસ્સામાં ખાર સમેત બોલ્યા “ નહીં, નહીં બાઈ મહેતા ! વ્યાકરણનાં બોલે કદિ નહીં. એ બૂલ તમારે સુધારવી જ પડશે. ”

બાપાશુદ્ધિ માટે કવિને આવી ચીવટાઈ છે તેની વિશેષ ખાતરી અને છેલ્લે દિવસે છુટાં પડતાં પણ મળી શકી. સુંદર હસ્તાક્ષર સાચેનો પોતાનો ફોટો રનેદપૂર્વક આપતા કવિએ સૂચના કરી દીધી “ આ કાપલી ઉપર ત્રણ ચાર ગુજરાતી ચબ્દ કોરાનાં નામ લખ્યાં છે તે મગાવી લઈ તમારું સિન્દરબાઈનાં વધારાને અને બાપાની શુદ્ધતા માટે ફરેક વેળાએ બોક્સ રહેજે ”

આ સૂચના હતી તો સારી અને સ્વાભાવિક. એક રીતે કહીએ તો સાધારણ, પણ એની પાછળ તેજ વેળાએ હું આ ખુલ્લું નેઈ થાયો કે પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા લખતા ચાપ-ખાસ કરી પારસી લખનારાઓ શુદ્ધ ગુજરાતીનો શોખ તથા શક્તિ ખીલવે એ માટે એમને દેશે જગતી દાન છે.

શિષ્યાળાની એ સાત લાંબી રાતો-ખરેખર તો અતિદુઃખી હાતો, મેં બરાબર નેઈ લીધું કે ક્રીયુત ખજરદાર એક કવિ લેખે તેમજ વ્યક્તિ લેખે પણ ખૂબજ શોખી રહે છે. એઓ પોતાના કાવ્ય જ્ઞવાળ મોહક અને મળતાવડા છે મોટાછત્રુ બાન નહીં એવી એમના દિલની સાદાઈ એમની પ્રતિ આપણાં દિલને ખેંચે છે. આત્મ-સ્લાધા વિનાની એમની આત્મશ્રદ્ધા આપણા મન પર ખુલ્લુમા છાપ બેસાડે છે. કવિ લેખે, વિદ્વાન લેખે, પ્રવીણ વાતચીત કરનાર લેખે, વ્યક્તિ લેખે, પારસી લેખે, ગુજરાતી લેખે મેં આ સાત રાત્રીના બનેલા સુખકારક સપ્તાહમાં આ કવિવરને ઠીક ઠીક નેઈ લીધા-ચથાશક્તિ વિચારી લીધા-અને છુટાં પડ્યા પહેલાં હમેશને માટે અતરમા સરનેહ સમાવી લીધા.

એમના કાવ્યો જાતતાને ફરોજ દુઆ દે છે એવા આ કવિશી ખજરદાર ફરામજી ખજરદારને ઝંતમાં આપશે શી દુઆ દઈ શકાએ ! પ્રેમ આગળ દુઆ નળળી દેખાય છે. છતાં ઝંતર પુકારે છે કે સતત્ સતીવતી એમની શારીરિક વેદના સદાને માટે હવે નષ્ટ થાઓ, એમની કવિતાઈ કીર્તિ નજીક અને દૂર દૂરો દિશાઓમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેા અને સર્વે રસામૃત પાતો, ગુજરાતને પ્રેરણા-બળ આપતો ગુજરાતનો આ પ્યારો કવિ ગુજરાતને માથે જુગ જુગ થાવે ! અસ્તુ !

વિશ્રી ખખરદારનો કનકોત્સવ અને પારસી કોમને શિષ્ટ ગુજરાતી શીખવાની પ્રેરણા

૧૦. સાંહરાખ હોરમસજ સંતોક, એમ. બી., બી. એસ.

સાહિત્યની સોનેરી સાંકળ વડે બવહારતાને પરમાર્થયુદ્ધ સાથે બેડી ભણનારા, અને યશઃપ્રાપ્તિની સાથે અર્થપ્રાપ્તિ થઇ શકે છે એમ માનનારા સમસ્ત ગુજરાતના ભણીતા અને માનીતા કવિશ્રી અરદેશર દ્રશમજી ખખરદારનો કનકોત્સવ ઉત્તવવાની ચળવળ ચાલી રહી છે તે અરસામાં (એવામમાં) મહારા મન રૂપી ચરીસા (આયાન, mirror) માં કવિશ્રી ખખરદારની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ-પ્રયોગોની ખખરદારી બેતાં મ્હને બે બાબતોની પ્રતીતિ થાય છે: ૧. મહારા પોતાના તેમજ સામાન્ય પારસી લેખકોના ટુંક-મંડોળિયા શબ્દ બંડારનું ચક્રવર્તી દોષ-દર્શન એની મેળેજ દિગ્ગોચર થાય છે, અને ૨. કટપના, તરંગ કે ફાંટાબાજી પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યના સંકુચિત "વાડા" બાંધી બેઠેલા પંતુજીઓ કે જેઓ સાચા, સાદા અને સીધા શબ્દોમાં પોતાનાં લખાણોની કે કાવ્યોની રચના કરવાને બદલે ડાઘાં ફસકોની નાખે તેવી જડબાંતોડ સંસ્કૃતમય શબ્દબાજીની ડાઘાફૂટણીયા અને ક્યાકચી ભરી ચેરાચેરીની જ છકકર પકડી રચા છે, તે પણ નજર આગળ તરવે છે. શુષ્ક સંસ્કૃતમય શૈલીની અટપટી અર્થેલીન અટપટ મ્હને તો બિલકુલ પસંદ નથી જ: કારણ કે (૧) જેમ અભના અચ્છાદાનથી આકારા દંકાઇ નય છે તેમ સંસ્કૃતમય પાંડિત્યના આરંભરથી લેખકનું તેમજ વાંચકનું ચિદાકાર દંકાઈ નય છે, અને વળી (૨) માત્ર સંકુચિત "વાડા" માં કે વિશાળ છતાં નિર્જન "વગડા"માં સુવાસને વિખેરી નાંખતાં ડુલોની પિછાન કોણે કરી છે? શ્રી. ખખરદારના કાવ્યોનો અભ્યાસ કરનારને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સાહિત્ય કેવું હોયું એપ્રયે તે ખ્યાલ એની મેળેજ તેની નજરે તરવે છે. ભ્યારથી કવિશ્રી ખખરદારે શુદ્ધ અને શિષ્ટ છતાં સરલ અને મધૂર શબ્દ પ્રયોગોવાળી "નવરસ" થી ભરપૂર સરસ કવિતાઓ કરવા માંડી લાંરથી મંત્રયુગ્મ અર્ધની પેઠે "કાંબરી" અને આરંભરી "રાક્ષસી સાક્ષરો"નું સંસ્કૃતમય પાંડિત્યનું અદંકાર રૂપી વિષ સત્તર ઉતરી ગયું, પણ આ બાબત વિષે વિસ્તૃત નિર્દેશ કરવાનો આ અટપ લેખનો આદેશ કે ઉદ્દેશ નથી, માટે હવે તે વિષે વધારે ટાણણું નહીં કરતાં મૂળ મુદ્દાની બાબત ટુંકમાં જ રજૂ કરું છું.

કવિશ્રી ખખરદારને કનકોત્સવ પારસી કોમ માટે એક અગત્યનો પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. તે પ્રશ્ન એ કે "શિષ્ટ ગુજરાતી" અને "પારસી ગુજરાતી" એવા બે બે વિભાગ ગુજરાતી બોલતી પ્રજાના પડી ગયા છે તેને ત્યાંને પારસી કોમ "શિષ્ટ ગુજરાતી" બોલતાં લખતાં શીખે તો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને કેટલે બધો લાભ થાય? પારસી જેવી સુધરેલી અને આગળ વધેલી કોમ શિષ્ટ ગુજરાતી "બોલવા-લખવા" ની વૃત્તિવાળી નથી તેથી 'ગરવી ગુજરાત' ની એકજ માતૃભાષાવાળી પ્રજા પણ વિભક્ત (divided) રહે છે. શા માટે એવા બે વિભાગો એકજ માતૃભાષાવાળી પ્રજામાં "બૃદ્ધાઇનું બાન" (sense of separateness) પેદા કરનાર નડતર સમાન રહેવા એપ્રયે? પારસી કોમના વીર નરીમાન અને સર શીરોઝ શેઠના કે ચીંઠો હોયી મોઢી જેવા વિરલાઓનો અગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાબુ યુદ્ધ અંગ્રેજોને વટીક હેરત પગાડે છે, એવી વાંચલ એહેનવાળી પારસી કોમ કે જે પર-દેશીઓની ભાષાઓ પોતાની કરી શકે તે શિષ્ટ ગુજરાતી બોલતાં-લખતાં શીખવા ધારે તો કાંઈ ન શીખી શકે તેમ નથી. સવાલ માત્ર "હવેપલટા" નો જ છે, ચાને વૃત્તિ બદલવાની અને પ્રયત્ન કરવાની જરૂરિયાત છે. ભ્યારે પ્રયુગ્મે ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાને એકજ કરી છે તો પછી પારસીઓએ "પારસી ગુજરાતી" માંજ લખવાનો આગ્રહ રાખી "શિષ્ટ ગુજરાતી" તરફ અણુગમે ઉત્પન્ન નહિ કરવો એપ્રયે અને એકજ ભાષા બોલનારી પ્રજાના બે વિભાગ નહિ પાડવા એપ્રયે.

વળી, કેવળ આર્થિક નજરે તાત્વિક તપાસ કરતાં માલમ પડશે કે પારસીઓ "શિષ્ટ ગુજરાતી" વાંચતા નથી તેથી "શિષ્ટ ગુજરાતી" માં પુસ્તકો લખનારા કેટલા બધા વાંચનારા ગુમાવે છે; અને હિન્દુઓ "પારસી ગુજરાતી" પુસ્તકો ખરીદતા નથી એટલે પારસીઓને પણ પુસ્તક પ્રકાશનનો પૂરેપૂરો લાભ કિંવા ફાયદો મળતો નથી. જે પારસીઓ હિન્દુઓની મારફત શિષ્ટ ગુજરાતી બોલતા-લખતા થાય તો વાંચનારાની સંખ્યા અનેકમણી થવાથી

લેખકોને તેનો આર્થિક બદલો સારો મળે. પારસીઓને આમ વિનયપૂર્વક આગ્રહ કરું છું ખરો;—તો પણ મહેનેશ્વરે છે કે પેલી કહેવત છે તેમ: “મેરી બીલ્લી મન પર લેવે તો વાઘ કું બી મારે;—લિલ્લ, મેરી બીલ્લી મન પર લેવેજ નહોતે !”

કવિશ્રી ખખરદારનું પોતાનું વલણ, જણાવનાર નીચેનો કક્કરો સાક્ષરથી ચન્દ્રશંકર પંડ્યા ઉપરના તહેમન પત્રમાંથી મહેનેશ્વરે આપવામાં આવ્યો છે તે ધણો સ્પષ્ટ છે. કવિશ્રી લખે છે: “ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માટે કોઈ પણ પ્રયત્ને પારસી ભાષાઓને હિન્દુ ભાષાઓએ શિષ્ટ ગુજરાતી તરફ વાળવા જોઈએ. એ પ્રયત્ન સફળ થાય તો ખન્ને કોમના લેખકોને વિશાળ વાચકમહલ (reading-public) મળે. મુબાઈમાં રહેનાર કયો હિન્દુ માક્ષર એ મોટું પુણ્ય હામલ કરશે ?” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે કવિશ્રી અરદેશર ખખરદાર એમના ઇચ્છે છે કે પારસી કોમ શિષ્ટ ગુજરાતી વાપરતી થઈ જાય, જેથી એકજ ભાષા બોલનારી પ્રજાના એ કૃત્રિમ અને નિર્ણય વિભાગોના અસ્તિત્વ (હસ્તિ=existence) નાબુદ થાય; યાને, જે ભેદ “શિષ્ટ ગુજરાતી” અને “પારસી ગુજરાતી” વચ્ચે પડી ગયો છે તે નષ્ટ થઈ જાય.

પ્રભુ પારસી કોમના હૃદયમાં વસે, અને હવે પછીની પ્રજા શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતીના જ વાતાવરણમાં ઉછરે ! એજ અભ્યર્થના.

કવિશ્રી ખખરદાર, એક વન્દન

શ્રી, ફરામરોજ ધનજીરા ધનભૂરા

કવિ એટલે સંશય-સાગરમાં પડ્યા રહેનારને કોનારો દેખાડનાર નાખુદા, સલ્-અસલ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, સુખ-દુઃખ ઈલાહિ દ્વંદ્વોના ભોગ થઈ પડેલાની જીવનનોકા ખડોની સાથે વારંવાર આમ કે તેમ અથડાતો અટકો વનાર નોકાપતિ તે કવિ. એક પારસી તરફ કહેતા મને મગરૂરી થાય છે કે પારસીઓમાં કવિશ્રી અરદેશર ખખરદાર અસાધારણ “એડિમરફ ઇન ચાર્જ” છે એમની કૃતિઓના વિવેચન કરવું એ મારા જેવા માટે શોખી કહેવાય. એમને માટે મહેનેશ્વરે પૂરેપૂરું માન છે. સાચું જ કહું છું કે મારા વડીલ, ગ્રિય, પૂજ્ય કવિશ્રી ખખરદારની સરખામણીમાં શરીરે, વયે, અને જાને હું તો મહારા વજસાડી નજદીકમાં આવેલો પારનેરા પર્વત છું, જ્યારે એવણ તો હિન્દના મહાગિરિ હિમાલય છે. એમની કૃતિઓ ખરી દૃષ્ટિથી વાચવાથી ખાતરી થાય એમ છે કે એઓ માત્ર કવિજ નથી, પરંતુ સાથે સાથે અસાધારણ શિલ્પુક છે, રાહબર છે, ગુરુ છે.

એમની કૃતિઓ પચોતેર ટકા પારસી ન મરજી શકે એ ખરેખર કોમ માટે કમનસીબી છે, અને છતાં શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ કવિતાની રચના કરી ચક્રવાતી એમની અદ્ભુત શક્તિ માટે આખીય પારસી કોમે મગરૂર થવું જોઈએ. કવિશ્રીની અસાધારણ મહત્તા એમની કૃતિઓ દર્શાવી આપે એમ છે. જડખોતોડ, મરફતમય, ભાષા ને બીજાઓને લાગે તો તહેમાં ઉઠે ન ઉતરનાર છીઠરી ભાષાને પસંદગી આપનાર અત્યાસીનો દોષ, એમાં કવિશ્રીનો શો દોષ ? એકનાર શિષ્ટ ગુજરાતીનો પચિસ યોગ કે તરતજ એમની કવિતામાં અનેક જવનવી ધટનાઓ સમાવતી જણાયે, અને દરેક લીટીમાં ઉડું રહત્ય સમાવડું દેખાયે. એકધારી રમિકવાણી, રાન, અનુભવ, હાથપણ એમની કૃતિને પાને પાને જણાયે એમની યોગ્યતા કેવી ઉંચી ભૂમિકાની છે એ તો એમની “દર્શનિકા”ની ફક્ત પહેલી ચારજ લીટી સમજીને વાંચતાં ખામશા આવે એમ છે. વિશેષ શું ? એમની કવિતા આપણા જીવનના ઉપયોગમાં પરમ સહાયક નીવડે એવી છે. પ્રભુ પારસી કોમને શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતી બોલતી-લખતી કરી, “ગુજરાતી બોલતી આશમની એકતા” અનુભવની ક્યારે કરશે ? કવિશ્રીને વન્દન ! ભૂત સત્:

કવિશ્રી ખજરદાર: એક હમદીનની મુબારકબાદી

શ્રી. માણેક જોરમસજી દાદાચાનજી, એફ. સી. આર્ટ. (૧૯૪૬)

શ્રી. અદેશીર ખજરદારને હાલના ઇતિહાસીક પ્રસંગે હું મારાં સાચાં અંતઃકરણે સંપૂર્ણ મુબારકબાદી આપું છું. પારસી કોમ સર્વત્ર એક સાહસિક ઉદ્યોગી અને પરમાર્થી કોમ ગણાય છે વળી તે વિદ્યાવિધારી પણ છે અને આ દેશમાં આઠવા પછી ગુજરાતી સાહિત્યની પારસી કોમે ઉચ્ચ સેવા બજાવી છે કે જે કોમનાજ શ્રી૦ ખજરદાર છે તેમજ વળી ગુજરાતી બાવોના પણ એ પૂરા ખજરદાર અને વિદ્વાન “રઠોધર” છે જે માટે કોમ વાંજખી અભિમાન લઈ શકે એમ છે.

પારસી કોમમાં શુદ્ધ ગુજરાતીના અભ્યાસીઓ કે ગુજરાતી કવિઓ માત્ર આંગળાંના વેદા ઉપર ગણાય એટલાજ છે તેમાં પણ શ્રી૦ ખજરદારની પંક્તિએ આવે એવો તો કોઈજ નથી તો દુન્યાની લગભગ ૮૫૦૦ ની પારસી કોમમાં બીજા આવે એકજ મદ્દાન અને પ્રખર સાક્ષર યા કવિ હોય તો કોમ કાં નહિ મગર થાય ? શ્રી૦ ખજરદારની કવિશક્તિ કાંઈ અજબ છે અને અમારે વધુ મગર થવાનું કારણ તો એજ છે કે આખી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના હિંદુઓ પણ તેમના મહા વખાણનાર છે, એટલે કે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચે ઉત્તમ ઐત્રીના સંબંધની શ્રી૦ ખજરદાર એક ભેરાવર “ચેન” સાંકળે છે.

શ્રી૦ ખજરદારની ગુજરાતી ભાષાની ખજરદારી ઉત્તમ છે. અને ગુજરાતના તેઓ એક સંપૂર્ણ ભાષાપ્રેમી છે એમના લેખો કે કવિતાઓ સઘળી ગુજરાતીમાં છે પરંતુ પાશ્વિમાત્ય લેખકો કે કવિઓની બરોબરી કરી શકે એવા છે જે માટે આજે આખા ગુજરાતનેજ નહિ પણ ગુજરાતી ભાષા જાણનારી આલમને અભિનંદન ધટે છે. શ્રી૦ ખજરદારના હાલના સુવર્ણોત્સવ સમયે સેવકની ધંધર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે તેમનું હીર્ષોગ્રુધ વધી તેમની કારકર્દી વધુ યશસ્વી બને. તેમની ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચ સેવાઓ ધણી આધક થાઓ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમનો ધરવીર અથ યાહોમ કૂદકા મારે. ગુજરાત એ હિંદને બગીચો છે. જેમાં સાહિત્યના પમરતા છાંડવા-ઓમાં શ્રી૦ ખજરદાર ગુલાબની એક અનુપમ કળી સમાન છે; જેમની આખી જીંદગી અને તેનાં કાર્યો સંપૂર્ણ સફળ નીવડે, તથારુ.

આદર્શ સુંદરી માનસસરના હંમ જેવી, અરબી, સમુદ્રનાં મોતી જેવી, દિમાસપના દિમપાસ જેવી શરદના ચંદ જેવી અને પૂનમની ચાંદનીની રૂપારેશ જેવી અમલ હોય છે, એની સૌમ્યમરી કાયા તીરખીને કમળ તણાવમાં ફૂલીને એક પગે તપ કરે છે તો ચે તેનો ભાષ ફળતો નથી. એના સૌંદર્યમાં કંઈક કોરંગી અને અત્યુચ્ચ કવિતા ભરેલી હોય છે. એ આખી કુદરતનું કંદ્ર હોય છે. અગણિત તારલાને ટાળીને ખાલી કરી નાખી વિધિએ એના આત્માનાં આખ ખીલવ્યાં હોય છે, અને સંધ્યામાં તથા ઉપાસમાં સ્વેત ચંદ્રિકા ઊમેરી ઈશ્વરનું-અમરદાર વડે એની કાયા ધડી હોય એમ આપણને લાગે છે. ગુગળના પાન જેવી એ મુક હોય છે. એની કાંતિ તો દેવોની વિશ્રાંતિ જ હોય છે. એની કાંતિને એકને ચંદ્રમા બળાગળાને બ્યોમમાં ધૂમતો ધૂમતો પોર્પટીની પાંખ જેવી અને મંખબક્ષ જેવી નવાંનવાં રૂપ ધરે છે છતાં ચે પોતાપણને પામતો નથી.

વસંતે વરેલી આદર્શ સુંદરીની સુંદરતામાં એક પશુ પ્રુષ્ઠ ઊમેરી ચઢાતું નથી તે સૂર્યની પેઠે બધે પ્રાપ્ત છે, ચંદની પેઠે પતિભ્યોતિ ધારીને ભૂધાં રેલાવી મુક છે, મંગળની પેઠે પોતાનું સિદ્ધ બાણ છઠાવી મુકે છે, સુધના જેવી ચંચળ અને ખૂબ પકી હોય છે, ગુરુના જેવી કાઠી અને આનંદી હોય છે, શુક્રના જેવી સુંદર હોય છે, શનિના જેવી ધીર તથા ત્યાગી હોય છે, અને રાહુની પેઠે પોતાની ઊંચાથી સોને મઠી લે છે. ખજા, વિષ્ણુ, શિવ, પૃથ્વી, શેષ કે ઈંદ્ર પેકી કાઈ પશુ દેવની પાસે જતાં, તેના પ્રીતમની પીઠની પિછાન થતી નથી; પશુ એ સૌ દેવો જેમાં કે દિવિત થયેલા હોય છે તે ત્રિયતંત્રીની પાસે જતો જ તેની પ્રીતમને ઇલસિદ્ધિ મળે છે. સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, સિંધુ, ગ્રેહ કે વાસુ પેકી કાઈ પ્રજા દેવની પ્રજા આદર્શ સુંદરીના પ્રીતમને લાભદાયક નથી થતી તેથી કાઈ દેવની જ નળજ ન રાખતા તેનો પ્રીતમ તેને જ પૂજે છે ને પૂજાફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્રિયતમ સૂર્ય અને તો તેનો પ્રીતમ આકાશ, જનીને તેને ધરી રાખે; તે વીજળા અને તો તેનો પ્રીતમ વાદળ ખતીને તેને પાસે રાખે; તે કાષ્ઠ અને તો તેનો પ્રીતમ કાષ્ઠો આંખો બની તેને પોતાની ગાદીમાં રાખે; તે વાંસળા ખતો તો તેનો પ્રીતમ કુણ્જ જનીને તેને પોતાના અધરે ધરી તેને વાય; તે ધરતી અને તો તેનો પ્રીતમ દરિયો. જનીને તેને આશિંગી પોતાનાં ફીજીરૂપી ફૂલો વડે તેને ચૂરે ને આનંદ; અને તે પૃથ્વી અને તો તેનો પ્રીતમ તપતાંગી જનીને તેને અનત કળા પર્વત પોતાના ઉપર ધરી રાખે, એવી કવિની કથપના હોય છે.

આદર્શ સુંદરીનું મુખ દેખીને અલ્પ પશુ ખીજી ચંદ્ર મુલ્લે છે. સૂર્યમાં જે સૌંદર્ય વીર્યેશ્વર પદ્યું હોય છે તેનો એનાં મુખે બાણ પૂરો આંક પડયો હોય એમ લાગે છે. એનું મુખ જ લાખો ફૂલો કરો અંગાર હોય જ એટલે પછી પોતાની વેણીમાં ફૂળાં ફૂલ બૂંધાવવાની જરૂર જ એને રહેતી નથી. શરદગત્ર એના મુખધાગમાં મુકા વહેતી હોય એમ જ તેના પ્રીતમને લાગે છે. તેને તો એનું વદન સર્વે રત્નોના સદન જેવું જ ખાસે છે. આપે શીરાખાખ્યાં પાનાં, મુને માલેકની દાળડીમાં મઢેલાં ચોતીમાં, બાલે અર્ધપારદશક ચનિતાર, કપાળે કાળાં અગ્રીક અને એટલે પુરવાની એક હોય એમ એના પ્રીતમને તો જણાય છે.

આદર્શ સુંદરીના પ્રીતમને કવચિત્ એમ લાગે છે કે, તે સુંદરી સૂર્યને અને ચંદ્રને પોતાના દેયાની અંદર સંતાડી દે છે. તે પ્રીતમનું પોતાનું આકાશ કાળુધાર બની જાય છે. તેને કવચિત્ એમ પણ લાગે છે કે, પ્રજાતે પૂનમનો ચંદ્ર ક્ષિતિજમાં ફૂળી જતો નથી પણ તેની પોતાની ત્રિયતમના દેશમાં ઠરીને બેવડું નર પામે છે. પ્રીતમને તો તેની પોતાની ત્રિયતમનું હેયું સત્ત્વના અને અનંતતાનાં ગુણ ગુણમેદેશ જેવું જ લાગે છે.

આદર્શ સુંદરીની ચામડી ફૂલ જેવી ચોરીચોરી અને દરાખ જેવી પારદશક હોય, તેની નીચે જાણે આસમાની દિરંગીની ભાત પડી હોય, અને કાશરસના બદલામાં દિમ વહેતું હોય અને હેમંતવગ્ર એ દિમને કારતી હોય, એનું તેવું પ્રીતમને લાગે છે.

આદર્શ સુંદરીના માથાના કાળાભમ્બર વાળ દેખીને અલ્પાંજલે અધકારના ચતુર પ્રકાશને રચાવતા સૂર્યાં દિરંજ કીધા હોવા એકલે. તાપે તપેલો દહરડો સોનેરી ગાડીમાં પૂરેથી પશ્ચિમ સુધીની મજલ યાકચો-પાકચો પૂરી કરે છે તે વખતે રાત પોતાની ઘસીના હાથે હાથે આંખજીમાં કંકુ ઝંઝાવી તેને વધાવે છે અને પોતાના કાળાભમ્બર

વાળ તેના મુખ ઉપર પાથરીને તેનો ચાક ઉતારે તે તે પ્રમાણુ ત્રિવ્રતમા પોતાના પ્રીતમના મુખ ઉપર પોતાના એવા વાળ પાથરી દે તો પ્રીતમ જરા થે ન ઊઠતાં સુતોસુતો જ શવન પૂરું કરે. વળી, પૂર્વદિશાની વાડીમાં સોનેરી ફવારા ઊંડે તેમાં સ્નાન કરી લેતી અને પોતાના બીના વાળ ઉપર સોનેરી મોતીમાં ખાંડે તેમને ખંખેરતી ખંખેરતી ચંદા બોમની અટારીએ ઊભી રહે છે ને વિચ્છને જોતીજોતી દાસ્ય કરે છે તે વખતે તેના સુવર્ણધોયા વાળ ઠેક ધરતી સુધી ફાંચાય છે તે પશુ આદર્શ સુંદરીના સ્નાનોત્તર છૂટા વાળ આગળ ઝાંખખને પામે છે, એમ તેના પ્રીતમને ભાસે છે. એના મત પ્રમાણુ તો કુદરતે આવા સુંદર વાળ વ્યર્થ દીધેલા ન હોવાથી એવા વાળ ધરાવનાર સુંદરીએ પોતાના ગળામાં હાર પહેરવાનું પશુ છોડી દેવું જોઈએ.

આદર્શ સુંદરીના માથાના વાળની વચ્ચેની મહિમય સેંથી દેવોની વાટ જોવી હોય છે, અંધારી રાતે ચંદ્ર ઉગે તે વખતે ચાંદનીના ઊંડા અશ્વિધોષ પડે તેના પરિણામે સાગરનાં બળ ઉપર ન્યોતિગૃંથ્યો પડ પડે તેનાં જોવી એ સૈધી સાજે છે.

આદર્શ સુંદરીના કપાળે હંમેશાં તેના પોતાના શીઘનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. એ કપાળ ઉપર હંકુને ચાંદલો હોય છે તે જાણુ માનસસરમાં ઊગેલું સાદ કમળ હોય અથવા તો ભૂરા આકાશમાંથી છૂટા પડી ઠંડો યદ્ જલ યોડી ગયેલો મંગળનો સદ્દ હોય એમ લાગે છે. શર અને શુક્ર જેવા શુભ સહો સમાન બે આંખોની વચ્ચે મંગળ રૂપી ચાંદલો સ્થાપીને કુદરતે ખરેખર ચતુરાઈ દાખવી હોય એમ લાગે છે.

આદર્શ સુંદરીની આંખોની જ્યોતિ વહે તો ઘસાજ્યે શુકને તેજ અર્પુ છે. એવી સુંદરીની આંખોના સરોવરમાં તારાઓ જાણુ કે હવાઈ ગયા હોય અને તેની આંખની કાંઈએ આસમાનને સર્ગવ બાંધ્યું હોય, એવો ભાસ થાય છે. કાષ્ઠક પ્રસંગે જાણુ ચંદ્ર વાદળનું પોપચું ઈંગાય તેમ સસલાના જોવી તેની બીજ આંખો વિચારના ભારથી નમેલી હોય છે અગર તો એની આંખની અટારીએ ચઢીને ખંધી લાજ પાંપણે એમાં ખાતી હોય છે. વળી બીજ કાષ્ઠક પ્રસંગે એ જ આંખે આપાદી વીજલી ચમકતી લાગે છે તો કદીક જાડું હિમ ઠરેલું જણાય છે. આવા પ્રસંગે તેનો પ્રીતમ વિચારના વમળમાં પડી જાય છે, અને “આને ભાવલીન ભાવ કહેલા કે તોફાની થાતિ કહેવી ?” એ જીખાણુનો ઊદ્વેગ કરવા તે મિથ્યા મંડી પડે છે. એની પ્રિયતમાની લાજનો દાર પૂટતાંની સાથે બંને આંખોએ મોંઘામૂઠાં આંસુઝાંપી મોતી વેરાઈ પડતાં હોય એવું તેને લાગે છે. એની આંખનાં આંસુમાં એના પ્રીતમને બળ અને વિશ્વાસ ભાસે છે, એની આંખોનું નર એટલું બધું હોય છે કે એને પોતાના કાનોમાં ઝળકતાં હીરામોતી પહેરવાની જરૂર ન રહેતી નથી, એની આંખોનો પ્રકાશ એટલો બધો ઉગ્ર હોય છે કે તેનો પ્રીતમ તેના મુખની આગળ પોતાની બાગ્યપોથી ખોલે તો તેમાં લખેલું બધું વસ્તુ સહેલાઈથી ઊઠેલી છે. એની આંખોની અટારીએ વસંતકવુ ઉબેલી હોય છે, એનો પ્રાણુ એની આંખોમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડી પાડીને તેમાં રંગ ઉપર રંગ ખેલી મૂકે છે. જેમ એકાદ ઝાઝના સ્થળ પાંદડાને સૂર્યની સામે ધરી રાખતાં તે અર્ધપા-રશ્મીક હોવાનું જણાય છે તે તેમાં ઝીણીઝીણી રેખાઓ આવી રહેલી હોવાની ખાતરી થાય છે, તેમ પ્રિયરૂપી ઝાંડાં પાંદડામાંની ભાવરૂપી સૂક્ષ્મ રેખાઓ જગતની આંખોથી જણાયેલી હોય છે તે આદર્શ સુંદરીની આંખો આગળ પારદર્શકપણાના પરિણામે વ્યકત બની જાય છે અને તેથી એના બોદ અને રંગ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. વળી સૌ જન જગતના પ્રપંચમાં પડી સ્વર્ગને ઝાંતે બૂલી જાય છે; પશુ આદર્શ સુંદરીની આંખો વલીન ઉત્પાત કરે છે. એની આંખોમાં એવા સ્વર્ગીય પ્રપંચ બરેલા હોય છે કે તેને જોતાની સાથે સ્વર્ગને સંભારીને સો જન પાછા મદાત બને છે. એની ભમ્બરોની જ્યોતિ એટલી બધી પૂર્ણ હોય છે કે સર્વેશ્વર તારાચાંચી પશુ એક કિરણનો વધારો તેમાં કરી શકતો નથી, એ જ ભમ્બરોનાં પ્રતિબિંબ પાડાપાડીને બોમે ઈંદધનુષ્ય શોભાવેલાં હોય એવો ભાસ થાય છે. એવી દિવ્ય ભમ્બરો ચલાયમાન થાય છે ત્યારે તેના ઉપર વિચારો જાણુ બારે દશમ મારી રહ્યા હોય એવો ભાસ સદૃશ થાય છે. એવી ભવ્ય ભમ્બરોની નીચે આવી રહેલી દિવ્ય આંખો જે દૃષ્ટિ દેકે છે તેના કિરણનું તીર પ્રીતમના બોમનાં અંધારાં સહાને માટે વીંધી નાખે છે. એના કટાક્ષ વાળાંમાં અજબીને ચાલી જતી વીજળીની માફક ઊડી રહે છે. પોતાનાં પોપચાંને દાખીને તે જરા વાકું જુએ છે ત્યારે તે પ્રીતમના કાળજીની કારને કેવળની ધાર વડે કાપી કાઢે છે. અને, આદર્શ સુંદરીની જોડી આંખોમાં થીતળ પ્રકાશ રચો હોય છે, અને તે યાકપાની વીસાએ અને ચાંચાંનો આરામ બની રહે છે.

આદર્શ સુંદરીની પાંપણેથી વર્ણવતી સરી નય છે ત્યારે એના મૌલ્યમાં અમૂલ્ય વધારો થાય છે. એની આંખોની છીપથીમાંથી એ વખતે જે મોતીઓ વેરાઈ પડે છે તે અરબી સમુદ્રમાં બસબસો મોતીનાં પણ દૂરને ઊતારી દે છે.

આદર્શ સુંદરીના જમણા નાંકની વાટે જે શાસોરખીસ આવે છે તેમાં ચિહ્નિત્વનુ ઊડી આવીને ભરાઈ એટલી લાગે છે. જેમ આતારીની દુકાને ઘડીબર જેમી આવનાર માણસના આખા ઘરિરે અતરની સુવાસ બેઠી હોય છે, અને જેમ અરુણના બારણે ગાવા જતી વાદળીના ઘરિરે અરુણના રંગ દીપી હોય છે, તથા જેમ એક નં નજરે ફરીફરીને સૂર્યને અખંડ નેષ્ટ રહેતું સૂર્યમુખી ફૂલ સૂર્યના સૌ બંધ ધરી લે છે, તેમ પ્રભુની કૃપાનામાં અનંતપણે રમી રહેતી આદર્શ સુંદરીના શાસમાંથી તેના પ્રીતમને પ્રભુની સુવાસ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, જેમ ક્ષિતિજના ઉપલાં એક ઉપર લટકતો શુકનો તારો સંધ્યાના મુખ ઉપર રમે છે, તેમ આદર્શ સુંદરીના જમણા નાકે લટકતું દત્તજીત્વ નયનીનું મોતી તેના મુખરૂપી સરોવર ઉપર રમતું તેના પ્રીતમને ભાસે છે.

આદર્શ સુંદરીના મુખને અખંડપણે દીપાવતા સુંદર કાન ધાટ પરવે અરબી સમુદ્રની છીપની પ્રીતિને પણ આંખી પાડી દે છે. પૂનમના દિવમે પૃથ્વી સામસામા છેડે સૂર્યને અને ચંદ્રને એકસાથે ધરાવી રહે છે તેવો ભાસ પ્રિયતમાના કાનની આખતમાં તેના પ્રીતમને થાય છે, જ્યારે તો ઈંદની આછી ગુલાબી અમરીઓ ધરી રાખીને અપ્સરાઓ સાનંદ ઊભી હોય એવી ભમણા આ જાગતમાં તેને થાય છે.

આદર્શ સુંદરીના કપોલે ઓંખાસનુ ઘેરોતી હોય છે, અને તેની ગુલાબી એની કલમનું ધામ હોય છે. સંધ્યાકાળે સૂર્ય મોનેરી લંગર નાખીને ચોખી ન જતા પોતાનાં તેજ અને રંગ એવી સુંદરીના કપોલભાગે ખીચી ચૂકતો હોય એમ લાગે છે. એવા કપોલ ઉપર કાંઈ કાંઈ વલ પાડ્યો હોય તો તે રસિક કવિને સૌંદર્યના ઊંડા ચમત્કાર સમાન ભાસે છે. તે એમ કહે છે કે, હવાના આકાશમાંથી સરી પડેલા કાંઈ તારો એવી સુંદરીના કપોલની લાગી જવાને આવ્યો તે જ વખતે તેની આંખનાં તેજના ઓંખાર એવાં આંખો પડતો ગયો ને છેવટે ઠંડા ને કાંઈ પડી ત્યાં જ ચોંટી ગયો.

આદર્શ સુંદરીના પરવાળાસમા એક વ્યભીનું અને આનંદનું ધામ હોય છે. જેમ મહેદ દુલોના તેવી બગીચીની વેલી ઘાંત સરોવર ઉપર ચાંદને સાંઝે આકાશમાં ઊડતીઊડતી નય છે ત્યારે તેની શુદ્ધ હાવા સરોવરના જલમાં પડે છે તે વખતે જાણે બેવડી વેલી દુઝોચર થાય છે, તેમ એવી સુંદરીના મુખમાં સંધ્યાનું આકાશ હાવડાં ઘાંતની શુદ્ધ બેવડી દાર દુઝોચર થાય છે.

આદર્શ સુંદરી દસે છે તે વખતે ઊડતી બગીચીઓની ઉર્લત બેવડી વેલીઓના અપાર પડછા જેવી એની હંટુડીની દાર ભામે છે. એના દાસ્યથી રાજ પ્રભાતના રંગ પૂરાળા હોય એમ ભાસે છે. એ દસે છે ત્યારે જાણે ફૂલની કળી ફાટીને તેની પાંદડીઓ મોપાસ પથરાઈ રહેતી હોય એમ લાગે છે. એનું દાસ્ય સાંભળનારને જંચણાનું કાંઈ ઘંટડીના મધુર સર વેરાતા હોય એમ લાગે છે. એનું દાસ્ય એકસાથે જ્નેનાર-સાંભળનારને જાણે બેમૂલ કાશખાનું ઊડતું ભાસે છે. ઊંચે ચઢેલું અગ્નિઆણુ ઉપર જ ફાટીને વિવિધરંગી તેજ પુષ્પો નીચે વરસાવે છે તેના જેવું આ દસ્ય તેને ભાસે છે.

આદર્શ સુંદરીની ઊંચ શુભઊડીના ફૂલની ગોરીગોરી લાગી ઘાડીના જેવી શોભે છે, અને કાંઈ સુંદર આંખનાં થડની વચ્ચે ઊંચે બેઠેલા મહાલતી ઊંચી ઘણીની માફક તે તેના શરીરરૂપી આંખની વચ્ચે ઊંચીઊંચી મહાલી રહે છે.

આદર્શ સુંદરીની એવી મધુરી ઊંચની અંદર જે દિવ્ય સ્વર પૂરાલેલા હોય તેની મધુરતામાં સુધાથી મિષ્ટતાનું એક પણ નિંદા ઉમેરી ચકાવું નથી. વસંતઋતુ જતાં કાચલ ધરાને વણ દેતી નથી, પણ એવી સુંદરીના કંઠમાં તે પોતાનો મિષ્ટ સ્વર અણવટથો રાખે છે. એના દિવ્ય સ્વર સાંભળીને કાચલ પૂરેપૂરો સ્વર તો પામી નહિ પણ પોતાના દેહનું નર જોખને કળીભાગ્યર બની ગઈ, એમ કહે છે કેવલિત્ત કવિને એમ ભાસે છે કે, વિવિધ તારાઓનાં કિરણોને દીપીને તેમાંથી એક અમૂલ્ય તાર બનાવીને, ઊંચના સૂર્યના કિરણોની અજગૃહી કલગીમાંથી ખીલે તાર જેવી લઈને, અને પૃથ્વી ઉપરનાં પુષ્પોમાંથી ત્રીજી અમીતાર બનાવી લઈને પછી

એ ત્રણ તારને આદર્શ સુંદરીના આત્માના તંત્રુસને બાંધી દઇને પ્રભુજી પોતાની આગળીએ વડે એ તારોને છેડે તે વખતે જે સૂર રણુચ્છી છેડે તે આદર્શ સુંદરીના પ્રાણના સૂરને બરાબર મળતા આવે. કવચિત્ કવિને એમ ભાસે છે કે, ઝીણાં ઝરણાંને મધુરો નિનાદ, ઝીણી મોરલીનો મીઠો સૂર, કોયલના વસંતશીના હૃદયકાર, કલાપીના મંજુ કેશકાર, રસિક કવિતાના મીઠા કટ્યોલ, અને સંગીતના અણમૂલ નાદ એક તંત્રુની અંદર મેળવી દઇને એ તંત્રુને છેડીએ તે વખતે જે દિવ્ય સૂર નીકળે તે આદર્શ સુંદરીના કંઠમાંથી નીકળતા સૂરને આજ્ઞા મળતા આવે.

આદર્શ સુંદરીની વાણીની મધુરતાના કરતાં તેના મીનની મધુરતા વધારે છે. એનું મીન એના આખા આત્મપ્રદેશને જાણે વીંટી લે છે તે વખતે એ વધુ મનોવેષક બની જાય છે. એના મીનમાંથી પ્રભુના ઉરનાં ઉંડાણ આવે છે. એની વાણી મુણીને એના પ્રીતમનું મુખ મીન ધરી રહે છે તે જ પ્રમાણે એના મીનથી એના પ્રીતમની જીમ ખુશી જાય છે.

આદર્શ સુંદરીનું ગાન એના ઉરમાંથી અખીના અનંત ઓધ ઉછાળે છે, અને જાણે દિમાલયનાં ઉંડાં દિમ ઓગળાને પૃથ્વી ઉપર ગંગાસ્થે વહીને અપાર રેલંછલ કરી સૂતાં હોય એવો ભાસ થાય છે. આખનાં ફૂલોથી ભરેલા ધંદના દરબારમાં સૂર્યચંદ્રનાં વ્રજાંની દિવ્ય વીણા કૂને છે તેનાં સોનેરી રૂપેરી કિરણોના તાર છેડીને નારદ મુનિ મહાવર્તમાન ગાધર્વો રવર્ગીય ગાન ગાય તે સાધારણ સ્ત્રીના ગાનથી ન સમજી શકાય પણ આદર્શ સુંદરીના ગાનથી અવશ્ય સમજાઈ જાય. રજની પોતાના તારાઓને ભૂથી જઈ શકે નહિ, પ્રભાત પોતાના ઉજસને ભૂથી જઈ શકે નહિ, વસંતઋતુ પોતાના વિલાસને ભૂથી જઈ શકે નહિ, ફૂલ પોતાની કામળતાને ભૂથી જઈ શકે નહિ, અને પૃથ્વી પોતાનું ધ્રુવધ્યાન ભૂથી જઈ શકે નહિ, તેમ પ્રીતમ પોતાની પ્રિયતામાનું ગાન ભૂથી જઈ શકતો નથી.

આદર્શ સુંદરીના હાથ કમળની ઢાડી જેવા શોભીતા હોય છે. એવા હાથ વાયુના તરંગમાં તાલ દેતા ધીમેધીમે હાલતા હોય છે તે વખતે રજનીની દેવી પોતાના બંને ખભા ઉપર એકેક ધૂમકેતુ ટાંગીને લટકાળા અંગે ચાલતી હોય તેવો ભાસ થાય છે. એના હાથે આખું તેજમય વિશ્વ બંધાયેલું લાગે છે. એના હાથમાં ઉંડાં કામણ ભરેલાં હોય છે, અને તે કાષ્ઠ અદશ્ય કટારી મારતા ભાસે છે. કેળના નવાકુરના ગાભા જેવા મૃદુ એના હાથને અડતાં કે રેખતાં હરકાષ્ઠ પ્રીતમ કેવળ અનાથ બની જાય છે. એના હાથની આગળીઓની કામલતા જોઇને અમેથી પોતાની પાંચ પાખડીમાં પોતાનો પ્રાણ ભરી દેતી હોય એવો ભાસ થાય છે. એના હાથની હથેલી અશોકની વેણીની ફૂળો ફૂંજાના જેવી કુમળા હોય છે. ગુલાબી આકાશમાં સુવાસ્તાની જેવી રેખાઓ પડે છે તેવી રેખાઓ એ હથેલીમાં પડેલી જણાય છે.

આદર્શ સુંદરીના પગ ઉપાના કપોલના જેવા અચ્છુરંગી હોય છે, અને તે રંગ ભરે છે તે વખતે જે રંગ જોડે છે તેણે જાણે સધ્યાના પ્રકાશ વેળાં હોય એમ ભાસે છે. તેના પગની આગળીઓ ચંપકની કળીના જેવી કે શુભચંદીની કળીઓની વેલના જેવી હોય છે, અને તેમાં કેસરની ને કંકુની શોભા સમાઈ રહેલી હોય છે. તેમાં જે નખ હોય છે તે જાણે મોર્તાછીપ ગદી હોય તેવા લાગે છે. એના પગની એડીનો ઘાટ મધુચંદ્રના ઘાટને મળતો હોય છે. એવી સુંદરીની ચાલવાની ઢલ અતિશય ફૂળી, મંજુ અને મૃદુ હોય છે. ફૂલથી વાયુ હાલે છે તેનાથી જેમ મનુષ્યમાત્ર અજ્ઞાત રહે છે, તેમ તેવી સુંદરીની તેવી ચાલથી મનુષ્યમાત્ર અજ્ઞાત રહે છે. તે ચાલે છે ત્યારે જાણે પુષ્પરથે પાંચ પાંખડી સમાન થોડા જોડીને મળજો અહ વિજયાચેં યુદ્ધ કરવા જતો હોય એવો ભાસ થાય છે.

આવી આદર્શ સુંદરી કયા કવિને કવિતા કરવા ન પ્રેરે ?

આદર્શ સૌંદર્યની કલ્પનાથી વિમુખ થયેલો કવિ કવિતા પણ કોની કરે ? કવિ ખખરદાર પોતે કહે છે તેમ,

“કવિઓ આ જગતમા કવિતા કરત કોની, રેલાવત જો ન પ્રિયા રસતણી રેલ ?

પૃથ્વી કે પાતાળ કે આકાશ કાણુ રહેત હુંડી, શોધી લેવા ઋગે એની ઉપમાના મેળ ?

પ્રિયા કરી પગલીએ કાંતિ ચાલી આવે પૂરે, પ્રિયાણુ આતાં કવિયણુ રહે ગવાઈ :

કવિઓ આ જગતમા કવિતા કરત કોની ? સૂઝા રણે રહેત બધા દરિદ્ર સૂઝાઈ !”

કવિ, 'ચાદલ' ને અભિનંદન

મી, ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

વિદ્વાનોએ કવિતાની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરી છે પરંતુ સામાન્ય રસિકજનોને કવિતાની વ્યાખ્યા એટલે પસંદ પડશે કે, જે હૃદયને સ્પર્શે, જે હૃદયમાં અવનવા સુમધુર ભાવ ભરી દે, જે હૃદયને, ભાષાની સચોટતાથી કડીએ કડીમાં એટલાવાત કરી દે તે કવિતા. આ વ્યાખ્યાની કસોટીમાં કવિખખરદારનાં કાવ્યો મૂકીએ છીએ તો તે કવિતા નામ આપ્યાદ સાર્થક કરે છે. એમનું સૌથી પહેલું પુસ્તક 'કાવ્યરસિકા' હોય, કે એમનું સૌથી છેલ્લું—તાજેતરમાં જ પ્રકટ થયેલું—'દર્શનિકા', હોય. એક એક કડિયામાં હૃદયસ્પર્શિત સિવાય બીજું કંઈ નહીં બાકે.

કાવ્યો તો બહુએ લખાયા છે. બહુએ લખાઈ ચૂક્યાં છે. બહુ જાણે. લખી નાંખ્યાં છે. 'દશે હતુમાનજી કે મુક્તાં સુલેમાનજી' એને પણ કવિતા ગણીએ અને 'જ્યાં જ્યાં વસે એક જુગરાતી ત્યાં ત્યાં સદા કાળ ગુજરાત, એને પણ કવિતા ગણીએ ત્યારે ખોળ અને ગોળ બન્નેને અપણે એક સરખાં ગણીએ છીએ એમ થયું. કવિ ખખરદારની કવિતા ગોળ છે, ખોળ નથી; અને ગોળને ખોળથી ના પરનાળીએ તો તે ગુન્હે છે, ગોળ માણસ માટે છે. ખોળ દોર માટે છે. તેવી રીતે કવિતા રસિકજનો માટે છે. એવકાં બુદ્ધિ આદમીએ માટે છે.

કવિ ખખરદારની કવિતામાં ખાસ કરીને રાજદા અનુભવને યોગે નીતરતી દીક્ષસુશોનાં ધ્રુવરમહિતાનાં અને દેશભક્તિનાં કાવ્યો સદાકાળ અમર રહેશે એમણે તમામ રસનાં કાવ્યો લખ્યાં છે; અને તેમનું ખરું આકર્ષક હૃદયને સ્પર્શનારા સુસિદ્ધ બાષામાં મૂકાયલા બાવો છે તોપણ ઉપલાં ત્રણ પ્રકારનાં કાવ્યોએ અને તેમની કવિતા તરફ વધારે આકર્ષ્યો છે. ભર્તૃહારી, 'સંદેશિકા' અને 'મારતના ટંકાર' આ ત્રણ કાવ્યપુસ્તકો ધણીવાર વાંચ્યાં કરીએ અને તેમાંનાં કાવ્યોના રસ પીધાં કરીએ એવી વૃત્તિ મેં વારંવાર અનુભવી છે.

‘આધી દિશાએ ધીમે બોલતી ને નીચે પુનિત ગીત ધેરાં રે

જુવન જુવનમાં ઉધડે આંખસડી નાચે દેવે સમજ્યાં અનેરાં રે’

આ લીંટીઓના બાવ કેટલા બધા સચોટ છે એનો ખ્યાલ એક દૃષ્ટાંતથી આપું. પાપનાં પોટલાંથી લદાયેલો એક જીવ, જીવનને અસંત અકાશ ગણતો હોય; ન એનાથી પોટલાનો બોલો ફર કરી સકાતો હોય; ન જીવન વિસર્જિત કરી ચકાતું હોય; હૃદય દૃઢ દર્શ રહ્યું હોય; યોગરહમ બયાનક અંધકારના ઓળા. એના પર કિતાવો હોય એવે વખતે જાણી કોઈ દિવ્ય સંતોજન ફર ફરતી દિશાઓમાંથી પવિત્ર ગીત લલકારીને એને. આત્મમુશ્કિતી વાદ માટે અને એને પરિણામે એ પાપીનાં અંતરમાં ઉપા પ્રકટે; અવનવાં સ્વપ્ન નાચી રહે; નવજીવનની પ્રેરણાથી એનું હૃદય યનગન નાચી રહે અને તેથી પાપનાં પોટલાનો બોલો ફર ફેંકી દબને તે પુન્ય પંથે પરવરે—આ બાવ કવિએ આ લીંટીઓમાં પૂર્યા છે. એ બાવની ખરી કદર પાપ અને પુન્યના સંક્રાંતિયુગમાંથી પસાર થનારને જ મળે શકે.

‘થાકયા માક્ષા છે આલમના આત્માને થાકી છે દુનિયાની દેહ;

કાણુ કળે આ શન્ય જગતમાં બાગ્યા હેવાના રનેદ રે !

જગ દેવો ખોલી ખોલી જુઓ દેવે દેવે ધાવ,

કંઈ દેવે દેવે ધાવ હમ દેવે દેવે ધાવ રે—જમ.

જનમનના બાવ કવિએ આ કાવ્યમાં આપ્યાદ આંક્યાં છે. જીમર ન તુટ્યું હોય એવો કોઈ માનવી જગતમાં મળી આવશે ! એવાં દેવાંની લાગણી સંબંધી કવિએ ઉપલી લીંટીઓમાં દાખવેલા બાવ, જગતના વહેવારમાં માણસને ઉપેયોગી થઈ પડે. આથી જ આ લીંટીઓને કવિતા કહી શકાય. જે પ્રેરણા ન અપે જેમાંથી કોઈ તરવ નીપળવી ન શકાય અને જે વાંચ્યા પછી હૃદયમાંથી સરી જઈ વિસર્જાઈ જાય તે કવિતાજનવી.

‘મારો કર ધરની: કમગ પગ મુજ ડોલે દરિવર ! જગ અંતર ધરની: મારો કર ધરની:

યથા પ્રકાશ પ્રકટ વૃજ ત્યારે, રહ્યું હૃદય મુજ સદૃઢ બાગ્યા બટકો અંધારે ફું, થયું થતાનું કુટુંબ—મારો

કાગ વીલો ને ઉપડી આંખો, ગઈ સપનાંની માયા સુકાં સરવર કેળી તીરપર, દસ પછાડે કાયા !-મારો
જગતા મુરજ સાગે જાળા, જોઈ જોઈ આખો ચોળું ચન્દ્ર અગન ઝરે ને તારા, સાગે ભૂતાં ટોળું-મારો
+ + + +

એકસરો યગ યગ હું અમરું પગપળ અદલ દુભાતી પકડું તારી પાંખડી દરિ ! ત્યાં ગમગમ કુલે છાતી-મારો

કવિ ખખરદાર પારસી જાતિના છે, એમ છતાં એમણે ગુજરાતી ભાષાપર કેવો કાળુ મેળવેલો છે અને ઈશ્વરભક્તિનાં કાવ્યોમાં હિન્દુ કવિ એની હોડમાં પોતે કેવા કસોદમંદ રીતે અને વળી હિન્દુ શીલસુરીની દૃષ્ટિથી કેવાં હૃદયસ્પર્શી સચોટ કાવ્યો રચી શક્યા છે, એનો મુન્દર નમૂનો ઉપલું કાવ્ય છે. એમનાં કાવ્યમાં 'અદલ' એ એમના નામનું સૂચના કરનારો પ્રયોગ થતો રહે છે.

મનવા ! ચિંતા તારે કરી ! તારું જીવું જીવી લે દસી રોનારાંની રાત બધી ને દસનારાંનો દહાડો
કોણુ દસે ને કોણુ રડે છે, ખસક પલકનો અખાડો-મન ચિંતા તારે હોય કદી તો ચિંતા તારા ચિંતની
અંતર્યામી તારો જીવશે વાતાજ એ વૃજ દિતની-મનં ઉગે ખીલે ને આયમે જો આ, કોડો જગના તારા
જે આંગળી દોરે એ સોને, તેને કો ન અક્ષરા-મનં નથી રહન કો તારા માટે વૃજ માટે છે ગીતકાં
તું પોતે સૂર છે એ ગીતનો સાચવ એ ગીત મીઠકાં-મનં રોનારાં છો રહન કરી લે, એક દિન એ પણુ દસશે
તું તો અદલ દસી લે આજે દસતા પ્રશુ ઉર વસશે-મન.

પ્રભુ ભક્તિમાં ચિત ચોંટાડવા માટે કવિએ કેવી ઝીણવટ બરી શીલસુરીથી અને રોજીદા સામાન્ય સામાન્ય દાખલાઓ દધને આ કાવ્ય રચ્યું છે એ રસિકો સદસા સમજી શકશે. એમાં પરદેશી કાવ્યોની પદ્ધતિની છાંટ પણુ નથી એમાં કોઈ તરજૂમીઆ ભાષા નથી. સાદી સરસ હૃદયંગમ ભાષા ઉપરાંત પ્રાસાતુપ્રાસની મંદુલના અને સૌથી વિશેષ છેવટની કડીનો પ્રાસાદક પ્રેરણાત્મક સંદેશ નોંધવા જોય છે. ઈશ્વર-ભક્તિનાં એમનાં અનેક કાવ્યો આપણાં અંતરને અજવાળે છે.

આ કાવ્યની છેવટની કડી કવિ 'અદલ'ના જીવનની કેટલાક જાણીતા સાહિત્યવિષયક પ્રસંગોપર સહેજ સખવાની લાક્ષ્ય કરાવે છે. કવિ 'અદલ'નાં કાવ્યો જ્યારે સાહિત્યક્ષેત્રમાં જેભાવા માંડ્યાં ત્યારે સાહિત્યમાં જોણી માટે 'દાદાગિરી' કરનારા અને જો પીનલ કોડ હયાત ન હોત તો કદાચને માથા રંગી નાંખવામાં પાછા નહીં પડનારા ખખર સાક્ષરોમાંના એક કવિ એ 'અદલ'ની કવિતાની સખ્ત ઝાટકણી કાઢનારાં લખાણો લખ્યાં હતાં. આજ તો હવે એ સાક્ષર ગણાઈ ચૂકેલા ટીકાકાર માટે ચોખ્ખું જગજહેર ચઈ ગયેલું છે કે-તેમનો કવિતાઈ ખજાનો નયો 'પરદેશી માલ' છે; અમુક અંગ્રેજી કાવ્યને આધારે ઇશ્વર તિથર ફેરફાર સાથે તેઓએ 'મધરાતે કોપલો' સંભળાવી હતી ! એવા હૃદયપ્રેરક લગવાડીઆ સાક્ષરોને આજ 'કવિ' તરીકે રચીકારવા ના પાડનારો વિદ્વાન યુવક વર્ગ આપણા સાહિત્યમાં જોણુદ છે. તે સાક્ષરોની દાખવીટ અને રહન ચાલુ હતાં ત્યારે નિરંતર દસતા રહેલા કવિ 'અદલ' પોતાના કાવ્યોના સંખ્યાત્મક પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં અને એનું પરિણામ એ આજુકે આજ ગુજરાતના કવિ ખખરદારના કાવ્યો ધરમથુ ચઈ પડ્યા છે અને સદ્ભાગ્યે ગુજરાતના કાવ્ય-રસિકોએ એમનો કનકોત્સવ ઉજવ્યો છે.

રોનારાં છો રહન કરી લે એક દિન એપણુ દસશે, તું તો અદલ દસી લે આજે દસતાં પ્રશુ ઉર વસશે.

આ લીંટીઓ આજે અક્ષરચઃ કવિ ખખરદાર-અદલ-ના જીવનમાં પ્રતીત ચઈ છે.

લેખ લાંબો થઈ જવાને બાધે. કવિ ખખરદારનાં દેશબક્ષિતાનાં કાવ્યોમાંથી હું કાંઈ ઉતારા ટાંકતો નથી પરંતુ એમનાં એવાં કાવ્યો અનેક કવિતાસંગ્રહોમાં અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઉતારવામાં આવ્યાં છે, એજ એ વિષયની તેમની કાવ્યકૃતિઓની સફલતા સિદ્ધ કરે છે, એટલું કહેવું બસ થઈ પડશે. કેટલેક અંશે એમનાં દેશ-બક્ષિતાનાં કાવ્યો, આધુનિક યુગની ભાવનાઓથી રંગાએલાં હોવાને યોગે આપણા સાહિત્યના દેશબક્ષિતાનાં કાવ્યો રચનારા સ્વર્ગસ્થ કવિઓ નર્મદ અને હરિલાલ દુવર્ગી કાવ્યો કરતાંયે વધુ સુંદર છે.

શુભરાતને અને શુભરાતી ભાષાને કવિ ખખરદારે ગૌરવભરી પ્રેમમાંજલિઓ પોતાના કાવ્યોમાં આપી છે. મોટે ભાગે હિન્દુ લખનારાઓ આપણા શુભરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં છે એમ છતાં આ પારસી કવિએ જેમ દૂધમાં સાકર મળે અને દૂધને મિઠાસ અર્પે તેમ હિન્દુઓ સાથે લગી જમીને પોતાનાં કાવ્યો માટે એનો તો અજબ રસારવાદ લગાડ્યો છે કે તે આખતાં આખતાં આપણે હિન્દુઓ જાતિભેદ ભૂલી જમીએ છીએ અને જલે કવિ ખખરદાર 'આપણા કવિ' હોય એમ ઉમંગમાં ભરે, અને મારા જેવા તો વન્દનાભેર વધવી લખીએ છીએ.

કવિ ખખરદારનો કનકોત્સવ ઉજવવામાં આપણે એક પરમ સત્યના ઉપાસક છીએ એમ પુરવાર કરીએ છીએ, તે સત્ય એ છે કે-શુભરાતી સાહિત્ય-સેવા કાંઈ એકલા હિન્દુઓનો જ અમરપટો નથી. એ સેવાનો સૌ કામને દુઃખ છે અને જે ઝળકી ઉઠે એવી સેવા બળવે છે તેને શુભરાતી સાહિત્યના પૂજક પ્રેમભાવે, ભક્તિભાવે નાતજાતના ભેદભાવ વિના પૂજે છે; હૃદયબીનાં સન્માન દે છે.

કવિ ખખરદાર-‘અદલ’-શબ્દ શબ્દ શરદ હોવો અને શુભરાતીઓ પુનઃ તેમનો કીરકોત્સવ અને તેથી પશુ વિશેષ શબ્દ જન્મોત્સવ ઉજવવા ભાગ્યશાલી થાઓ એવું પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પાસે-માગીને, આ રનેદ-પર્વ પ્રસંગ માટે કવિ ‘અદલ’ ના ‘દર્શનિકા’ ની છેવટની ધીંટીઓ ટાંકી આ લેખ પૂરો કરું છું:—

આવળે, સૂર્ય ને ચંદ્ર ને તારલા ! આવળે, ગ્રહ મનુજશ્રવન જોડ્યા !

ચક્રિતઓ દોડી અણુદોડી આકાશની ! સૌ મહાત્મા જીવન બધ ઊઠ્યા !

પાણીઓ, પક્ષીઓ, કીટ ને મચ્છ સૌ ! વૃક્ષ ને વાસુના નંદુ સર્વે !

આવળે, માનવી બંધુઓ, બહેનીઓ ! આવળે, સર્વે આ રનેદ પર્વે !

એક આશા અમર સર્વ અંતરતણ્ણી, એક શ્રદ્ધા બધાં જીવન કરી ;

એક ન્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણ્ણી, ભાવના એક મનની અનેરી !

જીવનું એટલે જળનું ને અણુનું ! તો સદા હૃદયમાં રનેદ રચાયો !

આવળે રનેદ જયકાર કરતાં અદલ ! રનેદનું વિષસામ્રાજ્ય વ્યાપ્યો !

લોક-હૃદયનો કવિ

શ્રી. રમેશ્વરશિખ

૧૯૨૦-૨૧ ના અસહકારનાં પ્રયોગ પૂર દેશ ઉપર ફરી વળ્યાં હતાં. જગતની સહનતામાં સૌથી સમર્થ મનાતી સહનતાના તંત્રને “સેતાની” વર્ણુની એક મુઠી હાડકાના માનવીએ તેની સામે ધર્મમુદ્ધ પોકાર્યું હતું. દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં વણકથા, અગમ્ય, ગૂઢ છતાં અલગત પ્રેરક ભાવો ચનગનાટ કરી રહ્યા હતા. રાષ્ટ્રહૃદય પોતાને-પોતાની લાગણીને, પોતાની ભાવનાને, પોતાની વેદનાને તેની ઉત્કટતાને અનુરૂપ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવા મથતું હતું. અનેક હૃદયવીણાના તાર ઝલ્લઝલતા હતા પણ તેમાંથી સુસંવાદી સ્વરોની હેલી વરસી શકતી ન હતી. અનેક નયનો હૃદયમાં જે રત્નો છૂપાયાં હતાં તેને બહાર લેવા તલસતાં હતાં, પણ તે રત્નો કાઢવા કૂચકી મારનાર કોઈ ભણુએડ મળતો ન હતો.

જે વખતે ચોપડીએને અભરાધએ ચડાવી, ભણુતરને નમસ્કાર કરી હું ગામડાંએમાં બટકતો હતો. લોક-હૃદયની જે તીમ વેદના હતી, જે અવલુંનીય ભાવના હતી તેને તેલે સામાન્ય જનતામાંના એક તરીકે માફ હૃદય પણ ધકકતું હતું, અને લોકોને તેમની ભાવના પ્રસન્ન કરાવવા તલસતું હતું પણ શબ્દ ક્યાંથી લાવવા ? તે પ્રેરક વાણી ક્યાંથી લાવવી ? લોકોના હૃદયના ભાવ વાંચી તેને બહાર કાઢનાર દ્રષ્ટા-કવિ ક્યાં હતો ? જગતે જેને દ્રષ્ટા તરીકે સ્વીકાર્યા હતા તેમના તરફ હૃદય દોડ્યું. પણ તેમના હૃદયદારના આગળ તો હમેશ કરતાં વધુ સખત રીને બધે ભા. સદીએ પછી એક સુસુપ્ત, કચરાએથી, પરાધીન, અને દુઃખપીડિત પ્રજાનો આત્મા જાગ્યો હતો. પણ તેને તેમાં પ્રભાતના ભેરવ સૂર સંભળાવનાર કવિએ અને ગાયકો ક્યાં હતા ?

પણ જનતાની મુઝવણુ જાણે કોણએ કળી હોય, જાણે લોકહૃદયની બધા કોઈના શબ્દોમાં મૂર્ત સ્વરૂપને પામી હોય એવો એક પ્રસંગ અચાનક એક દિવસ અને સાંપડ્યો. અને તે દિવસથી કવિ અખરદાર સાથે ભાવના-સુદ્ધિમાં માફ જોળખણ થઈ !

વાત એમ બની હતી કે ગામડાંમાંથી કાર્યવશાત્ મારે એક દિવસ સુરત આવતું પડ્યું હતું. સુરતના પાટીદાર અને અનાવિલ આશ્રમે એ અમારા હમેશના અખાડા. તમે દેશનું કંઈક કામ કરો છો ? ભલે પછી તમે નાના હો કે મોટા, તમે પડિત હો કે નિરક્ષર, તમારે મારે એ સ્થળે હમેશ મારે ભાવભર્યો સત્કાર છે જ. આથી તેના વાતાવરણમાં પણ હમેશ જનતાના હૃદયના સરળ અને ઉદાત્ત ભાવો જ ઉભરાય છે, લોક-હૃદયની નિર્મળ સાદી સંસ્કારિતા તમારો ભાં સત્કાર કરે છે એવા એ આશ્રમોમાંથી અનાવિલ આશ્રમમાં હું ઉતર્યો હતો. સાત વાગે સાંપ્રાર્થના થતી, તે મુજબ મિત્રોના ભૂથમાં હું સાંપ્રાર્થનામાં બેઠો. મારા એક નાનકડા મિત્રે પોતાના કોમળ સ્તંભધર સ્વરે આપું વાતાવરણ બક્તિપ્રધાન સંગીતથી ભરી દીધું હતું. સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકો થયા, ધ્રુવ થઈ, અને છેવટે એક ભજનનો વારો આવ્યો, તેણે શરૂ કર્યું—

કુઃખમાં થરા રે, ઓ ગુન્જરાતી વીરા ! આવો પૂરા રે ખમવા કુઃખના ચીર !

જાણે ગાદનિદ્રામાંથી આંખ ઉપર અસહ્ય પ્રકાર આવતાં કોઈ સહસા જાગે અને વળી પાછું પ્રસાધાતી અસરથી સ્વપ્નામાં ડૂબે તેમ “કુઃખમાં થરા રે ઓ ગુન્જરાતી વીરા”ની લંબાએલી હલકે મારો પ્રાણ ચનગનાટ કરી ઉઠ્યો. લોકોને જે જોઈતું હતું, જેને મારે લોકહૃદય તલસતું હતું તે જાણે મળતું હોય એમ મને લાગ્યું. પણ “વીરા” અને “ચીરા” ના કંઈસ પોચા પ્રસંગે એ ક્ષણિક આવેશ અને ઉલ્લાસ રાખી ગયો. પણ સંગીત ચાલુ જ હતું. લંબાએલા સ્વર આગળ વધ્યા. પોચા શબ્દો નક્કર જનવા મોઝ્યા. આદ્રીતા અડગતામાં જાણે પરિભ્રમવા મારે આદેશ આવ્યો—

કકકડ પૂટે કોડ કસકા, પવત કૂકે કાટિ; ઝળઝળ જળાળા બોમ જળાવેઃ જિલા રહેા દહ વાટે !

હા કોડ કડાકા ફૂટવાની ધમકીઓ અપાઈ રહી હતી પ્રિટિશ સિંહ હુંકાર કરી તાડી રહ્યો હતો એ વખતે અડગતાની જરૂર હતી અને “પરંતુ કૂંડે કાટે !” એ અત્યત કાવ્યપૂર્ણ સૂચન પ્રાણહીન ખોખાઓમાં પણ પ્રાણ પૂરવા પૂરવડ નહતું ! અને પ્રાણહીન ખોખા એકવાર ચેતનવત અને પછી ભલે ને આભ અગારા વર્ષાવે ! કવિનુ-લોકહૃદયનો પડવો પાડતા કવિનુ-કરમાન ચાલે છે “ઉભા રહો દૃઢ વાટે” અહિંસક યુદ્ધમાં વિગ્ન વીરતા વિના નહિ ચાલે એ વીરતાના આ સંપદો મેરક નથી ! સંગીત આગળ વધ્યું બાવનાઓનો જીવાળ વધવા માણ્યો, નાની લાહરીઓ પ્રચંડ તરંગ રૂપ બનવા માડી, અને ધીર ધુધવતા માગરનો ધુધવાટ શરૂ થયો. પણ આ કંઈ રથજી બળની ઉપાસના ન હતી, આ કંઈ જડ પ્રતિકાર ન હતો. લોકહૃદયને ઠગી તેને કાઢી “વર્ગ”ના સ્વાધ ખાતર તાપસી બલિદાનની વેદી ઉપર હોમવાનો આસુરી પ્રયોગ ન હતો. આ તો એક વિરાટ પ્રભાની આત્મશુદ્ધિનો પ્રયોગ હતો, એક પ્રભાની ઉચ્ચ ભૂવ્ય તપસાધના અને જ્ઞાનપૂર્વકના બલિદાનનો પ્રસન્ન હતો. એથી હવે માર્ગ-દર્શક દીવા-દાડી ધરે છે

|| | | |

નથી પડવું પાહોમ કરીને આજે અંધ શરાતું, નથી અજળને દમ્ભઃ આ છે જડ ચેતનનું હાણું !
સાચે જ, અને યુદ્ધ આરંભ્યું હતું, પણ તે અજળને દમ્ભવા માટે નહિ આ વિચારાભાવતા જે ભાવ હૃદયમાં ઉઠવા માણ્યો તે ક્યા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય ? પૂ જ્ઞાપીછના અનેક સૂનો, તેમના અનેક આદેશ, તેમની આખી રૂઝુશુરી અન આગળ પ્રલક્ષ થવા માડી સંગીત આગળ વધ્યું. || | | | |

સસ જ પ્રજુના પ્રાણ અમારા, સંત્ય જ અંગ અમારા,
સસ જ રક્ત વડે જમ નસમાં સસે જ મત અમ આરાં ! || | | |

ખરેખર છે. એ ધર્મ યુદ્ધ હતું. સસ અને તેથી પ્રજુ એનો પ્રાણ હતો ! જગતમાં એ યુદ્ધ આપું-અપૂર્વ જ હતું અને માટે તો || | | |

મામા સો ધર બાર તણી ને સુખની ડાળી દઈની, આત્મ શોષેના ચેત મનમાં પડેના કાપરની કઈની !

પણ, લજ્જા પડે તો ભલે લજ્જા અને દરિદ્રનારાયણની ખાદી ! એ કંઈ, કાપરની દઈની નથી એની ધવલતામાં તો આત્માની તેજસ્વિતા છે અને સુખની ડાળી શુનરાત દઈનવા તેયાર તો થયું ! બાવનાની ભરતીમાં ખે ચાણ માઈ મન હવે દીકાકાર મગી ગયું “વીરા” અને “શીરા”ના ચોંચા પ્રામને તે ભૂધી ગયું હતું, અને “કાલી” શબ્દ કાવ્યમય છે કે ક્રમ, ચોંચ અર્થનો તે ઘોતક છે કે ક્રમ એવા પ્રભો જે તે સામાન્ય સન્નેગામાં પૂજત તે તેને ઉદ્ભવ્યા જ નહિ બાવના, મેરથા અને શબ્દની હજારો ઝડીએ ભીંગણ તે કાવ્યના પ્રચંડ પ્રવાહમાં તગવા લાગ્યું ધરબાર, કુટબ કપીલા અને સર્વ સુખોને હોમવા પણ શુ આ જીવનમરણના પ્રયોગ સિવાય અન્ય કોઈ આરાં જ ન હતો ! પ્રતિકાર-પછી ભલે તે સચર હોય કે નિચર-કોઈ પણ રીતે હૃદયને ગમે એવી વસ્તુનો નથી જ પણ બધા

પાપ પડ્યા, વિનવ્યા કઈ કઈ, શુ હૃદય દીનને રટડું ! હવે પછા સ્વચ્છવા રણ લા ના દહતું, ના રહતું !

ખનું કરી સુક્યા હતા પછે પડ્યા હતા-“ On bonded knees ” વિનવણીઓ કરી હતી. પતથરા પણ પીગમે એવા આદેશ્વરે ભારતવર્ષે પોતાનું હૃદય ખાલી કર્યું હતું પણ બધું બર્થ. એ સન્નેગોમાં પ્રતિકાર એજ મુગધર્મ હતો અને રહે ચલ્યા પછી તે કઈ દર્દવાનું હોય ? પછી તો દેશને છોડતો સદેશ જ આપવાનો રહે કે

ઓ ભારત ! નિધિ ખાર ઉતરને અમ શબ્દગને પૂલે

અને પછી ? મારા એ નાનકડા મિત્રનો સુગનો મધુર અવાજ વધુ સોમ્ય અને ન્હોર ખન્યો. જાણે લાકરૂ જ ને દરડું દોય, જાણે મરજિયા અનોના દાબ જોના શોમાય કરાવે એવા પડ્યા આવી રયા દોય તેમ સંપદો શુદ્ધ રયા “વાટે કાટે ડાલી કાટે ચાપ રમયાની દુનિયા, નવશખ આખે બ્યોમ રૂવે પણ પાઈ જીવે ન મરજિયા !” ના

હવે પાછું જોવાનું ન હતું. નવલખ આંખે બોમ આંસુ વધાવે, અનેક સ્વપ્નાં સેવી, અનેક દુઃખો વેડી મોટા કરનાર આશાખરી વહાલસોઈ માતાનાં અસહાય સ્થિતિનાં આંસુ હવે રજો ચડેલાને વારી શકે એમ નહતાં.

લાડિયી બહેનનું હૃદયભેદક કેન્દન અને તેની વિનવણી આડે આવે એમ ન હતું. બલિદાનની એ ભવ્ય વેદીમાં ભડે સર્વસ્વ હોમાય, બલે'મા, બાપ, બહેન, ભાઈ ભાંડુ સર્વ રજીવે, અને અસહાય સ્થિતિમાં સાંભળતાં દેખાં ફાટે એવી સ્થિતિમાં દુર્દશાને-રે ! મરણને શરણુ યાય પણ હવે તો " પાછું જીવે ન મરણિયા " એજ કવિનો આદેશ છે. અને

એજ અક્ષપત્તી ધૂન અમારી મૂંઝે મુખ દુઃખ રહેવું, બેડીની જડ જડતાં અરિ પણ આખર રોશો એવું

હા. દુઃખ સહેવું-પણ મૂંઝે મુખે. નહિ બુબ્બાટ, નહિ ફરિયાદ, તેમ નહિ તે માટે અહંકાર. બલિદાનનાં પડધમ વગાડવાનાં ન હોય. અને એ બલિદાનથી હૃદયહીનતા રૂપ મોટા મોટા પહાડો પણ પીગળશે તો એ માનવ અરિનું શું ગળું ? બેડી પહેરાવતાં તે ધુસકે ધુસકે રોવાનો છે. આ કવિની શ્રદ્ધા છે. એ સત્યાગ્રહીની શ્રદ્ધા છે. અને રડી તે તેટલેથી નહિ બેસી રહે. તેનો સાચો હૃદય-પક્ષટો થશે-એ કાવ્યનો આશા-ધ્વનિ છે. અસહકારની ભવ્ય પ્રેરણા કેવી સંરળતાથી અને કેવી મંગીતમયતાથી આ સાદા સરળ શબ્દોમાં ઉતરી હતી ! એ સાથપ્રાર્થના મારાથી દહી નહિ ભૂલાય. મારા એ નાનકડા મિત્રનો સુમધુર કંઠે અને તેણે જમાવેલું ભવ્ય વાતાવરણ અને સદા યાદ રહેશે.

આજે કવિ ખખરદારની જન્મન્તી પ્રસંગે મને એ દિવસ અનેક સંસ્મરણો સાથે યાદ આવ્યા વિના નથી રહી શક્યો. સાર પછી તો કેટલી શરદો ગઈ ! લોક-હૃદયના બાવોને કવિએ કંઈ કેટકેટલી રીતે વ્યક્ત કર્યાં ! કોઈ વખતે રાષ્ટ્રગીતો દ્વારા, તો કોઈ વખતે ભક્તિ-પ્રધાન ભજનો દ્વારા-આમ અનેક રીતે કવિએ ગુજરાતને ચરણે અનેક જવાહીર ધર્યાં છે. એ બધા જવાહીરોની રત્નપરીક્ષા યથાસમયે ઇતિહાસ કરશે. આજ તો હું મારાં સંસ્મરણોમાંથી એક સાચાપ્રાર્થનાના ધન્ય પ્રેરણાત્મક અને વિરલ પ્રસંગ રમરી, જે વખતે આપું ગુજરાત ત્યને બૃહદ ગુજરાત કવિશ્રીની જન્મન્તી ઉજવે છે તે પ્રસંગે બધાની સાથે મારો પણ ભાવભર્યો નમ્ર અર્ધ્ય અર્પું છું, અને ધ્વજરને પ્રાર્થું કે ભારતનો સનાતન શબ્દ જેને સુરદાસ, કબીર, નરસિંહ, મીરાં આદિથી માંડી અનેક ભક્તકવિઓનાં પંદે આ દેશને ફરીથી તે ફરીથી સંભળાવ્યો છે તે શબ્દનો આપણી સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાં પુનઃ પુનઃ ઘોષ કરવા અને લોક-હૃદયને પોતાની સાથે ભક્તિના ભવ્ય રસમા તરબોળ કરવા કવિ ખખરદારને આપણી વચ્ચે તે લોભા સમય સુધી રાખે.

શરદા શતં ૭૫ ।

શ્રી: ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, ખી. એ.

ગુજરાત એના બીજા સુપ્રતો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવે છે એ એના માટે આનન્દ અને અભિમાનનો વિષ છે. 'એકદર ગુજરાતની કરી ચાકરી દાણ ગયા' લખીને કવિ ખજારદારે ગુજરાતની એકદરદાની માટેનું પોતાનું દિલદર્દે દાલખું છે, એ પંક્તિના લેખક તરફ ગુજરાત એકદર નથી બનતું એથી અધિક હર્ષ થાય છે. ગુજરાત હવે સુચુત થયું છે એ આજે ગુજરાત બીજા વાર ખતાવે છે.

એક સમય એવો હતો ત્યારે બર ચૌદે ગુજરાતી વાણીને હુંટવાનો આરોપ પારસીભાષ્યો ઉપર આવતો. કવિ ખજારદારે એ આરોપને ખેંચી પાડ્યો છે. સંસ્કારી હિન્દુને શરમાવે એવી એમની ભાષા શિષ્ટ અને શુદ્ધ છે એમની ભાષાની સરક્તા અને સુકમારતા બારી છે. એમનાં કાવ્યોનું ચમ્પલાલિત્ય અને અર્થગાંભીર્ય અગમ્ય છે. એમની કવિતા પ્રવાહી અને પ્રસાદભરી છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપર એમનો અનન્ય કાલુ છે.

કવિ ખજારદાર એટલે પ્રગતિ અને ઉત્પત્તિ. એમના સતત અભ્યાસે અને નિરંતર ચિન્તને એ, દિનપરદિન આગળ ને આગળ વધતા ગયા છે. સાદી દલપતયાઈ કવિતાથી ચર્યાગત કરી આજે એ કાવ્યના ઉન્નત શિખરે વિરાજ્યા છે. કમઘા: પ્રગતિ કરી આજે એમણે અભિનંદનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. 'કાવ્યરસિકા', 'વિશ્વાસિકા' અને 'પ્રકાશિકા' નાં દુઃકાં કાવ્યોએ એમને ગુજરાતમાં જાણીતા-માનીતા બનાવી દીધા છે. તેમાં જે 'સુચુવંતી ગુજરાત' કે 'શ્રા બાવીસ હજાર' જેવાં સર્વોચ્ચસુન્દર કાવ્યો તો ગુજરાતમાં ધરધરનાં ઘરેણાં થઈ પડ્યાં છે. એ ક્ષેત્રમાંથી આગળ વધી એમણે એક યુગદાશ તરફ યુગને ઝાળખ્યો છે. યુગધર્મ પિછાન્યો છે; અને 'ભારતનો ટકાર' અર્પિ દેશભક્તિનાં કાવ્યોમાં સુંદર ઉમેરો કર્યો છે.

કવિએ એમનો કાવ્યજોત 'રાસના રસક્ષેત્રે પણ સરસ જઢાલ્યો છે. 'ગુજરાતના ચોક્કમાં 'રાસચન્દિકા' રક્ષાવી સોને એનાં મીઠાં અમૃત પાનાં છે, અને એમની 'ભજનિકા' માં તો જલ્દે પ્રભુભક્તિનો સાગર ઉજાળા મારે છે ! ભજનિકાની પ્રત્યેક પંક્તિમાં કવિના પરમ મદાણુ સન્તાહદયની અંખી થાય છે ! એ ભક્તતામા પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુચરણે પધરાવી નિવૃત્ત-કૃતકૃત્ય થાય છે !

આ બધાથી બનોખું કાષ્ટ જુદીજ વિશેષતાવાળું એમનું સળંગ રંગકાવ્ય 'કલિકા' તો અસંત મનોરમ છે. કલિકા કલિકા સુંદર છે. એમાં એમની કાવ્યશક્તિ અને પ્રતિભાનાં પ્રસશ દર્શન થાય છે. હંચા કવિ તરીકેનું પ્રચરત સ્થાન અપાવવાને એ એટલું કાવ્ય પણ પૂરતું છે. પણ એટલેથી નહિ અટકતાં એ આગળ વધ્યા છે, અને 'દ્યૌનિકા' નામનું એક સુંદર મદાકાવ્ય ગુજરાતને અર્પિ એમણે એમના સમુજ્જવલ અને અમુત્રત કાવ્યમંદિર ઉપર સુવર્ણકલશ ચઢાવ્યો છે.

આવી કાવ્યશક્તિ છતાં, આટલાટલી માહિલસેવા છતાં એમનાં નિરભિમાન અને નમ્રતા અનુપમ છે. સાક્ષાત્ નમ્રતાનીજ પ્રતિમા હોય એમ એમને પોતાના માન અને મદત્ત્વ માટે કદી અદંકાર ઉપજ્યો નથી. એમનું ઉર અતિ ઉદાર અને વિશાળ છે. એમના હૃદયનું મોઢવ અને માદર અરણ્ય છે મીઠનસાર પ્રકૃતિ અને બદાતપભરી વૃત્તિ એમના ઉચ્ચ આંતર ગુણો છે. આ મણુણોને લીધે એ સૌ કાષ્ટ સાથે રંગદમનક સાધી શકે છે. એમનું સૌજન્ય એમના માટે દરેક હૃદયમાં સુભગ સ્થાન મેળવે છે.

કવિ ખજારદારની બીજી એક વિશેષતા છે. એમણે હંદ અને લલ નવા નવા ચોક્ક ગુજરાતી પદ્યરચનાના વિદ્યાસમાં ઠીક જાગે આપ્યો છે. નવીન દિશાસૂચન દાખું છે. સુવર્ણ મહોત્સવના અર્પણ માનના અધિકારીએ એ વિદ્યા યથા: ન્દાનાલાલ અને મેટાલાલ ઉત્તરમાં કંઈક નવીનતા છે. એક નવીન રંગદર્શી આવી છે, ખીલતો નવ જનસ્થાન નિર્મેણ છે. એ જેટ કવિએ તરફની પોતાની જુગુપ્સા પ્રકટ કરી ગુજરાતે પોતાનું મેરવ વધાર્યું છે.

આ શુભ અવસરે કવિ ન્દાનાલાલને અર્પતા અર્ચન કવિ મેટાલાલ લેખ અભિનંદન હું કે.

" સુકીતિ-મેટારી દરદ: દનંત્રવ "

ખખરદારે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના મન્યનમાંથી જે મતો તારવ્યા છે તેનું નિરૂપણ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો એ બધા સત્યો હમેશને માટે ખરા જ છે એમ તો એઓ પોતે પણ નથી માનતા. તે પણ અસરે તો એ મતો વિવેચન નહીં પણ દિગ્દર્શન કરીને જ હું સત્યો માનીશ.

કવિ ખખરદારે કંપતરામની અસર તથા કાવ્યો લખવા શરૂ કર્યા હોય એમ લાગે છે. આથી શરૂઆતથીજ બોધ એ એમની કવિતાનું એક લાક્ષણિક ગુણ છે. 'કાવ્યરમિકા' નામના તેના પ્રથમજ કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિ લખે છે કે 'એક શ્રીક નિદાન કહે છે કે કવિતા એ સર્વ લખાણોમાં ઔથી વધુ દર્શનિક-તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, અને તે છે 'વળી અન્ય રથને એજ સમઠમાં એઓ લખે છે કે

અદન સગસ સર્વ શુભાર છતાં જો હોય ચુચુાળી તોજ દીધે, કવિતા કે કામની '

છતાપણ એગણીસમા વર્ષ સુધીમાં જ લખાવાના કાવ્યોનો આ સંગ્રહ હોવાથી એમની તાર્ત્વિક દષ્ટિ હજી પરિપક્વ થઈ નથી લાગતી અને તેથી એ સમઠમાં તત્ત્વજ્ઞાન નહીં જેતું જ છે. 'પ્રકાશિકા' માં એમની તત્ત્વદષ્ટિ કંઈક પરિપક્વ થતી લાગે છે. 'આમુષ' 'નભગા' 'દુરના સુર' વગેરે કાવ્યોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના મધિક અંશો વ્યક્ત થાય છે પણ આજ સુધયથી કવિ શુભાર અને દેશમેનના કાવ્યો તરફ વળતા હોવાથી, એમના તત્ત્વજ્ઞાનની કંઈક વિશેષ ઝાંખી કરવા માટે આપણે 'સંદેશિકા' ના પ્રકાશન સુધી રાહ જોવી પડે છે પણ, એ અરસામાં સાતમી સાદિલ પરિપદના સાદિલનિભાગના પ્રયુષપદેથી એમણે આપેલા, બાપજીમાં તથા મુખ્યમાં વસ્તોત્સવ પ્રમણે એમણે દર્શાવેલા વિચારોમાં એમની તત્ત્વદષ્ટિ કંઈ દિશા લે છે ને જરા સ્પષ્ટ થાય છે પણ એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું ખરૂં જ્ઞાન તો આપણને 'દર્શનિકા'માં જ થાય છે એટલે આ લેખમાં તો એ એકજ ગ્રંથ ઉપર દષ્ટિ રાખીશું.

ભરધોવનમાં મહાક્તી પોતાની લાડકવાળી પુત્રીના અઘણ મરણના તીવ્ર સવેદનમાંથી આ કાવ્ય ઉદ્ભવ્યું છે. હજી તો કુદરતની લીલા ઉપર તે ધીમે ધીમે પોતાની આખ ઠેરવતી હતી, હજી તો જીવનના રમ્ય ધેરા પ્રસંગોમાંથી રસદાહણ લુટવા તે શીખતી હતી ત્યાં તો યમનો દૂત બારણે આવીને ઉભો અને એને જૂતસેનામાં મેળવી દીધી. કુદરતની સર્વ લીલા આવી ક્ષણજીવીન હશે? આજગતમાં કરો પણ શુ શાશ્વતતા અને સ્થિરતા નહીં મળે? કુદરતનું સૌન્દર્ય ક્ષણેક્ષણે બદલે છે. પુષ્પો ખોળે ખોળે લાલો સૂકાય છે, ઇન્દ્રધનુ આવે આવે ત્યાં તો પાણી શુ ઉડી જાય છે, વીજ ચમકે ચમકે લાતો અદ્ભુત, યજ્ઞભય છે મનુજીવનના બાવોનું પણ નેમજ છે. ધડીકમાં આશ અને ઉદ્દાસ મેલ અને વિરાગ નજરે પડે છે તો ધડી પડી જાય અને શકા, આતંત્રાદો અને ચુચુની ભયંકર ચીસ! સ્વભાવ છે કે આ સર્વ કુદરતની લીલા અને મનુષ્યજીવનના એકમાત્ર આધાર રૂપ આ કહેવાતી અચન અને અગ્રાપૃથ્વીપણ અજાણજી ઉછળતા રસના સમુદ્ર ઉપર તરતો એક યેટ ચાત છે ક્યારે એમાનો કયો ભાગ એ ધગધગા નવાળા-મૂખીમાં હાવી જશે તે કાણ કહી શકે? ખયેળશાક્ષીઓ કહે છે કે આ પૃથ્વી એક દિવસ તેના જમણામર્ગમાંથી ચલિત થશે, સર્વભાગમાં રેવેચળાએ વિહરવા માણે અને કોઈ અન્ય મહત્તી સાથે અથગાઈ એના ચુરેચુરા યજ્ઞ જશે. ક્યારે આ સ્વભવ વિહંગતા અને અઘણ ખરિતજોડથી ભરપૂર જગત અને જીવન મણે મરણભ્યાં મેળા સર્વજનના હેતુ શો? અનત આકાશમાં જે અગણિત તારાઓ કુદડી ફરી રહ્યા છે તે શુ સ્વમગ્ન હશે? કે એ સ્વમ હોય તો પણ એ સ્વમને દેહ કાણ? અચન અને શાશ્વત પર જાહનુ એ સ્વમ હોય તો એમાં ચચલતા અને ક્ષણિકતા ક્યાંથી આવ્યા? સભર સસારમાગર ઉપર ગિરિની છોળા ઉછળતી રાખાંતી મલકતી મનુજનોકા! કંઈ કંઈ ભવ્ય ભાવનાઓને બીતરમાં રાખી તેની સિદ્ધિની આશામાં હજી તો સહર-ચર કરતી હોય ત્યાં તો ભર અને શકાના વાદળ ચઢી આવે, પ્રયત્ન પનોના વાવા મોડે અને ક્ષણમાં એ નોકા હાવી ન હતી યજ્ઞ ભય! આ ધટનાનો ભેદ શો?

ધર્મધુરધરો કહે છે કે સર્વે સર્વોપક સર્વથકિતગ્મન અનર અને અમર એવા ધર્મરે દુર્લભસ્મ કલ્યાણ શૂન લાગતા આ સુષ્ટિ સર્જી અને તેના ભોમ્વત્વ માટે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો જ્યારે મનુષ્ય તેની કમિયાથી વિરક્ત આવરણ કરવા લાગ્યો. ભારે તેણે સ્વર્ગ અને નરક સરખા જે એની ઇમજીનસાર વર્તે તેને એ મુખ આપે છે અને સ્વર્ગમાં મોકલે છે ને એની આગળે ઉલથે તેને એ દુઃખ આપે છે અને નરકમાંગરમાં ધાંડે છે જગતને સન્માર્ગ પાળવા વારવાર એ પયગમ્બરોને પૃથ્વી ઉપર મોકલે છે અને એ ફિરસ્તાઓની આધાને જે અનુસરે તેને એ

સ્વર્ગમાં મોહલવા વચન આપે છે આમ દરેક ધર્મ જુદીજુદી વ્યક્તિઓને પયગમ્બર તરીકે માને છે અને પોતાનો મત અન્ય લોકો ઉપર કસાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ખરે દેવ શું એટલો હીન ચારિત્ર્ય હશે કે તે 'ખાન મિષ્ટાન્ને પ્રાથુ' ના ભાગ લઈ મનુષ્યને સ્વર્ગમાં મોકલી આપે; શું તે એવો કૂર અને ધાતકી હશે કે એની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરનારને સદાને માટે નરકની ધોર ગર્જામાં ગળાડવી દે. એ દેવોને ફિરસ્તાઓ તો આ સતત જળતા સંસારમાં આંખને દૂરથી ઠારવા માટે મનુષ્યે ઘડેલા કલ્પનાના સિતારા હોય એમ લાગે છે. અને જે કદાચ તેઓ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે તો પણ વિષ્ણુ અચલ નિયમોથી તે બધાધવાજ્ઞ હશે અને તેનું ઉલ્લંઘન કરી ભક્તજનોને તેઓ કોઈ કાળે સહાય નહીં આપી શકે. તો પછી રોજને રોજ તેને પાચે પડી ભીખ માંગવાનો અર્થ શો !

કર્મવાદીઓ કહે છે કે કર્મ એજ આપણા જીવનના સુખદુઃખનું કારણ છે. પુણ્યકર્મ કરનારને સુખ મળે છે અને પાપકર્મ કરનારને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. પણ કર્મનો સિદ્ધાંત જો સર્વવ્યાપી હોય તો પછી સત્કર્મ અને અસત્કર્મ એવા દ્વંદ્વનો જન્મ ક્યારે થયો ? સૃષ્ટિકર્મમાં આ વિષમતા ક્યાંથી આવી ? જો પ્રારંભજ્ઞ આપણાં સર્વ હલન ચલનને નિયમનમાં રાખતું હોય તો પછી પુરુષાર્થને અવકાશ ક્યાં ? સાચો ભક્ત ઇશ્વરપ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય કોઈ સુખની વાંછના રાખતો નથી પુણ્યશાળી સત્કર્મોજ અંતિમ ધ્યેય માને છે તો તેમને આ વિવિધ સુખથી નવાજવાનો અર્થ શો !

જડવાદી વિરાતી કહે છે કે ચેતન એ તો માત્ર જડતાનો એક પ્રકાર છે. અસુક રસાયનોનાં અસુક પ્રમાણમાં સંયોગ થતાં આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે સંયોગ અદૃશ્ય ચતાં ચેતન નાશ પામે છે. પરમ પ્રકૃતિના ચતનનું એ પુતળું ભંગતાં દેહનાં સર્વ તત્ત્વો વળી પાછા પંચમહાભૂતમાં ભળી જાય છે. શ્રત્સુની પાર કંઈ નથી. માટે,

ખાનું ને પીનું ને મોજ સહ માણવી, વ્યર્થે બીજું બધું જીવન માંહી;
ચારહિનની બધી ચાંદની આ દિમે, ભોગ ભોગવી હયો મળ્યા આંહી'

પણ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ પરિમિત છે. આપણી બુદ્ધિ અસુકળ પ્રદેશમાં વિસ્તરી શકે છે તો તે પ્રદેશની પેલે પાર શું છે તે કેવી રીતે જાણવું ? અને માત્ર આપણે જાણી નથી શકતા તેટલાજ ઉપરથી એ પ્રદેશની પેલે પાર કંઈ છે જ નહીં એમ પણ કેમ મનાય ? વૈજ્ઞાનિક સાધનોદ્વારા અનેક નવી સૃષ્ટિઓ આપણે જોઈ છે તો ભારે એ સૃષ્ટિઓ વિશે કંઈ જાણવા માટે આપણી પાસે સાધનો નહોતાં સારે એ સૃષ્ટિઓનું અસ્તિત્વજ નહોતું એમ વિરાનવાદીઓ કહી શકશે !

વેદાન્તીઓ કહે છે કે આ જગત એ મહામાયાની માત્ર લીલા છે, આ જીવન એક સ્વપ્ન માત્ર છે; હારથના રેશરી ઝેળતી આંખો, ગાન-કોદાળીથી ખોદાતા કાન, સ્વાદનાનુભવમાં મલકાતી જીભ, કુસુમનાં ઘેનથી ઘેલું યત્રું નાક, વાયુના લાડથી ધણધણતી ત્વચા-એ સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનુષ્યને વાસનાના કેદખાનામાં પૂરી રાખે છે અને એને આત્મસાક્ષાત્કાર કરતો અટકાવે છે. તો, જે પંચેન્દ્રિયો માનવીને છળે, કેમ તેને ન દેવી ફરી.

પણ આપણા હૃદય ઉપર પળપળ આધાત કરતું આ જગત મિથ્યા છે એમ કેમ મનાય ? આ જીવનને સ્વપ્ન કહ્યું તેથી કંઈ દેહના ધર્મે અને જીવનનાં કર્મે આપણને છોડે છે ? જે કાયામાં આત્મા વિલાસ કરે, જેમાં રામ અને કૃષ્ણ ઇશુ અને જરયોસ્ત જેવા અવતાર ધારણ કરે તે કાયાને સ્વપ્ન કહી કેમ તરજોડાય ? જે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય જીવનનાં અનુભવ કરતાં કરતાં આપણે બુદ્ધિને સમૃદ્ધ કરી એ અને સુતેલા અંતરત્ત્વોને જગાડીએ તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ફરી કેમ આપાય ? આમ ચીરાંતા હૃદયની શાંતિને માટે એક પછી એક પ્રદેશમાં કવિ-આત્મા ભટકે છે. પણ જ્યાં ત્યાં ભય અને શકાના દાવાનળો એને વધુ સંવેષ કરે છે. આખરે અતિશય તીવ્ર સંવેદનથી તવાઈ તવાઈને એનું હૃદય નિમેજું બને છે. પ્રચંડ તાપની ઉભામી ધીમે ધીમે એની સહ્યેન્દ્રિયો ખીલતી જાય છે. અને તેમ થતાં એના આત્માના સંક્રમદ્રારો ઉઘટે છે. પરમ ચેતન હૃદયના ધન્યકાર દ્વારા જે પ્રેરણા માનવીને આપી રહ્યું તે પ્રેરણા પીવા એને અધિકાર મળે છે આકાશનાં પડળ ઉઘડી જાય છે. અને ચોમેર બેલોતિની રેઝ રેલાય છે. ધીમે ધીમે આ તોજ અધિકારની પેલે પાર વિલસી રહેલા પરમ તત્ત્વની એને ઝાંખી થાય છે અને સૃષ્ટિકર્મની ઉત્પત્તિ અને હેતુ એને સમજાય છે.

જેમ કાંઈ મહાન શિક્ષી પોતાની બાવનાઓને મુક્તિમંત્ર કરવા શિષ્યામાંથી બાવની તરતી મુક્તિ ધડી કાઢે છે, તેમ કાંઈ નાટ્યકાર પોતાના આદરોને વ્યક્ત કરવા શુદ્ધ જીવન પ્રસંગોમાંથી રસથી ઇચ્છાનું નાટક ઉપભવી કાઢે છે તેમ રનેદ અને શક્તિથી સંપન્ન આ સૃષ્ટિની પેલેપાર વિકસી રહેવાં દેત-ન્યને પશુ ધોર તિમિરમાંથી પોતાની ઇચ્છાને અનુરૂપ ચેતન જ્યોતિથી ચમકતું એક વિષ ઉપભવવાની ઇચ્છા યદ્યપ્ત આવી. ચેત-ન્યનો આ વિચાર આ સૃષ્ટિની અર્થન ક્રિયાઓ દ્વારા ભક્ત થાય છે અને આખી સૃષ્ટિ એ વિચાર મર્ગોદયથી હંમેશાને માટે બંધાયેલી છે. ચેત-ન્યની શક્તિ રાત ને દિવસ ધોર તિમિરને ફેડતી ફેડતી અવનવાં સર્જના કંઈજ ભય છે અને એ સકળ સૃષ્ટિમાં ચેત-ન્યનો રનેદરસ એકતા પૂરે છે, જીવનનો ભાર કંઈક દહકો કરે છે અને મુદ્ધિકમમાં કંઈક સંવાદિતા લાવે છે, અગ-લિત યુગોના પરિશ્રમ પછી ચેત-ન્યે તિમિરમાંથી આપણી પૃથ્વી કાતરી કાઢી; મહારેલોથી એને ધોઈ; બંધકર વાવાઝોડોથી એને સાક્ર કરી પ્રયંસ પ્રયથાનલોમાં એને તપાવી શુદ્ધ કરી અને એને ચેત-ન્યને વિલસવા માટે તેને લયક બનાવી. ધીમે ધીમે તેમાં વૃક્ષ રોપ્યાં, જંતુઓ ઉપજા કર્યાં, પ્રાણીઓ સરળઆ અને આખરે એ સર્વમાં સંવાદ માર પૂરવા એ સર્વ જીવોના શુશ્કિરણોને એકઠા કરીને એનેક કાયાઓનાં સર્જન રૂપે માનવી રૂપ ધણું.

મનુષ્ય જન્મમાંજ પૃથ્વીમાં ચેત-ન્યનો સંચાર થયો. અરણ્ય ને વાણુ ગાન ગાવા લાગ્યાં. દેવોએ બ્યોમપદમાં વિહરવા માંડ્યું. અંધા અને ઉપાએ પરમાત્માના સંદેશ જગતને સંભળાવવા માંડ્યા, પુરુષોમાં પરીઓ આવીને વસી; આમ આખી સૃષ્ટિ ચેતનજ્યોતિથી ચમકવા લાગી. ચેતનશક્તિનું આ સર્જનકાર્ય હજી તો ચાલ્યું જ કરે છે. જીવન અને જગતમાં જે ધોરતિમિર વિસ્તરી રહ્યું છે તેને કાપી, તપાવી, શુદ્ધ કરી એમાંથી Superman સર્જવા એ મંથી રહી છે. આમ દેહમાં દેહનાં વેદન ભરતી, હૃદયમાં હૃદયનો ભાર ભરતી, છલ્લેને તોડતી, નવક કંઈજ નિરૂતી આ ચેતન શક્તિ પ્રતિદિન પ્રગતિપંથે વિચરી રહી છે અને એ મન-યનને જાંતે કાદવ ખુંદતો બ્યોમમાં ઉડતો આજનો માનવી મહાત્મા સમે શક્તિશાળી બનશે. આજે જે માત્ર એની ક્રૂપનામાંજ છે તે કાલે એ વાસ્તવમાં ઉતારશે; જે કિનારે પહોંચવા રાત ને દિન એ મંથી રહ્યો છે પણ જે કિનારો હજી એને દુર્ગમજ રહ્યો છે તે કિનારો આવતી કાલે એ સર કરશે. આજે જે એને ગુણ અને ભેદભર્યું લાગે છે તે કાલે એને સ્પષ્ટ થશે અને એમ જીવનવિકાસ સાધતો સાધતો આખરે, 'એ મહા જીવનનાં શાંતિ આનંદમાં માનવી સલ નિગત્યાન લેશે.'

આમ કંઈ યુગોની સર્જનક્રિયાનું માણસ પરિણામ છે અને હજી બીજા અગલિત યુગોનાં સર્જનનું એ કારણ બનવાનો છે. જીવનનાં દરેક અણુ અને પરમાણુઓ સૃષ્ટિવિકાસને આગળ વધારવામાં સાધનશૂન રહ્યાં છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં પરમ ચેત-ન્યની રનેદજ્યોતિ વિકસે છે અને તે દ્વારા દરેક અણુ પોતાના ઇષ્ટિખિન્દુથી સર્જનનો ભેદ જાણવા મથે છે અને નિજ અધિકાર પ્રમાણે એ કોયડો ઉઠાવે છે. તો પછી મનુષ્ય પ્રાણીઓ બંધાયેલો છે કે રવેચળા એ એ વિહરી કાઢે છે; મનુષ્યને સુખદુઃખ કંઈથી મળે છે કે પરમાત્મા આપે છે; આ વિષ સસ છે કે માત્ર માયા જ છે એ બધા વાદો નિરર્થક છે. જેને જે માનતું હોય તે તે માને; આજ એક વિચારમાં શ્રદ્ધા બેસશે, કાલે બીજા વિચારમાં શ્રદ્ધા બેસશે, એ શ્રદ્ધાને પુષ્ટિથી તોડતાં, ક્રૂપનાના ચક્રુદ્વારા એને નિહાળતાં વળી કંઈજ નું જ દર્શન થશે અને એમ નવનવાં રાત ને નવનવા તરંગોમાં મનુષ્ય જોઈમાં ખ્યાંજાં કરવાનો અને એમ હોય તો પછી આસ્તિક અને નાસ્તિક, આર્ય અને યવન, કાદિર અને છુતપરશ્વ એવા ભેદ શા સાક્ર પાડવા ! આપણે દરેક તેજ અને અંધકાર વચ્ચેનાં આ દારણુ પુદ્ગમાં નેનિદા છીએ તો એ ચુદ્ધ દરમ્યાન જ્યે જે કામ ચોંપાય તે તેણે ચચાશકિત અને મતિ બળભ્યા જંતું એમાંજ જીવનની પરમ સાર્થકતા છે. જેમ આદર્શો મહાન અને ઉર્ધ્વગામી તેમ સંવેદન ઉડું અને તીવ્ર અને તેમ ચેત-ન્યનો સંચાર વિશેષ એટલે વિષદેશ-ન્યની આ વિરાટલીલા સાથે એકતાનતા સાધતી હોય તો અપુરૂ વીરતાથી જગતમાં રાત ને દિન ધુમ્મા જીવ. તીવ્ર સંવેદનમાં જીવનસાધક સમજી તેમાંથી ચેતનના નવનવા ક્યારાઓ ઉગાડે; અખંડ અગળજતી રનેદજ્યોતિમાં સર્વ સ્વાર્થ અને દુર્વાસનાઓ દોષી છઈ મહાજીવનના રસને સમરૂમ કરો. એ અવિરત જ્યોતિ દ્વારા જીવનભાર દહકો કરી જગતમાં કંઈક સંવાદિતા આણો એટલે જગતનાં ધોંધાટ અને ચીસ સડું મટી જશે અને માનવજાત એ સર્વ વિસ્વાદિતાની પેલેપાર વિસ્તરી રહેવી નિમ્ન શક્તિની કંઈક જાંખી કરી શકશે.

કવિ ખમરદારનાં ગીતો-ઢાળની દૃષ્ટિએ

શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ એ, એચએલ્ બી.

કવિ ખમરદારની અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં, તેમની કાવ્યસમૃદ્ધિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આ રથળે, એ કાવ્યસમૃદ્ધિમાંથી માત્ર ગીતો સમ્બંધી જ વિચાર કરવાનો છે. છત્રેબદ્ધ કવિતા, રાષ્ટ્રીય મગીતના ગીતો, તથા તાળી માથે ગવાતા ગીતો-એમ ત્રિવિધ વિભાગમાં તેમની કવિતાને વહેતી રાકાય આમાંથી તાળી માથે ગવાતા ગીતોના પ્રકાર સમ્બંધી જ વિવેચન કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે, અને એ વિવેચન પણ ગીતોના કાવ્યતત્ત્વ સમ્બંધી નહીં પણ તેના 'ઢાળ' પુસ્તુજ મર્યાદિત રહેશે 'ટાળ'નો અર્થ ગેયતાનો અસુક ચોક્કસ પ્રકાર monotonous અથવા cast એટલે ગીતનું 'ઝોકડું' અથવા 'ખીણુ' એટલે જ સમજવાનો છે કવિના જૂદા જૂદા સંગ્રહોમાં વેરાયલા આ પ્રકારના ગીતોને જ સમગ્ર દૃષ્ટિથી તપાસતા જાણી રાકાય છે કે કવિની ગીત રચવાની કલા ઉત્તરોત્તર વિકાસ શાનિની અને વૈવિધ્યથી અક્ષિત છે. આ ઉત્તરોત્તર વિકાસની ગતિ તથા સ્વરૂપ સમજવા માટે, કવિના કાવ્ય મગ્રહોનો સાલનાર પરિચય કરી લેવો વિશેષ ઇષ્ટ જણાય છે

એગ્રાજીશ વર્ષના જુવાને સને ૧૯૦૧ માં 'કાવ્યરસિકા' નો સંગ્રહ બહાર પાડી, મધ્યમારી પછી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખનાર પારસી લેખક તરીકે, ધ્યાન ખેંચ્યું 'પદ્ધેશથી આવીને પવિત્ર ગુર્જરભાતાના યથ્ રહેલા પુત્રોમાંના એક' તરીકે "એ માન્યવર માતાના થયેલા અનહદ ઉપકારોના બદલામાં" † કવિએ યથાશક્તિ નમ્રસેવા કરવા આ રીતે પ્રારંભ કર્યો એ સંગ્રહ બહુધા દલપતરાણાને જ અનુસરે છે. ડું દોહરા, ચોપાઈ, મનહર વગેરે પિંગળના છંદો ઉપરાંત ચિત્રકાવ્યો રચવાના પ્રયત્નો પણ એમાં જોઈ શકાય છે મલખારી તથા તારાપોર વાળાની અસર નીચે આઆથી દલપતરાણાની કાવ્યગેલી તરફ એમનું પહેલું આકર્ષણ થયું સખવે છે પરંતુ એટલી અભ્યસથી લાગે છે કે "ગરબીઓ" નો પ્રચાર કરનાર દલપતરામના જેવી ગરબીઓ રચવા તરફ દિનનું ધ્યાન આ વખતે ગયું લાગતું નથી.

ગેય કહી શકિયે એવા "બજ બાવે બગવાન, મનવા । બજ બાવે બગવાન" (પૃ ૪) તથા "અપણુ સમાર, કામરા । શરપણુ મમાર" (પૃ. ૧૧૮) એ એ " પદ ", તથા " પુત્રીવિરહ " (પૃ ૧૬૬) નું કરણુ ગીત (હોપ વાચન-માળાએ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા " વૈદર્ભી વનમાં વનવયે " વાળા નળાખ્યાનમાંના રામગ્રી રાગના ભાવને અનુરૂપ ઢાળમાં રચાયેલું ગીત)-એટલાજ કાવ્યો આ સંગ્રહમાં આપણી વિવેચનાને ઉપયોગી છે પટેલા બે પદો સામાન્ય છે, છતાં 'શરપણુ સમાર' વાળું પદ " દેશ હુળેતો તાર " એ ચરણાથી ભવિષ્યમાં ખીલી નિકળ નાર કવિની દેશદાનના અકુર વ્યક્ત કરે છે તે દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે ' પુત્રી વિરહ ' માની ઝટલીક કડીઓ ખૂબ હૃદય-દાયક તથા કવિત્વપૂર્ણ છે કુદરતનો સમભાવ ઇચ્છતા કવિ લખે છે —

" સાગર મારે શોકમાં શુ બિળળા મોટ,
બરતી ભરાઈ ગઈ અહીં, યાદ એટની ખોટ—બીડી ચાલી ક્યા લાડકી ?
વૃક્ષ ફૂલો પરથી ખરે, દવ બિંદુઓ શેત
ધીર મૂકી રડતા સહ, હાય ! તોડિયુ હેત ।—બીડી ચાલી ક્યા લાડકી ?
બંધ રહીને વાયુ આ, સહે શોકકેદ
બિનો રહી તું શુ જુએ ? થયો તું પણ મદ—બીડી ચાલી ક્યા લાડકી ?
પક્ષીઓ ! ક્યમ ચીચી કરો ? શીદ બિંબો ગોર ?
હસતી ફૂદતી તમ જેવી ગુન—ચાલી પડી કઠોર ।—બીડી ચાલી ક્યા લાડકી ? વગેરે

† જુલો 'કાવ્યરસિકા' ની પ્રસ્તાવના ડું સામળબટમાંથી 'સામળસનરાઈ' નો ૭૦૦ પ્રસ્તાવિક દોહરોનો સમદ મગ્રાર કરીશ્વર દલપતરામે દલપત સનરાઈ નો પોતાનો સંગ્રહ કરેલા છે તેના જ જેવી 'અદલ સતરાઈ' રચવાની કવિની ઉમે-આ અસામાં જ ઉલ્લેખ થઈ સમજે છે (જુલો 'કાવ્યરસિકા', પ્રસ્તાવના પૃ ૭)

‘કાવ્યરસિકા’ પ્રકટ કર્યા પછીનાં ચાર વર્ષોમાં કવિની કવિતાએ પોતાની રીતિ અદ્ભુત રીતે બદલી છે; અને પોતે પ્રકટ કરવા ધોરેસો ‘કાવ્યરસિકા’માં આવેલા કાવ્યો જેમાં બીજાં કાવ્યોનો સંગ્રહ આજ સુધી પણ અપ્રકટ જ રહ્યો છે. એમની કવિત્વરિતિ, ભાષા, તથા હોદોનો ઉપયોગ-એ ત્રણે દિશામાં અદ્ભુત પરિવર્તન થાય છે. પ્રાચીન દલપતશાહાના જેવી રચનાઓ તથા કેટલીક નર્મદશાળા જેવી કૃતિઓનું પ્રમાણ આજુ થતું જાય છે; અને નવીન આધુનિક માર્ગની કવિતાઓ રચવા તરફ કવિનું ધ્યાન વિશેષ એવાય છે. બાણશુદ્ધિમાં દલપતરામના સમયની ધાયા ઓસરતી જાય છે; અને આધુનિક સંસ્કારી યુગશક્તિનું પ્રતિબિંબ એમના નવા કાવ્યપ્રયોગોમાં પણ જણાય છે. એમની કલ્પના, અલંકારો યંત્રોમાં પણ નવીન શાળાની જ રૂઝતિ દેખાય છે. પિંગળના હોદો ઉપરાંત, કેટલાક ‘નવા હોદો’ તથા ‘નવી ગરબીઓ’ યોજવા તરફ પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ઢળતી જાય છે.

આ સમયનો એમનો કાવ્યસંગ્રહ તે ‘વિલાસિકા’ (૧૯૦૫). આ સંગ્રહ પ્રકટ થતાંની સાથેજ કાંઈ વિશિષ્ટ કવિ તારક યુગશક્તિ સાહિત્યાદિશમાં જોડે છે એમ બીજાંને લાગ્યું. કવિ-વિવેચક નરસિંહરાવનું સાદા પાનાંનું વિસ્તૃત તથા તટસ્થચિંતિથી લખાયેલું અવલોકન મેળવવા માટે પણ આ સંગ્રહ જ આવશ્યક બન્યો. એ અવલોકને કવિની યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ કરવામાં સારો ફાળો આપ્યો.

‘વિલાસિકા’ માં તાત્કાલિક પ્રવેશ કરતા ઉછળતા હૃદયતરંગોનો નિર્દોષ વિલાસ છે. કુદરતના બાલક તરીકે કવિએ કુદરતના ઉજા રસપ્રવાહમાં જે ‘વિલાસ’ કર્યો તેનો આ કાવ્યસંગ્રહ છે.

આ સમયમાં ‘કાવ્યરસિકા’ ની સરખામણીમાં ગીત સંખ્યાનું પ્રમાણ તેમ જ ઢાળનું વૈવિધ્ય પણ વધે છે. એકદરે દસ ગીતો છ બૂદા બૂદા ઢાળમાં રચાયેલાં નજરે પડે છે. ‘અલખેલી રે અંબે માત, નેવાને નંબે’-એ ઢાળમાં

(૧) “કેવી ફરવા નિકળી આજ, રમ્ય રડી રજની” “રમ્ય રજની” (પૃ. ૪૭.)

(૨) “પ્રિય ચાલો બંધુ સર્વ, રમવાને ચાલો” “તારાઓનું દીપ્તિગાન” (પૃ. ૧૦૬.)

અને (૩) “ધનધન રે તારે ગાન, બહાલી કોંલકી” “યસંતદ્વા” (પૃ. ૧૨૪.)

એમ ત્રણ ગીતો રચાયેલાં છે. આ ઢાળનું સૂચન ‘હૃદયવીણા’ ની ‘અઘોરિક રજની’ ના ઢાળ ઉપરથી કવિને થયું હોય એવી કવિ નરસિંહરાવની માન્યતા છે.^૨ આ ગરબીની ચાલ સુપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં, નરસિંહરાવ લખે છે તેમ કવિએ તે “નિર્દોષ કરી હોત તો અડચણ ન હોતી.”

બીજા ઢાળ ‘ઓધવણ! સંદેશો દહેને રમામને’-એ રચનાય-દાસના પ્રસિદ્ધ પદનો છે:

(૧) “હે અમૃતસાગર મધુ કંડી કાઢિલા !” ‘કાઢિલા’ (પૃ. ૫૧.)

(૨) “ધીમે ધીમે ઠાં છું ખાઈ ! ચાલતી !” ‘અંદા સાથે સંદેશો’ (પૃ. ૭૯.)

અને (૩) “ઓ ખારી ! અપાઈ ક્યારે આ જશે ?” ‘પ્રેમચક્ર’ (પૃ. ૧૦૦.)

આ ઢાળની યોજનામાં ખાસ નોંધવા જેવું એ છે કે કવિનાં આ ત્રણે ગીતો ‘ધ્રુવપદ’ વગરનાં છે. એમણે લીધેલા આદર્શગીતમાં, દરેક ચાર ચરણની કડી પછી ધ્રુવપદ બોલાય છે. એ પદ્ધતિ અહીં અનુસરેલી જણાતી નથી. હવેનાં ચાર ચરણ બીજા અને ચોથા ચરણના અનુપ્રાસ સહિત-એ રીતનું આ ઢાળનું શબ્દકત્તેવર છે. પરંતુ પિંગળના હોદો ગીત તરીકે યોજવા માટે ધ્રુવપદનો ઉપયોગ આવશ્યક છે, એટલું અહીં નોંધવું ઘટે છે.

ત્રીજા ઢાળ, કવિ દયારામના પ્રસિદ્ધ હાલરાગનો-“માતા જસોદા યુવાને પુત્ર પારણે”-નો ‘આચા દેવીનુ ગાન’ (પૃ. ૧૮૬) નામના ગીતમાં યોજાયો છે, એ કે કવિએ તો એ કાવ્યને ‘ગરબી’ તરીકે ઓળખાવીને જ

૧ મૂળ પ્રકટ ‘વસંત’ ના અંકમાં-વસંત ૧૯૧૩-૧૪, પાછા ‘મનોરમકર’ લાગ ૨ માં પૃ ૧૬-૧૨૬ (૧૯૨૪).

૨ જુલો ‘મનોરમકર’ (પૃષ્ઠ ૧૧૮) :

“રમ્યરજની” એ ‘હૃદયવીણા’ ની ‘અઘોરિક રજની’ ના જ ઢાળની ગરબીમાં ઉતારી છે એટલું જ નહિ-પણ કલ્પના વગેરેમાં પણ હોના પ્રતિબિંબ લેવાયા જણાય છે. પરંતુ કાર્યક અપૂર્વતા પણ પેડી છે. અને અનુકરણના અનિષ્ઠ અસાદવાયા છે.

સંતોષ માગ્યો છે. દયારામના ઢાળનું તાત્કાલિક અનુકરણ, તેમના સમકાલીન પંથદારના હરિબટે "માતા જસોદા બોલાવે જમવા લાલને" એ બોલન સમયનું ગીત રચીને કર્યું હતું. એ રીતે આ ઢાળ અપરિચિત તો નજ ગણાય. કે તેમ જ આ પ્રયોગથી એવતામાં ક્ષતિ આવે છે એમ પણ નહીં સ્વીકારી શકાય.

છતાં કવિ નરસિંહરાવે પ્રસ્તુત ઢાળનું જે પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું છે તથા તેનો સંબંધ 'આધવણ સંદેશો' કહેજે રચામને 'વાળા સુપરિચિત ઢાળ સાથે બતાવી તેનું જે કુટુંબીપણું સ્થાપિત કર્યું છે તે ખરેખર આપણા કવિ વિવેચકની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ તથા વિવેચના-શક્તિ બતાવી આવે છે. એમના જ શબ્દોમાં એ પૃથક્કરણનું તત્ત્વ અહીં જણાવિયે:

"રચના તપાસતાં જણાય છે કે 'આધવણ સંદેશો' કહેજે રચામને '-એ ગરબીનાં ચરણમાં થોડાક ફેફફાડ કરીને આ 'નવી' ગરબી (ખજારદારે) રચી છે...પ્રત્યેક કડીમાં પહેલી તથા ત્રીજી પંક્તિના પ્રારંભમાં ચાર માત્રા ઉમેરેલી છે; બીજી ચોથી પંક્તિમાં ચારબંધમાં 'ચાર માત્રાની વરસોળી વધારી છે; અને અંતની બે માત્રાનું અંગ કાપી નાખી પદ્યરચનામાં બેંગતા પણ આણી છે."

આ વિવેચન, જે ખજારદારે નવો ગીતપ્રયોગ કયો હોત તો ખૂબ માર્ગદર્શક થાત; કારણ કે એ તો સારી વાત છે કે જંદમાં તથા ગીતમાં દરેક દરેક નવો ફેરફાર-અથવા તેની સરવાળા બાદબાકી-પ્રચારમાં આવતાં નથી અથવા આવી શકતાં નથી. જે વિશેષ ટકવા જેવું હોય તેવું જ નહીં સ્વરૂપ સ્વતંત્ર 'ઢાળ' અથવા 'પ્રકાર' તરિકે પ્રચાર પામે છે; બાકીનાં permutation, combinations આપોઆપ ભૂલાઈ જાય. અહીં તો મૂળ ઢાળ દયારામનો છે; અને દયારામનાં સંગીતકૃષ્ણ ગીતો સામે ક્ષપ્તાં વિચાર પડે તેમ છે. તેથી કવિ ખજારદાર અંગક્ષતિ તથા અધટિલ વધારાનો ખુલાસો કરવાની ફરજમાંથી બચી ગયા છે; કારણ કે, તેમ કયોથી માધુર્યનું તત્ત્વ સચવાય છે જ એમ દયારામના 'હાલરા' ના પ્રયોગથી જણી શકાય છે.

કવિ ખજારદારને આ ઢાળ આગળ જતાં ખૂબ પ્રિય થયો જણાય છે; એ એમના પ્રિય ઢાળમાંનો એક છે. અને એમણે બધા થઈને સાત ગીતો આ ઢાળમાં રચ્યાં છે † તે ઉપરથી એમનો આ ઢાળ માટેનો પક્ષપાત જોઈ શકાય છે. ચોથો ઢાળ : "પ્રગટયા શ્રીકૃષ્ણ મનભાવતા રે લોલ" એ કૃષ્ણજન્મના પ્રસિદ્ધ ગીતનો છે. મૂળ આદર્શગીતમાં ચાર ચરણ પછી વપદ આવે છે; તેને સ્થાને બળે લીટી પછી ધ્રુવપદ આવે એવી નવીન રચના કવિ ખજારદારે 'પ્રેમમંદિર' (પૃષ્ઠ ૧૨૨) નામના ગીતમાં કરી છે.

"ઠાલા ! પધારો મારે મંદિરે રે લોલ, મંદિરે પવિત્ર વસે પ્રેમજ્ઞ : ઠાલા ! પધારો મારે મંદિરે રે લોલ"
આ ગીત, પ્રાચીન ઢાળના ચોક્કસમાં રચાયેલો નવીન કવિતાશાળાનો, ધણે ભાગે, પહેલો પ્રયોગ છે. કવિ 'હાનાલાલનું' 'ઠાલા ! વિરાજે મારા પ્રાણમાં રે લોલ' એ 'હાલરડું' આ અરસામાં જ રચાયેલું જણાય છે (જુલો 'ગીતમાળા'); છતાં તેમના "ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ" ગીત જેવી આ ગીતને પ્રસિદ્ધિ મળી લાગતી નથી. ઢાળનું નામ પણ અલારસુધી જરૂર જણાતું નથી. અમદાવાદના બંધુ સમાજે ૧૯૦૬ માં "ગીતમાળા" નામે ગીતમંચદ બહાર પાડ્યો છે તેમાં આ ગીત લેવાયેલું છે. એ સંચયમાં, કવિ 'હાનાલાલનું' કવિ ખજારદારના ગીત કરતાં વિશેષ લોકપ્રીયતાનું બનેલું "ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ" એ ગીત જણાતું નથી. ૧૯૧૦ માં 'હાના-હાના રાસમાં મૂકાયેલું' કવિ 'હાનાલાલનું' એ ગીત, તે પહેલાં 'સુંદરીસુખોધ' માસિકમાં સને ૧૯૦૮ ના જુનના અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૮૦ ઉપર છપાયેલું નજરે પડે છે. કદાચ આ એની પહેલી જ પ્રસિદ્ધિતારીખ હશે. એટલે ૧૯૦૬ પહેલાં, ઉપરના ઢાળમાં રચાયેલું નવી શાળાના કોઈ કવિનું ગીત 'મારા જોવામાં આવ્યું નથી, આ

ડૃ. જુલો 'મનેચકુર' પૃષ્ઠ ૮૫-૮૬ :

"કોઈ પરિચિત 'ગરબી' ના ઢાળમાં પરિપૂર્ણ રૂપે આ (ગરબી) સમાવી નથી. * * *

"આ ગરબી વિશે કોઈપણ પ્રકારનો ખુલાસો મિ ખજારદારે આપ્યો નથી. તેથી હેમનાં કારણે વિશે અત્યંત રીતે જ ઉપ-રની ચર્ચા કરવી પડી છે."

† જુલો : 'પ્રકાશિકા' પૃષ્ઠ ૪૭ "દિવસચર"; પૃષ્ઠ ૩૮ "માના અને તેનું બાળ"; 'લજ્જનિકા' પૃષ્ઠ ૧ "સદ્ગુરને ચરણે"; પૃષ્ઠ ૪૫ "દર્શને"; પૃષ્ઠ ૫૭ "દિલની વાતો"; પૃષ્ઠ ૮૬ "સુરસંદેશ."

રીતે કવિ ખખરદારનું ગીત પ્રાચીન ઢાળને પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર પહેલો પ્રયોગ હોય એમ જણાય છે; અને તેથી જ કવિ નરસિંહરાવ પણ તેને 'એ જાલસની ગરખીનું મિશ્રણ' કહીને એને અગમ્યરીતે જોળખાવે છે. આ એ જાલસની ગરખીઓ તે કઈ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. તેપણ એટલું તો ખરું કે 'વિલાસિકા' છપાવા પહેલાં આ પ્રાચીન ઢાળ ઉપર કાઈ નવા સુગંધા કવિએ હાથ અજમાવ્યો નહીં હોય. આ રીતે પ્રાચીન ઢાળને પહેલીજ વાર તથા નવેસર પ્રચારમાં લાવનાર તરીકે કવિ ખખરદારનો આ પ્રયોગ તે ઢાળના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ગણાશે.

કવિએ 'પ્રકાશિકા'માં 'બહાલાની વેણુ' (પૃષ્ઠ ૩) નામનાં ગીતમાં, તથા 'સદેશિકા'માં 'હુખની દેવી' (પૃ. ૧૪૧) નામનાં ગીતમાં આ ઢાળ જ યોજ્યો છે.

પાંચમે ઢાળ 'ઘાઠ' રાગનાં ગીતોનો છે. આ રાગ પણ કવિના અનેક પ્રિય રાગમાંનો એક છે એમ જણાય છે "અતિ ઉડા પવિત્ર અંધાર ઝો ! ઉડા શો તુજ પુકાર !" ('સનાતન અંધાર' પૃ. ૧૭૪)

એ લયકાળની રચિતિનું અલંકાર વિપરીત કલ્પનાવાળું કાવ્યચિત્ર છે. આ ગીતનો ઢાળ કવિએ "મીરી કુમાં ! તારે જોહલે મેવાડે રે મહીર " એ બતાવ્યો છે. એમનું આદર્શગીત સુંદર જણાય છે; પરંતુ મને તે ઉપસાધ્ય થયું નથી. †

'વિલાસિકા'માંનો છઠ્ઠો ઢાળ "એ વાંમસડી ! વેણુ થઈ લાગી રે મળની નારને" એગીતનો; અથવા કવિ આપે છે તેમ "સુણુ સાહેલી ! હથરેરી માથા કવી અપાર છે !" એ છે આ ઢાળનું આ એક જ ગીત જણાય છે.

'વિલાસિકા' માં કવિની નવી પ્રતિષ્ઠા જે દેખાઈ આવી હતી તથા ગીતો રચવા તરફનો પ્રેમ જે જાણ્યો હતો તે ત્રણ વર્ષના ગાળામાં ખુબ આગળ વધ્યો જણાય છે. ૧૯૦૮ માં "પ્રકાશિકા"ના પ્રકાશનથી કવિની પ્રતિષ્ઠા સારી ભભી; અને નવી કવિતાસાળાના સુખ્ય કવિઓમાં તેમનું સ્થાન ગણાવા માંડ્યું.

કવિએ પહેલાં સ્નેહસ્વરૂપ પરમાત્માશ્રી "રસિકા"ના જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, તેની વિલાસવાદિકા "વિલાસિકા"માં સંચાર કીધો હતો. હવે એ સ્નેહજ્યોતિનો પ્રકાશ મેળવતાં, શુરે કાવ્યસાહિત્યના મહિરમાં તેની આ "પ્રકાશિકા"ના અંતરહારા આસ્તી ઉતારે છે; અને પ્રારંભે છે કે :

"પરમ રસવિલાસ માંય : ઉરપ્રકાશિક પમાય : અદલ જયું ભયો રે-ઓપતિ આપો રે."

કવિનું ધ્યાન જેટલું નવી કવિતા રચવા તરફ ખેંચાયું છે, તેટલું જ કવિતાના વિવિધ સ્વરૂપ ઉપજાવવા તરફ પણ ખેંચાયું છે, 'વિલાસિકા'માં કવિનું ધ્યાન મુખ્યત્વે કેટલાક છંદોના "નવીન પ્રયોગો" કરવા તરફ આકર્ષાયું છે તે વખતે ગીતો રચવામાં એમની કલા આરંભ દશમાં જણાતી હતી. છંદના નવા પ્રયોગો અંબધી કવિવિવેચક નરસિંહરાવે સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરેલી છે, પરંતુ 'નવી ગરખીઓ' સંબંધી વિવેચન કરવાને હજી અવકાશ છે, તેથી તે કાર્ય અહીં હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

'પ્રકાશિકા'માં ગીતની ગંખાનું તેમ જ વૈવિધ્યનું પ્રમાણ ખૂબ વધ્યું છે, કવિનાં કેટલાંક 'માલગીતો' આ સમયનાં જ છે. અને કેટલાંક સુંદર તથા પ્રસિદ્ધ ગીતો આ સંગ્રહેજ આપ્યાં છે. એકંદરે ૧૬ ગીતોમાંથી અંબધી ગીતોનું સૂચન થઈ ગયું છે.

* નૂનો * મનોપુકર * પૃષ્ઠ ૮૬-૮૭ " * પ્રેમઘોર * એ કાવ્યને 'જરખો' કહીને જ સંતાપ માન્યો છે. કેટલાંક માલસની તે બતાવ્યું નથી, પણ ગરખીની રચના મનુષ્ય અને રસિક સ્વપ્નપ્રકાશ છે અને એ જાલસની ગરખીનું મિશ્રણ સુદતાથી થયું છે આ ગરખીનું લલિત સ્વરૂપ સર્વ રસિકજનો સ્વીકારશે "

† 'ઘાઠ' રાગના કવિનાં બીજાં ગીતો માટે જુઓ :

'પ્રકાશિકા' :- 'વિલાસ' (પૃષ્ઠ ૧૬૦), 'ગુજરાતી કુખવાત' (પૃષ્ઠ ૮૦)

'સદેશિકા' :- 'ત્રુદાસનાં ભવદિવાં' (પૃષ્ઠ ૪૧), 'દેવાના માલ' (પૃષ્ઠ ૧૨૬), 'અયોર મય' (૧૬૩), 'માલ સિંચા' (પૃષ્ઠ ૧૮૪),

'ભગવતિકા' :- 'અયોર' (પૃષ્ઠ ૪૦), 'અધીર' (પૃષ્ઠ ૧૩૬), 'નવલ દેસ' (પૃષ્ઠ ૧૩૮)

'સાસ્યોદિકા' :- 'જગસિયો' (પૃષ્ઠ ૮૧)

* (૧) 'મવા અને તેનું બળ' તથા (૨) 'વિલાસ' જે સ્વરૂપ મળવા દેવારૂઢો ઢાળ-જેને કવિ 'ઘોન' કહી એજાણે છે એ ઢાળનું સ્પષ્ટ સૂચન કવિએ (પૃષ્ઠ ૩૬) તથા ૪૧ ઉપર કર્યું છે. (૩) 'બહાલાની દેવી' જે પ્રવચન મીરજી મનમ રાવ રે સોહ' ને. ૮૫; તથા (૪) 'વિલાસ' અને (૫) 'ગુજરાતી કુખવાત' ના મંદરે રચનાં બીજાં.

અથહતુ પહેલુ 'મગવ' (પૃષ્ઠ ૧) સોરઠ રાગતુ જણાવ્યુ છે, તે તાળી સાથે કદાચ ગાવાનુ નહી હોય
'આમતણુ' (પૃષ્ઠ ૩) નુ "આવો, બહાવા ! આજ અમારે આગણે"વાણુ બીજી ગીત 'ઐધવણ' મદેશો કહેજે" એ ચાલતુ, પરતુ તેમા "બીજી લીંટી કંઈક નવીનતાથી બેવડી છે"—એટલો એમા કવિએ વિશેષ જણાવ્યો કે પિંગળના પ્યવગમ જ્ઞના પાય ચરણોથી આ ગીતનુ કવેવર ધ્યામલુ છે. તેમા બીજી લીંટીના અમુક ખરતુ ને પુનરાવર્તન કર્યું છે તેટલા ફેરફારથી આ ગીત સ્વતત્ર ઢાળની કોટિમા આવી શકતુ નથી હોતી કેવલ સ-નાળા બાદબાકીથી 'નવો' ઢાળ બનવો જાહે મુશ્કેલ છે પુનરાવર્તનના આવો પ્રકાર, આરતીમા અથવા ભજનમા કેલાક ચરણોનો ભાગ આવી રીતે ફરીથી બોલાય છે તેના જેવો જણાય છે

ત્રીજુ ગીત 'ફૂલડા' (પૃષ્ઠ ૬) નુ છે કવિએ તેને 'ગરબી' કહી, નોધ કરી છે કે "આ નવી ગરબીની ચાલ બહુ મનુ છે," અને તેના ગુદ્ધ ગાત્રીય સૂર જણાવ્યા છે 'ખરે જોતા આ ગરબી 'નવી' નથી

"વનમા બોલે શીકા મોર, ઝંચ નરાણી જ લોલક કરે રે લોલ,
બહાલો નાસે દાતણુનો કરનારો, જાદનાય ક્યારે આવે રે લોલ ?"

એ લોકપ્રસિદ્ધ ઢાળમા બખે ચરણુને અતરે દોહરાની સાખીનો અતરો યોજ્યો છે એ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગીતની રચના છે

'દરના સૂર' (પૃષ્ઠ ૮) ની ગરબીનો ઢાળ દયારામના "કામણુ દીસે છે અલખેલા 'તારી આખમા રે"—એ સોરઠ રાગેની છાયાવાળી ગરબીનો ઢાળ છે ગીત સુદર છે, તેમ તેની રચના પણ સુદર અને અણિશુદ્ધ છે

'પ્રેમ્યપહેના' (પૃષ્ઠ ૨૨) ની ગરબી નીચે કવિએ નોધ કરી છે કે "આ ગરબી નવી રચી છે" એનો અર્થ એટલોજ જણાય છે કે કવિનુ રચેલુ એ 'નવુ' ગીત છે, કારણ કે ગીતનુ સ્વરૂપ તો પ્રાચીન છે

'મારી હુડી સ્ત્રીકારો મહારાજ રે શામળા ગિરધારી' 'બીની બીનીનો રંગ લાગ્યો રૂડો રે સધિદા ગબીની' એ ઢાળ તો પ્રાચીન જ છે તેમા વૈવિધ્ય શક્ય હોય તો તે માત્ર સાખીના અતરસ પૂરતુ જ છે

'બહેનને આગણે' (પૃષ્ઠ ૨૭) ને મથાળે 'ગરબી' એટલુ લખ્યુ છે, પરતુ તેનો વિશેષ ખુનાસો કર્યો નથી આખ્યાનોની દેશીઓમા ચોપાઈના જે સાદા સ્વરૂપો નજરે પડે છે તેવો આ સાદો પ્રકાર જણાય છે આ કાવ્યને શેષ બનાવવા માટે, ચરણુને અતે 'રે' અથવા 'જે' બિમ્બેવાથી "મહા કોપ થયો કળિકાળમા જે" પ્રસિદ્ધ ઢાળનુ સામ્ય સહેજે આવી શકે છે બીજા અનેક શક્ય પરિવર્તનોનુ અહીં માત્ર સૂચન જ કરે છુ

'દાલરડુ' (પૃષ્ઠ ૩૦) નાળી ગરબી કવિએ 'નવીન' રચી છે પરતુ તેનુ ઘાઈ પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે સામ્ય છે કે નહિ તે કવિએ જણાવ્યુ નથી છતાં આ ગીતના ત્રણ ચ-ચુ [બીજા ચરણુને અતે "લોલ'ગે બિમેરો બાદ કરતા] 'કારણુ દીસે છે અલખેલા' અથવા 'પૂનમ ચાદની'ના પહેલા ચરણુ જેવા જ છે બીજા ત. જરા જટિલ છે પરતુ તે અહીં સૂચતુ છુ દયારામના "માતા જસોદા જુનાવે"વાળા ઢાળની કડીના પહેલા અને ત્રીજા ચરણુને અતે 'રે' બિમેરવાથી, અને બીજા તથા ચોથા ચરણુને અતે બે માત્રા બિમેરી પછી 'રે લોલ' જ્ઞેકનાથી, તથા બખે લીંટીને અતરે ધ્રુવપદ મૂકવાથી પણ આ નવીન પ્રકાર સિદ્ધ થઈ શકે છે

"નવગજના વધામણા" (પૃષ્ઠ ૩૨) ની 'ગરબી'ગે ઢાળ કવિએ જણાવ્યો નથી, પરતુ 'ઐધવ' નંદો હોરો તે નિમેરા થયો જે—એ પ્રસિદ્ધ ગીતનો ઢાળ સ્પષ્ટ જણાય છે

'ઝોપિકા' (પૃષ્ઠ ૫૬) ની 'ગરબી' તેની માખી સાથે નવી રચી છે—એવી કવિની નોધ છે આ સુદર ગીતે યોગ્ય પ્રસિદ્ધ મેળવીને છે પરતુ 'નવી રચના' મન ધી કહેતુ ધટે છે કે આ ગરબીનો ઢાળ

"સખિ ! પડત્રાની પણ પ્રીત, ગતમગ બૂરી રે"

એ ઢાળને જ સારી અનુસરે છે. વચમા માખીનો અતરો છે, તેમા દોહરાનુ દોહ ચરણુ, અને બીજા ચરણુના ઉપગર્ભમા ચાર માત્રાના પદનુ બિમેરણુ—તે પ્રમાણે ધ્રુવપદ સાથે નકનના કરામતા આવી છે આમા નવીનતા દોય, તો તે ઉપરના ઢાળમા સાખીનો અતરો મૂકવાનો પ્રયોગ ગણી વકાશ

“ગુર્જરી અશ્રુપ્રવાહ”ની “ગીતા મોરલીધન ગુર્જરીના બાણાણ !”વાળી ગરબી તો કરણ બાવને અનુરૂપ એવા “ઓધવળના સંદેશ”ના ઢાળમાં જ રચાઈ છે.

‘બંસરી’ (પૃષ્ઠ ૧૫૮)નું ૫૬ કલા ઢાળને અનુક્રમી રચાયું છે તે મારાથી નિશ્ચિત યદ્યપિ શક્યું નથી.

‘વિયોગ’ (પૃષ્ઠ ૧૬૦)નું સાઠ રાગનું ગીત ઉપર ગણાવ્યું છે; છતાં અહીં તેના અંતરા સંબંધી કંઈક વિવેચન કરવા મન થાય છે. ધલેભાગે કવિના દિવ્ય હૃદયેના અંતરે કવિ થકે છે. પહેલુ અને ત્રીજી સ્વરણ યોગાદિનું, તથા બીજી અને ચોથું સ્વરણ દોહરાનો ઉત્તરાર્ધ, અનુપ્રાસ એકાંતરે આવે છે એ પ્રમાણે અંતરાની રચના હોય છે.

કવિનું પૌતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યેના અનહદ પ્રેમનું સ્વયંક “ગુણવંતી ગુજરાત” (પૃષ્ઠ ૧૮૦) નું માઠ રાગનું ગીત, છેક ૧૯૦૭ ની મુંબાઈમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે ગવાયું હતું અને આજે એ ગુજરાતનાં બાળકોને પણ ખૂબ જાણીતું યદ્યપિ ગણેલું છે. કવિનાં અનેકાનેક ગીતોમાં આવાં કેટલાંક ગીતોએ કવિને અપૂર્વ કીર્તિ અપાવી વાંચનમાળા ઉપરાંત મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં આ “ગુણવંતી ગુજરાત”નું ગીત નીમાવાથી ખમ્બરદારનું નામ ગુજરાતભરમાં ખૂબ પરિચિત બની ગયું છે.

આ પ્રંગે એક બીજી વસ્તુની નોંધ લેવાનું મન થાય છે. સામાન્ય રીતે, અમુક પ્રમંગને લીધે રકુરેલાં ગીતો, પ્રાસંગિક ઉપયોગથી વિશેષ કદર પામતાં નથી. પરંતુ કવિનું ઉપરનું સાહિત્ય પરિષદને, પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ પામેલું ગીત વિશેષ ચિરંજીવતાવાળું નિવડી શક્યું એટલે એ ગીતનું ભવિષ્ય બિજાનું કહેવાય.

આ ગીત રચાયા પછી લગભગ ઓગણીસ વર્ષ, અને એવા જ પ્રમંગે અને એજ મુંબાઈમાં કવિએ બીજું ગીત લખી મોકલ્યું હતું તેનું ભવિષ્ય પણ એટલું જ જલનત નિવડ્યું હતું એ અકસ્માત નોંધતાં આનંદ થાય છે:

“ભાં ભાં વસે એક ગુજરાતી હાં હાં સદાકાળ ગુજરાત”

—એ ગીત કવિએ દૂર દૂર મદ્રાસથી લખી મોકલ્યું હતું; અને મુંબાઈમાં મળેલી આદમી સાહિત્ય પરિષદ પ્રમંગે ગવાયું હતું; તથા મુંબાઈનિવસિતીના મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં બે વાર સ્થાન પામ્યું હતું.

આ રીતે “પ્રકાશિકા”માંનાં કવિનાં ગીતોનો પરિચય પૂરો થાય છે. તે પછી વચમાં લાંબો ગાળો પસાર થાય છે. તે દરમ્યાન કવિએ “ગુજરાતી કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય” સંબંધી ચર્ચાત્મક ગદ્યલેખ, અને “પ્રબોધનો તપસ્વી” તથા “કુકુટદીપ્ત” નામે બે પ્રતિકાઓ, “કવિ મોહનલાલ”ની સંભાષી લખ્યાં જણાય છે. દરમ્યાન પૌતાની કવિતાને જ્ઞાનપણમાં પ્રેરણા આપનાર કવિ મખખારીના કાવ્યોમાંથી “મખખારીનાં કાવ્યરત્નો” નામનો સંપ્રદ ઉપોદ્ધાત સહિત “અંકિટ” કરીને કવિએ કવિમિત્ર તરફનું આજ્ઞ વાળ્યું છે.

પીમળીમરીના બીજા દમક્રમાં આ ઉપરાંત “ભારતનો ઠંદાર” (૧૯૧૯) નામે, દેશભક્તિ તથા દેશ-દાસનાં ગીતો દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં પ્રયત્ન અભિધાનોથી પ્રેરિત થઈ, કવિએ કાવ્યમંદ મહત્ત્વ કયો છે. આ મંદમરી કીમત બીજા દિવસે ગમે તે દરે; પરંતુ ગીતના ઢાળની દિલ્લિએ એમાં કંઈ પણ ખાન બેઠે તેની વસ્તુ જણાવી નથી.

કવિનાં કાવ્યોનો ગીતપ્રવાહ લગભગ એક દસકાસુધી જે પાતાલવંદનામાં સમાઈ ગયો શાગતો હતો તે પાછો ૧૯૨૦ ની આસપાસ “નંદિશિકા” નામે પ્રકટ થવાની રાહ એનો દોષ. એ સંપ્રદ અનેકાનેક પિટંગણોમાંથી પસાર થઈ આખર ૧૯૨૫ માં પ્રકાશમાં આવી શક્યો.

કવિવસન કુવારામાંથી બાળાં રમણીકમાં બદલા નેરિય છે. અને પ્રત્યેક માસે કવિ એ જાલોનો મોટાપદો વિ. આ મંદમરીમાં એ સેરિયની ઝાંખી કવિવસન કવિને અભિજ્ઞા દત્તી, અને તેથી કવિએ નંદમદનું નામ ‘હાં’ નોંધે છે અને તેનું ‘નંદિશિકા’ પાછાનું ઘડિ થાયું હતું.

આ નંદમરી કવિની કવિતાનું ગીતપ્રવાહ આ પ્રમાણમાં વિશાલ પડ્યું જણાય છે. ગીત ઉપરાંત ગીતો, આ મંદમરીમાં તેવિય મારે પણ ખાન બેઠે છે. કવિને પ્રેમિત ગુજરાતી કાવ્યોને નિહટ અમર, આ નંદમરી પાછા એકાદશા છે; છતાં હજી ૬૦૦ આદમીનો જાણતાં કવિ ને એ પામતા જણાય છે, અને તેથી એ ‘એટલું જ ગીત મારે સ્વપ્ન કરે છે’

“દેખાના હોજ આ દેરે મચા દો, ડેરે છે આત્મના ઓવારા રે લોલ:
આવો, આવો રમઆંગળી રમિકાં! ઝીલજે ગેરેશ અહિં ત્યારે રે લોલ.”

એવા ‘ગેરેશ’ ઝીલવાના આગંતુનું ગીત (‘ગેરેશ,’ પૃષ્ઠ ૧) તથા ‘વળનના બળુકા,’ (૨) (પૃષ્ઠ ૧૬) વાળું ગીત એ બન્ને “પાવરો મારે મેરો મોદનજી! મારગે મને મવા દિયો” —એ ઢાળમાં રચાયેલ છે. પહેલા ગીતમાં, બીજા ચરણને અને એક લઘુ અક્ષરો ઉમેરા છે, તેટલો જો નોંધવા જોવો છે. છતાં કવિએ તો આ ગીતોને ‘ગરબી’ કહીને સંતોષ માન્યો છે. તે પછીના પ્રકટ થયેલા નીચે જણાવેલા સંગ્રહોમાં કવિએ ઢાળનું ૨૫૯ સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે.

કવિનો આ ઢાળ પ્રત્યેનો પદપાત સદેવે જ્યેષ્ઠ શકાય તેમ છે. † એ એમના પ્રિય ઢાળમાંનો એક કહી શકાય. ‘રમપ્રસુના’નું ‘૫૬’ એ સોરઠ રાગનું ગીત છે; એમાં અંતરે માદનાં ગીતોનો જ છે. “ધુરંજી બરી બરી પીએ કાં, રસનાં સંગેવરો છત્રકાય” —એ ગીત કવિનાં લોક પ્રસિદ્ધ ગીતોમાંનું એક છે. આ સંગ્રહમાંનું ‘દેરીનાં નવચેતન’નું ગીત ૫૫ ‘કામળુ દોસે છે અવખેલા તારી આંખમાં રે’ એ સોરઠની ગરબી છે. ગીત રચનામાં તથા આવનામાં તે ખુબ મુંઢર છે.

“જેમી મૂના મૂના રે” એ ‘આવેય આદ્યા બર્બા રે’ નામના પ્રસિદ્ધ રાસના ઢાળનું ગીત છે; કવિ હવે પોતાના ઢાળનું ક્ષેત્ર વધારના જાણાય છે. નવનવા રાહમાં પ્રકટ થવાનું એમની કવિતાને હવે જાણે નવકોડ થતા લાગે છે. આનો આ ઢાળ ‘બજનિકા’ ના “સ્વમમાં રાને સૂતા રે?” (પૃ. ૯૭) એ ગીતમાં ચોખ્ખો છે.

‘મધુરી’ (પૃ. ૧૮ તથા ‘મહિયારી’ (પૃ ૪૦) એ બન્ને “ઓધવજી! સંરેશો કહેજે રચામને” —એ મહાળીના ઢાળના છે; પરંતુ અહીં એક વિશેષ છે તે નોંધિયે. પહેલા ગીતની કડી ૫, ૬ ૭ તથા ૯ માં બીજા ગીતની ત્રણે કડીમાં, બીજા તથા ચોથા ચરણને અને ‘જે’ પહેલાં જે અંત્ય લઘુ આવે છે; તેને સ્થાને અંત્યચર મૂકવાનું યેવિધ્ય કવિએ આ ગીતોમાં ચોજ્યુ છે. બીજા ગીતમાંથી એક ઉદાહરણ આપવાથી આ ચર્ચા વધુ સ્પષ્ટ થશે:

“મહિયારી! ક્યાં ચાલી જોકુળ ગામની? હો‘ણીમાં તે’ રાખ્યું શું સંતાડી જી?”

તરસ મને લાગી છે અમૃત નામની, મુજને સુ ના દે તુજ મહી આખાડી જી? —મહિયારી.”

મેં ઠા બીજામાં બતાવેલા અંલસાક્ષરો શુર છે. અહીં એક બીજી લીંગત નોંધવાની જરૂર છે. આ ઢાળનાં ‘વિલાસિકા’ માંનાં ગીતોમાં મુવપદ બાગ્યે દેખા દેતું હતું, અને તેથી ખવંગમ છંદનાં ચાર ચરણ સિવાય વિશેષ ગીતતત્ત્વ જણાતું નહોતું પ્રસ્તુત સંગ્રહના ગીત પ્રયોગોમાં આ ઉલ્લુપ ઢાળવામાં આવી છે તેટલો કવિને યશ થઈ છે.

“અવખેરી રે અંખે માત” નો ઢાળ વિલાસિકા પછી અહીં પાછો દર્શાવેલ છે. ‘મારી બહેની’ (પૃ. ૨૨), ‘નવા વર્ષનાં હાસ્ય’ (પૃ. ૬૫) તથા ‘નાચ’ (પૃ. ૧૫૦) એ આ સંગ્રહનાં ગીતો; અને ‘વિષ્ણુશ’ (પૃ. ૭૬) એ ‘બજનિકા’ માંનું ગીત આ ઢાળનાં ગીતો છે.

આ જ ઢાળને વિસ્ખિંપિત લખને અતુરપ બનાવવા માટે લીંટીમાં અક્ષરોનો વધારો કરવાથી “બીજે મારી મુંદકી” ના ઢાળનો ઉપપ્રકાર અથવા નવો ઢાળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો તરિક્કિ ‘બજનિકા’ માંનું ‘પ્રસુના ધબકાર’ (પૃ. ૭) એ અહીં પ્રસંગાતુસાર ગણાવી દીધે છિયે.

‘સુવણું’ (પૃ. ૨૬) નું ગીત સુદર છે; “રામ સખામાં અમે રમવાને આંતાં” એ પ્રસિદ્ધ બજનગીતનો ઢાળ કવિએ ઉપાડી લીધો છે. નવી કવિતાશાળાના કવિઓમાંથી કવિ ન્હાનાલાલે “મોગરાની વેલ મારી લૂને ને રૂને” —એ આ ઢાળમાં કરેલો પહેલો પ્રયોગ જણાય છે. તે પછી કવિ ખખરદારનો આ બીજો સફળ પ્રયોગ છે.

પૃ. ૨૮ ઉપરનું ‘પારણ’ ની “ગરબી નવી રચી છે” એમ કવિએ નોંધ મૂકી છે; પરંતુ એ સંગોષાંગ ઉપરનો ઢાળ જ છે. ફેર કંઈ હોય તો તે મુવપદમાં ‘હારિ’ એટલું ૫૬ ઉમેરેલું છે તે છે.†

† જુઓ. ‘બજનિકા’ : “જુવાની” (પૃષ્ઠ ૧૨); “સંતાકડકી” (પૃષ્ઠ ૮૩); “જાદોબરી” (પૃષ્ઠ ૧૧૮); “સાહેબાની નાવકી” (પૃષ્ઠ ૧૩૧),

‘રાસચંદ્રિકા’ : “જામના દેસની પંખિણી” (પૃષ્ઠ ૩૯); “રઠ” (પૃષ્ઠ ૪૩); “કુવાને કાંડે,” (પૃષ્ઠ ૫૦); ‘પયશાં’ (પૃષ્ઠ ૧૫) [‘સંદેશ’ ની જેમ લઘુ અક્ષરો બેરો સહિત]; “આવજે જોગીશ” (પૃષ્ઠ ૯૮),

+ આ લેખનો ઉત્તરાર્ધ બાપી શકાયો નથી (સપાદક).

કવિવર ખખરદારનાં કાવ્યોમાં અન્તર્ગત ધ્વનિ

શ્રી. પ્રદ્ધાદજી ચન્દ્રશેખર દીવાનજી, એમ. એ., એલએચ. એમ.

ધૃસિવી સનની ઝોગણીસમી સદીના મધ્યભાગથી આધુનિક પદ્ધતિની ઉચ્ચ કળાવણીના પ્રચાર થયો તેના ફળરૂપે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્યવૃક્ષ કદ અને વિસ્તારમાં ઘણું વધ્યું છે. તે વૃદ્ધિ માટે તેને જળ સિંચન કરનાર ગુજરાતનાં અનેક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાન પુરોમાંની કવિ અરદેશર ખખરદાર એક સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. એવી સેવા એએ લગભગ ૩૫ વર્ષથી કરતા આવ્યા છે, અને તે અરસામાં એમણે ગુર્જર દેવીને ચરણે અનેક કાવ્યસંગ્રહો રૂપી પુષ્પ-ગુચ્છો ધર્માં છે. તે પૈકી 'કાવ્યરસિકા', 'વિલાસિકા', 'પ્રકાશિકા', 'સદૃશિકા', 'કલિકા' અને 'દર્શનિકા' એટલાં મુખ્ય છે. આમાંના પ્રથમ ચાર ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર લખેલાં કાવ્યોના અંગ્રહો છે, અને છેલ્લા બે પૈકી પહેલું ૩૦૦૦ લીટીઓનું માત્ર પ્રેમના વિષય ઉપરનું અને બીજાં ૬૦૦૦ લીટીઓનું અનુબંધના પાંચિવ જીવનના શાશ્વત્વ-રત્ન અને પ્રેમ યાને આત્માના અમરત્વ ઉપરનું ખંડકાવ્ય છે. નેકે આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો રસપ્રદ વિષય એમણે માત્ર છેલ્લા પુસ્તકમાંજ અર્પ્યો છે, તોપણ ઉપલાં સર્વ નાનાવિધ વિષયો ઉપર લખેલાં કાવ્યોમાં એક અન્તર્ગત ધ્વનિ છે, અને તે વેદાન્તશાસ્ત્રને આધારે પ્રતિપાદન કરેલાં ઔકાતમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. કવિ પોતેજ 'પ્રકાશિકા'ની 'પ્રસ્તાવનામાં' લખે છે કે "પરમાત્મા રત્નેદરૂપ છે. તે એ રત્નેદના અનુચરસનાં ચોરાંકે બિન્દુઓના ગ્રાહક થયલા આ વ્યાલકે 'રસિકા'ના ભુવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેની વિજ્ઞાસચારિકા "વિલાસિકા"માં સંચાર કીધો હતો. હવે તે રત્નેદભ્યોત્થિનો કાંઈક પ્રકાશ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો છે. ગુર્જર કાવ્ય સાહિત્યના મંદિરમાં તેની આ 'પ્રકાશિકા' થી ચારતી ઉતારતાં તે સસલ જ કહે છે કે :

"પરમ રસ વિજ્ઞાસ માંધ ઉર પ્રકાશિકા પમાય અદલ જનું જાણે—ભ્યોત્થિ આપેરે ।"

સારપદીનાં ૧૬ વર્ષમાં જે છુટક છુટક એમણે કાવ્યો લખ્યાં હતાં તેનો અંગ્રહ "અદૃશિકા"ને નામે પ્રસિદ્ધ કરતાં એ વિશેષ આત્મમહાદેવી પ્રાસ્તાવિકા "મે બોલ"માં લખે છે: "કવિઓનાં દેવાના કુવારામાં બહાંડની રસધારાના પોષ નિરંતર વહેતા રહે છે. એ પોષના ધ્વનિમાં એ કુવારો પણ રસપ્રકુલ્લ ઉડેલો જાય છે. એ કુવારાનાં રસબિન્દુ એટલે બહાના ગદેલા. પ્રત્યેક સાચો કવિ એ બહાનો સદૃશપાદક છે. "કલિકા"માં ચિતરેલાં પ્રેમવિકાસ અને પ્રેમવિકાસનાં અવનવાં ચિત્રોમાં રહેલી પ્રેમની અમરજીવનના વિષે તેની "પિળાન"માં એક તત્ત્વજ્ઞ તરીકે એ લખે છે:

"અમરપ્રેમના હાથા પણ અમર છે. પ્રભુનો વિશદપ્રેમ જેમ અણમાં ઉતરે છે તેમ અણની કાગીમાં પણ પ્રભુનું આણું જમત મમાણ જાય છે. "પ્રેમમાં સમાય તેજ પ્રભુમાં સમાય" એ બધાં તત્ત્વજ્ઞાનનું દોહન છે, અને એવા પ્રેમની આ દુનીઆમાં જાંબી ધરાવવાજ પ્રભુની આશીર્વા મદા રહેલ વરનંત" તેમાંજ આગળ જતાં એ લખે છે.

"પ્રભુના જેટલોજ પ્રેમ પણ અનંત છે, કારણ કે પ્રભુ પોતેજ પ્રેમ છે."

સામાન્ય મનુષ્યને આ સિદ્ધાન્ત સમજવો બુદ્ધ અધરો લાગે છે. મારે એ સિદ્ધાન્ત યથામતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું તોતે અરથાને નહીં ગણાય. મનુષ્યને જ્યારથી મમજ આવે છે સારથી તે "મન" અને "આ" એટલે કે તે પોતે એક અચેતન વ્યક્તિ અને વિષ એ વચ્ચે જેદ દેખતો થાય છે અને તે ખરો છે. એમ માનતોજ અપદાર સત્યાયે છે જ્યારથી મનુષ્યને કોઈપણ ધર્મનો તત્ત્વજ્ઞનો મોષ થાય છે સારથી તેના હૃદયમાં એક ત્રીજી વસ્તુની રૂપના આવે છે જ્યાર તે ને પોતે વિચાર કરનાર દેહય તે જગતની વિવિધ ચ્યના નેદને મનમાં રૂપના કરે છે કે તેના કે ઉત્પાદક, પાલક અને સંદાક દોષો એજાએ. તેને તે ઈશ્વર, અન્તા, પ્રતા, નેંડ એનું એકાદ નામ આવે છે અને તે નેકે અદૃશ છે તોપણ "છે" એવી માનવા ઉપર તે પોતાના આચાર્યવિષ્ણુનું બંધારણ બારે છે. આ સ્થિતિ અનાદિક જાણી આવે છે. ઈશ્વરના અચેતનનું બાન કેટલાક અર્થમાં ચરકારી જ્યોને માત્ર ઉત્તમગત્યા-ધારક થાય છે, અને કેટલાક પદ્ધતિ-જનન મગનામ અન્કારવીન પ્રતીકાને તો મે મરતાં સુધી પણ મનુ નથી, કારણકે પોતપોતે જે સામાન્ય મનુષ્યની નિત્યને ત્રિષ્ટ છે તે ઈશ્વરના અચેતન વિષેની માનવા ન દેખ તોપણ સમી રાગ છે એવી આવી અધ વિષની અનાદિકાગણી રચના છે. અનંત એક અનાંધર કાંટીઓને પણ કેટલાક

નીતિ નિયમો તો પાળવાનું પડે છે, પણ તે પોતાના યોગક્ષેમને સાધવા માટે અને તેને માટે જ ફરી સમાવેશવા રહ્યું છી રહે તે માટે, એટલે કે માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તે પાળવાની જરૂર છે અને કુટનીક છૂટ લેવામાં કાયદો આડો આવે છે માટે, તેને નિયમ પાળવાની ફરજ પડે છે જેના હૃદયમાં ધધરના અસ્તિત્વની ભાવના જગૃત થઈ હોય છે તેમાના ધણાખરા, લગભગ સૌએ નેત્ર ટકા, પોતાના યોગક્ષેમની ચાવી પ્રભુના હાથમાં છે, અગર આ પાર્થિવ શરીર છુટ્યા પછી એક દિવસ પ્રભુના આપાસના આગળ આ જીવનમાં કરેલા સુકૃત દુષ્કૃત કર્મો વિશે ન્યાય મેળવવા ખડા થયાનું છે, અગર આ જીવનમાં જે કર્મો કરેલા હોય તેનું ફળ હવે પછીના જન્મમાં મેળવવું પડે છે, અને તેથી તે જન્મમાં યોગક્ષેમમાં અડચણ આવે તેથી નિમિત્ત જન. ગાળવા પ્રયત્ન કરે છે હુકમાં, ધાર્મિક કહેવાતા મનુષ્યનું વર્તન પણ સુષ્ટરજ અને ધધરના બચથી નિર્ભયજ્ઞ હોય છે. હિન્દના પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમને માર્ગદર્શક વેદની સહિતાઓ અને ક્ષાલ્લોના ઉપાસનાભાગો તથા ધર્મશાસ્ત્રો છે.

આથી જિનદુ જે યોગ થયો સરકારી મનુષ્યો હોય છે તે ધ્રુવરના અસ્તિત્વમા માને છે અને પૌતાના અમાની ઉત્તિ માટે તેમના હૃદયમા પ્રભુ માટે નિરવાર્ય પ્રેમ હોય છે અને તેજુજ તે હરહમેગ રટણુ યા કરે છે હિન્દના પ્રાચીન સાહિત્યમા તેમને માર્ગદર્શક બ્રાહ્મણો અને આરણ્યકમાના છેવટના ભાગોને ઉપનિષદ કહેવાય છે તે તથા તેને આધારે ગ્રંથાયલા બ્રહ્મસૂત્ર, બાધ્યો, ટીકાઓ અને અન્ય સ્વતંત્ર ગ્રંથો જેમા હું ભાગવત પુરાણનો સમાવેશ કરૂ છુ તે છે

[illegible]

પેદારો, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, પૃથ્વી, વાયુ, મેઘ વગેરેનું પણ તેમજ સમગ્રનું, તેમાં આપણા જેવાં ચં-તઃકરણો અ-કર્મોન્દ્રો નથી પરંતુ પરમાત્માનાં પ્રતિબિંબ પડે અને તેણેથી આપણી પ્રેરણાઓ શ્રીકૃષ્ણ એવી કોઈ પણ કરામતો હોવીજ નહોતી. કારણ કે જોતી બાહ્ય સ્વરૂપમાં જણાય છે તેવાં જડ હોય તે તે પોતાનાં કાર્ય નિમિત્ત રીતે કરે છે તેમ કરી શકે નહીં. એક ઉપનિષદ કહે છે:-તમેવ માન્તમ્નુમાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ । (મું ૩ ૨-૨-૧૦) વળી ખીજું એક કહે છે:-एक एव हि भूतमाला मूले भूते व्यवस्थितः । एवञ्च बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् । (ત્ર. વિ. ઇ. ૧૨) ત્રીજું એક કહે છે:-वायुर्यथैको भुवनं प्रतिश्लेषं रूपं प्रतिरूपे बहिव । (ક. ઇ. ૨-૫-૧૦)

પણ કોઈ કહેશે કે આને અર્થને કવિતાના રસને સમ્યક્ રો ? આ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનનું અહીં શું કામ હતું ? જવાબ એ છે કે સાહિત્યદર્પણકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાવ્ય એ ખીજું કંઈનું નહીં પરંતુ રસાત્મક વાક્ય છે. (વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ । સા. ૬. ૧) એટલે કે રસ કાવ્યનો આત્મા છે અને એક ઉપનિષદ પ્રમાણે પરમાત્મા રસરૂપ છે. (સો. ૧. ૨૪) દેવાયં સમ્બાનન્દો મયતિ । (તે. ઇ. ૨-૭) એ કહેવાનો ભાવાર્થ શું છે તે અગ્રિપુરાણનાં બે શ્લોકોથી સમજાય છે. તે આ છે:-...અક્ષરં જગ્ન પરમં સનાતનમર્જં વિમુખ્ । વેદાન્તેષુ વેદત્ત્યેકં ચૈતન્યં જ્યોતિર્ધ્રુવમ્ । ભાનન્દઃ સંદગ્ધતત્સ વ્યવ્યં સ કદાચન । વ્યક્તિઃ કા તસ્ય ચૈતન્ય વ્યવ્યકારસાદૃશઃ ॥ ભકિતરસાપયુક્તાર પથુ કહે છે:-સ્થાયિભાવિગતોત્તમો વસ્તુ-કારોઽભિધીયતે । ધરપથ રસતામેતિ પરાનન્દતાય પુનઃ ॥ (મ. ૨. ૧૫૨) અહીં 'સ્થાયિભાવ' એટલે આશ્ચર્ય વિભાવ યોને ધ્વિષ્ટ વસ્તુની દૃષ્ટિપ્રતિમા બની થયેલી મૂર્તિ તેજ આરે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે રસતાને પામે છે. તેજ ધ્વન્યકાર વળી કહે છે:-મગવામ્પ્રમાનસ્વરૂપઃ સ્વયમેવ હિ । મનોગતસ્તદાકારરસતામેતિ પુલ્કનમ્ (મ. ૨. ૧-૧૦) જ્યાં આશ્ચર્યનિધિભાવ કોઈ આપણે સાંપણ 'રસનિષ્પત્તિનું કારણ તેજ રસરૂપ આનન્દસાગર પરમાત્માજ છે. એ અભિપ્રાયથીજ મજકર 'અ-ધકાર કહે છે:-કાન્તાદિ વિવેકવ્યાપ્તિ કારણં સુદ ચિદ્રમ્ । કાર્યકારતાય મેદેડ્યાકૃતં માયયા સ્વતઃ ॥ (મ. ૨. ૧-૧૬) અહીં 'સુખચિદ્રમમ્' એટલે આનન્દરૂપ ચૈતન્ય-પરમાત્મા આનું કારણ થુ હશે તેનો ઉત્તર એક મૂર્તિ આપો છે કે-શાનન્દાદૃશ્વ શાન્તિમાનિ મૂતાનિ જાતાનિ, શાનન્દન જાતાનિ જીવન્તિ, શાનન્દં પ્રવચ્યમિતંવિશિત્તિ ॥ (તે. ઇ. ૧. ૬.)

જો આમ છે તો પછી કોઈ એમ કહેશે કે ત્યારે એમન કહેવો કે 'કવિ-રસક એટલે 'તત્ત્વતઃ' હું ઉત્તર આપું છું કે તે જો કે સો એ સો ઠકા ખર નથી તો પણ ધણા ઝારી ખડે જ છે. એવાધતરોપનિયત અને ભાગવત-પુરાણમાં એ શબ્દ એજ અર્થમાં વાપરેલો જોવામાં આવે છે. [સ્વાભાવિકે કવયો વદન્તિ કાલં તપાન્મે પશુકામાનાઃ (મે. ઇ. ૧. ૧.) જાતો વે કવયો નિત્ય મર્ષિ પરમાયા મુદા । વામુદેવે મયવતિ કૃષ્ણેન્ધ્યામપ્રસાદિર્મમ્ ॥ (મા. પુ. ૧-૨-૨૩.)] એ જન્માનિ કર્મોપિ જ્ઞકર્તુરજનસ્ય ચ । વર્ણયન્તિ સ્વ કવયો વેદગુણાનિ દૃત્યેતઃ । (તદેવ. ૧-૨-૨૫.)]

ધર્શાપનિપતમાં તો વળી એ શબ્દ શુદ્ધ આત્માને માટે વાપર્યો છે. (ત વર્ણયન્તિ સ્વ કવયો વેદગુણાનિ દૃત્યેતઃ) મગવાવિદમ્ । કવિર્નૈમીશી પરિમ્ સ્વર્ગમૃગ્યાતામ્યતોઽભ્યાન્યદયા ચ્છાવતીન્મ સમામ્ ॥ (દે. ૭) શ્રીકૃષ્ણઆર્યે અહીં 'કવિ' શબ્દનો અર્થ 'ક્રાન્તાદિન્' અગર સર્વજ્ઞ' એવો કરે છે, (શુઓ. શાનન્દાધમ સરુષ્ટ સિદ્ધાન્ત, ૫ પૃ. ૧૧.) પણ તે અર્થ ખાજીએ મૂક્યો એ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પુરાણ કાળમાં 'કવિ' શબ્દ 'તત્ત્વતઃ'ના અર્થમાં વપરાતો હતો, આપણા 'કવિ' પણ કહે છે કે 'પ્રત્યેક આત્મા 'કવિ' એ બ્રહ્માનો સંદેશવાહક છે' ('સંદેશિકા-બે ભાગ પ્રા. ૨) અને જો પ્રાકૃત કવિનું પણ એવું છે કે જ્યાં લગી કોઈપણ ગાણસ મનુષ્યદૃશ્યના અન્તરના ભાવ અગર સુદિમાં રહેનું સૌન્દર્ય, જે પરમાત્મા આપણાં છે, તેને ન વર્ણવી શકે ત્યાં લગીતો ભવે તે પોતાને 'કવિ' કહેવાવાની જાતી કુલાવે ને રૂ, પરંતુ શિષ્ટજનો તેની કવિઓમાં ગણના કરે નહીં જ, તો પછી 'આદર્શ કવિ' 'તત્ત્વતઃ' હોય તેમાં નવાઈ જાય !

પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ 'કવિ' ને માત્ર 'તત્ત્વજ્ઞાની' થયે પાછવે એમ નથી. માત્ર શુદ્ધિવિદ્યાસરૂપીજ્ઞાન તેને માટે બસ નથી તેણે તો તત્ત્વજ્ઞાન-સનાતન સત્યની-પરમાત્માની માર્ગનાં એકધ્વનો અનુભવ કરવા માટે યોગ પણ સાધવો પડે છે. જ્યાંધર્મી વિરાટ પુરુષના હૃદય સાથે તેનું હૃદય એકતાર ન અને હાં લગી તેને વિદ્યાનન્દનો અનુભવ

ચાય નહીં અને તે ન થાય ત્યાં લગી તેના વિચારમાં વિશાલતા અને તેની વાણીમાં માધુર્ય આવે નહીં. અને તે ન હોય તો તેની કૃતિથી બીજને આનંદ શેના થાય! પછી બહે તે શાસ્ત્રીય અભ્યાસને લીધે ‘કવિતા’ કરી શકતો હોય.

વળી અભ્યાસ પણ કાંઈ બીજા જરૂરીતો નથી જ. કલિદાસ, ભવજીતિ, બાણ, દંડી, માધ, શેક્સપીયર, વર્ડ્ઝ્વર્થ, શેલી, ક્રાઇસ વગેરે ‘સારાકવિ’ ગણાઈ ગયા તેમણે પણ પૂર્વગામી કવિઓની કૃતિઓનો અભ્યાસતો કીધેલો હોવાનું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આપણા ‘કવિ’ પણ ‘કલિકા’ના ‘પિછાન’માં એ કૃતિમાં બીજા કવિઓનાં ગાનોની છાયા આવેલી છે તે વિષે લખે છે (પા. ૧૦) “ કલિકા ” ના નામકના શબ્દોમાં કહ્યું તો:

“ અગણિત સૂર્યો અને નક્ષત્રોનાં વિષ વિષે, મહાધૂમદ્રિતુ શો હું ધ્રુમી વળેા આજ;

હામ હામ થઈ જ્યોતિ ભરી ભરી લાગ્યો ગોતી ભર્યું છે અખુટ માઈ પાત તારે કાજ ”

“ આ કાવ્યમાં ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા, યુરોપ, હિન્દુઆદિ દેશોની અનેક ભાષામાંનાં કાવ્યોનાં અનુસરણ, અનુકૃતિ કે અનુવાદ સહિત વાંચકને બહુ ઠેકાણે જડી આવશે. એ સર્વે યોગ્ય સ્થળે ને યોગ્ય કાળે આ કાવ્યની રચનામાં જેમ જેમ ફેરફાર ગયાં તેમ તેમ કલા સંકેત વગર તેઓને સ્થાન આપ્યું છે. ”

આનું કારણ એ છે કે ઉત્તમ કવિ પણ ગમે તેટલાં વિશાળ હૃદયવાળો પણ અવચિત્ર આત્મા તો ખરોજ, એટલે તેના હૃદયમાં ગમે તેટલી કટપનાઓ આવતી હોય, ગમે તેટલા રસધોધ વહેતા હોય તો પણ તેને વૈખરી-વાણીમાં શબ્દ સ્વરૂપ આપવા માટે પૂર્વગામી કિંવા સમકાલીનોના અનુભવનો આશરો લેવો જ પડે. તેવી જ રીતે તેને રસશાસ્ત્ર અને પિંગળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે, કારણ કે રસાત્માની અભિવ્યક્તિ દોષહીન, મનોહર શબ્દ રચનાથી જ થઈ શકે છે. “ રસાત્મક વાક્યજ કાવ્ય છે, ” અને વાક્ય એ વિસિદ્ધ ગુણોવાળા શબ્દોનો સમૂહ છે. (વાર્ત્ત્યસાચોત્તમતાકાંક્ષાસતિ મુક્ત: પદોચ્ચ: । સા. વ. ૬.) જગન્નાથ પંડિતના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક શબ્દ પણ કાવ્ય હોઈ શકે. (રમણીયાર્થવિપાદકઃ શબ્દ કાવ્યમ્ । રસગજાધર:) પરંતુ તે શબ્દ સુદર-મનોહર અર્થનો, પ્રતિપાદક હોવો જોઈએ કારણ કાવ્યમાં ધ્વની-રમણીયાર્થત્વ પ્રતિપાદક બુદ્ધિપૂર્વક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથીજ લાવી શકાય છે, અને અર્થાત્મક કવિને ઉપર કહેલાં બંને શાસ્ત્રોના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છેજ.

વળી એક શબ્દ અગર વાક્ય શાસ્ત્રદષ્ટિએ બંને કાવ્ય કહેવાય, પરંતુ તે શબ્દનો અવહારોપયોગી અર્થ તો એથી વિશાળ છે એટલેકે જ્યારે આપણે સ્વયંં, કિરાતાબુનીય, નૈપથ, મેધદૂત વગેરેને ‘કાવ્ય’ કહીએ છીએ સારે આપણે ભાવાર્થ તે અમુક એક શબ્દ અથવા વાક્ય છે એમ કહેવાનો હોતો નથી, પરંતુ અમુક વિચાર-સંસ્કૃતનાથી સંકળાયેલાં વાક્યોનો સમૂહ છે એમ કહેવાનો આશય હોય છે. ‘સુતકો’ એટલેકે છુટા છુટા પૂર્ણ અર્થવાળા શ્લોકો અગર કડાંઓની પણ જ્યારે અમુક સંખ્યા એકત્રિત કરીને તેને કાવ્યનું નામ આપવામાં આવે સારે વાંચકનો એમ માનવાનો હક છે કે તેમાં એકંદરપણે અને તેના વિશાળો પણ એકંદરપણે અમુક વિચારમાલાથી પરસ્પર સંબંધ છે. જ્યારે તેમ હોય સારે જ રમની જમાવટ થઈ શકે છે. તેની એક સરખી ધારા વહે છે. છુટા છવાયા રમના દુયકાથી જો કાર્ય શક્ય નથી. તેથી “ કવિ ” ને એ પણ જરૂર છે કે તે ઉડો વિચાર કરનાર હોવો જોઈએ. ”

સારે આ પ્રમાણે કવિ, તત્ત્વજ્ઞ, મહદય, વિદ્વાન અને વિચારશીલ હોવો જોઈએ. પણ એ કવિતાઓ રચે કેવી! શું તત્ત્વજ્ઞ એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન કે ભકિત જ તેનો વિષય હોય કે બીજા હોઈ શકે! આ બાબતમાં ભકિત રસામનકાર લખે છે કે ભકિતયોગ શુદ્ધ અથવા નવ રસથી મિશ્રિત પુરુષાર્થ કહેવાય છે, (નવરસમિલ્લિં વા કેવલં વા પુત્ર્યં પરમમિદ-સુકન્દે મલ્કિયોમં વદન્તિ । મ. ર. ૧-૧) જે ભકિત પર પ્રયોગના નવ રસને ભોગવવાની છૂટ, જે કે તેમ કરવાનું આવશ્યક નહિ, તો પછી વિનોદને માટે રચેલાં કાવ્યોમાં તો તેવી છૂટ હોય તેમાં તો નવાઈ જ શી! જે કવિ રસહીન

૧ ‘દરાંનિકા’ પણ ઘણા બધેલા અને ઉંડા અભ્યાસ અને વિચારનું ફળ છે

૧. કવિવર ઠાગોર પણ પૂર્વના અને પાશ્વત્ય, પૂર્વગામી અને સમકાલી કવિઓની કૃતિઓ જ્યાં હુ ઉપનિષદોનો સમાવેશ કરે છે તેનું અવલોકન કરતાજ હોવા જોઈએ એમ એમાં પુસ્તકો ઉપરથી લખે છે.

ભક્તિનાં પદો લખતો હોય તેને તો આપણા સાક્ષરો પૈકી કંઈક તો 'ભગવદ્' કહીને સાંભળવા કે, વાંચવાની પણ ના પાડે. વળી તેમની વાત તો આપણે રહી પરંતુ સામાન્ય જનસમૂહ પણ ભક્તિભાવવાળો હોય છતાં પણ નરસિંહલિત ભક્તિ કાવ્ય જ ઉમંગીથી વાંચે એ સાહજિક છે, કારણ કે મનુષ્યનાં મનનો સ્વભાવ જ ધ્વનિદ્રયોના અંતરે વળી વળીને દોડવાનો છે. આથી જ ભાગવત પુરાણ જેમાં ભક્તિસ્ત્રાવધાન કાવ્યોમાં પણ કવચિત્ શૃંગાર, કવચિત્ વીર, કવચિત્ અદ્ભુત, કવચિત્ ભયાનક, કવચિત્-સૌંદર્ય એવી રીતે બીજા રસોત્તું મિશ્રણ કરીને ભક્તિરસ જાગ્રવામાં આવેલો જેવામાં આવે છે.

ઉપર જે 'નવરસ' કહ્યા તે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાન્ત અગર ભક્તિરસ છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પહેલા આઠ રસો જ સ્વીકારેલા છે, પરંતુ નવમો રસ પાછળથી ભક્તિરસના રસીઆઓએ ઉમેરેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવતને કતાં બાણક રસિકોને તે ભાગવતરસ પીવાને આમંત્રે છે. (મા. પ્ર. ૧.૧.૨.) વળી તેજ કતાં કહે છે કે ભગવાનના અવતારની કથા રસોને પહેપહે મીઠી મીઠી લાગે છે. (તદેવ. ૧૬) આ દાવો કેટલાક રસિકોવિદો કમુલ રાખતા નથી અને કહે છે કે "ભગવદ્ભક્તિને રસ-શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ હોય નહીં." તે મતનું ખંડન "ભક્તિ-રસાયન" ના બીજા ઉલ્લાસના અંતિમ ભાગની ચાર, ૭૫ થી ૭૮ થી કારિકાઓમાં છે, અને મુખ્યત્વે જેવા રસશાસ્ત્રીએ નિર્વેદસ્થાપિ માવોડસ્તિ કાન્તોડયિ નવમોરસઃ । કા. પ્ર. ૪) એમ કહીને તે દાવો કમુલ રાખ્યો છે.

હવે ભરતમુનિના મૂળ પ્રમાણે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. (વિમાલા-માલ્યમિત્વારિસંયોગાદત્તિવર્ત્તિઃ ।) તે મૂળ ભક્તિરસો પાછા માન્ય રાખે છે. 'વિભાવ,' એ પ્રકરના હોય છે. આલમ્બન અને ઉદ્દીપન. 'આલમ્બન વિભાવ' એટલે, ભક્તિરસની આપતમાં, ભગવાન વિષ્ણુ અગર સગુણપદ્મ. 'ઉદ્દીપન વિભાવ' એટલે ભક્તિનાં પોષક સાધનો, 'અનુભાવ' એટલે અંગ-વિક્રિયા. હસતું, ગાતું, નાચતું વગેરે. 'વ્યભિચારી ભાવ' એટલે વૈરાગ્યાદિને ભક્તિનાં આપરણક અંગો છે. આ રસનો સ્થાપિ ભાવ નિર્વેદ એટલે વૈરાગ્ય છે એમ મુખ્યત્વે કહે છે, એમ ઉપર લખેલી એની કારિકા ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ ભક્તિરસાયનના કતાંના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે આલમ્બન વિભાવની હૃદયમાં ખડી થયેલી તર્તિરૂપ જેને ભક્તિરસ કહેવામાં આવે છે તે છે અને નિર્વેદાદિ વ્યભિચારી ભાવ છે.

આ સાધનોથી જે રસનિષ્પત્તિ થાય છે તે શબ્દો દ્વારા થાય છે. તેથી કાષ્ઠિક વખતે તે રૂપેટ શબ્દોથી કાષ્ઠિક વખતે લાક્ષણિક શબ્દોથી અને કાષ્ઠિક વખતે સૂચક શબ્દોથી કહેલી હોય છે. આથી શબ્દોની અભિધા લક્ષણ અને વ્યંજના એ ત્રણ રૂપિઓ મનાય છે. જે રૂપેટ અથવા સહજ રીતે સમજાવ નહીં પરંતુ જે સૂચિત હોય તેનું નામ જ 'ધ્વનિ' ઉદાહરણાર્થ 'વિયોગ' (પ્રકાશિકા પા. ૧૬૦).

વળી ભક્તિ એ પ્રકારની હોય છે એક સાધનરૂપ મળ્યે તે સ્વયંતે મળવદાકારમન્તકરણં કિયતેડ્વયા એ વ્યુત્પત્તિથી અને બીજી રૂપરૂપ મન્તકમન્તકરણસ્ય મળવદાકારતાસ્મિ—એ વ્યુત્પત્તિથી પહેલી, દ્વારકાવધુ વગેરેથી થાય છે, અને તેમાં પ્રયાસની જરૂર છે, બીજી સ્થાપિભાવ રસરૂપતાને પામ્યાથી અન્તકરણ ભગવદાકાર રૂપ અને અને તેથી વિષયેમ જગે તેથી ઉદ્ભવે છે, અને તેથી તેમાં કાંઈ કરવાપણું નથી પણ તે અનાયાસે રુદે છે. હવે પ્રથમ ભક્તિનો હૃદયમાં સંચાર થવા માટે ચિત્ત જે સ્વાભાવિક રીતે કંઈક છે તે નરમ થવું જોઈએ, એ દરીભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અનેક ઉપયોગો નારદમુનિના શુભશ્રી શ્રીમદ્ભાગવતકરે વર્ણવ્યાં છે તેના નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.—

પ્રથમં મહતાં સેવા તદ્ દેવા વાચતાં તતઃ । શ્રદ્ધાર્થં તેવાં ધર્મેણ તતો હરિગુણયુતિઃ ॥

તતોરસયદ્યોત્પત્તિઃ સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ । પ્રેમરૂઢિઃ પરાન્વદે તસ્યાથ સ્પર્શનં તતઃ ॥

ભગવદ્ધર્મવિગતઃ સ્વરૂપસ્તદ્ગુણચાલિતા । પ્રેમ્ણોડય પરમ્કોટ્યુદિતા મક્તિમુખિયા ॥ મ. ર. ૧.૨૨-૨૪ ॥

તે ઉપાયો મહાપુરુષની સેવા, તદ્ દેવાવાચતા, એટલે મહાપુરુષની દયાના પાત્ર બનવું તે, પ્રદ્ધા, અને હરિશુભુ શ્રવણ છે. હરિશુભોના શ્રવણથી ચિત્તમાંથી અનેક જ-અનો સંચિતપ્રભ પોષાઈ જાય છે અને પરમાત્મા પ્રત્યેના

પ્રેમનું અકુર કુટે છે એ પ્રેમ જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય છે ત્યારે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તેથી વિચ્છની મારફતે પરમાત્મા ઉપગમે પ્રેમ વધે છે અને તે પરમાનન્દના રૂપમાં પરિણામ પામે છે એજ પરાભક્તિ અને એજ ઉપર ક્લેશપ ભક્તિ કહી છે તે એ કારિકાઓ ઉપર ટીકા લખતા ટીકાકાર લખે છે કે ભક્તિની બધી મળીને ૧૧ ભૂમિકા છે તેમાંની પ્રથમ સાત, એટલે કે (૧) મહત્સેના, (૨) ક્ષાપાત્રતા, (૩) શ્રદ્ધા, (૪) હરિગુણ શ્રવણ (૫) રસ કુરોત્પત્તિ (૬) સ્વરૂપાધિગતિ, અને (૭) પ્રેમશ્લેષભક્તિ, પ્રપાનસાધ્ય છે અને બાકીની ૪ એટલે કે (૮) સાક્ષાત્કાર, (૯) ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા (૧૦) ભગવત્પદ્ય ગુણાવિર્ભાવ અને (૧૧) પરમાનન્દ, એ સહજસાધ્ય છે

આ જે છેલ્લી ત્રણ ભૂમિકા કહી તે વખતે એ ભગવદ્ધર્મકાની જે મનોવૃત્તિઓ હોય છે તે ઉપરથી ભાગવતોના ત્રણ પ્રકાર શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવ્યા છે તેમાંનો પ્રથમ પ્રાકૃત કહેનાય છે તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે

૧ વાયુમર્તિ સલિજ મહોષ જ્યોતિષિ સત્ત્વાનિ વિશોદ્ધમાદીન ।

સરિસ્તમુદાય હરે શારદ મર્તિષ્ઠ મૃત પ્રગમેદનન્ય ॥ (મા પુ ૧૧-૦) ॥

આ સ્થિતિમાં પ્રપચ્છન સંસાર માનીને વ્યવહાર થાય છે મધ્યમ ભાગવતની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે તત્સાદિદ જગદ્દેવમનસ્વસ્વસ્વ સ્વપ્રામમસ્ત ધિપણ પુદ્ગલદુ રમ્ ॥

તત્ત્વેવનિ યસુદયોદયતનાયનન્તે માયાત ઉદયદિપિ ચત્ત્વદિવાયમાતિ ॥ તદેવ ૧૦-૧૪ ॥

આ સ્થિતિમાં જગત અસદ્વ્યય છે, સ્વપ્રપચ્છ મિથ્યા છે, અને સદ્વ્યય પરમાત્મા જે નિલ આનન્દ અને બોધસ્વરૂપ છે તેમાં માયાને લીધે તે ખરા તરફ ખાસે છે એવી ભાવના હોય છે

ઉત્તમ ભાગવતને જગત્ ખરૂં ભાસતુ યે નથી તેમ ખોટું યે ભાસતુ નથી, તે તો સર્વત્ર પરમાત્મા-પરમા નન્દનેજ જુએ છે તે સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં છે —

ધ્યાતદ્ધરણામ્મો ચ ભાવનિર્મલત્વેનસા ભૌત્ષ્ણયાધુકુલાક્ષય દ્વાપાસીનો શૈભૈર્ ॥

પ્રેમાતિભારનિમિત્તપુલરાજ્જોડિતિનિર્મલ આનન્દસમ્પલ્લે લોનો નાપસ્યમુમય મુને ॥ (તદેવ ૧-૬) ॥

આ શિવાય ભક્તિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં તો બધું સમજવાનું છે પરંતુ હાલના ઉપયોગ માટે આટલું વિવેચન બસ છે, હવે આ સિદ્ધાંતને નગરમાં રાખીને કવિ ખખરદારના ગ્રંથોનું અવલોકન કરીએ તો એમ જણાય છે કે એણે બધમ હાથમાં ઝાંઝી સારથીજ એ ‘કવિ’ શબ્દના પ્રાચીન અર્થમાં ‘કવિ’ છેજ છેડ ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયતી એમની ‘પ્રકાશિકા’ માંજ ‘મગજ ગીત’ (પા ૧) ‘કુરના સર’ (પા ૯) ‘સામે દમ્ભગુણમાં વિહાર’ (પા ૧૭) ‘નનરાજના વધામણા’ (પા ૩૨) ‘લગ્નનીમેટ’ (પા ૪૫) ‘દિવ્યરથ’ (પા ૪૭) ‘બહાલની વેણુ’ (પા ૫૩) ‘નવાવર્ણનો ઉપહાર’ (પા ૬૨), ‘ભરત સમાજની ભક્તિ’ (પા ૭૧), ‘પ્રભાતની ઉદિસત્વતિ’ (પા ૧૧૦) ‘વિધોગ’ (પા ૧૬૦) ‘આસુકા’ (પા ૧૭૦) અને ‘નભગા’ (પા ૧૭૬) એ કાવ્યોમાંથી એમને પરમા ત્મતરની પિછાન થયતી હતી એમ સ્પષ્ટ અગર ગર્ભિત શબ્દોથી અભિધા અગર વ્યવહાર વૃત્તિથી દેખાઈ આવે છે ‘સદેશિકા’ માંના કાવ્યો વાચતા લાગે છે કે એમણે એ તરવની મહત્તાનો સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો એમાંથી કેટલા ચુની કાઢીને પ્રમાણુ તરફ ટાક્યા એ એક મોટો સવાલજ ચર્ચા પડે છે કારણુ લગભગ એક પુદ્ગલથી બીજા પુદ્ગલ લગીમાં એ તત્ત્વના અનુભવથી છલકાતા એમના હૃદયોવરના મીઠા જળના કુધેકુધા ભરેલા છે છતાં કેટલાક વિશિષ્ટ ઉદાહરણો ટાકું તો એમને અન્યાય થયેલા નહીં જણાય ‘સદેશ’ (પા ૧), ‘સસપ્રભુતા’ (પા ૪), ‘વમ તની શોધ’ (પા ૧૦), ‘વસ તના ભણકા’ (પા ૧૬), ‘મધુરી’ (પા ૧૮), ‘વિકાસ’ (પા ૩૦) ‘અક્ષરની ઉગ્રાણુ’ (પા ૩૨) ‘ગૃહદ્વારના બેલડીયા’ (પા ૪૧), ‘સ્નેહીને’ (પા ૪૯), ‘માનવદેવ’ (પા ૧૨૩), ‘દેવાના ધાવ’ (પા ૧૨૯), ‘દાન’ (પા ૧૩૪), ‘પાપણના પંદાર્ય’ (પા ૧૩૬) ‘માનવદુ ખને પ્રણેનો સ્નેહ’ (પા ૧૩૮), ‘કુ બની દેવી’ (પા ૧૪૧), ‘બાળ શોભા’ (પા ૧૪૩), ‘સ વ્યાકાણે માગકિતારે’ (પા ૧૪૫),

૧ વિસ્તારભય અને સમયસંકોચને લીધે આ બે પુસ્તક અને કાવ્યના નામ તથા તે કયા પાના ઉપર છપાયેલા છે તેજ અહીં જણાવ્યું છે વિચિત્રિકાવાચકને તે જોઈ લેવા વિનંતી છે

‘નાય’ (પા. ૧૫૦), ‘નવશ્રુતિ’ (પા. ૧૫૩), ‘પ્રભુનાં ઘેલાં’ (પા. ૧૫૫), ‘જીવનસંધ્યા’ (પા. ૧૫૭) ‘અગોચરધામ’ (પા. ૧૬૩), ‘વિધનું યુદ્ધ’ (પા. ૧૬૭), ‘સ્વર્ગને બારણે’ (પા. ૧૬૯), ‘માટી મૂલ’ (પા. ૧૭૮) અને ‘માનવચિન્તા’ (પા. ૧૮૪) એટલાં જ તેમાંનાં કાવ્યો. એને ચાલી કવિ તરીકે જાણખાવવા માટે બસ છે. પરંતુ આ એ કાવ્યસંગ્રહો છે. તેમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખેલાં જુદાં જુદાં કાવ્યો છે. ‘મહાશિકા’ માંના ‘હલદીધાતુનું યુદ્ધ’, ‘અટલી બાળા’ અને ‘દસરથ અને શ્રવણવધ’ બ. કરીએ તો બાકીનાં બધાંજ ૧૦૦ લીટીની અંદરનાં પ્રમાણનાં છે. તેમને એક ખીજ સાથે બાલ સમ્બન્ધ નથી આનંતર સમ્બન્ધ છે તે એ કે જેની રીતે આ વિધની વસ્તુઓ પરમાત્મામાં મણકા જેમ એક સૂત્રમાં પરોવાયલ હોય છે તેમ પરોવાયલી છે તેવી રીતે એક રસાત્મારૂપી સૂત્રમાં પરોવાયલા મણકા જેવાં તે છે.

‘કલિકા’ એ ખોટ પુરી પાડે છે. તેમાં છૂટાં છૂટાં કુલોમાંથી મધુમદિકાની માફક સંગ્રહોલે મધુરસ મધ યુગાનું રૂપ લે છે. એમાંથી કવિના હૃદયમાં રસસરિતા વહેતી થઈ હોવાનું પ્રમાણ મળી આવે છે. માનવહૃદયની અનિયંત્રિત ગતિ અને વિધની એકેએક વસ્તુમાં ભરેલા સૌન્દર્યનો અજબ યોગ સાધીને કવિશ્રી ‘પ્રેમનો સર્વકોષ’, વાંચક માટે રજૂ કરે છે. તેમાં આલમ્બન એમની ‘પ્રિયા’ એમના હૃદયમાંની લાવનામય મૃતિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એના ‘પિછાન’ માં એઓ પોતાને નાવકથી અલગ વ્યક્તિ તરીકે જાણાવવા મથે છે—(જુઓ “પિછાન, પા. ૧૦), પરંતુ તેમાંનાં ૧૯, ૨૪, ૨૫, ૪૭, ૫૩, ૧૭૯, ૨૦૩, ૨૧૨ અને ૨૯૦ વગેરે મુકતકોમાંથી જાણાય છે કે એઓ તેનાથી અલગ રહી શક્યા નથી. એની પ્રિયાની સાથે એઓ કલ્પનારૂપી હવાઈ વિમાનમાં સ્વર્ગ શ્રુત્ય અને પાતાળમાં વિહાર કરે છે. બ્યારે તે વિમાન નીચું પૃથ્વીની પાસે આવે છે ત્યારે તેના પ્રાર્થિત રૂપરૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે; બ્યારે તે મધ્યમાં-અનતરીક્ષમાં ફરતાં હોય છે ત્યારે તે જાણાય છે ખરાં, પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીરવાળાં અને બ્યારે તે છેક હૃદય ગગનમાં ઉડપન કરે છે તેમનાં કારણ દેહજ આત્મજોયર થાય છે એટલે કે એમાં બાવે રચૂળ શરીરથી સૂક્ષ્મ શરીરથી અને કારણ શરીરથી વિલાસ કરવા માટેના જોવામાં આવે છે. આમ બંન્ને આત્માની વ્યક્તિરૂપ ભાવના હોય અને બંન્ને શૃંગારરસપ્રધાન હોય ત્યાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટદેહમાં પરમાત્માનું સ્મરણ અને દર્શન થોડું થાય એ સાદુછક છે, પરંતુ અહીં આં છેક તેમ નથી. એમાંનાં ૫, ૧૨, ૨૯, ૭૮, ૮૭, ૯૦, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૫, ૨૦૯ મુકતકોમાં તેના ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે. અને કેટલેક ઠેકાણે તો કવિએ એમાં પણ ઉડું તત્ત્વજ્ઞાન ધુસાર્યું છે. ઉદાહરણ્ય જુઓ: ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૭૪, ૨૯૦, એ મુકતકો. બાકી ઉપરોક્ત કાવ્યાદિવિષયે વગેરે કારિકા પ્રમાણે ‘પ્રભુ એ પોતે જ પ્રેમ છે’ અને તે સ્વરૂપે તો ૧ લી ઉપર માં મુકતકોમાંની દરેકમાંથી નહીં પહેલ તે જુદા જુદા વેશમાં દેખા દે છેજ. આવી રીતે સચરાચરબ્યાપિ રસપ્રભુનો મહિમા એજ એમનાં કાવ્યોનો પ્રધાન સૂર છે, બાલ આલમ્બન ગમે તે હોય તો પણ સર્વત્ર પારમાર્થિક આલમ્બન તો એ પરમાત્માનું આનંદસ્વરૂપ છે અને તેથી મુકતકોપનિવૃત્તમાં વિદ્વાનને માટે કહ્યું છે કે “યથા નય.સ્વચ્ચમાના: સમુદ્વેષ્ટં ગચ્છતિ નામસ્તે વિદ્વાય । તથા વિદ્વાન્મહા-ક્ષાત્રિયુષ: સર્તં પરં સુલ્લપ્તેતિ દિવ્યમ ॥” અને ધૃતિર દેવના ભકતોને માટે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—એડ્યન્ડે-ક્ષતામજા યગન્તે પ્રદક્ષાન્વિતામસે । વિમાન્નેવ કૌન્તેય યગન્મયત્રિષુકૃદ્મ ॥ અને સુભાષિતામાં છે કે સર્વે દેવનમસ્કારાઃ કેતાવં પ્રતિ-ગચ્છતિ, તેમ ખીજ રસની જમાવટ કરવામાં એ કવિ પણ પ્રભુપ્રત્યેની ભક્તિવાના ગ્સનીજ જમાવટ કરે છે એમ હું તો માનું છું અને એણેપોતે પણ એના પુસ્તકોમાંની પ્રસ્તાવનામાં તેમ કહ્યું પણ છે.

મધુપૂડા બાજ્યા પછી થોડે કાળે તે મધુરસથી એટલો ભારે થાય છે કે તેને પછી નીચોવાને રસ કાઢવોજ રહ્યો, કારણ કે તેમ ન કરે તો થોડે દહાડે એ ખાલી ખોખું જ રહીને રહે. આપણા કવિશ્રીએ કહ્યું છે પણ તેમજ. સામાન્ય મનુષ્યને માટે જાનગોળી શુદ્ધ અને સ્વાદહીન છે. તે અત્યાર હપી તેઓ ગુજરાતને શાકરોના પટ દબને આપતા હતા. તેની મીઠાસથી છુટેલી અમી સાથે કોઈ વાચક સમજ્યા વગર કોઈ સમજીને પણ, ગલે ઉતારી દેતા. એમને લાગ્યું હશે કે ગુજરાતનાં સૌપુરુષો હવે તત્ત્વજ્ઞાનની યોળી જેવી હશે તેવી પણ ગલે ઉતારી દેશે. તેથી ‘નિકા’ માં એમણે કોઈ પણ ભવના મોક્ષ વગર તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કહ્યું છે. એમના પોતાના સ્પષ્ટ મુકતકોમાં ‘તત્ત્વજ્ઞ પ્રચ્છત્ત્વ હતું તે હવે પ્રત્યક્ષ થયું.’ એ પુસ્તકનું “નિવેદન” જેમાં એમ લાગે છે કે એમને એમ યંદા રહેતી હતી કે કદાચ તેમ કરવા જતા એમનું ‘કથન’ ‘કવન’ તરીકે રહે નહીં અને તેથી એમણે ‘રસ અને

કથપૂના જેને એઓ કવિતાના આત્મારૂપ છે એમ માને છે તે કાયમ રહે એ બાબતની ખાસ કાળજી રાખી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં એઓ કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે તદ્દન જુદો વિષય છે. તેમજ એમાં રહેલા ઉડા તત્ત્વ-જ્ઞાન વિષે પણ હું હાલ, વિશેષ લખી શકતો નથી, કારણ કે એ પુસ્તક ઘણા યોગ્ય વખતથી બહાર પડ્યું છે. તેનું કદ 'કવિકા' ના કરતાં બમણું છે. તેની પ્રત મારા હાથમાં આ લેખનો ઉપરનો ભાગ લગભગ પૂરો લખાઈ ગયા પછી આવી છે અને સમય મર્યાદા બહુ યોડી છે. તેથી બહુ ઉંડા ન ઉતરતાં એટલુંજ હમણાં તો કહી શકું છું કે "ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષેનાં સ્વતંત્ર વિચાર કરીને લખેલાં ઘણાં યોગ્ય પુસ્તકોજ છે, તેમાં આ પુસ્તકથી એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થયેલો છે. અલબત્ત, સસલ તો આનાદિ જ છે. તેને શોધી કાઢવાના પ્રયત્ન પણ દેક ઋગ્વેદના અધિઆયી માંડીને તે આજના વિચારશીલ મનુષ્યોલગી દરેક જણે કર્યાજ કર્યાં છે અને તેને પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધતુંજ ગયું છે. એકથી સંસ્કૃત ભાષામાંજ તે એટલા વિસ્તારને પામ્યું છે કે જે તે બધાનો કોઈ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કરે તો આખી જીંદગી પૂરી ચાય તો પણ તે પૂરે નહીં. અને વળી કોઈ એમ નથી કે બધા પોતાના પૂર્વગામીઓ કહી ગયા તેનું તેજ કલાં કરે છે. ઉપનિષદોનો ગ્રંથ લો, ભગવદ્ગીતા લો, અલ્લસૂત્ર લો, શારીરક ભાષ્ય લો, સુરેશ્વર વાર્તિક લો, પંચપાદિકા લો, સંક્ષેપ શારીરક લો, ભામતી લો, કથપત્ર લો, પરિમલ લો, નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ લો, ઇષ્ટસિદ્ધિ લો, અલ્લસિદ્ધિ લો, ખંડન ખંડખાવી લો, વિવરણ લો, ચિત્સુખી લો, પંચદશી લો, અદ્વૈતસિદ્ધિ લો, વેદાન્ત પરિભાષા લો, કે ચોગંવાસિષ્ઠ લો, કોઈ પણ પ્રામાણિક ગણાનો ગ્રંથ લઈને તેનો ઉડા અભ્યાસ કરતાં તમને જરૂર લાગશે કે તે ગ્રંથકારે સત્યના સંશોધનમાં કાંઈક નવીન ઉમેરો કર્યો છે. આનું કારણ એ છે કે વિચાર કરવાની વસ્તુ તો માત્ર બેજ છે એક જીવ, જગત અને ઇશ્વરનાં સ્વરૂપો અને ખીજી તેમનો પરસ્પર સંબંધ, પરંતુ સસ-પારમાર્થિક સસ જે યુદ્ધિથી પર છે તેનું યુદ્ધિ યાને તર્કથી ગ્રહણ કરવા જતાં કાંઈને કાંઈ ન્યૂનતા લાગ્યા વગર રહેતી જ નથી. અને તેથી નવા નવા વર્ક વિતર્ક થયાં જ કરે છે. આને એક તર્કનું સમાધાન અમુક તત્ત્વચિંતકે કીધું તે હૃદયમાં ઈચ્છું કે કાલે વળી વિચાર આવવાનો જ કે કીક પણ અમુક બાબતનું કેમ ! એટલે વળી તેનું સમાધાન કરવાની ચિન્તામાં પ્રગય છે. તે યમું કે વળી યોડે વખતે એક બીજી તુકડા ઉઠેલો જ સમજવો. એમ તર્ક પરંપરા ચાલ્યાં જ કરે છે. માટે એ બાબતમાં સારામાં સારો, માર્ગ તો એ જ છે કે આપણા દેશની પરાપૂર્વની પદ્ધતિ પ્રમાણે વેદાન્ત યાને ઉપનિષદોનાં વાક્યો ઉપર મજા રાખવી. તેના અર્થો અને સમ-વ્યય વિષે જુદા જુદા આચાર્યોના મતભેદો છે તેમાંથી આપણી અભિરુચિ જે આપણા સંસ્કાર પ્રમાણે નિર્મિત થાય છે તે પ્રમાણે એકને પસંદ કરવા અને પછી તેના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું; તેનું મનન કરતાં કેટલીક શંકાઓ તો આવવાની જ પરંતુ ઉપનિષદોના મૂળ સિદ્ધાન્તોને બાંધ ન આવે તેવી રીતે તે સમાધાન આપોઆપ અગર કોઈ જુરની સહાયથી કર્યાં કરવું. તેમ જ ન કર્યું હોય તો અભ્યાસકની મુકાનવગરના વહાણુ જેવી સ્થિતિ થાય. એક વાર આપણે નિશ્ચય થયો કે પછી ગમે તેવા અભિપ્રાય વાંચી અગર સાંભળે તેની કોઈ માઠી અસર થવાનો સંભવ રહેતો નથી. આપણી શંકાના સમાધાન માટે આપણાં સિદ્ધાન્તને બાંધ આવતાં કોઈ પાશાલ તત્ત્વવેત્તાના પુસ્તકોમાંથી કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં પણ જરૂર પુરતું જ્ઞાન મેળવવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. બાકી તેમાં પ્રથમ હુબકી માંથી કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં પણ જરૂર પુરતું જ્ઞાન મેળવવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. બાકી તેમાં પ્રથમ હુબકી મારવા જતાં તો હુમી જવાનો જ એટલે કે જાતે ઇચ્છતોજી-યથાનોજ પ્રસંગ આવે કારણ કે પાશાલ તત્ત્વચિંતકોએ તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં બાબતો વિચાર કરેલો હોતો નથી અને તેના વિના તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર યુદ્ધિનો વિશાસ અને છે. નિઃશ્રેયસના સાધનનો ઉપાય બનતું નથી. અને 'વિજ્ઞાન' તો હજી ઉજરતું બાળક જ કહેવાય, તેના હજી એમુક જ સિદ્ધાન્તો એવા છે કે જે ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ થયા છતાં પણ સર્વમાન્ય બન્યા હોય. ધર્મ અને તેની વચ્ચે અર્થો દળ એકસો વર્ષ ઉપર લગી ધણે તીવ્ર હતો. માટે પરમાર્થિક સસ શું છે તે તેમાંથી શિખતોના આશા જ ખોટી. બાકી પરમાર્થને આનુગમિક અમુક બાબતોમાં જ્ઞાન તેનાંથી મેળવતું તેમાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી કારણ કે યુદ્ધિને પારાશિક્ષાએ લાક્ષણિક ભાષામાં અનંત-રોષ નામના નામથી વર્ણવી છે, તેવી છેજ વગરની છે અને તેથી એક મનુષ્યે ન જાણતું કે કહ્યું હોય તે બીજે જાણી કે કહી શકે. આથી જ બાળકને પણ કેટલીક વખતે સુમે છે તેને આપણને નેત્રી મુક્યું હોતું એ આપણા એ અનુભવની વાત છે. આપણા કવિશીએ પણ ધણે ભાગે આવના માર્ગને ચોંચ ધારીને તેમાં પ્રગતિ કીધી દરો એમ એમનાં ઉપરોક્ત પુસ્તકો ઉપરથી અને તેની પ્રસ્તાવનાઓ ઉપરથી લાગે

છે અને વિશેષે કરીને 'દર્શનિકા' ના 'નિવેદન' માં (પા. ૧) તો એમણે સ્પષ્ટપણે જ લખ્યું છે કે "મારી સોળ વર્ષની નાની ઉમરમાંજ એક સંસ્કારી સિદ્ધ યોગીનો મને સંબંધ થયો હતો જેની કૃપાથી 'મનુષ્ય' અને પ્રભુના મહાસંબંધના કુટલાક ગૃહ પ્રત્યે ખણી મારા હૃદયનું આકર્ષણ થયું હતું અને તેની જ કૃપાથી 'યોગસિદ્ધિના મર્મ' પણ હું મેળવી શક્યો હતો. મારી છુટક કવિતામાં તત્ત્વદર્શનનાં એવાં અનેક સ્વપ્ન મૂળધોજ પોદ્યાં છે. એ બીજાને મેં છાનબર જગતના મહાન તત્ત્વદર્શીઓનાં પુસ્તકોનાં વાંચન અને મનનથી સતત સિંચન અને પોપણ આપ્યું છે અને આજે તે મારા હૃદયમાં સુંદર વૃક્ષ રૂપે ફાટ્યું અને ફળ્યું છે."

આ પુસ્તકમાં હું જે કાંઈક ઉલ્લેખ દેખું છું તે વિશે સ્વેચ્છા ઉલ્લેખ કરું તો હામ મળ્યારો. તે એ છે કે કવિશ્રીએ કાવ્યમાં જે સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેનું 'નિવેદન'માં સંક્ષિપ્તપણે કથન કર્યું એટલું હતું. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કર્યો હોવાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે (પા. ૧૨) પદ્ય તે કવી રીતે દરવામાં આવ્યો છે તેનો ખુલાસો નથી. તે કયો હોત તે કાવ્યમાંથી સિદ્ધાન્ત સમજવામાં મદદગાર થઈ પડત અને મારા જેવાને યોગ્ય વખતમાં સમાલોચના કરવી હોય તો તે પણ બની શકે; આખું કાવ્ય પમા પાનાથી ૩૯૯ મા પાનાસગી વાંચીને અસુક વખતમાં દરવી એ શક્ય નથી. આથી કવિશ્રી ખખરદાર 'બક્ત' ખરા પણ ઉપરોક્ત ત્રણ પંક્તિના ભક્તો પૈકી કયી પંક્તિમાં એમને મૂકી શકાય તેનો નિર્ણય અહીં થઈ શક્યો નથી. આની પહેલાંનાં પુસ્તકો ઉપરથી જે અભિપ્રાય બંધાય છે તે એ કે એઓનો સિદ્ધાન્ત રામાનુજનાર્યાના વિચિત્રદેતને મળતો એટલે કે આ વિષય ખરું છે અને પરમાત્માનું તે શરીર છે અને તેનાથી જોતપોત બેરહું છે એવો હોવાનો ભ્રમજે. સત્તરમાં શ્લોકમાં 'અષ્ટો બક્ત' થઈ ગયા; સાર પછી 'દ્વારામ' સિવાય બીજો કોઈ 'કવિતા' અને 'તત્ત્વજ્ઞાન'ને બહોળા પ્રમાણમાં વિરલ યોગ આધવામાં સહી શકે નથી. મણિલાલ તપુમાર્ષ, કલાપી, જોવર્ધનરામ, બાલાલકર વગેરેએ તે દિશામાં ચલ કરેલા ખરા, પરંતુ તે છુટા યવામાં. ૬૦૦૦ નિર્દોષ લીટીઓનું હું લખાઈદમાં ડાઁ મહિનામાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર કાવ્ય લખી કાઢનાર આ કવિ ઉપર ખરેખર પરમાત્માનો અપૂર્વ અનુક્રમ છે. અને ગુજરાતને આવા કવિ મળ્યા બદલ તેણે પૌતાનું અહો-બાબુ માનતું જોઈએ.

શ્રી ખખરદાર, 'કવિ' શબ્દના અર્વાચીન અર્થમાં કવિ છે એ બાબતની શંકા જ નથી. આ લેખ તે સાબીત કરવા માટે લખાયેલ નથી. ઉપર જે 'કવિ' પદની યોગ્યતા વિશે લખવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ચેરસમગ્રતી ન થાય તેટલા પુરતું જ, વળી તે સર્વના કારી મોક્ષમના પ્રકાશ જતું એટલું ઉધારું છે કે તે બાબતમાં મગભેદ હોય પણ થક નહી. તેથી હવે માત્ર અભિનંદન કથન અને એક અભિલેખ વ્યક્ત કરીને આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

કવિશ્રીએ અત્યાર સગીમાં સ્વદેશભક્તિથી ઉમરાતાં અનેક નાનાં કાવ્યો જેવાં કે 'અમારો દેશ' 'બગતશ્રમિનું જમણી' 'બરત સમાજની બક્તિ' 'હિન્દનો નિઃશ્વકિ' 'દેશભક્તિની યાચના' 'હલદીપાટનું પુદ્ગલ', 'હિન્દના દાદાનું સ્વદેશાગમન' અને 'ગુણવંતી ગુજરાત' ('પ્રકાશિકા' અનુક્રમે પા. ૬૩, ૬૭, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૮૧, ૧૮૦) 'મલજનીના સ્વર્ગરથ આત્માને' 'અમારી ગુજરાત' 'ત્રાન્સવાલમાં ત્રામ અને ગુનર નીરત' 'પુરોદિતની રાજભક્તિ', 'વીરાંગના કહેરી' 'વીરજાગક બાદલ', 'મહાત્મા ગાંધીને ચમ્પે', 'એ ગુજરાત, એ ગુજરાત', 'ગુજરાતનો યાદુકુંડ', 'દેવીનાં નવચેતન', 'ખાંડનીધાર', 'દેવીનું ખખર' અને 'રણ દાક' ('સંદેશિકા' અનુક્રમે પા. ૫૨, ૭૦, ૭૨, ૭૭, ૮૩, ૮૮, ૯૩, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૧૮, અને ૧૨૦) વાત્સલ્યભેદનાં કાવ્યો તો 'દાશરૂક', 'નવરાત્રીનાં વધામણાં', 'જગત' ('પ્રકાશિકા' અનુક્રમે પા. ૭૦, ૧૨ અને) 'બાગરનેદ', 'રૂપરંગ દોલતી', 'મદીઆરી' ('સંદેશિકા' અનુક્રમે પા. ૨૬, ૩૭ અને ૪૦) માનવહૃદયની વિશાળતા અને ઉદ્ગમન મારા હાખરમાં કાવ્યો જેવાં કે 'માનવ દરજ', 'દેવાના કાવ' 'જાગરોના' 'મંજુલાને સારંગિનારે' 'નામ' 'નવજૂમિ' 'મનુના મેલો' 'જીવનનૃપ' 'અજોયર ધામ' 'તિખનુકુચ' 'સર્વને ખરો' 'મારીનું

મૂળ' ('સંદેશિકા' અનુક્રમે પા. ૧૨૩ ૧૨૯, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૯, અને ૧૭૮) બાષા પ્રેમનાં કાવ્યો જેવાંકે 'ગુર્જરીનો અશુભવાદ' ('પ્રકાશિકા' પા. ૯૭) 'ઈદમ મહકાનો હાથ', 'કાન્તાનું સ્વર્ગપ્રયાણ' ('સંદેશિકા' અનુક્રમે પા. ૫૪ તથા ૫૬) અને વિશ્વસૌન્દર્યનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો જેવાંકે 'દૂરનો સુર', 'સાંજે દમણગામાં વિહાર', 'પ્રભાતની ધધરસ્તુતિ', 'સચુદ્દર્શિનરે', 'નભગંગા' ('પ્રકાશિકા' અનુક્રમે પા. ૯, ૧૧, ૧૧૦, ૧૬૬, તથા ૧૭૬) 'રસપ્રભુતા' 'વસંતનીશોધ', 'વસંતના ભણુકા', 'અશરની ઉદ્ગણ' 'સંધ્યાકાળે સાગર કિનારે', 'વિશ્વનું ગુણ' ('સંદેશિકા' અનુક્રમે પા. ૪, ૧૦, ૧૬, ૩૨, ૧૪૫, તથા ૧૬૭) મૃગારસથી તરબોળ થયું 'કાલિકા' નામનું ખંડકાવ્ય, 'ભજનિકા' નામનો ભજનસંગ્રહ અને છેવટે છવનને વિશ્વની ગુંથો ઉદ્ગણવામાં મદદરૂપ 'દર્શનિકા' જેને ભક્તિયોગ જે જ્ઞાનયોગ કર્મયોગ અને અર્ધાંગયોગ જેવો એક યોગજ છે તેનું દર્શન દલીલો તો ખોટું ન ગણાય એવું શાન્તરસપ્રધાન કાવ્ય એમ જુદી જુદી જાતનાં કાવ્યો અને ફેટલાક નવા ન જાણીતાં પદ્યો રચી ગુર્જરદેવીને ચરણે આર્પ્યાં છે અને તેમ કરીને છેલ્લાં ૩૦-૩૫ વર્ષમાં એમના અનહદ, સ્વદેશપ્રેમ, વાતસલ્યપ્રેમ, મનુષ્યપ્રેમ, બાષાપ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ, અને પ્રભુપ્રેમનાં ભાગી ગુર્જરજામિનાં નરનારી અને બાળકોને બનાવીને પોતાનાં કાષ્ઠી બનાવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. તેથી એમના આ કનકોત્સવ વખતે શુદ્ધ અન્તાકરણના અવાજથી એમને અભિનંદન આપું છું અને હવે પછી 'રાષ્ટ્રીક' જેવું સ્વદેશપ્રેમનું અને 'પ્રભાતગમન' જેવું સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું વર્ણન કરનાર કાવ્ય 'યુગરાજ' જેવું મહાકાવ્ય અને 'અમરદેવી' જેવું નાટક ગુર્જર મેધાને ચરણે ધરીને તેનાં બાળકોને વધુ કાષ્ઠી બનાવવાની એઓ અભિલાષા સેવે છે એમ 'દર્શનિકા' ના અગ્ર-પૃષ્ઠ ઉપરની જાહેરાત ઉપરથી જણાય છે. તે સ્વનિર્મિત કાવ્યો આત્મસંતોષપૂર્વક સાંગોપાંગ ઉતારવા માટે જે દયાળુ પરમાત્મા ઉપર એમને અનહદપ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે તે એમને દીર્ઘાયુ બક્ષે એવી પ્રાર્થના કરતો વિરમું છું.
 इति विवम ।

જય, જય ખખરદાર !

શ્રી. ખરજીરજી દુરામજી ભર્યા

કવિ, એ તો કલ્પનાની દેવી છે; રસની એ રાણી છે; બાષાની સરિતા છે !

કવિ, એ તો જગતની આરસી છે; જીંદગીનો સાથી છે; આશાની આરતિ છે !

કવિ, એ તો આપણાં હૃદયનો વાંચક, પિછાણુક, દર્શક અને દારવનાર છે !

કવિ, એ તો વિમાનોના વિમાની છે, કે "ભૂમાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ" તેમ કવિ તો પોતાના વિચારના વિમાનમાં ઉડયોજ જાય છે ! ઉડ્યા આકાશમાં, વિશાળ જગીનોપર, પોતાનાં પોળાણોમાં તે ઉડાવતો, ઉચકતો, કુખાડતો, ફેરવતોજ જાય છે !

મહાકવિ, તે છે, કે જે વેહેલી સુગધુર શ્રેણીમાં માનવીને પોતાના પરમેશ્વરનું, પોતાના આત્માનું, પોતાની શક્તિનું અને સ્વપ્નનું ભાન કરાવે ! કુદરતની લીલાનું દર્શન કરાવે ! મહાકવિઓ પીપ્પ પીપ્પાડે, મહાલેખકો સાથે મુલાકાત કરાવે, અને જાતિશુદ્ધિમાં, સત્યની શોધમાં, અને સમાજની સેવામાં તેનાં વાંચકને રોકે, રીતવેણે, ઉચ્ચ કરતું રાખે—એ તે મહાકવિ.

કવિરાજ ખખરદાર :—એટલે "દર્શનિકા", "જ્ઞાનિકા", "કાવ્યરસિકા", "વિલાસિકા", "પ્રકાશિકા" વગેરે મનમોહન કાવ્યોના મહાન કર્તા, ગરવી ગુજરાતના ગૌરવ અને ગિરનાર, દિમાસમનાં સિખરો ઉપરથી પ્રેમનાં, શાન્તનાં, રસનાં, સુગધુર સંગીતનાં, શાસેનાં રસો અપ્રત પેઠે રેડે જનાર, મારા પુરાણો નિશાળના મિત્ર કવિરાજ ખખરદારને આજની શુભ પ્રસંગે હરત બેઠી પ્રણામ કરું છું—જય, ખખરદાર, જય !

તત્ત્વદર્શી કેવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર: માત્ર ઝાંખી !

શ્રી, મહિલાલ ઈન્દ્રારામ દેશાઈ, બી. એ.

વિદ્યા પૂજા સ્થાનં ન ચ લિટ્ત્વં ન ચ વયઃ ॥

સરસ્વતીના મંદિરમાં દેશ-કાળનો બાધ નથી; યથાર્થ વિચાર કરીશું તો ધર્મ, વર્ણનો પણ બાધ નથી; સ્ત્રી, પુરુષ જાતિનો બાધ નથી, બાળ કે વૃદ્ધનો પણ બાધ નથી; આત્મ કે નાગરિકનો પણ બાધ નથી. ભાવભીના પ્રવેશ કરો અને 'રસ્તો વૈ સઃ' જેને કહેવામાં આવે છે તે તેના પ્રથમ ભક્ત તરીકે ખરાબે દર્શ્યમાન થાય છે. નવરસની છોગા ઉછળતી જોવામાં આવે છે. ભક્તો આત્મા વાણીરમ ચાપી ચખાડી રહ્યું છે. નેત્રોના અભાવ છતાં, નેત્રો મંચિલા છતાં રહ્યું 'દારા રસપ્રણુ આત્મા પરમ આનંદ અનુભવે છે. પ્રણુનાં અનેક નામો છે તેમાંનું એક નામ કવિ છે. સૃષ્ટિ-કલ્પનો રચનાર તે મહાકવિ. કવિ એટલે કલ્પનાના બળવાઓ સર્વ રસોના સ્વામી રસેશ કરતાં વિશેષ કલ્પનાદક્ષિત કાણુ દોષાવરો ! એ મહાકવિ, બીજા કવિ તેના પ્રતિજિજ્ઞ, પણ કવિ નામને માત્ર સર્વે મહાકવિની સાથે સરસ્વતીમંદિરમાં પૂજ્ય, વંદન કરવા યોગ્ય તો ખરા.

વાચા-ભાષા, મન અને યુદ્ધિ એ ત્રણનો મીઠો સંબાર ભોગવવાને આત્મા જીવને સરસ્વતીમંદિરમાં પડે છે. કાષ્ઠિક સુભાગી ભક્તિભાવે ત્યાં જાય છે, કાષ્ઠિક માત્ર ટીકાકાર બની જાય છે, કાષ્ઠિક ધન-વશ પ્રાપ્તિ માટે જાય છે, કાષ્ઠિક ભક્તિભાવને વાણીમાં બંધ કરે છે, કાષ્ઠિક મુગા મુગા માત્ર આનંદ ભોગવે છે, રસ ચાખે છે.

જેકુ કે માળા જોટલો વાવે છે, ખાતર નાંખી, સંભાળથી ઉછેરે છે, આંખને ફળ આવે છે ત્યારે તે જાળમાં લઈ જઈ લેવે છે. સરકારી કાલકે પરીક્ષા કરી, પેસા આપી ખરીદે છે, ચેર લઈ જઈ, પોતાનાં મિત્રજનો સાથે તેના સ્વાદ કાટે છે. કવિ આ અનેની સ્થિતિનો અનુભવ કરતો હશે કે માત્ર વૃક્ષ ઉમાગનારની તે સમજાવું પુરેક છે, હુંતો માત્ર ચાખનાર કાલક જેવા જ છું.

શુભરાતી સાહિત્યવાદિકારમાં છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં જે માળાઓએ ઉત્તમ બીજે વાળ્યાં, તેનાં પરિણામ-રૂપ વેલા, છોડવા, વૃક્ષોને સારાં ખાતરોથી ઉઠેયાં; ઉત્તમ રસો એ શુભરાતીઓને ચખાડ્યાં. તે સર્વમાં કવિશ્રી અરદેશર ખખરદારનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં જ રહેશે.

જનતાની માન્યતા છે કે સુખસાંતિ, નમિતાઈમાં સારું સુદર કાર્ય થઈ શકે. આ માન્યતા સર્વાંશ સત્ય નથી, પણ સત્યનો આભાસ છે. પ્રણુનું વચન છે કે સહિમાં ધર્મની ગજાન યાય, અપ્રાપ્ત વર્ષે ત્યારે સર્વ સીધું કરવાને મારે મહેનત કરવી પડે છે, પોતે જન-મ લે છે. જનતા તેને અવતાર તરીકે પૂજે છે. જો પ્રણુને મદાન જનતા માટે આશ્વતી જરૂર પડે તો આપણુ માનવીને કેમ જરૂર ના પડે ! આશ્વત કે અરજના પ્રસંગે, હૈય્ય મનોરથોનાં સેવન માનવીને પોતાની સર્વોત્તમ સહિત જનતા સમક્ષ રચ્ચુ કરવાનાં આમંત્રણ છે.

હું એમ માનું છું કે કવિશ્રી અરદેશર ખખરદારના સંજ ધર્મમાં કાષ્ઠિક એવું જ જન્મ્યું છે. કવિ પોતાનામાં ઈશ્વરદત્ત સહિત તે ખરીજ, નહિ તે જન્મે કવિ હોય, ટંકજાળમાં કાષ્ઠિક કવિ જનતા નથી એ કહેતી જોડી પડે. કવિશ્રી કાષ્ઠિકાઈ સુનીવર્સિટીની ટંકજાળમાં સંસ્કાર પામેલા નહિ, પણ દમણ ગામમાં અંગ્રેજ છટ્ટી ચોપડી સુધીના સંસ્કાર મેળવી રહ્યા હશે છે કે કાષ્ઠિક સદૃશ્યએ તેમની ઈશ્વરદત્ત સહિતને ઈશ્વરની સહિત, પ્રકૃતિ, લીલાનું અવલોકન કરવા તરફ વાળા. મનોરથવાદી કવિ સામાન્ય પ્રસંગોને માળો નથી, સામાન્ય મનુષ્યોને પણ માળો નથી. તેની મસ્તી જુદાજ પ્રકારની હોય છે. ઈશ્વર એટલે કવિ, કવિ એટલે ઈશ્વર. ઈશ્વરમાં સર્જનસહિત, કવિમાં પણ તેમજ. ઇશ્વર કાષ્ઠિક મનોરથસિદ્ધિ માટે સહિ રમે, ચમકે, રાગે અને બાગે. કવિ પણ તેમજ કરે. લોકોને અમુક મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે કવિ પ્રેરણા કરે, લોકો જ મનોરથ માટે મથતા હોય તે મનોરથની નોંધ લે, પોતાની માનેશી સંયોતમ કાલ્પનિક સૃષ્ટિના દશન કરાવે અથવા કવિ પુરુષની પ્રકૃતિને અરદોષી પુરુષ સ યે જનતાની જોગબ કરાવે.

આને કવિ ખખરદાર અપ-દુ-ડેટ પુરોપી ફેશનમાં સર્જી થાય છે. આસરે ત્રીશ વર્ષપર, પોતાના પ્રથમ પુસ્તકનાં પ્રકાશન પછી, સ્વ. વિકલક્ષસ રામરાવ દલાલ સાથે, મારા પિતાને મળવાને, સવારે મારે ઘેર આવેલા તે વેળા, દમણમાં ગણાતી અપ-દુ-ડેટ પદ્ધતિના પોપાકમાં સર્જી ખખરદારને મેં જોયલા. તે સમયે તેમના મુખપરની તેજસ્વિતાએ તેમની કાવ્યકૃતિઓ માટે સ્વાભાવિકતાની જે છાપ મારાપર પાડેલી તે આને પણ અર્દી આ સ્મૃતિપટ પર કાયમ જ છે. કવિને અંગ્રેજીનો સંસર્ગ યતો હતો, પણ સાથે આમવાસમાં રહેલી સુજનતા, સરળતા, સાદાર્થ પણ હતાં ગામડામાં રહીને શુજરાતીની ભૂમિનાં સૌન્દર્યનું તેમણે પાન કરેલું એ સ્વાભાવિકતાનો અનુભવ ત્યારે થયેલો. શુજરાતની ભૂમિનું સૌન્દર્ય એટલે એક સપાટ, રસાળ, દુનુપ, નદીનાળાંથી બરપૂર ખગીચાનું સૌન્દર્ય. કવિને એ ભૂમિનું અભિમાન, ત્યાંની ગરવી ગિરાતું અભિમાન એટલું કે અવારનવાર કવિ ખખરદાર ગરબી શુજરાતનાં ગીતો ગાવાનું ચૂક્યા નથી. શુજરાતના મનોરથોને પણ ગાવાનું ચૂક્યા નથી.

કવિશ્રીએ ધન કમાવા માટે સ્વદેશનો ત્યાગ કર્યો. મદ્રાસમાં વસાહતી ગન્યા, અંગ્રેજીનું વાંચન વધાર્યું; તત્ત્વજ્ઞાનના અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસનું બારીક વાંચન કર્યું. પોતાની જ્ઞાનસંપત્તિ વધારી, ધન પણ કમાયા. પણ શ્રીયુત ખખરદારે એ જ્ઞાનસંપત્તિને લાભ તો સરસ્વતીમંદિરમાં શુજરી ગિરાને ચરણે ધર્યો, અને પોતાની માનીતી માતૃભૂમિને ત્યાંથી યશસંપત્તિ વોહારી માફ માનવું છે કે શ્રીયુત અરદેશર ખખરદારે પોતાની યશઃ કાયાને શુજરાતમાં ચિરંજીવ કરવામાં ખરેખરી ખખરદારીજ વાપરી છે.

હું એક વસ્તુ ખાસ બાર મૂકીને કહીશ. બાઇ અરદેશર ખખરદાર શુજરી સાહિત્યદેવીની સેવા કરવામાં પ્રકૃતિસૌન્દર્યની પૂજા કરતાં કરતાં પુસ્તકની પ્રકૃતિના સુંદર હૃદયસ્પર્શી અવલોકન કરતારા બન્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાન (શીલસૂત્રી) અને વિજ્ઞાનની એકતા કરી તે રીતે પ્રશ્નને પીછાણે છે, પોતાના અંતરમાં જ્વલંત ઉર્મિઓને પ્રશ્નની મહાન્યાતિમાં સાયુજ્ય કરે છે અને તે છતાં તેઓશ્રીએ પોતાના બાપીકા અગ્નિપૂજના ધર્મને હિન્દુ ધર્મની માન્યતાઓ સાથે વિરોધ આવવા દીધો નથી. વિશ્વનિયંતા, તેના વિશ્વધર્મ અને વિશ્વકૃતિ એ કવિનાં હૃદયમાં દહ થયેલા છે અને તેથી કવિશ્રી અરદેશર ખખરદારને એક તત્ત્વદર્શી કવિ નામે સંબોધવામાં સર્વ એકમત થશે એવી મારી નમ્ર આકાંક્ષા સહિત—

આવજો, સૂર્ય ને ચંદ્ર ને તારલા, આવજો, ગ્રહ મનુજ જીવન જોડવા;
શકિતઓ દીઠી અણુદીઠી આકાશની, સો મહાત્મા જીવન બંધ જોડવા;
પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, કીટ ને મચ્છ સૌ, વૃક્ષ ને વાયુના જંતુ સર્વે;
આવજો, માનવી, બંધુઓ, બહેનીઓ, આવજો, સર્વ આ સ્નેહપર્વે.
એક આશા અમર સર્વ અંતર તણી, એક શ્રદ્ધા બધાં જીવનકરી;
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી, જાવના એક મનઃકરી બનેરી;
જીવનું એટલે જીવનું ને ઝણકણું તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ સ્થાપો,
આવજો સ્નેહ જયકાર કરવા અદલ સ્નેહનું વિશ્વ સાત્તાજ્ય બ્યાપો !

આવજો એટલે ! આને આ સર્વે આવજો. અદલ કવિ અરદેશર ખખરદાર માટે સત્તાબિંદુ ઉજવવા માટે પ્રશ્નની પ્રાર્થના કરવા ! !

કવિક્રી ખજરદાર

ૐ. હરિપ્રસાદ મજરાય દેરાઈ

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ, દેશભક્તિનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. સ્વ. રણછોટરામે એની જરૂર જોયેલી અને શ્રી. અંબારિયાએ, રણછોટરામની વિનંતિથી એ કાવ્યોની પસંદગી કરી હતી, એ સંગ્રહમાં ૧૦-૧૨ કાવ્યો હતાં. સ્વદેશ-ઉત્સવો, અમદાવાદમાં યોજાતા દેશભક્તિનાં કાવ્યોની મણી તાણુ પડવા લાગી તે કવિ ખજરદારનાં કાવ્યોથી સારી રીતે પુરાતી હતી.

“ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી-ગુણવંતી ગુજરાત” એ કાવ્ય ૧૯૦૫-૦૬ માં ખૂબ લોકપ્રિય થયું. સ્વ. દાદાભાઈ સ્વદેશ પંથામાં તે વખતનું એમનું કાવ્ય, આ જમાનામાં વર્તમાન સમયનો જુરસો દર્શાવનાર પેઢેકુંજ કાવ્ય હતું. સ્વ. મલબારી પંથી બીજા પારસી લેખકે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં હતાં એ પણ અમારે મન અભિમાનનો વિષય હતો.

“લાલમ રૂપાળો રદિયાળો રથ શો આપણો !

અંદા તાગણિયાના તેજ સુખે અંબાર અમીયાં અજવાળાં પુરે અંતરની આંખડી”

એ કાવ્યે, મારા મનપર બહુ અસર કરી હતી. “લગ્નજીવનનાં વિશુદ્ધ સુખો” તું એ કાવ્યમાં મને જે દર્શન થયું હતું તે હજી સાંભરે છે. પછી તો એમનાં જોતિહાસિક, રાજકીય અને સામાજિક કાવ્યો બહાર પડતાં હતાં અને હું રસથી એ વાંચતો હતો.

“રસ ન ઝરે કવિતા ના રુરે પ્રિય આ તુંજ એવી આંખ ?”

એ વિષયપર તો મ્હેં ત્રિવર્ણમાં છનામી નિમિષે લખવા બંદેર ખબર આપેલી પણ કોઈ હંરીશમાં ઉછુંજ ન રહ્યું મદ્રાસમાં કવિના અંગત સંબંધમાં આવવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમની મોટરની દુકાનમાં, એમના સુદર બંગલામાં, અને એક પાર્ટી હતી તે જગ્યાએ અમે ઘેટ બરીને વાતો કરી છે. મેં અમદાવાદની સાહિત્ય સભાના એક વાર્ષિક ભાષણને પ્રમંત્રે, કવિએ, ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં “કવિએ અને લેખકોએ ચાલુ પ્રવૃત્તિથી અસર રહેલું જોઈએ એવા મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો, એની ટીકા કરી હતી એ વિષયપર એમણે વાત કહાડીને મારી ઝાટકણી કહાડી. એમનું આખું જીવન ચાલુ પ્રવૃત્તિનો જુરસો ગ્રીષ્મમાં અને રાજકીય વિષયોનાં પણ કાવ્યો કરવામાં ગયેલું, છતાં એમની ટીકા કેમ કરી એ એમની ફરિયાદ હતી. મેં કહ્યું, “તો તમે ભાવનગરમાં એનું કેમ કહ્યું ?” એ કહે “મારો ભાવ્ય એમાં જોડલોજ હતો કે વારા ફરતી બદલાતી ફાલ્ગુણી પ્રવૃત્તિએ પાછળ કવિ કે મદાન લેખક બહુ સમય વ્યતીત ન કરવો જોઈએ.” અને તો એટલું પણ સાલતું હતું; મારું માનવું એમ હતું અને હવે તો વધારે પારું થયું છે કે આખું પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લીધા વગર કોઈ કવિ કે લેખક સમાજનો સાચો માંગ-દર્શક થઈ શકતો નથી. તેમ જતા અર્થો બંધ કરવા હું ઇતેભર હતો એટલે મેં જ એ અર્થો બંધ કરી; રાજકીય વિષયની અમારી સંકેત બંદેર સભાઓમાં શ્રી. ખજરદારનાં કાવ્યો મને કામ લાગ્યા હતાં.

ટે દાદ, અને ખુણે ખુણી થસણું દારોદાર ! હો ભારત માત ! પુકાર !

એ કાવ્ય તો અસદહારની ચગવણ પેઢેલાંનાં સરખોમાં પણ મેં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું હતું. આખરે એ રજાકાતો પુકાર મંબળાયો અને ખુણે ખુણી અળગા ગણાતી સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને અજાણ ગામડીયા કાંઈ દારોદાર મરણ ભરતમાતાને આપણી તરફથી કવિએ વચન આપ્યું હતું તે દેશે પાળાને એમને આપણી જામીનગીરીમાંથી ચુકત કર્યા છે એટલાથી કવિને કેમની અર્થજગતિને વાદમાર પ્રમંત્રે સંતેપ થાય !

મદામમાં મેં કવિને કહ્યું હતું કે તમિવત ખરાબ રહે છે એટલે કાવ્યપ્રવૃત્તિનું શું થયે ! એમણે કહ્યું કે એ પ્રદેશને તમિવત સાથે દંડ સંબંધજ નથી એ વાત પણ એમની ખરી પરી છે. વળી કહેતા, હું અમવાત એક બહુ સફળ છું. મેં કહ્યું બેટા, તમને બધાકાર છે. અને એમ, લડી લડીને જીતવું રહ્યા અને ઘણા એમણે મેળવી લીધાં છે. અંબાર ગુર્જર દેશની મેળાએ એમને ટીકા થઈ !

કવિ મોટાલાલની ઓળખ

શ્રી, બાબુલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, બી. એ.

દસ બાર વર્ષ પૂર્વેની વાત છે. વિલસન કૉલેજ લીટરરી સોસાયટીના સભ્યોએ ગુજરાતી માસિકા મંગાવવા પૈસાની મંજૂરી મેળવી હતી. કેટલાંક ગુજરાતી સામયિક લાખેરીના ટેબલ પર આવ્યાં હતાં, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન તે વેળાએ ‘સાહિત્ય’ માસિક પર ખેંચાયું હતું.

તે અંકમાં કવિ ‘મોટાલાલ’ નું પ્રભાતનો તપસ્વી’ નામક કાવ્ય કવિ નાનાલાલના ‘ગુજરાતના તપસ્વી’ ની પ્રતિકૃતિ (Parody) રૂપે પ્રકટ થયું હતું. એક વિદ્યાર્થીએ ખીળને, ખીળ્યે ત્રીજાએ એમ પરંપરા તે કાવ્ય તરફ સાહિત્યમાં રસ લેતાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેઓનો દરેક બપોરની રજામાં ‘સાહિત્ય’ મેળવવા લાખેરીમાં પડતો. ઘણાઓએ તે સૌમ્ય, કટાક્ષથી ભરપૂર કાવ્ય વાંચ્યું.

પછી તો તે કાવ્ય ચર્ચાનો ગુચ્છ વિષય થઈ પડ્યો. કવિ મોટાલાલ કોણ હશે, તેની શોધ થવા લગી. દરેક જૂઠાં જૂઠાં નામો મૂકાયાં. એકે તો તે કવિ નાનાલાલજી છે એવું ભાર દબાવે કહ્યું ! પરંતુ તે અનુમાન ઠાકને ગમે ઉતર્યું નહિ. સર્વે કોઈ એ કૃતિ અજબ છે, એમ કહેવું. કાવ્યમાં મસ્તી છે, એમ પણ જણાવ્યું. દરેકજી નવાં નવાં નામ ‘મોટાલાલ’ માટે મૂકવાતાં ! સાહિત્યક્ષેત્રમાં ધુમનાર ઘણા કવિઓ અને લેખકો ઘણાઓને હાથે મોટાલાલ ખતી ગયા ! પ્રાસબદ્ધ કવિતાના વિરોધીઓ ‘મોટાલાલ’ થવામાં ગુચ્છ જાળ્યા ! શંકાકુસંકાઓની પરંપરા ચાલતી. કાવ્યમાં મીઠી મરકરી ભરપૂર હતી, છતાં તેમાં દેશનું નામ ન હોતું, એ તો સૌ કોઈ કબૂલતું. ગુજરાતના તપસ્વી ગાંધીજી તે વેળા એ સર્વમાન્ય મહાત્મા થયા ન હતા. તે વર્ષ ગાંધીજીનું પચાસમું હતું.

અપદ્યાગદ્ય કાવ્ય કરનાર કોઈ અજબ વિભૂતિ છે એમ તે વેળાએ સૌ ઠાકને લાગ્યું. વહિસ વર્ગમાં પણ તે કાવ્ય ચર્ચાનો વિષય બન્યું ! એક સોલીસીટર મહાશયે તો ‘સાહિત્ય’ નો તે અંક ખાસ મંગાવી વાંચ્યો. રસ ન લેનારાઓએ પણ રસ અનુભવવા માંડ્યો. સર્વેનું ધ્યાન ‘મોટાલાલ’ ખેંચ્યું. મહિને દહાડે જમ ધીમે ધીમે ફૂટવા માંડ્યો. કવિ મોટાલાલ પ્રાસબદ્ધ કાવ્યના પક્ષપાતી છે તે જણીતું થયું.

ખરેખર ‘કવિ ‘મોટાલાલ’ થવા સર્જાયલાજી હતા. તેમની કવિતા શબ્દાનુશર વિનાની, સહજ સમન્વય તેવી, સરળ અને ભાવવાહી છે. કવિશ્રી પારસી હોવા છતાં મુખ્ય ગુજરાતી ભાષા વાપરી શકે છે તે માટે સૌ કોઈ ગુજરાતી તેમને પોતાનાંજ ગણી લે છે. તેમની ગુજરાતી ભાષાની સેવાને લીધે તેઓ પારસીઓમાં જણીતા હશે તેના કરતાં ગુજરાતી જનતામાં વધુ જણીતા છે. તેમને ઘણાઓએ પ્રત્યક્ષ જોયા નહિ હશે, છતાં તેમનાં કાવ્યો વાંચી આનંદિત તો થયાંજ હશે. તેમની જમી દ્વારા તેમને ઘણાઓએ એજખા હશે, એકાવનમાં પર્વમાં પ્રવેશતાં તેમને ગુજરાતી જનતામાં ‘પચાસ પચાસ’ અભિનંદન છે. જુજરીના જમશ્રી રંગ વિરાજે.

વિશિષ્ટ ગુણદર્શન

કાવ્યરસિકા

શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ખી. એ.

સન ૧૯૦૫-૦૬ માં આખોય ભારતવર્ષ બંગાળના ભાગલા પડવાથી ખળભળી ડર્યો હતો, અને તેના પરિણામે જનતામાં રાષ્ટ્રીય એક્ય અને અસ્મિતાની તીવ્ર લાગણી પ્રકટી નિકળતાં, તેને પોપવાને અને ઉત્તેજવાને સ્વદેશભક્તિનાં અનેક નવાં ગીતો તે વખતે રચાયાં હતાં. કવિવર નર્મદનું ગીત “જય જય ગરવી ગુજરાત” એ તો સૌને મુખે હતું; પણ નેવી કૃતિઓમાં શ્રીયુત અરદેશર ખખરદાર રચિત “ગુણવંતી ગુજરાત” એ ગરખીની મોહિની ધણાને મુગ્ધ કરતી અને પહેનોમાં એ માટે વિશેષ પ્રેમ અને પક્ષપાત માણ્ય પડ્યો. તે દિવસથી શ્રીયુત ખખરદારની એક કવિ તરીકે ખ્યાતિ બંધાઈ. તે પછી ઉત્તરોત્તર એમના તરફથી કાવ્યત્રયો પ્રસિદ્ધ થયા રહ્યા છે અને તે સૌ લોકોદર પામ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ એમની ગણના વિદ્યમાન અગ્રગણ્ય ગુજરાતી કવિઓમાં થાય છે અને એમની લોકપ્રિયતાનો ખ્યાલ આપવા એટલું જ નોંધવું બસ થશે કે તેઓ હમણાં પચાસમું વર્ષ પૂરું કરે છે, તે નિમિત્ત, ગુજરાતી પ્રભાએ એમનો કનકોત્તસવ જુદા જુદા શહેરોમાં ઉજવવાનું ઉપાડી લઈ, એમનું વિશિષ્ટ રીતે સન્માન કરવાનું નિયોજ્યું છે.

અખાર સુધીમાં કવિશ્રીની કવિતાનાં બારેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, તેમાંનું છેલ્લું “ઈદનિકા” તો માત્ર માસમાં જ બહાર પડ્યું છે; અને તે કદાચ કવિશ્રીની મેષ્ટ કૃતિ યથા પડશે, પણ તેનાં મૂળ-ખીજ એમની કવિતાનો પ્રથમ સંગ્રહ—“કાવ્યરસિકા”—મા મળી આવશે. એ કવિતાસંગ્રહ, આશ્ચર્ય પામવા જેવું એ છે કે એમની જાગણીસ વર્ષની કાચી (immature) વયે છપાવવામાં આવ્યો હતો, એમને પાંચ વર્ષના મૂળને તેમના પિતાશ્રી દુરામલ બેહેશી પામ્યા હતા. તે પૂરે શિક્ષણ પણ લઈ ચૂકેલા નહિ કેમકે જ્ઞાનપણથી સંસાર વ્યવહારમાં તેમને જોડાવું પડેલું; તેમ છતાં કવિતા પ્રતિ એવો નેસર્ગિક શોખ કે જે કાંઈ કુરસદ મળે તે તેઓ કવિતા રચનામાં ગાળતા; અને ગુજરાતની કાંઈ રીતે સેવા કરવી, એ એમનો અભિલાષ તેના પ્રેરક બળરૂપ હતો.

“કાવ્યરસિકા”માં કુલ ૫૫ કાવ્યો આપેલાં છે; જેમાંના બે “કાવ્યચૈત્રવ” અને “વર્ણવર્ણન”ના કાંઈ કાવ્યો છે અને બાકીનાં બધા દશથી ત્રીસ લીટીનાં, વિધવિધ વિષયોપર સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિપ્રબોધક છે અને તેને વ્યાપણ દલપતશેખીનાં કાવ્યો કહીએ તો તે એટલું નથી; કેમકે વસ્તુનિરૂપણમાં તેમ હંદરચનામાં તે એમને અનુસરતાં જણાય છે અને દલપતશખના શ્રુતિની જાણ થતાં તે લખે છે :

‘રંગ વિષે નિજ વાસ ક્યો, મુજ આશ્ર સળવાની વિચારી ન કાંઈ,

રે દલપત કહે અરદેશર, આશ્ર રહી મનની મનમંદી.”

પણ એ પુસ્તકમાં સચક અને મહત્વના એમના કવિતા વિષેના વિચારો છે. “કાવ્યચૈત્રવ” નામક ૩૫ ગાનનું કાવ્ય ત્ર્યું છે, તેમાં એ વિષયને એમણે ક્ષિત્ ક્ષિત્ રીતે વર્ણવ્યો છે અને તેનું વિવેચન પણ વિગતવાર અને સર્વાંગી (exhaustive) છે; એટલું જ નહિ પણ તેની પ્રસ્તાવનામાં જુદા જુદા લેખકોના અભિપ્રાયો ટાળીને, “અસાધારણ લાગણીની અસાધારણ ભાષા તે કવિતા”, એવી કવિતાની વ્યાખ્યા આપી છે, તે એમનું શિક્ષણ, વાચન, અનુભવ અને પરંપરા વિચારતાં, ઉદાત્ત અને વ્યાપક છે, એમ કહેવું જોઈએ.

વળી ક્યો કવિ સારો કહેવાય વા વળણાય, તેનું ધોરણ જે નીચેની પંક્તિઓમાં તે દાખવે છે, તે વચાર્થ માણ્ય પડશે :—

“સરસ નરસતણે રસ ચકી તોલ કરે, રસ સખરસ તો ઉમેરી દરશાવે છે ;

+ + +

નિહવ વાતને રૂપ ક્યારેક આપે એવું કે, ભીતરને બેટી નાખી બાવમા બળાવશે ;

+ + +

ધરની લીલા વચ્ચેથી બહુ લીન ચર્ષ, તેની ગતિ દાખી ઝોળખાવે કવો દર છે ;
કુધારો તાનવીને સુધારો તો વધારે સદા, સ્વદેશનાં હિત વિષે નિત્ય તપર છે ;
નીતિ પંથ પ્રીતિ ચક્રી દોરવી અનીતિ કાપે, સુધર્મનો મર્મ આપે, સજળી અસર છે ;
અવનિમાં એ કવિની સુવાસના સદા રહે, એ કવિનું નામ જમ અચળ અમર છે !” (પૃ ૨૦)

તેમ એમની નીતિ અને જ્ઞાનબોધક કવિતાના એક બે ઉદાહરણો આદિ આપવા એ બંધખેરતું થશે.

“ ભેદ કદી ખોલિયે ન ખોલિયે તો ખોલિયે ન, ખોલી હેયું ચોળિયે ન, ભેદ મન રાખિયે ;
ખોલ બહાર કાઢિયે ન, કાઢિયે તો તાઢિયે ન, કાઢી પાછો પાડિયે ન, વચન સુ દાખિયે ;
ખોલ શીર ધરિયે ન, ધરિયે તો ધરિયે ન, ધરી કદી ફરિયે ન, સત્ય વેણ આખિયે ;
અદલ વિચારીને ઉઘારિયે સદાય એવું, ખોલ મુખે ભાખિયે તે પાછો નહિ નાખિયે.” (પૃ. ૮૩)

ડૂબ્યો તે દુઃખમાં, કરજ જેને સિર કારી, ડૂબ્યો તે દુઃખમાં, નીચ જેની ધરનારી ;
ડૂબ્યો તે દુઃખમાં, દેહ પરવશ જે પડિયો, ડૂબ્યો તે દુઃખમાં, અસંતોષે આધડિયો ;
વળી ડૂબ્યો તે જન દુઃખમાં, જેનો પુત્ર કપૂત છે, તે અદલ ખરો દુઃખમાં ડૂબ્યો, આશા ન લ્યાં
ફળિયૂત છે.” (પૃ. ૧૭૩)

મોતીની પરીક્ષા અને મુદ્દય જેમ કામ ઝવેરી કરે તેમ સદરહુ કવિતા સંગ્રહની હાથપ્રત બહેરામજી મલબારી, દાદી તારાપોરજાળા, કેમુશક કાખરાજ અને કવિ મણુપતરામ રાજરામ વગેરે ભણીતા વિદ્વાનોએ વાંચી તપાસી પોતાના સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો; અને તેના પ્રકાશન માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

સામાન્ય રીતે પિંગળમાં ચિત્ર કાવ્યો લખવાં કઠિન હોય છે; તેમ છતાં આપણે ભ્રમ્યે છીએ કે એ અટપટા વિષયમાં તેઓ આટલી ન્હાની વયમાં પાવરણા ચપલા છે અને સ્વનિઠકાકૃતિયંધ, કઠાર પ્રબંધ, “ અ ” અક્ષરાકૃતિ નાગબંધ વગેરે કાવ્યો લખ્યાં છે; અને તેમાં પારંગત હોઇને તેઓ એમના કાવ્યરચનામાં, મિશ્રછંદો ઉપમવવામાં અને નવા છંદો ચોળવામાં કાલિતમાન અને ક્ષેત્રભેદ થયા છે.

આસ કરીને તેઓ પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ બાષા લખે છે અને બાષાપર પૂરો કાષ્ઠુ ધરાવે છે, તે ભ્રમ્યે આપણને અનુભવી થાય છે. વળી એમનું માતૃભાષા માટેનું અભિમાન પણ ચોક્કું નથી; અને બાષા બગાડનારા માટે તેઓ ‘ કાવ્યરસિકો ’માં લખે છે. “ એવા બાષાદોહીઓને તો અમારા નવ મળના નમસ્કાર છે. ”

એવીજ કાળજી તેઓ પુસ્તકના સકાષબંધ છાપકામ, ટાઇપની સુંદરતા, મનહર ગોઠવણી, ઉંચા પ્રકારના કાળજી અને બાંધણી વગેરે માટે રાખતા આવ્યા છે; અને એમના બધાં પ્રકાશનોમાં ‘ કાવ્યરસિકા ’ નું ચેટઅપ સુશોભિત જણાશે અને તે પ્રથમ સ્થાન લેશે.

આરંભમાં કવિ દસપતરામ અને બેહરામજી મલબારીની કવિતા એમના આદર્શરૂપ હતી; પણ પછી ઈંગ્રેજી કવિતાનું વાચન અને અભ્યાસ વધતાં ગયા તેમ તેની અસર એમનાં કાવ્યો પર વિશેષ થવા માંડી; એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી એમના વિચાર અને કલ્પનાને નવીન બળ અને પ્રોત્સાહન મળવા લાગ્યાં. એમની હાલિ વિદ્યા બની; અને એમની કવિત્વશક્તિ વિશેષ ખીલવા માંડી. જેનું પ્રથમ દર્શન એમનું બીજા પુસ્તક “ વિલાસિકા ” માં થાય છે. પરંતુ એ અને એમના અન્ય ગ્રંથોનો પરિચય પ્રસ્તુત “ અભિનંદન ત્રય ” માં અપાવાનો હોવાથી તે વિષે વિસ્તાર નહિ કરીએ.

પરંતુ એમના કાવ્યોની સમીક્ષા કરતાં, એક વસ્તુ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે એમાંનું નીતિતત્ત્વ અને પ્રશ્નમય વાતાવરણ છે; અને તે કવન બહુધા મનુષ્યજનન, સૂદ્ધિ અને પરમાત્માને ઉદ્દેશીને અને અવલંબીને રચેલું જણાશે. અને એજ વસ્તુ-વિચાર વાચકને તેના પ્રતિ આકર્ષે છે, જે તેને આનંદ, સ્ફૂર્તિ, તાજગી અને બળ બક્ષે છે; અને તેનું પ્રેરણા-બળ કવિએ કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી તે અસાધ્ય માં પાત્ર થયેલું માનુષ્ય પડે છે. હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલી “ દર્શનિકા ” ની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે:

“કવિતાની સાથે તરવદર્શન એ ત્રણથીજ મારો પ્રિય વિષય છે અને મારી સોળ વર્ષની નાની ઉંમરમાંજ એક સંસ્કારી સિદ્ધ થોગીનો અને સંશય થયો હતો, જેની કૃપાથી મનુષ્ય અને પ્રજાના મહાસંબંધના કટલાક ગૂઢ પ્રમેનો ભણી મારા હૃદયનું આકર્ષણ થયું હતું, અને તેની જ કૃપાથી થોમસિદ્ધિના મર્મ પણ હું મેળવી શક્યો હતો. મારી છૂટક કવિતામાં તરવદર્શનનાં એવાં અનેક સૂત્રો ત્રણથીજ પહેલાં છે, જે બીજાને મેં જીવનભર જગતના મહાન તરવદર્શીઓનાં પુસ્તકોનાં વાચન અને મનનથી સતત સિંચન અને પોષણ આપ્યું છે.”

અને એ પ્રભુદર્શન એમને યશુ નેત્રી કાંપી અનુભવે કરાવવા, તે આનંદ લાભ સૌને વહેંચવા અને તેનું સતત સ્મરણ કરાવી દર્ભવ્યપરાયણ થવા પ્રયોધવા, ગંભીર માંદગીમાં પણ તેઓ પેતાની જાતને બચાવતા નથી અને એ મંગલ સંદેશો અને આશીર્વાચન જનતાને પહોંચાડવા હમેશા શ્રમ લેતા રહ્યા છે.

બીજા કાષ્ઠ કારણથી નહિ તો એમની આ અમૂલ્ય સેવા માટે આપણે એમના ઝઘળી છીએ અને એમના કનૈયાસવ પ્રસંગે આપણે અંતઃકરણથી ઇચ્છીશું કે ‘પ્રાચીન ખખરદાર દીર્ઘાયુ થાઓ અને એમની કવિતા’ પણ ચોમેર પ્રસરે.

ગુજરાતનું પહેલું “રાજદ્રોહી” કાવ્ય

શ્રી. નરવર વીભાવણા

૧૯૨૭ ની સાલ હતી. હું ને રસિકલાલ બોધ બેઠા વાતોના તગમ હાંકતા હતા. આશરે પાંચ વાગ્યાને શુભાર હશે. રસિકલાલ મોડેસર હતા અને નામ પ્રમાણે રસિક પણ હતા. સાહિત્યની દુનિયામાં જાણીતા હતા.

અમે બે વાત કરતા હતા એટલામાં “યે...ય...ર” કરીને છુમ પડી અને વેંદ્યવણીયો ‘દ્વિ-દુસ્તાન’ નાંખી ગયો. પેપર વાંચવાનો અને ઠીક શોધ હોતો એટલે દ્વિ-દુસ્તાન ઉપરાંત બીજા છાંપમાંસિકા પણ મંજાવતો. છાપુ આવીને પડતાં તરતજ હું ઉઠ્યો અને લઈ આવ્યો. તરતજ તેના મુખ્ય મોટા અક્ષરના મથાળાપર મારી નજર પડી ને હું બોલી ઉઠ્યોઃ રસિકભાઈ, પેલા કવિને એક વરસની સજા થઈ !

રસિકલાલે પૂછ્યુંઃ કયા કવિને ?

“કવિ હંસગજને—અંધકવિને—આરામ ખુરશી પર બેસી પેપર ઉઘાડતા ઉઘાડતાં મેં જવાબ આપ્યો.

પછી એ પત્રમાં આપેલો એ વિષયનો આખો હેવાલ હું મોટેથી વાંચી ગયો. કવિ હંસગજને એક વરસની સજા “પરદેશી બૂખ્યાં ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઉતાર્યા” એ કવિતા લખી રાજદ્રોહ ફેલાવવા માટે સરકારે કરી હતી આખો હેવાલ વાંચી રહ્યા પછી મેં રસિકલાલને કહ્યું રસિકભાઈ, હવે તો જુલમ થઈ ગયો. આ સરકાર આંધળાથી પણ ડરતી લાગે !

રસિકલાલ બોલ્યાઃ તે તમે આજે જાણ્યું ? પણ મેં કાઈકને મોટે સાંભળ્યું હતું—હું ખરું નથી માનતો. મણુ સાંભળેલી વાત કહું છું કે સાચ સાચી બ્લીએ છે તેમ આ સરકાર આંધળી છે આટે આંધળાથી બ્લીએ છે.

હું એમનું બોલતું સમજી ન શક્યો તે પૂછ્યું એટલે શું ? રસિકભાઈ રસિકલાલ બોલ્યાઃ કેમ, એમાં ન સમજાય એવું શું છે ? સરકાર ખરેખર આંધળી છે. એને આ કાવ્યમાં રાજદ્રોહ ફેલાયો છે. આજ કટલાં વરસથી એક જખ્યર “રાજદ્રોહી” કાવ્ય લખાઈ ને છપાઈ ચૂક્યું છે પણ તેનું એને જાનપણ નથી. અલગત “રાજદ્રોહ”ની વ્યાખ્યા સરકાર થી કરે છે તે હતુ કોઈ સમજ્યુ નથી ને સમજવાનું પણ નથી. પરંતુ એના પોતાના રાજવા કાંટાથી જોખી જતાં અને તો મેં એ કવિતા વાંચી ત્યારેજ રાજદ્રોહી લાગી હતી.

મારી ઉત્સુકતા વધવી જતી હતી. મેં પૂછ્યું એવળા કઈ કવિતા ? કોણુ એનો લેખક ? કઈ ચોપડીમાં છે ? રસિકલાલ બોલ્યાઃ જુઓ, હવે તમારી ઉત્સુકતાને કઈ પાર છે ? સંસ્કાર તો પોતાના જીર્ણોદ્ધારનિયમોને અનુસાર કરે છે. પણ કોઈ પણ કાવ્યમાં લેખને રાજદ્રોહી કંચાલી જત કરવાથી તે વિશે લોકહૃદયની જાગૃતિ

વધી જાય છે અને તે વધારેજ વંચાય છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. હું કહું છું તે કવિતા જન્મ થાય તો ખચીત એ કવિતા ખૂબ પ્રચાર પામી જાય ને એ કવિનો દરજ્જો પણ વધી જાય. તમને નવાઈ લાગશે કે એ કવિતા એક પારસીએ લખી છે !

મારી અજયથી ને છાસાનો પાર નહોતો. રાજદ્રોહી કવિતા ને તે વળી પારસીએ લખેલી એ વાત મારા મારા મગજમાં ખરાબર ગોઠવાતીજ નહોતી. આમ કંઈ ખખરદાર નામથી હું અપરિચિત નહોતો. પરંતુ એ ક્ષણે તો મને એ નામ યાદજ ન આવ્યું. મેં કહ્યું: ભાઈશાળ, તમે તો કંઈ મશકરી કરી બનાવતા લાગો છો. રસિક-લાલ બોધ્યા: તમે ધીરજ રાખો. હું એ કવિતાજ લઈ આવું.

રસિકલાલ પકોશમાંજ રહેતા હતા એટલે તે જઈને પાંચ મિનિટમાંજ પાછા આવ્યા. તેમના હાથમાં જૂરા પુસ્તકની એક બહુ નાનકડા કદની ચોપડી હતી. તે પર મેં નામ વાંચ્યું: ભારતનો ઇતિહાસ. ૧. ખખરદાર. મેં કહ્યું: ઓહો, તમે તો ખખરદારની વાત કરો છો. પણ એની આ ચોપડી બહુ જલ્દીતી નથી.

રસિકલાલ બોધ્યા: એજ દુર્ભાગ્ય છે. ખખરદારનું કેટલુંય સાચું ઝવેરાત આ સંગ્રહમાં બધું પડ્યું છે. પણ આ ચોપડી બહુ જલ્દીતી થવા નથી પામી તેનું કારણ કદાચ એનું નાનું કદ, ભારે કિંમત હોય, પણ મુખ્ય તો આપણી પ્રજાની કવિતા વાંચવાની ધણીજ એાછી તરસ અને તેમાં પણ મુંઝારી ન હોય—સીપુરુષના આકર્ષણનું તત્ત્વ જેમાં નજ હોય એવા કાવ્ય તરફ ભાગ્યેજ આપણું લક્ષ્ય જાય છે. એ કારણ મને મુખ્ય લાગે છે. હું માનું છું કે આ ગાંધીજીની અસહકાર ચળવળનું આવડું મોડું મોટું પસાર થઈ ગયું તે દરમિયાન પુસ્તક 'રાષ્ટ્રીય' કવિતાઓ લખાઈ છે. પણ 'રાષ્ટ્રીય' જમાનો યર થયો તેની ધણી પૂર્વે લખાયેલી આ કવિતાઓની તોલે ભાગ્યેજ કોઈ આવે તેવી છે. તેમાં પણ હું જો કવિતા તમને બતાવું છું એ તો અંતરનું 'ખરખર' હઈ કાલવતી હોય એવી લાગે છે. એ કવિતામાં કંઈક બાપા વાપરેલી છે, જહુ કંઈક બાપા વાપરી છે જતાં એની અંદર એક જાતની સૌમ્યતાની આછી છાયા છતાયી છે તે ભાગ્યેજ બીજો જણાય છે. કવિના દરમિયે માર્કેવ એમાંથી ડોકિયાં કરી રહે છે. કવિ હંસરાજની "પરદેશી બૂખ્યાં ટોપીવાળાની ટોળાં ઉતર્યા" એ કવિતા મેં વાંચી છે, 'રાજદ્રોહી' છે. પણ આ કવિતામાં મેં કહ્યું તેવી સૌમ્યતા મને પચરાયલી લાગે છે ને તેવી અને એ વધારે ગમે છે. જુઓ હું એ કવિતા વાંચું.

રસિકલાલ વાંચવા જતા હતા, પણ એટલામાં જણી માફ આવ્યું હોય તેમ બોધ્યા: હું વાંચું તેના કરતાં તમારા નહુને બોલવો. એ ગાઈ જતાવશે તો બરાબર કાંબને રસ ગમશે. કાંબને માઈં જોવાથી એની ને ખૂબી સમજાય છે તે એમને એમ નથી મગતી.

ને નહુએ ગાયું: એની માઠી હલકે બરાબર રાગ બેસાડીને ગાયું:

કાણુ દુષ્ટ આવ્યો અહિં વીરા કાળજ લીધું કોરી,
કાણુ અમારું અણુમોહું તે રતન ગયો છે ચોરી.
હસતું થર અમરગત કીધું જન્મ બધું અહિં લાગે,
કાણુ ફરી વસતું તે કરશે તેજ પનેતા પાગે ;
મંત્રતંત્ર કંઈ કામ ન આવ્યાં રક્ષ પશ્યાંજ નકામાં,
છળખળથી હા કા પસકારે ગયો હરી એ શ્યામા ;
વનવન હુંડ્યા પચુ ન મળે કહિં વદન પડ્યાં સૌ હેઠાં,
મધુર સખિ ! રે આપણુ વચ્ચે આ શાં જખરાં છોટાં !
ઠાણા કર દુર્ભાગ્ય તણે કયાં છેક હજુ છુપાવે,
કિયા શોકવનમાં પૂરીને રાક્ષસ જિય જીરાવે ;
નરવાનરનાં બૂધ મળે કયાં કયાં હનુમાન અજારો !
અંગદ સેવક કાણુ બનીને દે સંદેશો પ્યારો !

" અણુમોહ રતન "

ગોરી સ્વતંત્રતા હો !—કાણુ

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કાણુ

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કાણુ

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કાણુ

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કાણુ

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કાણુ

કોણ પાળખાંડી સાગરપર નહિ ડાહ્યું તે કરશે ?

રત્ન અમારું મળશે પાણું તોજ હૃદય અમ કરશે ?

ભાં એ છે ત્યાં જનનું જીવન નહિ, ત્યાં મૃત્યુજ સાર,

એ વિષુ રામ અદલ ક્યાં રહેશે આખવિના અંધાર.

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કોણ ?

ગોરી સ્વતંત્રતા હો—કોણ ?

નરુએ આ ગીત ધણી સુંદર રીતે ગાયું અને એવી બાવબરી રીતે ગાયું કે મારી તો આંખો પણ બીની થઈ. આખું ગીત ગવાઈ રતા પછી રસિકલાલ બોલ્યાઃ કેમ, આ કાવ્ય કેવું છે ? મેં કહ્યું તે સાચું કે નહિ ?

હું બોલ્યોઃ મારી આંખોએ તમને તે જવાબ નથી આપ્યો !

રસિકલાલ બોલ્યાઃ મને આ કવિતામાં કેટલીક ધણી સુંદર ખુબીઓ લાગે છે. હું કંઈ કાવ્યવિવેચક નથી. પણ તમે જોયું ? આમાં આંખો ખ્યાલ સીતાનું હૃદય ચણું હવું તેના લીધે છે અને તેમ લેતાં સીતાને ‘અશોક’ વનમાં રાખ્યાં હતાં, એ અશોક નામપર ટકોર કરી છે ને ખરું જોતાં એવું નામ ‘શોકવન’ હોવું જોઈતું હતું એ સૂચના કરી છે.

હું બોલ્યોઃ હા, એ ખરેખર ચતુરામરી સૂચના છે. રસિકલાલ બોલ્યાઃ મને લાગે છે કે આપણાપર ઇંગ્લિશ રાજ્યે જે હુકમત ચલાવી છે તેનું ‘હુંકામાં હુંકા’ હોવા છતાં સારામાં સારું વર્ણન ‘કાળજી લીધું’ કારી ” એ ત્રણ શબ્દોમાં આવી જાય છે. અને આપણી પોતાની સ્થિતિ માટે ‘જનનું જીવન નહિ, મૃત્યુજ સાર’ એટલા શબ્દોમાં ગાંધીજીનાં બધાં બાપણોનો સાર આવી જાય છે. ખૂબી એ છે કે ગાંધીજીની દિલ્હીયાપી પ્રવૃત્તિ, અને એમણે સરકારને માટે યેજ્યેલા ‘સેતાની સરકાર’ એ શબ્દપ્રયોગ શ્રદ્ધા યથા તેની ધણી આગળથી આ કાવ્ય લખાયું છે. આ તંત્રને રાક્ષસીતંત્ર ગણાવવાની-વા સરખાવવાની દ્વિભત પહેલવહેલી ખખરદારે કરી છે—અને તે લગભગ મોરારે પોલીસીકસના યુગમાં કરી છે એ બહુજ વિચારવા જેવું છે. ભારે ગાંધીજીને પણ ધિન્ન સંભાં ત્રણ હતાં ત્યારે ‘કાળજી લીધું કારી’ જેવો અતિ કઠક પ્રયોગ એણે કર્યો છે ! અને એ બધા પર કળાજી તો એથી ચઢે છે કે કવિ વફાદાર ગણાતી મનાતી પારસી ક્રમનો નખીરો છે !

મેં કહ્યુંઃ ખરેખર, ખખરદારની બીજી કવિતાઓ તો મેં થોડી થોડી જોઈ છે, વાંચી છે, પરંતુ આવાં સરસ રાષ્ટ્રીય ગીત એ લખે છે એનો મને ખ્યાલ નહોતો.

રસિકલાલ બોલ્યોઃ તમે વિચાર કરતા જશો તેમ વિશેષ ‘વિશેષ સમજાવું જશે, ઇંગ્લિશ પ્રભાવે આઠો આવી આગળાડી, તાર, ટપાલ, ટેલિફોન કરી દીધાં, પ્રભાવ પર ભારે ઉપકાર કર્યો, શાંતિ સ્થાપી, એ બધા ખ્યાલ નાખુક ન હોતા થયા ત્યારે કવિએ લખ્યું છે કે “હસતું ઘર અમ રસતું ડાહ્યું.” લગભગ આખું પ્રભાવનસ એમ માનતું હતું કે “રસતું ઘર હસતું ડાહ્યું” ને ફક્ત બહુ તો બંગાળમાં જોડો મોઝા જાણે અને જન સાટે મરણિયા થઈને બિટીલ સહતતતને તોડવા નીકળેલા તેમને બાદ કરતાં બધાંજ એમ માનતા હતા—ત્યારે કવિએ જોયો ઉલટીજ ઉકિત કરી છે ! આ વાવ જેવી તેવી નથી એટલેજ મારું કહેવું છે કે સરકાર આંધળા છે, આ કવિતા તરફ બીટકલ એવું લક્ષ દોરાયું નથી. મેં કહ્યું આ સંગ્રહ બધો એવાંજ કાવ્યોનો હશે !

રસિકલાલ બોલ્યાઃ હા અલગત બધાં એક સરખી કાઠિનાં નથી, પણ આ તેમ બીજાં કાવ્યોમાં મને ખખરદારની એક વસ્તુ બહુ ખુબી છે, મેં પૂછ્યુંઃ શી ?

રસિકલાલ બોલ્યાઃ એની કવિતાની છેલ્લી લીટીમાં જેલા કે દ. ડા પેટે પોતાનું નામ છુસાડી દેવાની રીત. એણે છેલ્લી લીટીમાં ‘અદલ’ શબ્દ મૂક્યો છે તે એના પોતાના નામનો છે. આનું કારણ એ છે કે ખખરદારે પહેલ વહેલી શરૂઆત કરી તે દલપત જૈનીની કવિતાથી કરેલી એટલે તેની અસર હજી જ સાધ નથી. એટલે એ છોડી દે તો સારું. Made in Germany જેવો એ સિક્કો, કવિતાને ખરાબ કરી નાંખે છે. સારી કવિતાની ઉપર એવા સિક્કાની જરૂર નથી તો પછી અંદર તો હોયજ શાની ? એ ટેવ એણે છોડી દેવી જોઈએ.

એટલામાં બહારથી બૂમ પડી: કાકાજી, કાકાજી !

રસિકલાસની નાની ભત્રીજી બૂમ પાડતી હતી. પ્રેક્ષક તરત ઉઠ્યા ને બારીએ ગયા.

“ કાકાજી કોઈ મળવા આવ્યું છે.” ભત્રીજી બોલી.....રસિકલાસ ગયા.

પણ નહ પાસે એ કવિતા મેં ફરી ગવરાવી. અને એની પહેલી બે લીટી તો જાણે મારા ટુપા સાથે જામી ગઈ.

તા. ૧૦ કં. પાંચમી ને છઠ્ઠી કડીમાંની અંગદસંદેશો, સાગર પર પાજ બાંધવી, વગેરે વસ્તુઓ જાણી સાચી પડતી દેખાય છે. ૧૮૭૦ ની લગત, અને દિલ્હીની સંધિને ગાંધીજીનું વિલાયતગમન એ બધાના એમ બહુકારા હોય એવું નથી લાગતું ?

ભારતનો ટકાર

શ્રી. જ્યોત્સીર્ણ હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રેમનું પાત્ર હોય તેને પોતાનું બનાવવાની અને પોતાનાં હોય તેને પ્રેમનાં પાત્ર બનાવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતેજ રહેલી હોય છે. પ્રિય લીધે તેને પોતાનાં બનાવવાને પોતાના હોય તેને પ્રિય ગણવાં એ માનવહૃદયની સાદુલક્ષ ભાવના છે. આ બીજા પ્રકારની વૃત્તિને લીધે મનુષ્ય સ્વકુટુંબને, સ્વગતિને, સ્વધર્મને, સ્વસંસ્કારને અને સ્વદેશને, બીજા કોઈ પણ કારણ ન હોય તોપણ, એ સ્વકીય છે માટેજ ચલાતાં થીય છે.

કાળે પ્રજાની ભાવના બદલાય છે. પ્રાચીન કાળમાં સ્વધર્મ અને સંસ્કારની ભાવના પ્રધાન હતી, અત્યારે રાષ્ટ્રભાવના પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે. આથી પ્રાચીન સમયમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક ભાવનાનો ખોલ કરતું સાહિત્ય સરળથું અને અત્યારે દેશગીતોનો વા વાર્ધિ રહ્યો છે.

દેશગીતનો પ્રથમ સૂર નર્મદે કાઢ્યો. ‘દેશભિમાન’ શબ્દ પણ એણેજ પહેલવહેલો ભાષામાં દાખલ કર્યો. એના પછી હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એમાં પોતાનો સખલ સૂર પૂર્યો. ત્યારપછી બીજા અનેક કવિઓએ દેશભક્તિનાં ગીત રચ્યાં છે. રા. નાનાલાલે ‘ગુણિયલ ગુર્જર દેશના’ ધન્યગીત ગાયાં છે, ‘કેસરબીના કુંથને’ રણુવાટે વધાય દીધી છે, ‘જયજનન્યોત’ પ્રગટાવવા ભરતગોત્રને આવાહન કર્યું છે; ‘સુભટના શકુનની ધડીએ’ વગડાવી છે; બળવંતરાય ઠાકારે પણ એતીને ઉદેશી આપણા પૂર્વજોના શુચ્છ ગાયા છે તથા ‘નહિ શશિકલા ધરી, હુંસ શું ધારશે મંદિરો ?’ એમ લખ દર્શાવ્યો છે. રા. લલિતે ‘પ્રિય જન્મભૂમિનું’ ‘જય મંગળ’ ગાનવ્યું છે. રા. નરસિંહરાવે પણ મંદાના કાવ્યમાં દિશાસ્યને અને હિંદુસ્થાનને સંભાર્યાં છે, અને સહસ્ત્રલિંગને કંઈ અશુભ સાર્યાં છે; આમ છતાં નર્મદની ગુજરાત-ભક્તિ ને દેશભક્તિનો મોટામાં મોટો વારસો તો રા. અખરદાર-નેજ મળ્યો છે. સંખ્યા તેમજ ગુણવત્તા એજ જન્મે દૃષ્ટિએ આપણા રાષ્ટ્રગીત ગાનારા કવિઓમાં રા. અખરદારનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે. એમના પછી રા. મેલાણી પણ એજ માર્ગે પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ કરી રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં બહાર પડેલા આ સંગ્રહમાં રા. અખરદારનાં ‘ગુજરાતનો યશકુંડ’, ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ જેવાં અતીવ હૃદયંગમ કાવ્યો નથી. ઈંગ્લેંડે જર્મની વિરુદ્ધ લડવા દિલ્લો સાથ માંગ્યો, એ આવાહન કાળે આ અગ્રગાનાં કાવ્યોનો ઉદ્ભવ થયો હતો. આથી આમાંનાં ગીતોનો પ્રધાન સૂર ઉદ્દ્યોધનનો છે.

પરાધીન દેશનાં ગીતોનો આરંભ કર્ણુરસથીજ થાય છે. પૂર્વકાલીન વેલવને અત્યારની દીનતા વચ્ચેનું વેવમ્ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રત્યેક દેશભક્તના હૃદયમાં શોકભાવ પ્રેરે છે. પરંતુ આથી એ દીનતા ધારણ કરી નિરાશ થઈ બેસી રહેતો નથી. એ દેશની સ્થિતિ સ્પષ્ટારવા ચિંતન કરે છે, સ્વપ્નાં ધરે છે, પૂર્વજોની વીરતા

બાપાની ભાગ્યમંત્રી, મોહિનીના પાશમાંથી એ પૂરેપૂરા મુક્ત કદાપિ થઈ શકતા નથી. આ સંપ્રદમાં પણ દસપતરામનું રમરણ કરાવે એવી પંક્તિઓ ધણી છે: મન ટેક વિવેક ન એક રહ્યો.

રજપુત તે શું ગરજપુત બનીને રંડવરો રજપુતાર્ધ ?

ઠાકરના સદ્ગુણાકર થઈ શું ઠાલી કરે ઠકરાઈ ? રે ભાઈ, એવી બઝાર્ધ શું રહેતી ?

ખમ્મા ખમ્મા કરી પાછળ દોડે, દમમાં જે દિનબર રહેતા,

માન મૂકીને સર્વ થયા તે ધમ્માધમ્મામાં વહેતા ! રે ભાઈ, રહી અગીરાઈ એ રેતી.

આજ વસંત અનંત હસંતી, પંચ દિગંત ખતાવે :

એરે ખુમારી રીસાળ કુમારીની આંહિ ઉતારી કો લાવે,

વસાવે હૃદય એ ચકારી ?—ભારતમેયા મોંઘી એ મોરી.

દસપતરામની પેઠે એ સીધો બોધ કરવા પણ ધણી વાર તત્પર થઈ જાય છે. પરંતુ કેટલીક મધુર આકૃતિઓ મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ સુંદર બને સજીવ લાગે છે તેમ એમની કાવ્યપંક્તિઓ કેટલીક વાર કાવ્યત્વ સિધ્ધિ થઈ જતાં પણ, સુંદર લાગે છે; પ્રસાદ ઓછો થવા છતાં પ્રવાહમાં ભંગ પડતો જણાતો નથી; પ્રેરણા ઊડી ગયા પછી પણ પરિશ્રમની શુષ્કતા દેખાતી નથી. રા. ખજરદારની કારીગર તરીકેની કુશળતા એ એનું કારણ છે. વિચાર, કે કદપનાની અપૂર્વતા કરતાં એમના કાવ્યોમાં કારીગરીની રમ્યતા વિશેષ આકર્ષક થાય છે. કવચિત સુંદરીના દેહ તરફ એ બહુ લક્ષ આપે છે. આવડા નાના અંશમાં પણ એમણે પાંચ નવીન છન્દોની યોજના કરી છે, એનું એક કારણ ઉપર કહ્યું તે છે.

મણેજ સમાપયેત્ એ ન્યાયે આ સંપ્રદમાંથી કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ બિતારી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

પરાધીનતાની શું ખલા વિષે કવિ લખે છે:—

જડ સાંકળ હેમ તણી,—મર સુદર રહેાય ધણી: પણ ચર્મ હણે, શુભ કર્મ ખણે,

નર ના બનતું રમણી !

+ + +

અમ શસ્ત્ર ન અસ્ત્ર ન કો, નવ વસ્ત્ર રથાં તન કો; અમ રક્ષણ કાજ સદા સુધાવો, પરશસ્ત્રતણો રણકો !
ધિક એ સુખ, નિર્ભયતા ! ધિક એ પરશન્તિમતા ! ધિક મોઢ વયે પણ લાખ સખી પરપાલવની મમતા !

ભારતમાતાને સંબોધીને એ કહે છે:—

અરપી દુનિયા રહે તારી, ટુઝને કરવા સ્વાધીન, ખખડાવે શસ્ત્ર તુમાખી, સમજી અમને બજાદીન !
પણ અર્થ જગતશું ખાચ બરી તુજ કાજે મરશું વીર—ઓ ભારત ! ધરને ધીર !

ભારતધ્વજના મર્મ વિષે કહે છે:—

કંઈ કંઈ અંશુસિએ સીબા સાંધેસાધા શ્રમભેર, કંઈ કંઈ વીરોએ રંગો જીવનરધિરે સો ફેર;
કંઈ કંઈ અપિએ દૃઢ રોપી કાઠી જેની સદ્ગુણ: અકળિત તે ભારતધ્વજના છે જોડા ચેતનમર્મ.

ભારતમાતાની કવિતાઓની કશું સ્થિતિ આલેખે છે:—

જુઆળ જેવી દિનદિન બરબર આવે બરતી ઉરમાં; પર્વત જેવા તારંગ ઉછળી ત્યાંજ શમે અંકુરમાં:
બડકા બાગડો હો !

+ + +

ટુઝને ચ્હાતાં દિટુર મણાપું, ટુઝને રહાતાં પાપી ! કાળી જીમ ગળે ખુંચવાપી: દુર્ગતિ જતી ન માપી: બડકા.

દિન્દુ, મુસલમાન, પારસી ધર્માદિ સર્વે ભારત પુત્ર તમામને આવાહન આપતાં કહે છે:—

ભારતના બેઠા આપણ સહુ, આવો ધસિયે સાથ ! બંધુઓ ! આવો ધસિયે સાથ !
ધરા ડોલશે જ્યાર ઉછળશે સાઠ કોડ અમ દાથ ! ત્યારે હો ! માત રહે ન અનાથ !

પોતાના દેશપ્રેમને વ્યક્ત કરતાં ભારતમાતાને સંબોધીને કવિ કહે છે:-

સ્વપ્ન જેનાં છે ગુણાયાં જન્મથી તુજ તારથી, આખરે પણ છત્ર ને તુજ નામ જઈએ પ્યારથી;

ન્યારથી નાણું તને, હા ! ત્યારથી છત્રન જડે.

માત ! તારી ખાકું આ પૂવળું સુજ ઝૂઝશે : માત ! તારી ખાકમાં સર્વસ્વ મ્હારું સઝશે :

પૂજશે જે પ્રજાને, બહાંડ તેને કર ચઢશે :

અને આત્માપણુંની ભવ્ય ભાવના આલેખતાં અન્તે કહે છે:-

ધન્ય પ્રેમી પુત્ર જોશે તુજ રડે દિન રાજતો; ધન્ય સુધુવા છત્રશે તુજ કીર્તિડે : ગાજતો :

આજ તો તુજ કાજ આ મરવું મને પ્રિય સાંપડે !

પરંતુ એવા આત્મઅભિમાન દેવાની જરૂર નહિ પડે અને ગુજરાતનો દિન્દનો આ 'ધન્ય પ્રેમી પુત્ર' એને 'રડે દિન રાજતો' એવા બાળસાથી થશે એવી આશા રાખીએ.

સંદેશિકા

શ્રી, વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, બી. એ.

સરકાર અને આ ચંદ્રના સંપાદકબંધુઓ વચ્ચે એક વાતમાં તો જરૂર સામ્ય છે: પ્રજાજીવનના કોઈક મહાપ્રશ્ન વિશે જીકું સંશોધન કરવા બેસાડેલ કમિશન કે કમિટીના તપાસ મુદ્દાઓ સરકાર જેમ અમાઉથી નહી કરી આપે છે, તેમ, કવિશ્રી ખખરદારની કૃતિઓ વિશે લખવા બેસાડેલ લેખકો માટેના વિવેચનમુદ્દા પણ આ બંધુઓએ ઈર્ષ્યદષ્ટિપૂર્વક પહેલેથી કસી આપ્યા છે. આ હું દરિયાદરૂપે નહીં, ઉપકારભાવે લખું છું કારણ, વિનંતિપત્રમાં ન્યારે મેં વાંચ્યું કે 'સંદેશિકા'નું ગુણદર્શન કરીને લખવાનું અને સંપાદનું છે, અને તે પણ મિતાક્ષરમાં ને મુદ્દાસર જ, ત્યારે મારે માનસિક ઉદ્ગાર આવ્યો હતો. 'આલેખ' ઠીક થયું. ટુકોમાંજ લખવાનું છે ને કશો સ્વૈચ્છિકાર કરવાની છૂટ નથી, એટલે થોડી દુરસંદે પુરતું કામ થઈ શકશે; અને વધુ સારું તો એ કે, દોષકદષ્ટિ છવ છું એવી જે ખરીખોટી-ખોટી કરતાં ખરી વધુ-પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ ગઈ છે, તે જીવંતવાની તક પણ આ શુભ અવસરે સાંપડશે. એટલે મારે માટે તો સંપાદક સરકારની આજ્ઞા આદેશકારક ધૃષ્ટાપતિ જ હતી

ગુણદર્શી તરીકે પંકાવાની હોંશ મને બેશક છે, પણ એ પૂરી કરવાના જ જરા અશુદ્ધ હેતુથી આ પ્રવૃત્તિ આદરી નથી ત્યાગદિની વિના બહુ ન કામું. સાચાદિથી વડે હેતુનું શુદ્ધીકરણ અશક્ય હોત, 'સંદેશિકા'ના ગુણો દર્શાવવાની ફરજ માથે આપ્યાં પહેલાં પણ એ ન દેખાયા હોત, તે નિર્મત્રણ આભારપૂર્વક ને કારણ હું સ્વતંત્ર હતો. (પાઠ પ્રશ્નનો કે હજી એટલી સ્વતંત્રતા તો આદેશમાં રહી છે; સાહિત્યનો કો સ્ટેશન બંધોનેટની અણીને બળે અસુક સાહિત્યકારનાં ગુણદર્શન કે દોષપ્રદર્શન લખાવી શકે એ દહાડો કદાચ ગુજરાતમાં આવશે ખરો, પણ ધણો દૂર છે). પણ એ સ્વતંત્રતાનો લાભ લેવાની જરૂર પડે તેવું ન હોતું. નિર્મત્રણ આપ્યું ત્યારે જ આટલે દહાડાથી એક નવી ટેવ મેં કળગી હતી 'ઓપાનિયું' ચલાવનાર તરીકે આરાં નિત્યકર્મમાં થવું પડ્યું કથા જેવું, કંટાળા પ્રેરક કામ કરવાનું હોવાથી, હમણાં હમણાં તો ખૂબ એમ લાગવા માંડેલું કે શિષ્ટ કવિઓના નિયમિત સમાગમમાં નહીં રહું તો દિવાળી લગીમાં જરૂર દયાપાત્ર રસદુરમન જતી જવાનો પણ રસના એ સત્સંગીઓને સેવવા ક્યારે ? વખતના બારે વાખા છે. ત્યાં આ નવું કામ ક્યાં ઉપડતું ! ખીજ બાજુ, રસિકજન તરીકે છત્રતા રહેવાનો લોભ પણ વલ્લયોભ હતો. એટલે આખરે, વાળુ પછી ટહેલવાના કલાકમાંથી અધો ઉધાધો એ કમાણી કરવા આવે. આજ સુખીમાં, કેટલાય ઉધાર ખર્ચો કર્યા બહલ હું (પચ્ચમ યુદ્ધિ આદ્યજુને સુશોભની રીતે) પાછળથી પસ્તાયો છું; પણ આ ઉધાર ખર્ચ તો ઉગી નીકળ્યો અનેકગણા, એ કહેવાની જરૂર ખરી !

રસાત્માના ઉદ્ધાર કાળે ઉપાગ્રયત્રી એ લીધયાલની શરૂઆતમાં 'સંદેશિકા' દ્વાયમાં આવી હતી. તેને વિશે જે સત્ય એ સમયે આહુ' આહુ' સુરેહુ, તે આ લેખ માટેના પુનર્વાચન વખતે મનમાં દાટી ગયું. 'સંદેશિકા' નું સૌથી આગળ પડતું ગુણલક્ષણ એ છે કે ખખરદાર સંહિતાનું સૌથી વધુ પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળ છે. એમની કવિત્વશક્તિને ચૂર્ત કરનારાં એમનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં અન્યત્રચિકામાંનાં કોઈ પણ એકમાં એ શક્તિનાં સર્વ વિશિષ્ટ લક્ષણો નજરે તરી આવતાં હોય તો તે 'સંદેશિકા' માં જ 'કાવ્યરસિકા' થી (૧૯૦૧) માંડીને 'દર્શનિકા' (૧૯૨૧) સુધીનાં પૂરી એક લીપીનાં પોતાના મુખ્ય નવ પુસ્તકોમાં કવિએ કદરત અને માનવીનાં, કે દેશનાં અને પ્રજાનાં જે મહિમ-રતોએ બુદ્ધે બુદ્ધે વખતે ગાયાં છે, તે સર્વના નમ્રના આપણને આ બસોથીયે ઝોછાં નાનાં નાનાં પાનાંની અધિકામાંથી મળી રહે છે. કવિએ જાણે પોતાના જીવનસંદેશનાં સકળ અંગોને એકત્રિત કરવાના હેતુથી જ આ સંગ્રહને જોડ્યો હોય તેમ, તેનાં છપ્પન કાવ્યોમાં એમના સર્વે લાક્ષણિક ભાવો અને રસો, વિષયો અને જન્મેને સમાર્પિત જતાં આપણે જોઈએ છીએ. અહીં આછેરો સમયોદય શૃંગારરસ છે, ઘેરો કરુણરસ છે, ઉજળતો વીરરસ છે; તેમજ, વાતસલ્ય અને ભક્તિના રસો પણ અનુભવાય છે. આનાં પહેલાં ચોવીસ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ, કામળ ગૃહભાવ કે મિત્રવિરહ ગવાયાં છે, તે પછીનાં બારમાં રાષ્ટ્રભક્તિ તથા ધારોદેક વિલસે છે, અને છેલ્લાં વીસમાં જીવનસંગ્રહના ઉકેલવાના કે તત્ત્વચિંતનના સમર્થ પ્રયાસો છે. વળી, નવા જન્મે રચવાની આપણા કવિની અસરકારક શક્તિ અને ખાસિયતને જ ધ્યાનમાં રાખીને વિચારીએ તો, તેના પ્રતિનિધિરૂપ વીરવિજય, પુનરાવતિ અને ચક્રાવલિ જોઈ અદ્ભુત મોજૂદ છે, એ હકીકત પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી.

આપણા વિવેચન વિષયને સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ આટલો નિરૂપ્યા પછી, જે જ હુંક પ્રશ્નો રજૂ કરી તેનાં હુંકા ઉત્તર આપવાના રહે છે : 'સંદેશિકા'માંનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો ક્યાં ને તે શા કારણે ઉત્કૃષ્ટ ? 'સંદેશિકા'ની સુંદરતમ પદ્યિકાઓ કઈ કઈ આના ઉત્તરો વાંચતાં વાચક જે વાત ન વિસરવા કૃપા કરે : આ વિષય અંગત રચિ-અરુચિને હોવાથી, મતભેદને આહો તેટલો અવકાશ છે; અને, ઉત્કૃષ્ટ ને સુંદરતમ હોય તે દરેકદરેકનો વિગતવાર ઉલ્લેખ, રચનાકાળનાં દુર્ભેદ બંધનોને પ્રતાપે શક્ય ન પણ બને. ત્રીજું એ કે, જેક પ્રશ્નોના ઉત્તર એજ બંધનોને કારણે, એક બીજામાં પરાવી લેવા પણ પડશે. સંક્ષેપમાં, આપણું હવેનું કર્તવ્ય અણુદર્શન કરતાં જે ગુણસૂચનનું વધુ અંશ રહેશે.

જ વર્ષ પર 'સંદેશિકા' પહેલી વાર વાંચી ત્યારથીજ તેનાં અમુક કાવ્યો-દર્દભર્યું 'મધુરી' અને ગદનદર્શી 'અજોયર ધામ'; અરે 'ચેતન'માં જાણેલાં તે 'સંદેશ' અને 'નિકાલ'—તો અને અત્યંત પ્રિય હતાં અને તેમાંની કેટલીક લીટીઓ તો મોટે ચઢી મધ હોવાથી એને વારંવાર ગુંતો. એવાં ગુંજન 'જીવનસંધ્યા' એ આ સંગ્રહના ક્ષેત્ર કાવ્યને બાજે કેમ ન આબ્યાં એ પ્રશ્ને અને આ દિવસોમાં ફરીફરીને વિચારમાં નાંખ્યો છે. આ સરતચક્રનું પરિણામ હોય કે ગમે તેમ, પણ પૂર્વોક્ત વાણુ પછીના કાવ્યવાચનની એક રાતે ભયારે એ નજરે ચડ્યું, ગવાવા માંડ્યું, અને કડી પછી કડી ગવાઈતેમ તેમ એ મનોરમ સંસ્મરણાત્મક કૃતિના છોડી કરુણતા અને એને આશા મંદાથી બરેલા શબ્દો અકથ્ય કો ભાવો ઉરમાં જગવવા લાગ્યા, ત્યારે મેં એટલો આલ્હાદ અનુભવ્યો, જેટલો નવીન તારક દૃષ્ટિપથમાં તરી આવતાં ખજોળશાસ્ત્રનો રસિક અભ્યાસી અનુભવે છે.

સખી ! જુમાઈ પ્રાણની પાંખડી રે, અધસડી લાગે શું વસંત બે;

ખાંચી ખાંચી વરસે મેઘલા રે, અધુરાં અગત્યાળાં ઉતરત બે;

સખી કંઈ ચાલી ગયું જીવનયત્રી રે !

આ પદ્યિકાઓથી કવિ આ વિરહ ભિન્નિગીત શરૂ કરે છે અને પછી અવકાશનાં રમરણી વર્ણવતા, " મીઠાં તેજેમય સ્વપ્નાં "—" સંદેશા દેતા અધોત "—" વનલીલામાં પ્રાણુ વસાવતો પખીકાને ગુણવસગાન " અને પ્રત્યેક ઉપક્રાંત પ્રજાતનાં પીઠતાં ફૂલ અને રંગો અને " અનુલ પ્રખા " : આ સુધયું જાવાઈ દેયે નાદ કરે છે; પછી ભૂત અને વર્તમાનનો અગમ્ય વિરોધ આમ હૃદયંગમ વાણીમાં આલેખે છે !

આજે એ જ ઊભી તર વેલડી રે, એ જ ઉપર હાથું આકાશ જે,
 દૂમતી સ્વિચ્છંદની બેલડી રે, વેરે એ જ અલૌકિક દાસ જે:
 સખી ! પણું કંઈ એમાંથી ઉઠી ગયું'રે, કે સખી ! આ ધરણી તજતી તેજને રે,
 કે આ ભૂલતી મારી આંખ એ ! અંધારે ગૂંથાયું તેજ, કે રે
 તેજ તણી પીઠતી પાંખ જે ! સખી ! કંઈ એનું અગમ્ય જ થું હશે રે ?

સૂઝિની આ ગહન સમરથા શી છે ! શું સૌંદર્ય એક અને અભંગ નથી ! માનવદૃષ્ય એક અને અનંમ નથી ! આત્માના ઉન્નતિપંથે દીપતી આ મહાન્યાયિત પણ શું અખંડ નથી ! કે ના એ તો આગળ વધીએ તેમ દૂર ખસે છે, એટલું જ !... .. પ્રકૃતિમાં જે દૃઢ છે—માતાં નાચતાં કાપલ મેાર તેમાં છે તેમ જીવું ધોરતો સાગર અને સુદા પીપળાનાં બિહામણાં હુંદાં પણ છે; વિહસતો પ્રાણ અને વિનાશકો કાળ ત્યાં જે પ્રભુત્વ ભોગવે છે—તે જ દૃઢ માનવજીવનને પણ કેવાં સાંઘત આવરી લે છે, તેને કેટલું મહુર કરી શકે છે !—

નિદ્રા જેવું જીવન આપણું રે, એક રત્નનીતો જન્મ બહુલ્ય જે;

ફટી તારા સન્ધ્યા તેજથી રે વધતાં અંધારે ગૂંથાય જે;

સખી ! એવા જીવને પડકાર પડે રે.

દૃઢ—રેત કાઠ પણ ખરા યુગ્મયુગે બહુ લાંબો વખત કનડતાં નથી તો આ રસપિપાસુને—અહાની અમોઘ રસધારાના પિપાસુ એવા કવિ જનને—કેમ કનડે ! આટલી તીવ્ર વેદના પછી તેને અંતરે સ્વપ્નોની જન્મ “સત્યો જાગતાં” પણ થાય છે, જૂનાં સ્મરણો તેને સતાવતાં નથી પણ “પ્રિય અંકાર” અને “વધુ વદાહી” એ અને છે; તેને હૃદયે આશા અંધાર છંચાય છે કે ધોતે હવે નવી લાલિલી ધર્મશ્રદ્ધાને બળે જીવનસંધ્યાએ “અમી સાગરતીર” પહોંચશે; અને અંતે, પ્રકૃતિદર્શન જ તેને અદ્વિત શોભાનું આત્મદર્શન સૂચવે છે:

સંધ્યા એથે રંગ રંગી સમે રે ને આથમે તેજનું તેજ જે;

સંકેસારી તેમ જીવન જોરે પ્રભુજીની પ્રજ્ઞતામા એ જ જે;

સખી ! ત્યારે પણ તે કંઈ દોરશે રે.

‘હૃદય મક્કાનો હાજ’ એક બીજું સરથ કાળ છે, ધેરા કચ્છની એવી તો માઠ હાયા તેની પર પથરાયલી છે, એવી તો ઊંડી ને અકર્ય જેવી વેદનામાંથી એ જન્મ્યું છે, કે, આપણી બાપામાં જે યોગ જ સર્વોત્તમ હુંકાં વિરહકાળો છે—રમણભાષિના ‘તું ગઈ’ કે કાકારના ‘ચોટી’ જેવાં—તેની દુરાશમાં તેને વિના સંકાપ શૂંઠી શકાય વધુ વિવેચન વિના એ હૌંસિલીમરી મગ્ગના યોગાક સર સુખીએ—સુખીએ ને મ્હાણીએ:

પ્રુખ કરી જે હૃદયની સોદામરી હાજ મથે બેઠર યુગરાતની કરી માકરી હાજ ગયો ! પ્રુખ કરી

ભ્યાં બર્ષાં ત્યાં આમગાને યોર કાળાં વાદળાં, રંગ ત્યાં બેઠલ કે કે ચીવરી હાજ ગયો ! “ ”

એ અગીરીના અપુન પર ત્યાં દ્વિરસ્તા છે દ્વિહ, અર્દી ન બાણુ મોતી શ્યાં શ્યાં વીખરી હાજ ગયો “ ”

રો હવે યુગરાત ! રો, રો ! ના પિછા—યો જીવતાં આંસુના ફરિયાવ એવા કે તરી હાજ ગયો “ ”

અમામન્ય નાવિકાના યુગમાં યુગાલ્લ ‘મિમદાન’ સુગારનું એક પરમ સુન્દર કાળ છે. નાવિકાને અસામાન્ય એટલા મટે કરી કે, “ધોમ ધમે ને ધરણી તરસે” એવી રીતે એ મિમદાન છે, અને, “ધમ ધમ મેદુનો વરસે” એમ વરસતા પ્રીતમપ્રેમને અંજો છે જતાં, માત્ર સ્વસ્થવાન કે હૃદયી, માત્ર યોગવિદારી કે પરાક્રમી પ્રીતમ તેને તાર્પી શકે તેમ નથી. જે નાવિકની વાંછના તેને છે તેમાં આ સર્વ યુગા ઉપરાંત, બીજું એક જ મુટી પ્રિમતા દાનથી વિરહ વિજને સ્મરણની એ અનુભવ પ્રિયમને કથવતાની કથિત અને જેમાં ધમતેપાલે અનેરાં ભોતિહસ વેશ્યાં છે એવા “સંપેના માંચ અજમ્યો”ની પ્રકાશમયતા તે માત્ર છે. અને એવી એ વધુ. આવાં માયા મેલ્યાં અને યશાં પ્રિમદાન, આવાં મીઠા ને ઉઠા ને વિરયા પ્રિમદાન પણ તેને એ એકે—એકો જ સતેષ આપે છે, તેથી તે જીવનની ઉચ્ચાત્મ્ય જૂમિકાપર, અને જીવનનાં વિવેચિત્ત પદાશ્રમની સ્થાય સુખીતાએ સાધુત્વ સાધવા તબક્કે છે—

શાસેશાસે છે આ જીવનનાં આણં, ભરતીનાં મોઝાં ભસણાં... બહાલમણ !

દેવી તે પ્રિયદાન દેશો જી ક્યારે !

સષ્ટમહિમા ગાતાં અને સષ્ટભક્તિ પ્રેરતાં જે બાર કાવ્ય ઉપર કલાં પ્રેમનાં ત્રણ- ‘ગુજરાતનો યજ્ઞકુંડ’ ‘ઓ ગુજરાત ! ઓ ગુજરાત !’ અને ‘દેવીનું અપ્પર’- તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરેખર અજોડ છે. પહેલું ને ત્રીજું તે ભગતસાહિત્યમાં પણ જોડું સ્થાન પામે તેવાં પ્રભાવપૂર્ણ અને હૃદયદાવક છે. ‘ગુજરાતનો યજ્ઞકુંડ’થી તો હવે પ્રાંતનો કોષ પણ સંસ્કારી પ્રજાજન અજળ હોવા સંભવ નથી, પણ ‘દેવીનું અપ્પર’ એટલું જ પરિચિત નથી. જુગજુગથી સ્વાતંત્ર્યધારી, બારબાર સંકારી પરાધીન દશામાં ભટકતી, મનેતને શોષાઈ ગયેલી, પુરોમાં આણં ને અધુરાં સ્વાર્પણ (જે તેથી, સ્વાતંત્ર્ય ટુકડાઓ વડે) સંતોષાઈ જવા અનિચ્છુક એવી અપ્પરધારી ભારતવંદિકા એ કાવ્યમાં ભારતપુત્રોને સંધરનાં અને પ્રાણનાં અંતિમ આમસમર્પણ કરવા હિંમોધે છે. તેનો સંદેશ વર્તમાનનો નહીં એટલે ભવિષ્ય માટે તો છે, કવિકલ્પનાને ચંદ્રોદ્યાં આર્પણને આપણે હજી વિશેષ અસિદ્ધાંતો દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજ્યજીતીને હજી હવે ખરા પાડવાનાં છે, એટલે તેમાંની બે લાક્ષણિક, અત્યંત અર્થવાહી કડીઓથી જ આ લેખ બંધે પૂરો થાય :

અંજલિ નાખે, ખેંચો નાખે, નાખે કા ભર ખાલીઃ જુગસકુંડ તપિયું દે શોષી, અપ્પર તો રહે ખાલી,
અપ્પર ભરો

જ્યોતિર્જ્યોતિ ધરધર ને સળગ્યો, રોતીરોતી શું માણું ! ચિર કાપી અપ્પરમાં નાખો, કરી કાળજી આણું !
અપ્પર ભરો ભરો હો !

બ્રહ્મનો સંદેશવાહક

ઓ, ગણપતનાલ મનનાલ નેરો

કાવ્ય એ કવિ હૃદયને પ્રજ્વળી અમૂલ્ય બક્ષિસ છે, અને કવિહૃદય એ પ્રજ્વળી રસસુષિતું કેન્દ્રસ્થાન છે, ત્યારે કવિ રસોત્કૃષ્ટ યદ્દિયના કુવારા છોડે છે, ત્યારે એમાં બ્રહ્માંડની રસધારાના પલ્લુ દર્શન થાય છે. કવિહૃદય એ માનવ-સુષિતો અમૂલ્ય ખજાનો છે. એમાં પ્રજ્વળતાં દિવ્ય સૂરોનો પણ સમાવેશ થયેલો હોય છે. ત્યારે કવિહૃદય રસ-પ્રવૃત્તિ યદ્દિભરાય છે, ત્યારે એના રસબિન્દુ બધાય છે. આ બિન્દુમાં દેવી ભાવ યા બ્રહ્મના સાચા સંદેશ પણ હોય છે. કવિ આ ભાવ પોતાના કાવ્યમાં સારી રીતે ઉતારી શકે છે એટલે સાચો કવિ બ્રહ્મનો સંદેશવાહક છે એ ખરેખર સહ્ય હકીકત છે.

કવિશ્રી ખખરદાર આ માન્યતાના અનુયાયી છે. તેઓથીએ “સંદેશિકા” ની પ્રસ્તાવનામાં આ બૃહદ્ ઉલ્લેખ કરેલ છે. એટલું જ નહીં પણ ખરેખર કવિશ્રીએ આ માન્યતા અમલમાં પણ મૂકેલ છે. કારણ ત્યારે આપણે એમના કાવ્યો વાંચીએ છીએ, ત્યારે કેટલેક સ્થળે બ્રહ્મના પરમ સત્યોનું પણ આપણને દર્શન થાય છે. કેટલેક સ્થળે તો તેઓશ્રી બ્રહ્મમાં એટલા બધા તત્ત્વ યદ્દિભરેલા જણાય છે કે, ત્યારે આપણે એ કાવ્ય વાંચીએ છીએ, ત્યારે આપણે આસપાસનું વાતાવરણ પણ આપણને બ્રહ્મમય બાસે છે.

હવે આપણે કવિશ્રીનાં “સંદેશિકા”માં દર્શન કરીએ. સદર પુસ્તકનાં કાવ્યોમાં કવિશ્રીએ ખરેખર બ્રહ્મના સાચા સંદેશ જ આપેલો છે. આપણને કવિશ્રી “સંદેશ” નામના પહેલા જ કાવ્યમાં નિમિત્ર છે તેનો વિચાર કરીએ.

- દેવના હોજ આ હેલે ચડ્યા હો ! રેલે બ્રહ્માંડ રસધારા રે લોલ ;
ઝીલો ઝીલાવો મન મહેલે રસિકાં ! નીતરે સંદેશ કંઈ ન્યારા રે લોલે !
આનો આનો રમ આંગણ રસિકાં ! ઝીગલે સંદેશ બાદિ ન્યારા રે લોલ !

કવિશ્રીએ ઉપેરોક્ત ચાર પંક્તિઓમાં કવિ હૃદયનું ઠીક ધ્યાન કરેલ છે. આ કાવ્યમાં હૃદયોદ્ગાર પણ સાચા કવિને શોભે તેવા જ છે. શબ્દરચના પણ ઘણી સરસ છે. કાવ્ય વાચવાની શરૂઆત કરતાં જ આપણને કવિશ્રીના હીલકારે ચઢેલા દેવાના હોળનું જાણે સાક્ષાત ધર્મ થતું હોય એમ જ લાગે છે. કાવ્યની છેલ્લી એ પંક્તિઓમાં કવિશ્રી વાંચકોને બાર દર્શને પ્રદાનના ન્યાસ સંદેશ ઝીલવા માટે નિમત્રે છે. અર્ધદેર આ કાવ્ય-સંગ્રહનું નામ “સંદેશિકા” આપેલ છે એ પણ વ્યાજબી છે, કારણ કે એમાં સાચા કવિ હૃદયના જ સંદેશ છે.

હવે કવિશ્રી તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં કેટલા ઉગ્ર ઉત્તરેલ છે તેનો વિચાર કરીએ, (“માનવચિન્તા” નામના કાવ્યમાંથી.)

“શબ્દ હનું સાં એક બન્યું ને એકના થાય અનેક સર્વે બહિત શબ્દ એકમમાં તે એક તથોજ વિવેકરે.”

આ પંક્તિઓ કવિશ્રીએ તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાંનું રમ્ય શબ્દચિત્ર આલેખેલું છે. “બહા લટકાં કરે બહા પાસે”

ની માફક આ કાવ્યખંડમાં “એક તથોજ જ વિવેક” એ પંક્તિ આખા કાવ્યમાં ઈર્ષ્યનેરા પ્રકાશનો પ્રકાશ પાડે છે તત્ત્વવેત્તાઓએ બહા સંબંધી ચિરકાળ સુધી વિચાર કરી આખરે જ તત્ત્વ શોધી કહાડેલું તે તત્ત્વનું ધ્યાન કવિશ્રીએ આ કાવ્યખંડમાં ઠીક કરેલું લાગે છે.

આપણે હવે કવિશ્રી “અગોચર ધામ” નામના કાવ્યમાં કેવો વિચાર દર્શાવે છે તેનો વિચાર કરીએ

“એક મોઢું અગોચર ધામરે મારા અંતરનો આરામ—(ધ્રુવ)

જેહં જેહં સાં આંખ ભૂલે ને બોલી બોલી ભૂલું નામ;

પોણું પોણું પણ સહેજમાં સરકે હાથ આંખો વિશ્રામ રે; એક એનું અગોચર ધામ.

અંતર સ્વર્ગના પાલવ પકડી, ધરને અર્પણ એક આશ;

રોતી જગતમાં ઝીલશે ને ભરશે આત્મા ઉડેરો હાથરે, જેહં મોઢું અગોચર ધામ !”

“અગોચર ધામ” વિશે કવિશ્રીના વિચારો પણ ઘણાજ મનનીય છે. ખરેખર અગોચર ધામ તો દુર્લભ છે. અંતરચક્ષુ સિવાય આપણુ તેને જોઈ શકતા નથી. આજ ચક્ષુથી નીહાળતાં આપણુ ભૂલામણીમાં પડીએ છીએ.

સામાન્ય બુદ્ધિથી જોતાં આપણને ધડીમર દાઘ સાંપડે છે અને પલવારમાંજ આપણે પાછા વિશ્વમાં પડીએ છીએ, ખરેખર આ સર્વે સત્ય દેખીએ છીએ, છેવટની પંક્તિઓમાં રાક્ષસનું નિવારણ કરેલ છે તે પણ વ્યાજબી છે. ન્યારે આપણને મહાશાન્તિનું બાન થાય છે અને ન્યારે આપણે એક નિશ્ચય પર આવી, જગતની મર્વ પોટી જાળોને જાનહાનિથી નિહાળી લાગીએ છીએ, અને કેવલપદ માટે આશાવાદી ધામને છીએ, ત્યારેજ આપણને અગોચર ધામનું બાન થાય છે. કવિશ્રીએ આ સર્વે સત્ય ધટનાને આ કાવ્યમાં ઠીક મુંચેલી છે.

“જોતો નથી અગોચર ધનરથામ છે બધાં જીવજાત અગોચર ચળી રહેલો. બધાં જ ઉપેરોક્ત પંક્તિઓ મહા ગુજરાતના કોઈ તત્ત્વવેત્તા બાહ્યકવિની છે. કવિશ્રી અખરદારે પણ “અગોચર ધામ” નામના કાવ્યમાં અંતર સ્વર્ગનેજ અગોચર ધામ તરીકે જોળખાવ્યું છે. ખરેખર આ સર્વ ધટનાઓ તેમની સત્ય માનહાનિ તથા સાચા મહેશ્વરાદ્ય તરીકિનું ઠીક ધ્યાન કરે છે.

હવે આપણે કવિશ્રીની પ્રભુમાં કેટલી આશ્ચર્ય છે તેનો ખ્યાલ “માનવચિન્તા” નામના કાવ્યમાંથી નીચે દોષ્ટી પંક્તિઓ ઉપરથી કરીએ :

“બર બહાંડ તળા સાગરમાં ચાલે બરતી જોટ,

મધુ મેઘ છે મુકાને, જો માનવ; તારે ફિકર શી મેટરે।

૧. ૨મ ૩મ ૪મ વાજ ડાલો ને ૫મ ૬મ દોરે અપ;

૫મ ૫મ તારી પાંખડી, પકડે પ્રભુની અગ્રિમ લાંબરે।”

કેટલી અડગ મદ્દા ! જોને પ્રભુ જ સુકાની છે. પછી બલેને જીવન દ્વિયે ગમે તેટલું તોફાન થાય તોપણ તેને ડર રાખવાનું શું કારણ ? શુભાર્થો શેકના નામનો શુદ્ધ દાનતથી વેપાર કરે, પછે તેને નાહક નફા ટોટા માટે અંગત ચિંતા રાખવાનું શું કારણ ? પ્રત્યુપરમાં કંઈ પણ નહીં. કવિશ્રીએ આ ધટના "માનવચિંતા" વાળા કાવ્યમાં ઠીક ગુંથેલી છે, એકંદરે એમના કાવ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને મદ્દા ધણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

સ્નેહ અને માર્દવતા એ કવિ હૃદયનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તેઓથી પરમાત્માને સ્નેહ સ્વરૂપમાં અને કવિતાને સ્નેહજ્યોતિ પરમાત્માએ મનુષ્યને નવાજેલા એક અમૂલ્ય વારસો છે એમ માને છે. ખરેખર એ સલ હકીકત છે. કારણ સ્નેહજ્યોતિ પ્રગટ થયા સિવાય કવિહૃદય કદી રસ-પ્રકુલ થતું નથી. અને રસોત્કૃષ્ટ થયા સિવાય કાવ્યરૂપી સ્નેહનો ઉભરો કદી બહાર આવી શકતો નથી. સામાન્ય મનુષ્યોની બાબતમાં આ ધટના કૃતેહર્મદ ઘષ્ટિ શકતી નથી. પણ કવિહૃદયની સ્નેહજ્યોતિ પરમાત્માની વિજ્યવિજ્ય અનુકૂલ વાહન છે. માટે સાચો કવિ ખરેખર સ્નેહજ્યોતિ પરમાત્માનો સંદેશ-વાહક છે એમ કહેવું કંઈ ખોટું નથી.

: હવે આપણે કવિશ્રીના "રસ પ્રજ્વળતા" નામના કાવ્યનું અનુવાદ કરીએ :

" છુટડા ભંરી ભરી પીઓ કે, રસનાં સરોવરો હલકાય
રસનાં સરોવરો હલકાય, રસિકનું મન દેખી મલકાય
કણ કણમાં જેમ મણિ વિકસે છે, બિન્દુ બિન્દુ બહાંડ
રસગ્રાહક રજરજમાં નિરખો, ભયો દિવ્ય રસકાંડ. "

આ કાવ્યમાં કવિશ્રીએ રસ-પ્રકુલ હૃદયનું આપણને ઠીક ખ્યાન કરેલ છે. જેમ પાણીથી ભરપૂર ઘરેલ સરોવર પવનની મંદમંદ હલેરોથી હલકારે ચડે છે. તેમ કવિશ્રીના રસોત્કૃષ્ટ થયેલા હૃદયનું પણ આપણને આ કાવ્યમાં દર્શન થાય છે. કવિશ્રીએ રસબિન્દુની કીમત પણ ચોખ્ખા આકેશી છે. એના એક એક બિન્દુમાં પણ બહાંડના પરમ સત્યોનું તત્ત્વ સમાયેલું છે, વગેરે ધટના કવિશ્રીએ આ કાવ્યમાં ગુંથી, આ કાવ્ય ધણું જ મોહક અને મનનીય રચેલ છે.

એમનાં એકંદર તમામ કાવ્યોમાં કંઈને કંઈ સંદેશા તો સમાયેલા છેજ. સંદેશવાહક તરફ શુભ્રાતી સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. એ કલાકૃતિર સાતે પારસી હોવા છતાં પણ ચર્ચા ગિરના ઉદ્ધાર માટે રસગ્રાણી ફેરવી રમા છે. એ ખરેખર આપણું અહોભાગ્ય છે. એમની રસગ્રાણીમાં શું શું બંધેલું છે તેનો હવે આપણે ખ્યાલ કરીએ :

" બધાં કલ્યાણ અમ કોણીએ ચોળો ચોળો અમારી રાખરે જોગીડા જુનારે ! "

બહાના સાચા સંદેશવાહક આ રસજોગીની કલ્યાણજોગી આપણને ચિરકાળ રસયાળ પીરસે ! એજ શુભેચ્છા.

કલિકા

શ્રી. નરીમાન સોરાખજી ગોળવાળા

કલિકા ! જેનું મીઠું નામ ! કલિકા એટલે ફૂલની કળા. ફૂલની કળા ખીલતી ખીલતી જેમ પોતાની ફારમ પ્રસરાવે છે તેમ બાળઆત્મા ધીમે ધીમે ખીલતો નજી ઉઠે ચઢતો નજી પોતાની પ્રિયાત્માને મળી પોતાની ફારમ પ્રસરાવે છે. આત્મા સાત સાત તપકાઓમાંથી પસાર થાય છે. એને એની પ્રિયાનું દર્શન થાય છે. તે પછી એ સૌંદર્ય, વિદ્યાસ, અર્પણ, બંધન અને પ્રભોધના પગથીએ ચઢી અંતે વિનય મેળવે છે અને કહે છે :

આવ પ્રિયા આવ નગત બધું વિદ્યામી ગયું; રવાં માત્ર આપણે ને, હસે નગતાત !

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખજરદારનાં છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં જ ઉચ્ચ કાવ્ય-પુસ્તક પ્રકટ થયાં છે. ૧૯૦૧ માં એમણે “કાવ્યરસિકા” નો રસ ચખાડ્યો. એની જે અગાઉ એમનાં છૂટા છવાયાં કાવ્યો બુદ્ધ બુદ્ધ માર્કિફામાં પ્રકટ થતાં હતાં. ૨૫. શ્રી. દાદી તારાપોળવાળાએ પોતાનાં ચોપનિયાં “માસિક મનદમાં ૧૦૦ પ્રશ્નાતિક દોહરાની હરીદ્રાઈ ગુજરાતી કવિઓ વચ્ચે કરાવી હતી. આપણાં કવિશ્રીએ તેમાં ભાગ લીધો હતો અને એમનાં દોહરા ઉત્તમ દર્શાવ્યાં હતા. આમ ૧૬ વર્ષની વયે કવિ ખજરદારનું નામ પહેલું નહેરૂમાં આવ્યું.

‘કાવ્યરસિકા’ પછી ‘વિદ્યારસિકા’ ના વિદ્યાસમાં રૂબારૂ, ‘પ્રકાશિકા’ નો પ્રકાશ ફેલાવી ‘ભારતનો ટંકર’ રણકાવી ‘સંદેશિકા’ ના સંદેશ આંખી છેવટે આપણા કવિશ્રીએ છેલ્લી ‘કલિકા’ ની ફારમ પ્રસરાવી છે. એમાં સાત સાત પાંદડીઓદ્વારા એમણે Sonnet અને Serio નો યોગ સાધ્યો છે.

શરૂઆતમાં વાંચતાંની સાથે જ દિલ ખુશ થઈ નયન એવું તો ‘કલિકા’ નું અર્પણ છે. છેલ્લી લીટીએ વાંચતાં જ વાહ ! વાહ ! ના ઉદ્વાસ નીકળી નમ છે :

પ્રાચ્છાનગી સખી મારી ! જીવનસોહાગી મારી ! સ્વાર્થજીતી મૂર્તિ ! માફ અર્પણ આ અધ્યા

લીધું તારું દઈ વને; કીધું તારું કહું વને; ફરો તારે, હૈયે રનેહરવમના સંકલ્પ !

જેવા સુન્દર અપ્રેમમાં કાવ્યપ્રિયને સર્વસ્વ અર્પણ !

“કલિકા” ના ઉદ્યાનમાં પ્રવેશતાં પ્રિયાનાં દર્શનની શરૂઆત થાય છે. યુવાનીમાં આચરતો પોતાની પ્રિયા કેવી લાગે ! કવિની આ પહેલી લીટીએ બુદ્ધો :

લીલા પેલા આંખજાની સર્વજૂંથી છાયા નીચે ચાંદની શી મંજરી છે પડી એમ તેમ

અંખજી થા હાથ વાળી ફૂલ જેવું શીશ મૂકી સુતેલી છે પ્રિયા મારી મંજરીની જેમ.

અને એ પહેલા દર્શનથી આગળ વધતાં દુનિયાના દેવ દેવી અને પેનંબર વિષે જે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એણે બ્રાહ્મ દીધાં હતાં તે પ્રિયને ભોળને બોનામાં પાછા આંધે છે. સુસ્ત્રીના વાળમાંથી પડી ગએલું મોગરાનું ફૂલ કવિને છેક પ્રશ્ન સુધી કેમ લઈ જાય છે તે માટેની આ લીટીએ બુદ્ધો :

માથી જતી રજનીના કેશમાંથી ખરી પડી ક્ષિતિજના આંખજામાં ચંદ પડ્યો હોય,

પ્રિયા કેરી વેણીમાંથી ખરીને પડેલુ એનું મોગરાનું ફૂલ દેખી મન માફ મોખ;

મોગરાનું ફૂલ એવું સુધનાં હું સ્વપ્ને સર્વ-ફલમાંથી કેવું, અને કેશમાંથી શીય,

શીયમાંથી મન અને મનમાંથી આત્મા-એમ જડે પાછાં નગત ને નગતને કૃષિ.

પ્રિયાનાં દર્શન કરતે કરતે તેનાં સૌંદર્યનું કવિને બાન થાય છે અને તે સૌંદર્યગીત ગાય છે. પોતાની પ્રિયાને માટે કવિ પૂછે છે :

દીપે છે કે રાજહંસ માનસસરે કદાપિ ? ભ્રેમાં છે અરુણી મોતી ? લલ્લાં દિમવાસ ?

ગુણજના પાન કેરી ચૂકવા નિરીદી કદી ? પોપટીની પાખની કે માણી નરમાય ?

આખું દિવ્ય કવિતાનું અમૃત અવાચ્ય કદી ? લાગી કદી સ્વપ્ન દીઠી પરી કેરી લેહ ?
અમલ, કમલ, મુખમલ જેવી પ્રિયા મારી-એવી ગોરી, મૃદુ, એવી મીઠી એહ !

પછી તો પ્રિયામાંજ જાણે બધું વિષ બધું હોય તેમ કવિ જણાવે છે:

પ્રિયાએ તો વિષ બધું સર કરી લીધું લાગે વર્ણનું હું કેમ એનું નાંદુભર્યું જોર;
અંદ્ર અને સૂર્યને તો સંતાડી પોતાને દેવે આકાશ અમારાં એણે કાપાં કાળાં વોર;
તારાઓને નાખ્યા નિજ નયન-સરોવરોમાં, બાંધ્યું આસમાનને હાં કાઢીએ સગર;
તેજમય વિષ બધું બંધાયું છે પ્રિયાહસ્તે-પ્રિયાને જો જોઈ તો છે જોયું વિષ સર્વ !

અહીં ત્રીજી લીટીમાં કવિએ કેવી ગમિત અને કલામય રીતે સ્ત્રીવિષય સૌંદર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે !

પ્રિયાના વદનનું આ વર્ણન પણ જાણવા જેવું છે:

પ્રિયાનું વદન જાણે રતનનું સદન મોંઘું; હીરા બાંધ્યા પાનાં આંખે મચી હસે ધન્ય;
માણેકની દાબડીમાં મોતીડાં મદેલાં જિયાં મુખથી ડોકાવી શોભ જતાવે અનન્ય;
અર્ધ-પારદર્શી શનિતાર ગાલે વાડ કરે લઘાટ અકીક કાળા તાકી રહે તીર;
જોડ પરવાળાં મુખદારે ચોટીબાન ઉભે એનાં પદ મુખીયુંબી મનાવું અધાર !

પ્રિયાના ચેહરા પર એક તલ છે. ધરિનમાં સ્ત્રીઓના ચેહરા પર તલ હોવો એ ખૂબસૂરતીનું ચિહ્ન ગણાય છે. ફારસી શાયરોએ તે જ પોતાની શાયરી ચલાવી છે. એમાં શાયર હાફેઝની આ બે લીટીઓ તો અતિ જાણીતી છે:

‘ અગર આં તુકે શિરાઝી બદસ્ત આરુદ દિલે મારા બખાલે હિન્દુયશ બખશ્મ સમરકંદા બોખારા રા. ’

આમ ધરિની કવિઓ એક તલ ખાતર સમરકંદ અને બોખારા જેવાં સહેરો આપી દેવા તૈયાર થાય છે. પણ મારુકના ગાલે એ તલ ક્યાંથી આવ્યો કેમ આવ્યો એનું કાંઈએ પણ વર્ણન નહોતું કર્યું. આપણા કવિશ્રી ખબરદાર આજ એનું વર્ણન કરી શુભસાતી પ્રજાને ચક્રિત કરી દે છે અને એ લીટીઓ પૂરી વાંચી રહેતાંજ “ ધન્ય ધન્ય ખબરદાર ” એવા ઉદ્દગાર સહેજે સરી પડે છે. જુઓ કવિ શું કહે છે !

પ્રિયા કેરા કાળા ગાલે પડ્યો કાળો તસ દેખી ધરિની કવિએ કાંધે રહેરોનો નિસાર
પણ મારી પ્રિયા કેરા ગાલે પડ્યો તલ એવો તે તો એના સૌંદર્યનો જિંડા ચમત્કાર;
ઉપાના આકાશમાંથી તારો કાક સરી પડી આવ્યો જાણે પ્રિયાગાલે લાલી જેવા કાજ
પ્રિયાતાણી આંખનાં હાં તેજની અંબાર જોતાં અંખે અંખે ચાલો પડી કાળો ઠંધો લાંબ !

વાહ કવિ ! આવી આવી કળીઓ વાંચતા તો આક્રિનના ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે. આ સૌંદર્યની પાંદડી એવી ધણી કળીઓ છે પણ બધી વ્યાપતાં લંબાયુ થાય. જતાં એક કળી વધુ રજુ કર્યા વગર રહેવાનું નથી. કવિ કલ્પના-ઓમાં વળી પરકાશએ પૂજે છે. પ્રિયાની વાણીનો આવો ચક્રભ્રમ કરી નાખનારો મહેબરપૂર મોહક ખ્યાલ આગળ વાંચો નથી. આ સાંભળો :

વાણીની મધુસ્તા છે પિયાની અત્યંત હૃદી મોનની મધુસ્તા છે એથીયે વિશેષ;
શબ્દ એના બાંધી લે છે હૃદયની વાટિકા, તો મોન એનું વાંટે આખો આત્માનો પ્રદેશ;
વાણી એ સ્મરણે એનાં આકાશી સ્વર્ગન મોટાં, મોનમાંથી આવે પ્રયુક્તનાં ઉડાણ;
પ્રિયા કેરી વાણી સુણી મુખ માફ મોન ધારે અને એના મોને મારી જોલી પડે વાણ !

સૌંદર્ય પછી પ્રિયાના વિલાસ શરૂ થાય છે. સુંદરીની વેણી પર દંડ દંડ કાવ્યવેણી ઉચ્ચારાયાં છે. કવિ ખબરદાર તેમાં સુંદર ઉમેરા કરે છે. ન્યારે વેણી ગુંથાય અને પાછી છાંય લારે તેમાંથી કવિ આશકને શું દેખાય તે દર્શાવનારી આ લીટીઓ મોજ આપે એવી છે :

પ્રિયાતી બા બેસે ભ્યારે માથું એનું ઝોળવાને ગુંથવાને વેણી એની, ખોસવા લા કુલ
વિચારે તે, આખર આ વળગશે જેને, તેને ષરો ક દેવું વધુ પ્રેમતાલુ મૂલ;
પ્રિયાતી બા બેસે ભ્યારે વેણી પાછી છોડવાને કાઢવાને કુલ સુકાં, બાધવાને કેશ,
વિચારે તે, વેલડી આ વીંટી લેશે જેને તેને ભૂવી જવા પડશે રે કાળ અને દેશ !

સુંદરીના વાળ અને વાયુ પર કવિઓએ જાતજાતની રમત કરી છે. આપણા કવિ વળી અવનવીન રમત ઉભી કરે છે. જુઓ :

પ્રિયા આવે કદી કદી કેશ નિજ છૂટા રાખી, જલ્લે કાળાં કિરણોને પુનઃ પડ્યો સંકે;
પ્રવન લાં આવીને એ માળામા બરાઈ જાય પડ્યો પડ્યો તારેતાર સુની લે સુમંધ;
આથડ્યા એ કહે બહુ કાળ મદ્યેને માંદાં, ભૂલે નિજ ગતિ અને ભૂલે નિજ દેશ;
હમીશે એ જાય નહીં, લ્યારે પ્રિયા ડાક લાગી નાખે એને પટકી ખંખેરી નિજ કેશ.

જળ ભરતી સુંદરીને મેઘધનુષ્યની ઉપમા આપી, તેના વદનને સંધ્યા સાથે સરખાવી, તેની ઉપર મુકેશા ધડને સંધ્યા ઉપર સૂર્ય જેવો ગણી કવિએ નીચલી લીટીઓમાં સંયોગ રૂપના કરી છે. ઝાડમાં છુપાએલા પ્રેમીને પાછું ફરી ફરીને જોવા માટે પગમાં કાંટા વાગ્યો છે એવું કવિએ વચ્ચે સાધારણ બહાનું આપણા કવિએ પણ સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છે.

મરખી સમાણી નિજ સાહેલીઓ સાથે લઈ પ્રિયા મારી બટકતી જાય જળમાટ;
ચંચેલીની મધ્યે જલ્લે હોય કો ગુલાબ, તેથી દીપતી લા સર્વમાં તે જતાં નિજ વાટ;
ઈશ્વરુ જેવી એ તો વાંકી વળી જળ ભરે, સંધ્યા સાથે સૂર્ય જેવો મુકે ધડા શીર;
ઝાડમાં લપાતો મને જોઈ ફરી ફરી જુઓ: “ઝેહા સખી, કાંટા વાગ્યો, ટોળાથું છે નીર !”

અને આ વિનોદ શુંમાર:

પ્રિયા મને કહે, ‘બોલો હળુ હળુ કાનમાં એ’, અને એવા કાને મારે મુખ લાવુ, લાંબ
‘હારા, કાંઈ કરશુ ઝો !’ કહેતી એ હાલે ડાક અને એના ગાલે મારા હોઠ અથડાય !

આમ વિલાસ વિનોદ પછી અફેક્ટને અર્પણ થવાના દિવસે આવે છે. વસતની શરૂઆત થાય છે, અને કવિ સુંદરી માળા અને વસત શોભા એ એટલા બેળ કરી અજબ ચિત્ર ખડું કરે છે. ઉનાળામાં દહાડા લાખા થાય છે એવું કારણ કવિશ્રીએ જણાવેલું ખાસ નોંધવાલાયક છે.

લીલી છે વસત આવી-લીલા ચણગાર એના; લીલી એની સાડીમા છે વિધવિધ ફૂલ,
દાઝ લાખા થાય; સૂર્ય રોજ રોજ વધુ વધુ નબે થોભી જાય એનું મોંદર્યે બેચૂલ,
દૂધમા ગુંચાય વસ; અંધારામાં ગુચાય અંધ; પ્રેમમાં ગુંચાય પ્રેમ; આવી છે વસત;
અતર ને બદાર બધે ઉઘડે લીલ ગડી, ઉઘડે આ પ્રેમ તેની આસના ન અંત.

પ્રભુએ યુવાની ધડી, પ્રિયા ધડી, સૌંદર્યે ધડ્યુ. એ બધું દીક દીકું પણ એ સૌંદર્યને જોતી આંખ શા માટે એવે ધડી એમ કાંઈ વાર આગળને બગાળો કરવાનો વખત આવે છે. આ કવિએ એ મીઠા બગાળા આ રીતે નદેર કર્યા છે.

યૌવનને ધડ્યું અને ધડ્યો સાથે આનંદને યૌવનને આનંદની પૂઠે ધડ્યો કાળ;
ધડપણ ધડ્યું અને ધડ્યું મારે અપણને ધડપણ-અપણની પાછળ જવનન;
પ્રેમને જો ધડ્યો, અને ધડી છે અમંગલને પ્રેમ ને અમરતાની પૂઠે ધડ્યું કદ,
પ્રિયાને જો ધડી, અને ધડી દિવ્ય આવનાને અરે વિધિ ! કાને સાથે ધડી મારી ના !

સુંદરી અને આનંદાર એ જાનેનું રમગમ સાથે જ કમવતી આ પદ્ય કળા જુઓ. પ્રેમની વસ્ત્રમાં આંખે જોતી જેવાં આંખુ મરે, જાતીમાંથી નિમાસા નીકળે, નિવમથી વિચાર ને જાય, દે ક દે જાય, પ્રમખાત્રા પ્રતિભે

મિત્રાપ ધર્યે-એ બધી પ્રજામસ્તીમાં કવિને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ જ જણાય છે. અને કવિ વાળખીજ કહે છે કે અસાન માનવ જે બધું ભોગવી રહ્યા છે તે પ્રભુ ને પ્રભુનું જ છે. બાહેરથી શણગારી દેખાતી પણ અંતરમાં ઉચ્ચમ દિવ્ય દિવ્ય ભાવના ઉભી કરતી આ કળી વાંચો:

આંખમાં એ વસે તેથી આંખે આંસુ મોતી ઝરે, જાતીમાં એ વસે તેથી થાસ ને ઉસાસ,
ચિત્તમાં એ વસે તેથી ચિન્તન ન જાય એનું હૈયામાં એ વસે તેથી ધણેપણ થાસ;
મુખમાં એ વસે તેથી અધર તલજ કરે આત્મામાં એ વસે તેથી માગે દેહયોગ:
પ્રભુના અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણે શું માગવાં છે ? અરે પ્રિયા, એજ અસ માનવના ભોગ !

આ ઉપરાંત

જીવ છે તો જીવન છે, જીવ ના તો જીવન ક્યાં ? ધનુષ્ય શી બંધને છે મનુષ્યની કાય.
રસ આવ્યો સાં જીવનપ્રભાત સુખ સુખ કરી જગે માનવી અમુખે રહે
દેહની દિવાલો કેમ રોકી શકે આત્માઓના મધુરા ને સાચા એવા સ્વપ્નના સંકેત ?

વગેરે વગેરે ભાવ રજી કરતી પંક્તિઓ મોજ આપે એવી છે.

આ પછી આત્મા બંધનમાં બંધાય છે.

પ્રિયાનું વદન દુરમન બની આશક પર કેવા કેવા અસહ્ય ત્રાસ ગુજારે છે તેનું આ મોહક વર્ણન વાંચવા જેવું જ છે:

પ્રિયા મોહરાજ્યે કેમ કેદ બની આજે પજ્યો વિતકની વાત તે હું કંઈ શી આ કાર:
નેણે લે કટારી વાંકી, પાંપણોનાં તીર તાકી, ભમ્ભરાની બેવડી ઉગામી તરવાર;
નાસિકાએ દ્રિયુખી સાં બંદુકે નિશાન રાખ્યુ, મુખે એક બોલે નાખ્યો કાંસો આસપાસ;
ડરાવી ધરાવી એવા જીલમ કરાવી એણે હૃદય બંધાવી પૂર્યો પિંજરે આ દાસ !

ખારમાં પડવું એ શું છે ? કવિ કહે છે:

વાધની યુદ્ધમાં રહેવું બયાનક નથી એવું, કાશી કેડે કરવત નથી એવું કૂર;
બળતે અંગાર નથી ચાલવું કંઈ એવું, યુદ્ધભીમાં રહેવું એવું કીણું ન જર;
ગાળેલું પેસાદ પણ પીવું નથી તાણું એવું, નથી એવું કારી કદી હલાહલ ઝેર:
પ્રેમમાં જે પજ્યાં તે તો પજ્યા રસાતાલે ઉડિ, વિધિ જાણે લેતો લાખો જન્મ કરાં વેર !

અને સાચો પ્રેમ એટલે શું ? એમાં તો તન મન અર્પણ થઈ જાય, લોહીનું દીપે દીપું વાપરી નાખવું પડે આ લીટીઓ જુઓ.

જોધ વેચી આંખનાં એ આંહણુ અમોલાં દીધાં રાત દિન એક કરી બૂલી દીધો કાળ;
ઉદરને કારવાનું તણ દીધું ઝેર ગણી, ફેંકી દીધા લક્ષ્મી કેરા મોતીપૂર્ણ થાળ;
અમીનાં તળાવ આંખે વહાલી સુકાવી દીધાં, દેહ બૂલી પ્રાણ અર્પ્યાં જરાકે જરાક :
અરે પ્રેમ ! હૃદયનું રકત દીપેદીપું સીંચી માનવે ઉગાડવો શું જગે તારો પાક ?
“અરે પ્રેમ ! કેમ એના આય તેજ પામે મધુ સર્વ વેદનાનું તત્ત્વ અમર આનંદ !”

કવિનું આ મહાવાક્ય સૈના જીગરમાં સદા કોતરાઈ રહેશે.

સૌંદર્ય અને કવિતાના સુખદુઃખની વાત તો ખખરદાર જેવા સાચા કવિજ સમજે અને ગાય કે-

“સ્વર્ગે હરો સુખ, પણ ગુરજ, આ જગે વધુ મધુરાં છે સૌંદર્ય ને કવિતાનાં દુઃખ !”

વર્ષની છ ઋતુએ પ્રેમી કવિની સ્થિતિ કેવી થાય છે તે જાણવું હોય તો આ લીટીઓ વાંચો :

રૂતુ રૂતુ સાથે, પ્રિયા, હસી કે હું રડી રડું : વસંતે હું કોકિલ શું બેળું માનવાર,
ગ્રીષ્મના તપેલા હૈયે ઝડું તપા હેયું માકું, વર્ષા સાથે આંખો મારી રડી દે ચોધાર;

શરદે હું ચંદ્રિકાના હાસ્યગીતે તાળી પૂરું, હેમંત શું ધૂણ ધૂણ રાખું આ શરીર;
શિશિરના વાયુ સાથે નાખું હું નિસાસા ઉડા : અરે પ્રિયા, ધારું હજી કેટલી રે ધીર !

એકાદ આળસને હવામાં લાલ કુકડો ઉડાડતો જોઇને કવિનું હૃદય ચક્રોળે ચઢ્યું. હવામાં ઉડતા લાલ કુકડામાંથી એણે કાવ્યરૂપી નીચડું નહીં પ્રકટાવ્યું :

લાલ લાલ કુકડો નિજ કળાથી હવામાં કુકડી ઉપર ઉડાડતો ન્યાં આવે દિનપાળ
સળગેલી વાદળોની સીડી પર ચઢતો લાંબા અક્ષર બતાવી કળા કરે તે કમાલ :
પ્રિયા, એવાં આપણે વે બાલ્યકાળે ખેલતાં લાંબાં ટેક એવા કુકડા કુકડી કાઢી નાખ્યા હેઠં;
પણ જોની યોવને આ લીધા છે જે આગજોળો, ક્યાંથી પામું કળા કે ચઢાવી જાણું ઠેક !

છંદગીબર આપણે સંધ્યા જોઇએ છીએ. કવિ સંધ્યામાં શું જોય છે ?

દિવસનાં બારણાંને ઢાંકી અંતે સંધ્યાએ લાંબું સૂર્યતણું તાણું તેને લગાડ્યું વચેટ;
પૂર્વચક્ર રજની લાંબાં આવતી કપાટે દેખી બોલી તાણું તેણે તેને નાખી દીધું હેઠં;
રજની ને દિવસ લાંબો મળ્યાં-અને અતિ મોડાં, દિવસે લાંબું ચીરી દાખ્યો નિજ હાલ;
રજની એ દેખી રહેરી આસુની ધારે પ્રિયા, ગયો કાળ પછી રજામાં શો માલ !

દરેક વસ્તુનું જોર તેની છેલ્લી ધડીમાંજ હોય છે. એનું વાદ્ય બતાવી કવિ કહે છે, કે મારા પ્રેમને ઉલ્લાસ
હું છુંનું હું સારે નહીં પણ આંખ મીચારી સારે જણાશે. એ લીટીએ ખરેખર બોધક છે :

ખડોતજ તારો પાડે રમ્ય તેજપંથ વ્યોમે ભાગતોજ મોજો ભારે દાખે નિજ જોર;
વૃત્તાંજ વાદળો રેલાવે રેલરેલ બધે, લગતોજ સૂર્ય બહુ તપે છે બપોર;
સુદર જે દીસે તે તો જીવનના અશ્રુમેયે ઈન્દ્રધનુ જેવું કરે ધડીપણ હાસ;
પ્રિયા, મારી આંખો આ ટંકશી સારે જોગે કેવો ફવારા શું ઊડે મારા પ્રેમને ઉલ્લાસ !

માનવજીવનને આત્મા સૌંદર્યની કેવી ઝંખના કરે છે તે બતાવતી આ નીચલી લીટીએ જણાવે છે :

સૌંદર્યને માટે આત્મા તલસે છે છુપો સૌંદર્યને જીવનની મોટી જરૂર;
આંખ જે આ બતાવે છે આત્માને સૌંદર્ય જીવું, આંખ તેજ સંતાડે છે તેનું ઉરપૂર;
આંખ તેજ સંતાડે એ આત્માના ઉલ્લાસ મોખા હેયે જાડી ઢાંકી રાખે આત્માની વશળ.
પ્રિયા, જોની આંખે ચડી એ તો ટપકાય આંખે; યાને ઢાંકી હશે મહેલે એવી પુણ્યધાળ !

સમુદ્ર કિનાર અને તેને પડખે ઉછળતા મોજો-એ બેના સંબંધમાં કવિ આશકને શો મધુર આત્મબોધ
આપે છે તે બુદ્ધિ :

સંગદિલ કિનારાને સાગર મનાવવાને રોજ રોજ તરંગોથી બાળે તેના પાદ;
માથું ઝીકી આંખ પાડે, ઉછળે કે ધીમે લાડે, ધડી ચોખી આવે પાછો બેવડે તે નાદ;
એક દિન આવશે એ સાગરે જીવ્યાળ એવા કે આ ડૂબી જશે કિનારાનાં અંગ:
પ્રિયા, એવા હેયે મારે આવશે જીવ્યાળ, સારે જશે તું સમાઈ મારા પ્રેમને તરંગ.

ધનુષ્ય અને બાણ એ બેના સંબંધ પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધ સાથે કવિએ કેવો સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે !

પણ જ ને કામકાંને સંબંધ કવિએ કહ્યો, પુરુષ ને સ્ત્રીના તેવા સંબંધ છે નેક:
પણ તણાતી પોતે વાળી દે છે કામકાંને તોય તેની આચા ધારી રાખે તેનો ટેક,
પણ જ ને કામકાંને જોયે છે પોતાની બણી, તોય તેની પૂરે જતી અનુસરે ધીર:
પ્રિયાની જો પણ જ બંધાય મારા કામકાંમાં જો જો કેવું જોડે સારે વિધિ કરડીતીર !

જુદા જુદા તબક્કામાંથી પસાર થઈને આત્માની હવે વિનય ધડી આવે છે. (એ વિનય પાંદડીમાં નૈસર્ગિક
સૌંદર્ય વર્ણવતી માર પાંચ કળીએ ધણી સરસ છે. લંગણ ચવાથી છોડી દઈ છું) આત્મા અતે વિનય મેળવે છે.
દેવે દેવાં મળે છે, બંને અકેશની આત્મા સમાય છે. આત્મા પરમાત્માના બળે છે. પ્રેમના સધળા ઉચ્ચાર હવે બૂલી
જવાય છે. શું બોલે ! શું કરે ! હવે તો—

કવિતા છુપાઈ દૂર, પ્રિયા ચે લપાઈ ઉર-ચૂપ, વાણી, ચૂપ, તારા ખૂટયા હવે અંક !

પ્રિયને મેં કીધું ભારે સુખન પ્રથમ મીઠું, થઈ અણુ અણુ મીઠી પ્રિય તણી કાપ.

સ્વપ્નાં પડે સાચાં ભારે અંધારાં પ્રકાશ નાખે; આવ, પ્રિયા, આવ: અધું વિષ ખીડે આંખ !

પ્રેમમાં સમાયા તેજ પ્રભુમાં સમાયા, પ્રિયા, પ્રભુમાં સમાય તેજ ખરી વિષવાટ.

વગેરે વગેરે પંક્તિઓ પછી "કુનિયાનાં દુઃખો હવે તો સંધ્યાની સાથ પીગળી ગયાં છે" એવા હર્ષોદ્ગાર સાથે કવિ આત્મા બોલે છે:

રાતે તારા કોટિ કોટિ બાલા નિજ બોંકતા તે આજે જાણે રસે મોંઘી આપણી આ રાત:

આવ, પ્રિયા, આવ ! અધું જગત વિરાગી ગયું; રહ્યા માત્ર આપણે જો હસે જગતાત !

અને પોતાની કાવ્યપ્રિયા "કલિકા" ને છેવટના પ્રમાણુ કરે છે:

ઉત્તરો છે અણુમાં તે પ્રભુતા તો પ્રેમ ફરી, કીકીમાં સમાઈ જાય જગત તમામ:

પ્રભુતણી મહેર હજી, જાણે લીલાદેહર થજી (ચાલ મારી પ્રિયા, મારી કલિકા...) પ્રણામ !

સાધારણે કતાંઓ પોતાની કૃતિને પરિપૂર્ણ કરી કાર્યની સમાપ્તિ આણે છે; પણ આપણા કવિશ્રી ખખરદારે

"કલિકા" ની પૂર્ણાવૃત્તિ પછી તેને જનસમાજમાં વિદાય કરવા સાસરે જતી પુત્રીને જાણે વળાવતા હોય તેમ ખાસ "વિદાયગીત" રચ્યું છે. એ પ્રખળ વેગે વહેતું અતિ સુંદર વિદાયગીત છે.

જાઓ મારાં ગીત, હવે ધરની શી પ્રીત આપી; જનું રજું દૂર તે યરની છે રીત,

જાઓ, હવે આપણું આ થયું છે પ્રભાત પૂરું, જાઓ, હવે જગતમાં ધૂમી રહો અછત:

હૃદયના સ્ફિર્નું એક એક ટીપું મારું કંઠે તમ માણેક શું અળી રહ્યું પૂરું

જગત આ હૃદયને ભૂલી જશે-ભૂલવા દો; જાઓ, મારાં ગીત, અળી રહો પૂરનૂર !

કલિકાશ્રી કાવ્યગ્રંથને બહોળાં જગત વચ્ચે મૂકી દેતાં કવિના દિલમાંથી જે ઉભરા નીકળે છે તે ઉભરાનું અંકેક વેણ કવિએ જાણે દેહું વળોવી વળોવીને જ બહાર કાઢ્યું છે. એ આખું વિદાય ગીતજ અને ટાંકવા જેવું છે, પણ વધુ લંબાણની ખીક માત્ર ખેજ કડીઓ રજુ કરે છું એ પરથી વાંચક કવિહૃદયને પિંછાણી શકશે.

જાઓ મારાં ગીત, અધું મધુરું મધુરું લાગ્યું, હવું ગઈ કાલે તે, શો તેનો અરસોસ !

મધુરું જે લાગ્યું તે તો પ્રભુએ દીધેલ હવું, અધુરું જે દીસે તેમાં હશે દ્રષ્ટિદોષ;

લાખોલાખ દુઃખોએ જે મંચન દેયાનાં માંડ્યાં તેની કટુતાએ આપ્યા અમૃતના ઝોધ;

કટુતા સૌ રહો મારી, મધુરતા હો તમારી: જાઓ, મારાં આપો આનંદ અમોઘ !

આકાશના તારાઓને ખાંણીમાં ખાંડી ખાંડી કળાયકી કાઢ્યું સર્વ તેજનું ચે તેજ

સાગરોનાં વારિ નભચાળણીમાં ચાળી ચાળી અમીનુંચે અમી મોણું ગાળ્યું ઉરે એજ;

હૃદયનાં અમૃત ને આંખનાં છે તેજ લીધાં ઘુંટી ઘુંટી એકરસ કીધાં અદીં આજ:

જાઓ મારાં ગીત, એને ચખાડો જે ચાખી જાણી જાણી રસે એનો એવી પ્રિયા કાળ !

શુંગાર વિષે કવિઓએ લખવામાં કર્યું બાકી શખ્યું નથી. પણ "કલિકા" માં નવીનતા, સુદરતા અને મોહકતા છે, એમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી શુંગાર અને શુંગાર વર્ણવેલો છે, છતાં ક્યાંએ જમીન પર ધસડાતો સ્થુળ શુંગાર એમાં શોધ્યો જડે એમ નથી એ "કલિકા"ની વિશિષ્ટતા છે. કવિ ખખરદારે શુંગારના રેલા જમીન પર નથી વહેતા કર્યાં, એના પતંગો તો એમણે આકાશે ચડાવ્યા છે. અને એમ કરતાં ખેતર, ઝાડ, ફૂલ, પહાડ, ખીણ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર તારા, ચમત્કારી માનવદેહ ત્રણ વગેરે વગેરે કુદરતી દ્રવ્યોનો સંબંધ દાખવી કવિએ આ મહાન શુંગારચિત્ર ચિત્તરું છે.

કવિના આજના કનકોત્તસવ પ્રસંગે શુ ઇચ્છીએ ! દીર્ઘાયુષ્ય થાઓ પ્રભુ એમને પૂર તનદરોસ્તી બહો. પ્રભુ એમની કલ્પના જે છે તેનાથી હજીએ વિશેષ ગમનગામી બનાવે ! એમના રસાનંદને જે છે તેનાથી વિશેષ દિવ્ય બનાવે ! એમની મૃદુ કૃતિને જે છે તેના કરતાં પણ એમનાજ શબ્દોમાં વર્ણવીએ તેમ પાણી પર તરતા પરપોટા ત્વચાથી પણ હળવી નાણુક અને સુંવાળી બનાવે !

ખખરદાર અને “પધરામણી”

પ્રો. અતિસુખશંકર કમવાશંકર ત્રિવેદી, એમ એ, એમ્એસ બી

ખખરદારને મળવાના અને ત્રણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા હતા, એક વાર ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદ વખતે, ને બે જુદે જુદે પ્રસંગે મદાસમાં હોય જૂનની શરૂઆતમાં જ્યારે બાઇ ખખરદારને દુ મળ્યો હતો ત્યારે “દર્શનિકા” ના કેટલાક પાના રસપૂર્વક રીતે તેમણે અને જુલાઈમાં ને મેં ને તેમણે અનેક લીટીઓ વાંચી અપૂર્વ આનંદનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એ ત્રણે પ્રસંગોના સળંગમાં અને જે એક સત્તરજ છાપ પડી તે એ કે બાઇ ખખરદાર એટલે આદર્યે, સત્ય, ને ઉત્સાહનો ત્રિવેણીસંગમ, તેમની ભાવપૂર્ણ ઝગમગતી આંખો ને તેમની બોલવાની એક કાષ્ઠના પર અસર કરી વિના રહેતી નથી

કવિ તરીકે તેમને કંઈ પણ સત્ય અનુભવતું કથન કરવું હોય તોજ તેઓ કવન કરે છે કથા ખાતર કવન તેમનું કવચિત્ત હોય છે. તેમનું કવન એટલે દ્રાઈ આદર્શ કાષ્ઠ સત્યનું ઉત્પાદકી કથન હોય છે કવિના એવા એક કથનને વિષે આ લેખમાં મારા વિચારો દર્શાવીશ.

‘ભજનિકા મા કવિનું “પધરામણી”, એ શીર્ષક નામનું કાવ્ય છે એ કાવ્યને વિષે કવિ જણાવે છે

“નરસિંહ મહેતાને શીકૃષ્ણના દર્શન થયા હતા એ વાત અમરદાસના જગત નહિયે માને, પણ એક ધડી એવા પ્રજ્ઞદર્શન પામીને હું ધન્ય જન્યો હતો, એ ધડીનું આકૃષ્ટ વર્ણન “પધરામણી” કાવ્યમાં છે એ આનંદનું કિચિત્ અભીભૂિત વાચકના હૃદયમાં તેના મિત્રાના ધન્ય સરકારે પણ જગાડી શકશે, તો આ કાવ્યો (‘ભજનિકા’ના) પણ સદગતા પામશે”.

નરસિંહ મહેતાને નોખનાથ મહાદેવનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, તેમજ રાસકીંકરના શીકૃષ્ણને સાધના દર્શન થયા હતા જ્યારે પ્રસંગો વિષેની કથા ન હતાકથા સુવિદિત છે ધાર્મિક અનુભવ એ વ્યક્તિગત અનુભવ છે, ને તેવા અનુભવમાં સર્વાન્ય સત્યતા ન હોય વા હોય એ પ્રશ્નને અધાહેરો રાખીને એટલું તો કહી શકાય કે તેમાં અપૂર્વ આનંદ, અપૂર્વ શુદ્ધિ, અપૂર્વ જળ વગેરે હોય છે એવા આનંદનું સહેજસાજ પુચકકરણ કરી તેને શબ્દચિત્રમાં રજૂ કર્યોથી જો તે અન્ય જીવનના વ્યાપારોમાં આનંદ, શુદ્ધિ, જળ પ્રેરવા કવિ સમર્થ થઈ શકે તો તેનું તે પ્રસંગ વિષેનું કવન સાથેક ગણાય આપું એક કવન “પધરામણી” છે

કવિને કિવ્ય દર્શન થયું કવિ કહે છે

મારે ઘેર બેઠા આવી ગયા, હવે મારે તીરથનું શુ કામ ?

મારે મન છે જશ અડખ મા, હવે મારે કેવાં રજા ધનધામ ?

પ્રભુ મારે એટલે આવી બેઠા, બેઠા સત મહત,

તેનીય કાટિંગે દેવતા બેઠા ગડગડ આ રી આનંદ ?

આ જા આલે છે મરતી ને કમા ? પ્રભુ ! મારે ર કનુ વૃદ્ધનું આ કામ

મારે ઘેર બેઠા આવી ગયા હવે મારે તીરથનું શુ કામ ?

કેવું સુદર દર્શન ! કવિને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ર કને ઘેર તાપ પધારી હોય તો ભાવબીના ર કને શુ ન થઈ જાય ! તો આ તો ભજનને ઘેર પ્રભુ પધાર્યા. કયા પધાર્યા ! સિદ્ધાસનમાં ! નહિ સુદર શાનચરવાળા એરડામાં ! નહિ એટલે આ “એટલે”ની પસ દગીયા કેવું સુદર ચિત્ર છે ? પ્રભુને કંઈજ ન્નેધનું નથી માત્ર ભાવ જોઈએ છે. ભાવ હોય તો એટલે પણ ખેસવા પ્રભુ તેવાર છે હવે પ્રભુ આનંદ એટલે તેનીય કાટિ દેવતા આનંદ ર કને ઘેર આ બારે ધમાલ થઈ રહી કવનના આગળ ચાલે છે પ્રભુ કવિને કહે છે

પ્રભુ કરે, મારા ભડતો ત્યા આવી, આપે અને બહુ ટાસ,

આપું આપુ તોય પળપળ માંજે, ખાવા ન દે જરી ટાસ,

એવા હાલ છે મારા કદંબા, અહિં જરી આબો લેવા આરામ;
મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા, હવે મારે તીરચતું શું કામ ?

બકિત હોવી ભેદએ નિષ્કામ, પણ બદ્ધ હોય છે. સકામ કોઈ ધન તો કોઈ સંતાતિ, કોઈ આયુષ્ય તો કોઈ આરોગ્ય પ્રાપ્ત છે. આમ ભક્તજન પ્રભુ પાસે કંઈ કંઈ માગના કરતા જ હોય છે. ને મનુષ્યસ્વભાવ એવો વિચિત્ર હોય છે કે માણસ એક વસ્તુ મળે છે કે બીજી યાચે છે; બીજી મળે છે કે ત્રીજી. આમ તેની યાચના પરંપરા ચાલુ જ હોય છે. કવિ પ્રભુની કોફીડી સ્થિતિ કલ્પે છે. માગનારાઓ એટલું બધું માગ માગ કરે છે કે પ્રભુને શાસ પણ ખાવા નથી દેતા. પ્રભુ કવિને ત્યાં આરામ લેવા બાગી આવે છે. કવિએ પ્રભુનો આદર યોગ્ય રીતે કરવો ભેદએ. પણ શા વડે ?

ઝો રે પ્રભુજી ! હું રંક શું આપું, મેં આપી દીધું મુજ સર્વ,

બકત તમારા મોઢમોઢા સૌ રાખે તમારો ગર્વ :

ખાલી જુપડીએ શા અડંગા ? પ્રભુ ! મેં ન માગ્યું કશું તપ આમ :

મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા હવે મારે તીરચતું શું કામ ?

હું તો રંક છું. કારણ ? મારું સર્વસ્વ મેં તમને આપી દીધું છે. મોઢા મોઢા ભક્તજનો છે તે તમારી મોઢાઈ સાચવી રહ્યા છે. મારે ગરીબને ત્યાં આ અડંગા શા ? કેવો સુંદર શબ્દ 'અડંગા' ! ભક્તને એ શબ્દમાં રહેલી છટ લેવાનો આધકાર છે. મારે ત્યાં શા અડંગા ? મેં કંઈ માગ્યું નથી ને હું કંઈ આદર પણ 'કરી શકું તેમ નથી તો મારે ઝોઢલે આ શા અડંગા ?

પ્રભુ કહે, તેં ન માગ્યું કશું ઝોઢે રાખી તેં તુજ-મુજ ટેક;

અંતરે તારું છે સ્વર્ગથી મોઢું ના બીજે સમાઉ હું એક !

એવા બેઠે બની અડબંગા પ્રભુ મારે હેયે કરી વિશ્રામ :

મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા, હવે મારે સ્વર્ગતાલુ શું કામ ?

તેં ન માગ્યું તેમાં તારી ને મારી ટેક રહે છે. હું રંક છું એમ, હું કહે છે, પણ મારે મને તું મોઢો છે. તારું અંતર બળ્ય ને પવિત્ર છે. સ્વર્ગથી પણ મોઢું છે. મોઢાપણને ખ્યાલ આપવાને સ્વર્ગ શબ્દ કવિ વાપરે છે, કે સાથે સાથે પવિત્રતાનો પણ ખ્યાલ આવે.

હવે આ કાવ્યમાં જે સાક્ષાત્કાર કવિ વર્ણવે છે તેને ફર રાખીએ તો પણ કાવ્યનું ચિત્ર કેવા સુંદર બાવો પ્રેરે છે ! પ્રભુ તો બાવબૂખ્યા છે; પ્રભુ ભક્તવત્સલ છે; ભક્તને ઘેર બેઠાં ગંગા છે, મન પવિત્ર છે તો પોતે બધાં હોય ત્યાં માણસને તીર્થ છે. ખરો ભક્ત નિશ્ચય ભક્ત હોય છે; સંપૂર્ણ ત્યાગ, તેજ ખરી ભક્તિનું ચિત્ર છે વગેરે સુંદર વિચારો કવિ પોતાની સરજને સચોટ રીતે આ ચિત્રમાં આલેખે છે. આ નાનકડા કાવ્યમાં ધર્મનું કેવાં સુંદર સત્યો કવિ રચ્યું કરે છે !

ધાર્મિક જીવનમાં અનુભવાતાં સત્યો આખી 'ભજનિકા'માં કોઈ કોઈ સ્થળે આકર્ષક રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાંક સત્યો નીચે મુજબ છે :

સદ્ગુરુને ચરણે કવિ 'ભજનિકા' ને સમર્પે છે. કેવા સદ્ગુરુને ?—

એવા સદ્ગુરુને ચરણે અમ શરણું સાંપડો જેના પાસે વહેતી પ્રભુની સતત સુમધ;

જેનાં લોચનમાં સરતાં તે ભે બહાડનાં જેણે માયાને બાંધ્યા કાયાના બધ;

એવા સત્ગુરુને ચરણે અમ શરણું સાંપડો.

હરિશ્ચલુ ગાતાં બકત હારી જામ છેઃ કેવી રીતે !

વિષતણાં સહુ વૃક્ષ વસાવું, પાને પાને કવિત લખાવું,
ગાઉં, ધૂન લખાવું, આવે સાર ના રેઃ પાશું પાર ના રે.
અન્ય વિષેથી વિષ ઉઠાડ્યું, તિમિર વિષેથી તેજ ઉઠાડ્યું,
વાટે પાડ્યું ચન્દ્ર ફૂંકી ઓંકારો, રે. પાશું પાર ના રે.

બકતને નિરાધારતામાં પણ પ્રભુ મદાન બળ છેઃ

એકલકો યજ્ઞયજ્ઞ હું અથડું પળપળ આદલ દુલાલીઃ
પકડું તારી પાંખડી, હારે ત્યાં ગળગળ ફૂલે જાતી ! માથે કર ધરની !

બકતનું મંથન અનંત છે.

અનંદ છે આકાશ આ તાર, અનંદ તાર જોરઃ
તું બળિયાને બળિયો પણ બાંધ્યો તને મુજ દોરઃ
મારો મેમ પ્રમંદ છે, રસિયા ! તને લાગે કાયા સુતરનો તારઃ
તું ક્યાં નાસી જશે, મારા રસિયા ! હવે તને છોડું નહિ પળવાર.

પ્રભુનો દિવ્યપ્રકાશ હમેશ નજીક છે.

એકજ તુલ્ય ચિનગારી માટે જોઈ સદા મેં વાટઃ
સરને શોધી, સોમે શોધી, શોધી તારક દીપઃ
જાગત શોધી, સ્વપ્ને શોધી હતી સદાય સમીપઃ મરણ તુલ્ય પડું રે !

ખર તીર્થ મનુષ્યની અંદર છે. મન.

તીરથનું પણ તીરથ અંદર એક અખંડ અવિનાશીઃ
અસંકે તીરથ પુણ્ય જડે ત્યાં છોડી દે આદલ ઉદાસી ! રે મન !
શું કરે મથુરાં ને કાશી !

બકિત વિનાં ભગવાં જ્યાં ! કંઈથી નહિ, પણ ખરા વૈરાગ્યથી શુદ્ધિ મળે છે.

ધર છોડીને ધરને શોધો, તાર છોડીને જાઓઃ
નહીં છતાતી કાયા-માયા, શું છતો જગસયા ! બાવા ! ક્યાં ગાહ્યા જમ છોડી !
અકિતવિના સંસાર જગાળ્યોઃ બકિતવિના જ્યાં ભગવાં !
બળતાં માલે બને છેડે, આદલ ક્યાં મન કમવાં ! બાવા ! ક્યાં ગાહ્યા જમ છોડી !

ધર્મના સત્ય અનુભવોની ચિનગારીઓ આખી 'બલનિકા'માંથી આ પ્રમાણે કવિને સ્પૂરે છે, તે ચિનગારીઓનાં એકાકરણરૂપે, જાણે પવિત્ર ભૈરવરૂપે કવિનું 'પદસમણી'નું કાવ્ય છે. આપણી સાહિત્યવાદીનાં એક નહિ દીર્ઘ પુણ્યમાં સુવાસથી ભરેલા પુષ્પની માફક એનું અસ્તિત્વ છે; પરંતુ મને ખાતરી છે કે કોઈના પણ હાથમાં આવતાં તે પુષ્પ તેની સુવાસ અનુભવાવ્યા સિવાય ક્યાંયેજ રહે તેમ છે. એ પુષ્પ તરફ અંશુબિનિર્દેશ કરી જા લેખ સમાપ્ત કરે છુ.

કવિશ્રી “ખળરદાર”નાં રસોધાનો: એક વિહંગાવલોકન

શ્રી. સુંદરલાલ નાથલાલ જોષી

“એવાં કે ફૂર હોશે જગમાં દિવાનાં ! એવા સૌન્દર્ય ગીરે સૌન્દર્ય-પાનાં !” રાસચંદ્રિકા

“શુભવંતી શુભરાત”ના શુભિષ્ણ કવિશ્રી “ખળરદાર”ની લાક્ષણિક શૈલીદ્વારા “ભજનિકા” “સંદેશિકા” અને “રાસચંદ્રિકા”નાં રસોધાનોમાં માધુર્ય, ઓળસ અને પ્રસાદ, એ કેાવ્યશુભની અંખી કાંઈ કાંઈ થયાં કરેછે, આનંદ વિહંગાવલોકન એટલે “ભજનિકા,” “સંદેશિકા” અને “રાસચંદ્રિકા”ના મનોહર પ્રદેશો ઉપર ઉડુયન.

“ભજનિકા” કાવ્યશુભની દૃષ્ટિએ માધુર્યપ્રધાન છે. ભજનિકાની રસધૂનો એટલે કાષ્ઠ એવો અકથ્ય રસપ્રવાહ કે જે કાંઈકાંઈ હૃદયને ડાલાવે, રસમસ્તી રેલાવે, મન-થતો ઉપગમવે, અનંતના ઉગાધુમાં ઉડુયનો કરાવે, અગમ્યને રૂપશાંતિ, ઉમરાતી સરિતા સમ સંગીતને ઇલકાવે, તૃપ્તિ અર્પતાં છતાં અતૃપ્ત રખાવે અને એ રીતે રસમસ યતા રસિકહૃદયને તાન, ભક્તિ અને વેરાગ્યથી પમરાતા એ આધ્યાત્મિક રસોધાનમાં “સાહેબની સુરસુદી” સુંધાવે ! આમ ભજનિકા “એટલે એક તત્ત્વ-પર હૃદયમાંથી રેલાતો કાષ્ઠ માદક માધુર્યપ્રવાહ !

મધુધેલા ભમરની માફક બુદ્ધિમાનો પથુ જેમાં ઘેલા અને તે રમાધુર્ય “ભજનિકા” ના રસોધાનનો મધુરગુંભરવ સુધુવો છે ! “ભજનિકા” નાં ગુંભનો એટલે:

“એકજ પંકજની બધી પાંખડી, એકજ ધાર અમૃતની; પટપટમાં ભરી રંગત સતની.”

“આખો મીઠી રવર્ષ દબાવું, ઉધડતાં ઉધડતાં ઉભરાઈ રે, અજાતી ન્યોત બધે સળગાવું
બડકે સભર ભરાઈ રે, હરિવર મારા !”

કાળ વીત્યો ને ઉધડી આંખો ગદ્ય સપનાંની આયા; સુકાં સરવર દેખી તીરપર

હંસ પછાડે કાયા: મારો કર ધરની !”

આંધ્ર ઉભરો, સૃષ્ટિ સરકરો પછી ક્યાં નાથ ભરાશો ? એક સુભગ પળ અદલ અકળ બળ
રનેહકરે સપાશો ! રે પ્રભુ ! આખર તો સપાશો ! રે પ્રભુ ! ક્યાં લગી એમ છુપાશો !

અંજન કરતાં આંખ ઉઘાડે પાડે નવ અભવાળાં ફૂટે પડ્યા ભવભવના ને વૂટે ઉરનાં તાળાં;

કાંધને જડી હોય તો કહેએ મારા સાહેબની સુરસુદી !

ભજનિકાનાં ભાવભર્યા-દર્દીભર્યા ગુંભનોથી કયો શુભરાતી વાક્યમનો આભાસી અશુભાશુ છે !

ભજનિકાની રસરથાપનામાંજ કાંધક એવું છે કે જેને માટે સહજ કહી શકાય કે—“મધુરં રસવાદ વાચિ
વસ્તુન્યપિ રસસ્થિતિઃ ।”

“સંદેશિકા”ની ધગશ અનેખી છે. એમાં ઓળસ છે, માધુર્ય છે, પ્રસાદ છે. એના રસોધાનમાં પચરંગી પુષ્પો ખીલે છે, છતાં ઓળસશુભની પ્રધાનતા “સંદેશિકા”ના પ્રાણપ્રવાહમાં સહજ ઉભરાઈ આવે છે.

દીપ્તિ-ઉત્કટ ભાવોનો ભભૂકો જેવડે પ્રકટે તે ઓળસ.

દીપ્તવ-બલન-ઉત્કટભાવોનો ભભૂકો એ ઓળસ શુભનો હેતુ છે.

૧ ગુણામાધુર્યમોનોડય પ્રસાદ ક્ષિતિ તે ત્રિવા । સા. ૬૦ માધુર્યોજઃ પ્રણાદાલ્યા જ્યોગુણ ન મુનર્દસ । કા. ૫૦

૨ મધુરં રસવદ વાચિ વસ્તુન્યપિ રસસ્થિતિઃ । યેન પ્રાયન્તિ ધીમન્તો મધુજેવ મધુવ્રતાઃ કાંબ્યાદર્શ વૈષ્ણવદીપ્તિભાવમયો
લ્હાવો માધુર્યેષુચ્યતે । સા. ૬૦ બાહ્યાદર્કં માધુર્યં જ્યોગેદ્વિતિપરણં । વચ્ચે વિપ્રલક્ષ્યવત્ચાન્તે વાતિશયાન્વિતમ્ । કા. ૫૦

૩ દીપ્તિરુપવાયા મનસો વિસ્તૃતિ જ્વલિતમિવ । તથાચ યદ્વસાઝ્જલિતમિવ મનોજ્વાલતે તદોજઃ ।-કવિ પ્રદીપઃ દીપ્તિરુપા
વિત્તસ્ય વિસ્તૃતિ રોજઃ । ક. ૫૦ ટીકા. ઓજસ્વિતસ્ય વિસ્તારરૂપદીપ્તલમુચ્યતે । સા. ૬૦

સર્વના સંયોગથી જેમ સર્વના તાપમાં જ્વલનશકિત આવે છે, તેમ જોજસ્ ગુણથી કાવ્યમાં સહૃદય હૃદય પ્રગલ્ભિત કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

‘સહૃદય હૃદયમાં જવાલા પ્રકટાવવાનું આ સામર્થ્ય તે “જોજસ્” જોજસ્ ગુણના પ્રભાવે માનવહૃદયમાં ઉપમા અને આવેશ ઉભરાય છે, આવેશ બહુકી ઉઠે છે, ચિત્ત ચેતી ઉઠે છે, જોજસ્મય કાવ્ય સાંભળતાજ છવ તલપાપક થાય છે, પ્રતિપજ બળવતર થતા જાવોની ઉર્મિઓ ઉભરાય છે—હૃદયમાં કોઈ ઉત્કેટ ભાવનાના સંજ્વલનથી એકાએક જ્વાળા પ્રકટે છે.

“સંદેશિકા” એ આવા ઉત્કેટ ભાવોનો બહુકા છે, જોજસ્ગુણપ્રધાન છે. તેમાં રહેલી વીરરસપ્રધાન કાવ્યસરણિઓથી તે જોજસ્ગુણપ્રધાન છે, છતાંય તેમાં માધુર્ય અને પ્રસાદનો સ્થાન છે. સંદેશિકામાં મધુર કાવ્યોને અભાવ નથી; પ્રાસાદિકતા રપષ્ટ છે. ઉદાહરણુ નો એકએકથી ચંદિયાતાં છે !—

ઉછળો મગન મહાસાગરો ! વંટોગિયા નબને ભરો !

પહોડો પડો ! જ્વાલા ઉડો અંધાર અવનિ આવરો !

ગુજરાતના શર ! અને ગુજરાતીઓ ! થઇએ શું ભારત દેવીના યજ્ઞશ્રાતીઓ !

અમ એહ દુષ્ટો, દેહ દુષ્ટો, એહ જળોએ તાતી યો ! અમ રેક ના તણએ કહી !—રે આ અને ગુજરાતીઓ !

+ + +

“રે રણવીર ! કોલાં કૂતરાં તો ભય પામી દુર્ગા સમજા ભાગી જાય ;
પણ ને કેસરી ઉત્તર શીર ! કોય પકથો ઉછળે ફરી નાચી તોડે કે છોડે નિજ કાય ;
ધન્ય બહુાય ! કાયર છવતો ખૂઓ જાણુ, રણુથરો અરશે રણુવીર”.

+ + +

જય જય મારા ગુજર વીરો !

આવો, રંક ફરીર અમીરો ! આજે દિવસ ઉચો રળિયાત ;

ધોધ પ્રકાશતણુ ઝીલીને ઝમઝમતી કરવી મહોલાત :

ઓ ગુજરાત ! ઓ ગુજરાત ! આજે લેશી શું તમ સાથે ;

શીર્ષ વરસે હૃદય કે પાયે !—તેજ છતાં છુટી તરવાર ;

ફેંકી લો સહુ છુટાં શત્રો, સન્ને હૃદયનાં નવ હથિયાર !

ઓ ગુજરાત ! ઓ ગુજરાત !

+ + +

સ્વાતમયજે રચવી જમ ન્યારી નવચેતનની ઓર ખુમારી !

ઉરના સાખ ઉમળકાં વારી રાખ મારે ! માધું ઝાંખ મારે !

દેવી ! દીસે શાં નવચેતન તારી આંખમાં રે !

આવાં આવાં દીપ્તિમય શબ્દચિત્રો ઉપરાંત “જોજસ્વિની સંદેશિકા માધુર્ય કે પ્રસાદમાં કાંઈથી ઉતરે એવી નથી ! આ રહું એનું મધુર વિચદ સંગીત—

“કણુ કણુમાં ને મણિ વિલસે છે, નિદુ નિદુ પ્રલાંઠ ; રસઆદક રજરજમાં નિરખે ભરો દિવ્ય રસકાંઠ ;
નયનાં ભરી ભરી નિરખો કા, રસરસ થળે થળે નીતરાય ! છુંટકા ભરીભરી પીઓકા, રસનાં સરોવરો છલકાય !
રસનાં સરોવરો છલકાય, રસિકનું અન દેખી મલકાય ! છુંટકા ભરી”.

+ + +

૧ દીપ્ત્યાત્મ વિસ્ફુટેર્હેતુ તેજોવીરસસ્થિતિઃ । યોમતસવીરસયો સ્તસ્વાધિનયં ક્રમેણ ન । કા० પ્ર०

૨ વિતં ધ્યાનોતિ યઃ શિષ્પ હુષ્કેન્યન મિવાનલઃ । સપ્રસાદઃ સમસ્તેષુ રથેષુ રચનાષુ ચ । છા० ૧૦ ધૃતિમાત્રેણ શબ્દાણુ ચેનાર્થ પ્રત્યયો ભવેત્ । સધ્ધારણઃ સમમાર્ગો ચ પ્રવાલો ગુણોમવઃ । કા० પ્ર०

જળ થળ વિલસે, રજની વિલસે, વિલસે દિશદિશ બ્યોમ :
ધુંધટ ઉધાડ, છવનભાગી સખી ! પૂર્ણકલા ઝરં સોમ !
સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉધાડ નયનો ઝરશે, પ્રજુતા ભરશે,
સરશે આત્મા ભાર સખીરી ! તારું હૃદય વિકસતાં
સ્વર્ગે બને સંસાર !—સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉધાડ !

“ રાસચંદ્રિકા ” એ પણ માધુર્ય અને પ્રસાદનો કલામય કાવ્યચુર છે.

શબ્દ સાંભળતાંજ અર્થની પ્રતીતિ યાજ, સર્વ રસો અને સર્વ રચનાઓ દ્વારા ચિત્રમાં જેના ભાવો એકદમ પ્રસરી જાય તે કાવ્ય પ્રાસાદિક હોઈ શકે.

રાસચંદ્રિકાના પ્રત્યેક રાસમાં માધુર્ય છે, આનંદ છે, ઉલ્લાસ છે, ચમત્કાર છે, પ્રસાદ છે. રાસચંદ્રિકા એક પ્રાસાદિક રાસસમૃદ્ધ-રસકુળ છે ! આ રચાં થોડાં રસબિંદુઓ :—

ભૂમખે ભૂમખે લહેરે છે આંખલા, છુખડે કુંખડે ઝૂલે છે મહોર;
ટહુકી ઠમુકી કાલસ હલકારતી, આબને આંગણે જાવા બંધોર ? આવજો, જોગીડા !

સુખદુખ ફેરી ગોઠડી, મીઠી મઢીયર યાદ; સાઠ ધડીનાં સોણલાં, ભૂલવે વર્ષ વિષાદ:
ઉજળા આંહલિયાશે ઝળહળતો કરી આવજો, હો વીર ! ઉર ઉછળાવજો, હો વીર !
મારી અંધારી શતડીને અદસ હુલાવજો, હો વીર ! મઢીયર લાવજો, હો વીર !
વીંધતી વસંત ફેરે કુંજે કુંજે ફૂલ મારી કીડીના પલકારમાં તો દુનિયા છે ફૂલ:

સખી ! પંખીકું કે થંભે મારે બારણે રે લોલ.

કે શીર પર ડોલે કલગી વિભૂતિની રે, કે અદ્ભુત ખોલે પ્રાણકલાપ:
કે નાચે ફૂલવાડીનો મોરલોરે કે થનગન થનગન લોલે આંગણાં રે
કે ટહુકે ગરજે આતમ આપ: કે નાચે ઉરવાડીનો મોરસો રે.

સૂર્યને વલોવિયા કે ચંદ્રને નિઓવિયા ? લાખલાખ તારા ઢોળા લીધા !

કહોની, રથામ મારા ! આવડા રૂપાળા કાણે કીધા !

સંધ્યાને ઉપાના રંગ રંગ ચોળ્યા અંગમાં, અમૃતના સાગર કું પીધા !

કહોની, રથામ મારા ! આવડા રૂપાળા કાણે કીધા !

એકલી નારની અધીરી છે આંખડી, દેડું અધીરું આંખું ઝરે;

એકલી નારના કાન છે સરવા; પળ પળ ચમકી શોયું ઝરે.

મારી મટુકીમાં જોલે મારો કાનુકો રે લોલ, મારો કાનુકો છુપાયો મઢીં જાનુકો રે લોલ.

જોની આંહલો છ ક્રેવો મોટો આબમાં રે લોલ, તે તો સહેજમાં સમાતો વેતલ જાખમાં રે લોલ;

મારી મટુકી છે એવી આબ જેવડી રે લોલ, મારો કાનુકો તે માએ મોટી કેવડી રે લોલ !

તેજ ને અંધાર કેરાં જોડલાં રે લોલ, પાપ પુણ્ય, સત્ અસતનો માલ ભરે હોડલાં રે લોલ

અમૃતપુરીથી અમે આવીયાં રે લોલ: નાવડાં કુળે એ મધ્ય સાગરે રે લોલ, કુળે સર્વ સાથ ત્યાં અકાલ;

રૂદન ક્યાં કરે રે લોલ ! અમૃતપુરીથી અમે આવીયાં રે લોલ.

રકાવ્ય અને સંગીતની દૃષ્ટિએ, રસ અને ભાવની દૃષ્ટિએ, કલા અને કલ્પનાની દૃષ્ટિએ ગમે તે દૃષ્ટિએ જેતાં આપણા અદલ ભાવચિત્રકારની મનહર કલામય પીછી કેવું મધુર, કેવું જોગસ્વી, કેવું વિશદ

૧ યાવદર્થક પદત્વરૂપમર્થૈર્વૈમલ્યં પ્રસાદ: । રથ ગંગાપર, શ્રુતમાત્રા વાચ્યાર્થે કરતલવદનમિવ નિવેદયંતિ પદના પ્રસાદસ્ય । ર. ગં.

૨ કિં ક્વેતસ્ય કાવ્યેન કિં કાષ્ઠેન ધનુષ્મત: । પરસ્ય હૃદયે સ્થાં ન ધૂર્ણયતિ ચષ્ટિર: ॥ સુમાપિત.

૩ કિં તેન કિલ કાવ્યેન મૃદમાનસ્ય ચસ્ય તા: । સદયે સિવ નાયન્તિ રસામૃત પરંપરા: । જયમાધવ.

‘અબ્દયિત્ર, નીનરંતી બાવના અને કલ્પનાના રંગથી રંગી, રમાનવકલ્પના કોમળભાવોને કાલુકાલુમાં વ્યક્ત કરતું એક સરખું ખડું કંદે છે’ ગૃહ્યર કેલીના સાહિત્યકલ્પમાં રાસચંદ્રિકાનું અનૈશ્વર્ય સ્થાન તેની બાવરીલતા અને મધુરતાને લીધે ચિરસ્થાયી રહેશે. “સંદેશિકા” અને “ભગવતિકા”નાં ગુંજનો પણ રસિકકલ્પદાયકો હોય છે માટે સ્થાન મેળવશે.

ગૃહ્યર વાક્યમયો એ “અખરદાર” બાવકવિ સાહિત્યસંસારમાં ચિરંજીવ હો! પ્રિય વાચક, છેવટે આપણે પણ ગાર્હસ્થ્યને કે—

“કિંચુ ઉતર્ણુ તે અ તે માનવદેહમાં રે લોભ, અને મંદિરે છે થાપો એનો ધાટ’ને; પદાસાં! આપો એ આત્મમાં સમાવી એ રે લોભ.”—રાસચંદ્રિકા.

૧. દર્શનિકાનું તત્ત્વદર્શન

શ્રી. રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક.

આ દર્શનિકા એક દર્શનકાવ્ય છે. આપણાં દિલ્લસુરીનાં ચાસોને જે અર્થમાં આપણે દર્શન કહીએ છીએ તે અર્થમાં અહીં દર્શન શબ્દ વપરાયો છે. દર્શન એટલે વિશ્વસમસ્તનું દર્શન. આ કાળમાં કવિએ પોતાના દર્શનનું નિશ્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે શાસ્ત્ર એ કાવ્યનો વિષય ન થઈ શકે. એ ખરું પણ છે કે વસ્તુનું મૂર્ત સ્વરૂપ છાંડી દર્શનબુદ્ધિએ મહણ કરેલા અમૂર્ત (Abstract) પૃથક્કૃત ધર્મો કાવ્યનો વિષય ન બની શકે. પણ દર્શન અમૂર્ત હોતું નેપ્રત્યે એવો નિયમ નથી દિલ્લસુરીના એક મત પ્રમાણે તો બીજા ઠાંઈ શાસ્ત્રો નહિ, માત્ર દિલ્લસુરી જ સૌથી મૂર્ત (Concrete) વિષય છે. દર્શન શબ્દ પણ મૂર્તનો સૂચક છે. વિશ્વનું દર્શન, તેનાથી ભ્રમ્યત થયેલા બાવથી પ્રતીક્ષ થાય, અને તેનું કલ્પનાથી નિશ્પણ થાય તો કાવ્યરસ નિષ્પન્ન થઈ શકે. હિન્દમાં તો વેદકાલથી આવા દિલ્લસુરીનાં કાવ્યો થતાં આવ્યા છે. તેની પરંપરા કહી તૂટી નથી એમ કહીએ તો ચાલે. દુનિયાના બધાં સાહિત્યમાં આવાં કાવ્યો છે અને તેની ઉત્તમ કાવ્યોમાં ગણના થઈ છે. વર્તમાન સમય, ધર્મને પ્રતિકૂલ ગણાય છે છતાં તેમાં પણ તેવા કાવ્યો બને છે. થોડા સમય પહેલાંજ ઈંગ્લેન્ડના રાજકર્ત્ર રોબર્ટ બ્રિજિસ (Robert Bridges) નું The Testament of Beauty બહાર પડ્યું તે આ પ્રકારનું કાવ્ય છે. આ નિબંધમાં કાવ્યમાનિરૂપેથી દિલ્લસુરીને કંઈક દાર્શનિક તત્ત્વમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે કે તેમ કરતા કાવ્યનો અમરકાર બુદ્ધિની કાવરમાં કતગર્ષ ન બળ તેની સભાળ રાખી છે, અને કાવ્યના ગુણો વાંચનારને પ્રતીત થાય તેટલા અટકે અદરના અવતરણો છૂટકી લીધાં છે. ખરું કહું તો આપણાં બાપ્યકારે ‘એકાદની’ ‘ઉત્થાનિકા’ લખે છે તેટલું જ કામ મેં કરેલું છે.

દર્શન કે શાસ્ત્ર કાવ્યનો વિષય થઈ શકે કે નહિ તે કવિએ પોતા અસ્તાવાનામાં ચર્ચ્યું છે, તેઓ કહે છે કે “કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાવેગ વિરલ છે છતાં સ્વાભાવિક છે.” એટલું જ નહિ. “કવિ કહે છે કે વસ્તુનું તત્ત્વજ્ઞ વસ્તુનું સૌંદર્ય છે અને સૌંદર્ય કાવ્યનો વિષય ન હોય તો બીજું શું હોય? તેઓ કહે છે:—

વસ્તુનો આત્મ જોતાં જડે લાંબકી પરમ સૌંદર્ય એ વસ્તુ કેરું; ૨૬૫ *

1. “Poetry is a speaking picture and Painting is mute poetry”—Simonedes quoted by Plutarch.
  2. “Absolute Poetry is the concrete and artistic expression of the human mind in emotional and rythmical language.”—T. W.
- * કાવ્યમાંથી આપેલા અવતરણો પાસેના આ અથ સર્વજન મુક્તક મુખ્યનો અર્થ છે, પૂર્વનો નહિ.

શબ્દચિત્ર, નીતરંતી ભાવના અને કલ્પનાના રંગોથી રંગી, રમાનવહૃદયના ક્રમગભાવેને સંજ્ઞાસુખમાં વ્યક્ત કરતું એક સરખું ખડું હરે છે. ગુર્જરી દેવીના સાહિત્યકાંક્ષામાં રાસચંદ્રિકાનું અને રંધાન તેની ભાવસીલતા અને મધુરતાને લીધે ચિરસ્થાયી રહેશે. “સદ્વિકા” અને “અભનિકા”નાં મુજબો પછી રસિકહૃદયોમાં હમેશને માટે સ્થાન મેળવશે.

ગુર્જરી વાહમયનો એ “અખરદાર” આવકવિ સાહિત્યસંસારમાં ચિરંજીવ છે! પ્રિય વાચક, છેવટે આપણે પણ માઈ લાઇએ કે—

“હિરણ્ય ઉત્પત્તિ તે જાતે જાનવદેહમાં રે લોલ, એને માંદિરે છે યાપી એને પાટ ને;
વદાલાં! આવો એ આત્મમાં સમાવી એ રે લોલ.”—રાસચંદ્રિકા.

દર્શનિકાનું તત્ત્વદર્શન

શ્રી. રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાંદક

આ દર્શનિકા એક દર્શનકાવ્ય છે. આપણાં ફિલસૂફીનાં શાસ્ત્રોને જે અર્થમાં આપણે દર્શન કહીએ છીએ તે અર્થમાં અહીં દર્શન શબ્દ વપરાયો છે. દર્શન એટલે વિષયમસ્તત્ત્વ દર્શન. આ કાળમાં કવિએ પોતાના દર્શનનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે શાસ્ત્ર એ કાવ્યનો વિષય ન થઈ શકે. એ ‘અર્થ’ પછી છે કે વસ્તુનું મૂલ્ય સ્વરૂપ છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ મહણ કરેલા અમૂર્ત (Abstract) પૃથક્કૃત ધર્મો કાવ્યનો વિષય ન બની શકે. પણ દર્શન અમૂર્ત ન હોતું બ્રહ્મ એ એવો નિયમ નથી. ફિલસૂફીના એક મત પ્રમાણે તો બીજાં કાંઈ શાસ્ત્રો નહિ, માત્ર ફિલસૂફી જ સૌથી મૂર્ત (Concrete) વિષય છે. દર્શન શબ્દ પણ મૂર્તનો સૂચક છે. વિષયનું દર્શન, તેનાથી જાગૃત થયેલા ભાવથી પ્રભાવિત થાય, અને તેનું કલ્પનાથી નિરૂપણ થાય તો કાવ્યરસ નિબપ્ત થઈ શકે. હિન્દમાં તો વેદકાલથી આવા ફિલસૂફીનાં કાવ્યો થતાં આવ્યાં છે. તેની પરંપરા કદી તૂટી નથી એમ કહીએ તો ચાલે. કુનિયાનાં બધાં સાહિત્યમાં આવાં કાવ્યો છે અને તેની ઉત્તમ કાવ્યોમાં ગણના થઈ છે. વર્તમાન સમય, ધર્મને પ્રતિકૂલ ગણાય છે છતાં તેમાં પણ તે કાવ્યો બને છે. થોડા સમય પહેલાંજ ઈંગ્લેન્ડના રાજકવિ રોબર્ટ બ્રિડ્જસ (Robert Bridges) નું The Tenent of Beauty બહાર પડ્યું તે આ પ્રકારનું કાવ્ય છે. આ નિબંધમાં કાવ્યમાં નિરૂપેલી ફિલસૂફીને કંઈક તંત્રમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે કે તેમ કરતાં કાવ્યનો અમલદાર હુદ્દીની કાવરમાં કતરાઈ ન જાય રાખી છે, અને કાવ્યનાં શુભો વાંચનારને પ્રતીત થાય તેટલા માટે એકદંતનાં અવતરણો છૂટથી લીધાં. આપણા ભાષ્યકારે સ્વેકની ‘ઉત્પાનિકા’ લખે છે તેટલું જ કામ મેં કરેલું છે.

સુગયુગો કંઈ ગયા, મયન કંઈ કંઈ થયાં છોડ પર ફૂલ એકજ ઉગવવા. ૧૧૫

માણસનું પશુ તેમજ છે:

અણુગણુયા યુગતણ્યાં વર્ષ કોડો ગયાં, માનવી આજ જેવો સરજવા;
ધરતી કંપો મહારેલ ને હિમ વિષે પ્રકૃતિ ટીપાઈ નિજ સાજ સજવા;
પ્હાડપુખ આગના કંઈ ટુવારા ઉડ્યા, સિંધુ હોઠે ધવલ શીણ આવ્યાં;
પૃથ્વીને એમ ખેડી પરમ ચેતને માનવી પ્રકૃતિનાં ખીજ વાવ્યાં.
કંઈ શરદ ને વસંતો વહી પૃથ્વીમાં, છોડ ધીમે ધીમે ફૂટી ખીલ્યા;
નંતુ ને પ્રાણીઓ કંઈક આવ્યાં-ગયાં, સર્વેના અંશ કંઈ કંઈક ઝીલ્યા;
જીવનનું વૃક્ષ ફાલ્યું પછી આખરે, ફળ ઉગ્યું માનવીરૂપ અનેકું;
જીવનનાં ગુણકિરણ એમ યદ્યેએકાં માનવીરૂપ ધણું રમ્ય થેડું.

૮૦

વિશ ચૈતન્ય આ અનંત કાલમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ રૂપો ધણું ભય છે.

કંઈકે આજીવું રહ્યું પ્રકૃતિના રૂપમાં, કંઈકે અંખો ઉઠ્યો ધાટ પેલો;
એમ અધુરી રહી શકિત કંઈ એકમાં, કંઈકે અટકી પડ્યો તેમ વેલો.
પ્રકૃતિનો પિંડ નમ્ર નમ્ર ધણતો ગયો લમ ઉગ્યાં ફૂલ સુંદર વિશેષે;
વિશ ચૈતન્ય આખર ફૂલાતાં ખીલ્યું ને ઉગ્યો માનવી પૃથ્વી દેશે.

૮૧

આ દૃષ્ટિ મળતાં જગતની યોજનામાં દુઃખનું પ્રયોજન સમભય છે. દુઃખ માત્ર ઉત્કર્ષને માટે છે.

સર્વે આ આપણાં જીવનની જગતમાં મૃતિયો જે રહી છે ધણતી,
અણુદ્રોહી કો હથોડી અને છીણીધી તે રહી પળપળે કારાતી;
આપણા જીવનની ઝોજ છે વેદના, એજ સંતાપ છે દુઃખ ધેરા:
પળપળે તટતું ભય કંઈ જીવનથી ને જોઈ ધાટ અભિનવ અનેરા !
એ મહાશિલ્પીને એ મહાકવિતણી પરમ સર્જન કળા છેજ એવી:
વ્યર્થ સો અંશ તોડી છણી નાંખીને મૃતિ કલિપત કરે સિદ્ધ તેવી !
તો પછી જીવનની જે છણાઈ જતું તે યકી શોક થા કાજ કરવો ?
વસ્તુ કે વ્યક્તિનો અર્થ કંઈ નવ રહ્યો તે જતાં ઉધારો ધાટ ગરવો.

૧૨૭

સારે આ દુઃખ દેખાય તો સાથી !

માનવ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનેલો નથી. તે પ્રકૃતિ અને ચૈતન્ય બન્નેના મિશ્રણનો અનેલો છે:

તેજ અધારનું અભય આ પૂતળું માનવી કોષકો છે જ પોતે:
માટી ને શકિતનું એવું મિશ્રણ બન્યું, અકળ અદ્ભુત કળા કાણુ ગોતે ?
જ્ઞાન અજ્ઞાનનું પોટલું માનવી કાળ ને ક્રોધનો શુષ્ક ભારો;
અહીં તહીં કેકે કદરૂપતા છે વસી, તોય સૌદર્થનો એજ ક્યારો.
કેક યુગ યુગ તણી સાંકળી માનવી ! કેક તત્ત્વો તણે બેળ એમાં:
શાંતિ તોફાનનો સિંધુ એ ઉછળતો, રાગને દ્રવ્યના મોજ તેમાં;
શોક આનંદની વિરલ એ આસરી, કેક આશા નિરાશા બરેલો:
કર્મ શું અગત્ય માનવી છે કરો પાપને પુણ્યનો અભય બેલો.

૩૦

આ હોવાથી—

છે અનંતાવને એક છેડે પ્રશ્ન, માનવી છે રહ્યો અન્ય છેડે:

૧૮૨

પણ માનવી એ છેડે રહ્યો રહ્યો ધુધરના સ્વરૂપને મેળવવા પ્રયત્ન-એ પ્રયત્ન એજ તેના દુ ખો અને એજ તેની પ્રગતિ પ્રકૃતિતત્ત્વ ગળતું ગળતું શુદ્ધ ચૈતન્ય તેનામા વિવસતુ જાય છે એ તેની પ્રગતિ છે

માનવી અતરે કઈક દેશો વમે, માનવી સદજ તે કઈ ન જાણે,
ક્રોધ યુગયુગતણૂ પૂતણી, માનવી ક્રોધે જીવનો તણી છાય આણે,
ઘાટ ને રૂપ કઈ ઈધીમે બદલતા, જાણુમાથી થયો આજાન જેવો,
પ્રકૃતિના પડ પિગળના ગયા જેમ ત્યા હદય તણુજો પ્રુષ્ટો તેમ તેવો

૨૭૭

વિશ્વચૈતન્યનો એ જડ પ્રકૃતિ ઉપર આધાર એ સોજ, એ જ દુ ખ, અને એજ અગતિ પ્રકૃતિ જડ પડી રહે તે કરતા દુ ખ અમતા અમતા પણ પ્રગતિ કરવી એ સાહ નહિ !

વિશ્વચૈતન્યનો એક તણુખો પડી આપણી માટીમાં ફોંબ ભરતો,
વિશ્વચૈતન્ય પ્રજા આપણી પાસ છે, તેજ એ માટીનું ફેમ કરતો,
જડ બની દેસ ખાલી પડે તે યજી લાખ ચનાડા એ છે જ સાગ,
માટીનું મૂળ્ય નહિ થાય તણુખા વિના, એક વિધુ મરના રહે ઉધારા !

૨૪૪

અને આ પ્રમાણે માનવનો વિશ્વ સાધેનો સબંધ અને દુ ખનું પ્રયોજન / સમજાય પણ દુ ખ એ દુ ખ નથી રહેતું, શ્રુત્ય એ શ્રુત્ય નથી રહેતું, અનિષ્ટ માત્ર પ્રગતિના સાધનો રૂપ સમજાય છે !

પ્રકૃતિની શક્તિ જ્યાં વિકસવા જાય ત્યાં માનવાને ખરે દુ ખ બાસે
જીવ્યને તોડતુ, નવલ કઈ જોડતુ શક્તિ પ્રતિદિન મરે એ પ્રયાસે,
થાય સજન નહીં દુ ખ ગર્જન વિના, દુ ખનો એ જ છે જોદ પૂરો
વીજના દહન ને થાય ધન ગર્જનોને સજર વરખતો મેઘ રહ્યો,
માનવી જીવનને રોજ વિસાવવી પ્રકૃતિની શક્તિ એ મથન કરતી,
દેહમાં દેહમાં મથન વેદન કરે, હૃદયમાં હૃદયનો ભાર ભરતી,
જીવનનો કલહ છે જીવન બહલાવવા કવલવિજુ જીવનની નોય પૂતલ,
કુખર્શન પછી થાય સર્જન સદા, દુ ખ છે શક્તિની પરમ શ્રુતિ !

૧૨૧

તેજ રીતે

આ બધી વેદના, આ જુરાઈબધી, શ્રેયસીડી તણી છે જ પગથી

૧૨૪

તેમજ

જે દિસે ભિન્નરવરતા વિમવાદ અઢી તે હસે ગાનસરો અમાવા,
મર્વ સવાદસરો મહાવિષના માનવીએ હજી ના પિછાણ્યા
ભિન્નતાવો વિમવાદ ને દુ ખ આ જે દિસે જગતમા કામગમે,
તે બધા નિષસવાદના સર યજ વિષના શ્રેયનો કાંડ જામે ! ૧૨૫
નદી તણા સુખ સમુ શ્રુત્ય પણ સજર છે, જીવનના મહનની સિદ્ધિ સાધી
શ્રુત્યનું કાર મહાજીવનમા ઉધાવા શુ ન રહે જીવનની જલક વાધી !

૬૪

પણ આ બધી ધામાજ, માણુમ પ્રકૃતિ અને ચૈતન્યનો જાનેનો છે માટે છે તે કૃતિ જ નહોતો તો સા નહિ !

દુ ખથી સુખ અને સુખ યજી દુ ખ છે, એક વિજુ હોય નહીં અન્ય એવા,
એ જીવનપત્રના ચક્ર સદુ જીવનને હિ વતા પછીની પાખ જ્યા
એકને તોડતા જીવન વી પડે, તિમિર વિજુ જીવનનું સ્વપ્ન કયાથી ?
વિષમાથી કઠી કાઠી લ્યો પ્રકૃતિને, તો પ્રજા પણ કઠી જાય તાથી

૧૧૩

આટલે આવ્યા પછી, તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય પ્રગ્ન, ઇશ્વર છવ અને જગતનો સંબંધ, તે વિશેનું કવિનું મંતવ્ય આપણે જોઈએ. આ મંતવ્ય લગભગ ઉપનિષદના વેદાન્ત જેવું છે અને તેનું નિરૂપણ કરવામાં ઉપનિષદના અનેક દૃષ્ટાન્તો આવેલ છે. આપણે કોઈ પણ જગાએ ઉપનિષદના વાક્યો ન ઠાંકતાં, કવિનું નિરૂપણ જ જોઈએ:

આરસીમાં પડ્યું સૂર્યનું બિંબ, તે સૂર્યને આરસીમાં જતાવે;
સિંધુમાં, સસ્તિમાં, કૂપમાં પણ પડી બિંબ એ સૂર્યને સા'ં જુલાવે;
અણુગણુમા તારકારૂપ સૂર્યો વિષે બહાનું બિંબ બહાનું ધારે;
તાપનું બિંબ આ સૂર્યદેવેણુ પડી નાથનું તેજ જગમાં પ્રસારે.
નાથનાં બિંબ એ છેજ જ્યાં સાં પડ્યાં તોય નહીં માનવી રીદ દેખે !
સૂક્ષ્મમાં, સ્થૂળમાં, કૂલમાં, કૂપમાં, લાખ રૂપે પડ્યાં છે સુરેખે;
માનવીહૃદયમાં પણ પડ્યું બિંબ એ, તેજ એ હૃદયમાં પ્રશ્ન પૂરે:
આ કશું, તે કશું; શું હણું, શું હરો-એમ દેખાય ઉર દૂર દૂર ! ૨૨૬

ઇશ્વર કે બ્રહ્મ આકાશની પેઠે સર્વત્ર છવાયેલ છે અને તે આકાશની પેઠે રંગવિનાનું નિર્ગુણ છે.

આપણી ઉપર આકાશ આ છાંયે છે રણું પૃથ્વીને ઘેરી પૂરું,
સ્થળનીમાં તે દિસે રથામ ઘેરું અને દિવસમાં નીલવર્ણુ સુબૂરું;
કોઈ પણ રંગ આકાશ કેરો નથી રવિકિરણુ અનિલ શુ ઉપજાવે;
એક વંશુરંગી નિર્મળ મહાકાશ એ અંતરે જોળ કોટી હુલાવે. ૨૬૮

આ બિંબપ્રતિબિંબના અને મહાકાશના દૃષ્ટાંતને લીધે એક શંકા થાય છે કે ઇશ્વર એક હોવા છતાં જો તેમાં પ્રતિબિંબો ભિન્ન પડતાં હોય તો ઇશ્વરથી ભિન્ન કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. આપણા કવિ વેદાન્તને અનુસરીને જ પ્રકૃતિને પણ ઇશ્વરની જ એક શક્તિ કહે છે. તેજ અને આધાર બન્ને બ્રહ્મની લીલા છે, અને બ્રહ્મ બન્નેની પાર છે.

તેજ અંધારની પાર અવકાશમાં એક નિર્મળ મહાતત્ત્વ બાપે;
સર્વ તત્ત્વો ભરી સાંથી નિજ રૂપ લે વિવિધ મિશ્રણથી વ્યક્તિત્વ યાપે.
એ મહાતત્ત્વ છે મૂળ આ વિશ્વનું, પૂરણું રસ સદા વિશ્વવૃક્ષે;
પરમ ચૈતન્યમાં અદૌઃ પથરાઈ તે ખીલવવા વિશ્વસૌન્દર્ય લક્ષે.
તેજ સંકેત છે પરમ ચૈતન્યનો તેમ અંધાર મહાતત્ત્વ કેરો;
તેજ અંધાર અંધારને વિશ્વમાં સકળ સંસાર સરજે અનેરો;
એ મહાતત્ત્વ સંકેત અંધારમાં જાય ચૈતન્યનું તેજ કુટવા;
એજ છે વેદના વિશ્વ અંતરતણી, ચાલ જ્યાં તેજ આનંદ લૂંટવા ! ૧૧૮

ઇશ્વરે એક અમૂક અન્યભિચારી નિયમથી આ વિશ્વ નિયમિત કરેલું છે:

એક છે નિયમ આ વિશ્વનો સત્ત તે નહીંજ દુષ્ટ યજ્ઞ કોદિ અજોતો;
વિશ્વને વિશ્વના જોળ આ અણુગણુમા, સર્વને એકરૂપેજ કળોતો;
શબ્દ કે ન્યાય કે વિશ્વચાસન કહો, એ નિયમ નહીંજ નિર્ભયમં વ્યૂઠો;
નહીં, દયા આપ એ કોઈની વિશ્વમાં, નહીં જ એ કોઈને પલક મૂકે. ૨૫૭

માનવી આ નિયમને વશ છે.

કંઈક પણ છે ખરું, માનવી સાથ જે જન્મથી સતત સંબંધ સાંધે;
માનવીના પ્રયત્નો શું જોડાઈને જીવનમર્યાદા તે કંઈક બાંધે ! ૨૫૭

છતાં પોતાની કર્મશીલ કરવા જોઈથી માનવને છૂટ છે.

જેમ જોગણ છે આ હવા પૃથ્વી શુ તોય ફરતી રહે તેહ છૂટી;

તેમ આ જીવનની સાથ બંધાઈને રહેવું નિર્મથ રસ ઉચ્ચ લૂંટી ! ૨૮૨

હવે ત્યારે સર્વ છવે એક જ વિશ્વચેતન્યમયી નીકળેલા વણખા છે સારે અમુક જીવ અમુક ઉચિ એમ કમ કહેવાય !

જીવન નહિ કોઈનું, પણ નકામું દિમે, જીવન છે સર્વનું ઉપયોગી

કીટ પણ કો નકામો નથી પૃથ્વીમાં ધૂળ પણ પૂરતી પૃથ્વી ખડો;

કેમ કો જીવન જગમો નિરર્થક કરો ! ત્યાં પડ્યું જીવન ત્યાં બર ઉગાડો ! ૨૮૩

અને વિશ્વચેતન્યની જ મૂળ શક્તિ છે તો માણસ ગર્વ શી રીતે કરી શકે !

જેહ પોતાનું 'હું' માનવીમાં રહ્યું, તે 'મહા હું' વણું દિરણુ નાનું;

સર્વ 'હું' એમ ભગતાં 'મહા હું' વિશે ભગથી હોય ભિન્નત્વ કેનું !

કર્મ માથે પરાક્રમ ગુંથાઈ રહ્યું, દોરીના વળ રચા દોરી સાથે;

માનવી કેમ વળ છેડવીને કહે, મેં કાપું કે યશુ કર્મ હાથે ! ૨૮૪

અને પ્રાસાદિક વાધીમાં કવિ કહે છે:

જગમમાં કાંઈનો ગર્વ ધરશો નહીં, ગર્વ છે જીવનનું શીલુ ખાલી;

વ્યોમખર મેઘથી સિંધુ નવ ફૂલતો, સદિશિત રેસે ફૂલી જાપ હાલી;

સો મહાહૃદયમાં સરજતા છે ભરી, હૃદય કે નીચનો પદ ન રહેજો

પાંદડામાં પડી સૂર્ય બાળક મરો જાપ આયોદ્યતો નમ્ર તેજો !

છે વિનયમાળ પ્રભુતા ખરી મર્વની, તો મહાત્મા દિમે બાળ જોવા:

તારસા છે મહાસૂર્ય એકેકા પણ આગિયા થા દિસે અદ્ય કેવા ! ૨૮૫

એક પ્રમ્ત થાપું ઇશ્વર મહાન નિયમથી કામ કરતો હોય તો તેની ભક્તિ લા મારે કરવી ! અહીં કવિ ભક્તિ વિશે દૂંઠાળ શબ્દોમાં કેટલુંક વણું સાદું કહે છે.

કોઈની પ્રાર્થનાથી નિયમ નહીં ચરો નહીંજ પાછો, ફરે કોઈ કાળે;

તો પછી પ્રાર્થનાથી કશું આગવું ! પ્રશ્ન જ નુ એમ નિજ નિયમ ત્યાગે !

ભક્તિ તો સ્નેહનું છે સમર્પણ ખરું, ભક્ત સાચો કશું-એ ન માગે ! ૨૮૬

અને આ જગમમાં ત્યાં માણસનું ચેતન પણ તેનું પોતાનું નથી પણ ઇશ્વરમાંથી આપેલ છે ત્યાં માણસે કદા પરિગ્રહ કે મમત્વ કે અભિમાન કરવું મિથ્યા છે. જે જોટલું આપી શકે તેટલુંજ તે તેનું છે:

જીવન લેનાર પણ જીવન આપે બધું, આપશે તોજ પોતાનું કશું;

ચૂંતું તેજ લઈ ચન્દ્ર આપે ફરી, ચન્દ્રની ચાંદની તોજ દરેક. ૮૮

અને

જોતો દોષ દાવો જ એ, તે યાદી જીવનની પૂંછ દેવાય માપી !

ઓવિ દે તેટલી જીવનની પૂંછ છે, ચન્દ્રની છે કમી ચન્દ્ર પાકે ! ૮૯

અને જીવન આપવું એ જ જીવન છે

જીવને રસવા જીવન ખોનું પડે, સ્નેહ તો એમ સ્નેહ સવાવા ! ૯૦

તો શા માટે આનંદથી ન આપવું ?

જીવનનું મૂલ્ય માગે સદા જગત્ આ, નહીં શકે માનવી તે યુક્તવી,
જીવન જીવનારને આપવું એ પડે, કેમ ના દે મુખે હાસ્ય લાવી । ૩૩૨

અને ખરેખરી વર્તેસવતી વાણીમા કવિ કહે છે

દુ ખ દુનિયા વિષે કયા નથી દાખવેા ! દુ ખ દુનિયાનું છે સ્થાપી દેવું
પ્રકૃતિને પ્રાણના આસુથી આપવું, આપવું પ્રકૃતિ એ ચાલ્યું નેત્રું,
માપવું તો ખરી વીરતાથી બહુ, હૃદય કાયર બની જીવનહારે
સિંધુ દે વારિ નિજ શોષવા સૂર્યને ને સદા ઉજળતો મોજ મારે । ૧૧૬
આપનારો બહુ આપીને છુટગે આપતા આત્મનું ઝનિ ખુટે,
મેઘ આપી બહુ ખાલી પોતે થતો તોય પાછો મગન ગાઈ ઉટે,
આપતા આપતા જીવન હેવાય, ને આત્મ રેલાય નિજ દિવ્યતાથી
સૂર્ય સર્વેસવ આ જગતને આપતો, રેલતો ત્યાજ પ્રભુની પ્રભાથી । ૩૬૨

અહીં ત્યાગેનૈકેન અમૃતેલ્લમાનુ 'લાગ વડે જ અમૃતત્વ બોગવતા હવા' એ સત્તાતન સિદ્ધાન્ત, તેમજ
'express on is life' એટલે 'ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ એ જ જીવન છે,' જે ઉપનિષદમા ધર્મરત્ના આધિ સ્વરૂપમા
કહેવાયેનો છે, પણ તેને આપણે અર્વાચીન સિદ્ધાન્ત ગણીએ છીએ, તે બન્ને અભિપ્રેત છે

પ્રકૃતિ અને જીવનો સખ ધણા વિરોધાભાસવાળો છે પ્રકૃતિ ધર્મરત્ની જ રાકિત છે છતા તેના ઉપર વિજય
મેળવવો એજ જીવનના વિદ્યામતો ક્રમ છે એ જ રીતે માણસનું સ્થૂન ગરીર જે પ્રકૃતિનો અણ છે તે નિરર્થક નથી
છતા તે સર્વેસવ નથી, તેની પાર સસ રહ્યું છે તેનું દર્શન કરવું એ જીવનનું સાર્થક્ય છે કવિ પ્રશ્ન કરે છે

જેહ પચેદિયો માનવીને છળે, કેમ તેને જ દેવી કહીરી । ૧૧૯

અને જવાબ આપે છે .

માનવીને મળ્યું છે બહુ યુક્ત છે, સસને દાકયું છે સ્વર્ણપાત્રે. ૨૨૦

ધન્દિયો નિરર્થક નથી

જ્ઞાનમા ગ્રહી શકે માનવી જે જગે, તેથી ચે કષ્ટ અધિક જ્ય પ્રતા,
જગતની વસ્તુઓ તોવતા, મુનવતા, કયમ કરે ધન્દિયોની અવતા । ૨૨૧

પણ તે સર્વ સસ નથી કહેતી હજી નવી ધન્દિયો પામ અને નવું દર્શન કસવે એમ અને
દેક રહી છે અવર ધન્દિયો પ્રકૃતિની, જે હજી સુપ્ત છે માનવીમા,
સૂક્ષ્મનું જ્ઞાન વધતું જશે, તેમ ઉર પ્રકાશે ધન્દિની સૂક્ષ્મ સીમા ૨૨૨

છેવટે સ્થૂન અને સૂક્ષ્મ આનંદનો વિવેક કરે છે

સ્થૂન આ દેહને સ્થૂન પચેદિયો શુદ્ધ આનંદ દે કયાથી કેાને ?
માનીના કાણુ તો સર્વને ગા-રો-આસ્તિમને વળી નાસ્તિમને,
શુદ્ધ આનંદ તો પ્રકૃતિની પાર છે, તે મગે પ્રકૃતિના બોગમા ઠપા ?
ચન્દની ચાંદની જે સુખા વસ્ત્રમતી તે નથી ચન્દની માટીમા લા । ૨૨૮

મન શ્રેય અને હેય બન્નેથી પર ઈશ્વરને માનવા છતા માણસ માટે એ બન્નેનો વિવેક માગ્યે છે
દિવમ પણ છે ખરો, શ્રેય પણ છે ખરું, રાત પણ છે ખરી, હેય તેનું
પણ પરમ અસ એ સૂર્યની પાગ છે, કેમ સમગ્રજ એ દોષ દુઃ ? ૧૬૧

ધૃષ્ટરનો અને જગતનો સંબંધ કવિ નીચે પ્રમાણે બતાવે છે:

સર્વ બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર વણુદ્રીક જે, તે થકી સર્વે આ જીવન ભરે;
અંતરાત્મા, પ્રભુ, વિશ્વચેતન્ય કહેા, ઉગતું સર્વે લાંબી જ લાંબે;
બીજામાંથીજ જે સર્વે ઉગતું રહે, તેજ બીજે રહે તરવવાસે;
પૃથ્વીની હૃદય ને અસ્થિબન થકી જગતી ઉગતું ભરે જીવનપ્રાસે. ૨૪૦

અને તેથી માણસનો ધર્મ કવિ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશે છે:

વિશ્વચેતન્ય જે આત્મરૂપે જુદું, ખીલવે તેની સૌ પરમ જ્યોતિઃ;
ત્રિધુતળિયે પાણું ગાદ અધારમાં છીપમાં એવું અણુમોલ મેલી !
એજ ચેતન્ય બધાં જ્ઞાનને ચેતવે, ત્યાં પ્રભા બગ્ગ ભણુકે જીવનમાં;
જ્ઞાન તો માત્ર છે અગ્નિસાધન સમું, ચેતના વિષુ જલે તેજ તનમાં
પ્રકૃતિની ધૂળ દેશી નહિ વળગવા અંતરે દુષ્ટ એ વાસનાયી;
ધૂળનાં પડ ઉપર પડ ચડે, તો પછી ચેતશે જ્યોતિઃ ત્યાં સહજ ક્યાંથી ?
ધૂળનાં પડ પ્રથમ સાર એ સૌ કરે, દૃઢપત્ત સ્વચ્છ રાખે હમેશે !
વિશ્વચેતન્યનો એક તણુઓ, મદી કા પળે જીવન અણુપ્રવી દેશે ! ૨૪૨

માનવીનું કર્તવ્ય અજ્ઞાનને વિદ્યારણું એ પણ છે:

માનવીનો ખરો શત્રુ અજ્ઞાન છે, તિમિરમાં તિમિર એ નિજ વધારે; ૨૪૩
બાંધું પાણી રહે ઝેરી ગંધાતું, ને બેઠું પાણી સદા સ્વચ્છ રહેશે;
તેમ આ બુદ્ધિને બેઠેલી રાખે સદા, કે ન રહે ઝેર અજ્ઞાન વેશે ૨૪૪
જળ અજ્ઞાન ત્યાં સૌ ગુલામી જશે, રેલશે જ્યોતિઃ ત્યારે ઉધારે. ૨૪૫

પ્રસંગવશાત જીવાની વિશે કવિ કહે છે તે કવિની ઉદાર કલ્પના સમજવા ઉતાડે છું:

છે જીવાની દિવાની બધા એમ કહે, પણ જીવાની ખરી છે ધુંવાની;
નવલ વર્ષાતાણું જળ ધુપવનું જતું, તે ધરે કેમ શાંતિ કુવાની ? ૨૪૭

ઉપર ધૃષ્ટરને નિર્મુલ્ય મહાકાશ જેવો વર્ણુઓ છે, પણ જગતમાં તેનું પ્રગટ સ્વરૂપ એમ છે, મીરાં પેઠે આપણા
કવિ પણ પ્રગટની ભક્તિ કરે છે:

વિશ્વનો ધર્મ તે જીવનનો ધર્મ છે, જીવનનો ધર્મ છે સર્વે માટે;
ભૂતામાં બાવિમાં, વર્તમાને રહ્યું, તે સકળ જીવને એક માટે;
એક આ સર્વથી જગત દેખે બધું, શાસ લે એક દરેલી હવાથી;
વિશ્વનો ધર્મ છે એક આ રોહનો, રોહ વિષુ જીવનરમણિદિ ક્યાંથી ?
રોહહાયા રહી સહજ સૌ પ્રાણીમાં, તેજ એ પ્રાણીજીવન રૂકાવે;
જીવનનો કલહ છે જીવનના સ્વાર્થનો, જીવનસમનોદયના રોહ લાવે;
દેવ ને માન ને જાતિથી અપરિમિત, રોહ સદૃધર્મ છે વિષકરે;
સર્વવ્યાપી સનાતન રહે પ્રકૃતિ શોધરોહ છે અજમનો ગમ્ય ડેરા ! ૨૪૬

રોહ અલક્ય બ્રહ્મનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ છે.

પણ આ રોહ યેરસમગ્રથી કેટલાજ સકિનહીન ગણે છે તેવા ન જાણ્યે :

સકિત વિષુ રોહ છે અજગ ને પાંગળા, રોહ વિષુ સકિત છે તેજ આંધી;
રોહ ને સકિતથી સૃષ્ટિ રહે આલતી, રોહ ધારે અને અકિત વારે ૨૪૮

સ્નેહનો પક્ષપાત કરતાં કહે છે:

દ્રેષ કરનાર કે દ્રેષ કરશે નહીં, દ્રેષ છે ક્ષણિક અંધારલીલા,
યાય પ્રતિકાર ને દ્રેષનો દ્રેષથી, તો વધે અધિક અંધારલીલા. ૩૪૮

વર્તમાન જીવનમાં ગમે તેટલો દ્રેષકંઠ હોય પણ કવિને છડી શક્યા છે કે:

એક દિન તોય આ જગતમાં આવશે-હો બલે લાખ વર્ષો પછી તે,
સ્નેહનું સલ સાત્રાજ્ય જ્યારે અધે વ્યાપશે જગતમાં રૂડી રીતે !
માનવીજીવન લારે બધું ઝળકશે, જીવનમહિમા પ્રમા પરમ ભરશે;
સ્નેહનો સર્વ સૌદર્ય ન્યાં વેરશે, પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ સાચું ઉતરશે ! ૩૪૯

આ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ કવિ વિજયવતી વાણીમાં મનુષ્યને સંબોધે છે:

જીવનનું યુદ્ધ ચાલ્યા વિના શાંતિ નહીં, તો પછી મદદ શું ક્યમ ન પ્યેલો !
સિન્ધુના મોજ પર સ્વારી કરતા જશે, કે જશે દલિત ખાતા ધકેલો !
શક્તિની વસિ ધા ભારવામાં દિસે, તેમ ધા ઝીલવામાંય તેવી;
વાનનો ધા ઝીલે ધાતુનો તાર ને, તેજ તેને પૂરે ભૂમિ કવી ! ૩૫૦
ચીરી દે પટ જ્યાં બ્યર્થ વળગાડતાં તોડી દે આગળા બંધનોના:
વાળી દે નયનનાં કિરણ અંતર ભણી, ધોઈ અંધાર દે અંજનોના. ૨૦૬
જીવનની ઉચ્ચતા કષ્ટથી સાધતાં જીવનમાં બબ્બ આનંદ ખાલે:
તોત્ર તોદાન ને ઝીલતો પ્હાડ, તે સર્વનાં કિરણ પણ પ્રથમ ઝીલે ! ૩૫૧
જીવનનું ધ્યેય ને જીવન અભિલાષ સૌ પ્હાડ જ્યાં સદા ઉચ્ચ રાખે !
ખીણમાં પડી રહે સર્વ ક્યારે પુણે, ટાંચ પર સ્વચ્છતા સ્પષ્ટ અંખે ! ૩૫૨
કાર્ય કરે, કાર્ય કરે, કાર્ય કરે સતત તું ! કાર્ય વિણ જગતમાં કે ન સુકિત;
શું પડી શૈક્ષમાં કાર્યને બૂલતો ! કાર્યમાં ધર્મની સર્વ જીક્તિ;
સર્વ ચંદને લઈ સાથ અવકાશમાં સર્વ પશુ ધૂમતો નાચ ધર્મે;
તેમ સંસારનો ભાર બહેતાં સતત, વેરતો જ્યોતિ નિજ જ સુકર્મે ! ૩૫૩

કવિ જાણે ખાસ હિંદીઓને કહે છે:

આપણા પૂર્વજે સૌ મહાજન હતા, કાર્ય કીધાં જગે કંઈ અનેરાં;
ઝપિ, મુનિ, ઝોલામા, સુખટ વીરો મહા, -ધન્ય હો નામ એ સર્વે કેરાં !
સુવર્ણયુગમાં કીધાં કાર્ય કંઈ સ્વર્ણ શાં: હયો બલે સર્વેની પ્રેરણા એ !
પણ નથી સ્વર્ણ એ આજના કચીરને સ્વર્ણ કરતું, ખરી છે ધૂણાએ !
આજ તો યુગ દિસે માટી પોલાદનો, ત્યાં કરો છાતી પોલાદ જેવી:
ગત યુગોની પડી રાખ ખંડેરમાં, તે સિરે ચોળા શી વસિ લેવી !
આજ તો યુગ થયો કાર્ય કરનારનો, નહીં વળી ભૂતવાતો ક્યપિત;
જીવન દત્તેય આ વર્તમાને કરો, તો યશે સ્વર્ણયુગ દિનવ્યર્થનો ! ૩૫૪

છેવટે કવિના શબ્દોથી છૂટા પડીએ:

એક આરા અમર સર્વ અંતરતણી એક શ્રદ્ધા બધાં જીવન ફેરી;
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી, બાવના એક મનની અનેરી:
જીવનું એટલે જીવનું ને જીવનું: તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ રચાવો !
આવજે સ્નેહજ્યાર કરતાં અદલ: સ્નેહનું વિષસાત્રાજ્ય બાવો ! ૩૫૫

અને પછી "વિશ્વચેતનનો ચોખ" સાધી જીવનનું કૃતવ્ય શું છે તે જાણીએ, તો આપણને । "રનેહનો વિશ્વધર્મ" જરૂરી, અને તેની અપરિમિત શક્તિ વડે આપણે જીવમાગર તરી જઈશું.

આ યુગમાં માનવજાતિને નવો ધર્મ કે નવો પંથ જોઈતો નથી, નવો ઇશ જોઈતો નથી. માનવીને તો હવે "રનેહ અને સેવા" એ જ ઇશનાં સ્વરૂપ થશે, God is our Fellow-friend— "આપણે! માનવજાતિ એ જ આપણો પરમેશ્વર," એની જ ઉકે આપણી રનેહમાળા પરોવવી છે, એના જ ચરણો આપણે સેવવા છે: એ જ ભવિષ્યનો ધર્મ છે.

જીવનું-એટલે જીવનું ને જીવનું: તો સદા હૃદયમાં રનેહ રચાયો !
આવજો રનેહ જમકાર, કેરતાં અદક્ષ રનેહનું વિપ્રસાદાન્ય વ્યાપ્યો !

ધારિત્ર વિલાસ

કવિશ્રી ખખરદાર દેરામંજી ખખરદારની જીવનરેખા

શ્રી, "પ્રીયુષ"

અમે ભારતભૂમિના પુત્રો ! અમ માંત પુરાણ પવિત્ર,
દે જોનાં સુંદર સુનેાં અળકાને ઉચ્ચ ચરિત્ર;
અમ આંતરને ઉદેશી કરશું હોઠકર હમેશ્વર:
અમે દેશી, દેશી ! દેશી ! એ દિવ્ય અમારો દેશ ! !

અસહકાર યુગના આંદોલનને જાણે પૂજ્ય ગાંધીજીએ સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર કરવાની દાહલ કરી; અને તે સાથે રાષ્ટ્રીય શાળાઓની ચક્રબાત કરી. નલસાડમાં પણ રાષ્ટ્રીય શાળાની ચક્રબાત થઈ. તે પ્રસંગે શાળામાં એક શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને ઉપરાધત પંકિતમાં છેલ્લી બે લીટીઓમાં "અમે હિન્દી, હિન્દી, હિન્દી ! છે હિન્દ અમારો દેશ ! " એટલા ફેરફાર સાથે અવડાવ્યાનું સ્પષ્ટ સ્મરણ છે. કૃતગીત તરીકે એ ગીતે અને સૌથી પ્રથમ સુખ કર્યો તે પછી, શિક્ષક પાસેથી "પ્રકાશિકા" મેળવી એના લેખક તરીકે "ખખરદાર દેરામંજી ખખરદાર" નામ વાંચ્યું અને એ પુસ્તકમાંનાં લખાંખરં કાળ્યો ગીતો વાંચી ગયો. કહેલું જાણી, કે તે વખતે હું એમાંના લખાં ચોડાં સમજી શક્યો હોઈશ. છતાં "પ્રકાશિકા" એ મારા જીવનમાં પ્રકાશ્યે રેઓ; એમ કહું તો તેમા જરાય અતિશયોક્તિ નથી. તે દિનથી ખખરદારને નામે પ્રસિદ્ધ થતા સામયિક કે પુસ્તકોમાંનાં જર્ણાલ કાળ્યો વાંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય લખેખરે અરો પૂરો પડ્યો. કવિશ્રી ખખરદાર માટે ત્યારથી જ અને અત્યંત માન અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયોયો.

કવિશ્રી ખખરદારની પ્રત્યક્ષ દર્શનના લાભ તે સમયે મને મળેલો નહિ. એમનું નિવાસસ્થાન દમણ છે, એ એમનાં પુસ્તકો ઉપરથી જાણ્યું. અને એક પ્રસંગે, મારે દમણ જવાનું થતાં, એ તપાસ પછી કરેલી ત્યારે જ માલમ પડેલું કે તેઓ ધધાયે મદ્રાસ રહે છે. એમનાં કાળ્યોના વાચનદ્વારા એમનો પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ દર્શનલાભ મળ્યા જ કરેલો. છતાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ મળે તો તે તક ન ચૂકવાની ઈચ્છા મનમાં રાખી હતી.

મુંબઇ આવીને રહેવા માંડ્યું ત્યાર પછી, એકદ વર્ષે એને લાભ મળવાની તક ઉપરિધત થઈ. વીસેપારને ની "સાહિત્ય સળા" અને પીજી બે એક સંસ્થાઓના આશ્રમે સંવત ૧૯૮૩ ના ફાલગુન માસની પૂર્ણિમાએ મુંબાઈમા "વસન્તોત્સવ" ઉજવવાનું નક્કી કર્યું હતું. એ ઉત્સવના પ્રમુખરથાને કવિશ્રી ખખરદારને નિમંત્ર્યા હતા. ઉત્સવના ચોથક દિવસ આગાઉ તેઓશ્રી મુંબાઈ પધાર્યા. આની જાણ થતાં જ એક સવારે હું એમને મળવા આવે, - ગામહેલી ઉપર લેનનંમરોડ પર શ્રી. નિકાંજીના નિવાસસ્થાને ગયો. તેઓશ્રી ત્યાં ઉતાપી હતા. એમનું પ્રથમ દર્શન મને ત્યાં થયું. ક્રેત અષ્ટે કલાક મારી સાથે,

કવિ ખગરદાસ કનકોત્સવ અભિનંદનગ્રંથ

કલિ : ૩૩ વર્ષ

અને પછી “વિશ્વચૈતન્યનો યોગ” સાધી જીવનનું કર્તવ્ય શું છે તે જાણીએ, તો આપણને “સ્નેહનો વિષધર્મ” જરૂર, અને તેની અપરિમિત શક્તિ વડે આપણે જલસાગર તરી જઈશું.

આ યુગમાં માનવજાતિને નવો ધર્મ કે નવો પંથ જોઈતો નથી, નવો ઇશ જોઈતો નથી. માનવાને તો હવે “સ્નેહ અને સેવા” એજ ઇશનાં સ્વરૂપ થશે. God is our Fellow-man—“આપણો માનવજાતિ એજ આપણો પરમેશ્વર,” એનીજ ડોકે આપણી સ્નેહમાળા-પરોવવી છે, એનાજ ચરણે આપણે સેવવા છે. એજ ભવિષ્યનો ધર્મ છે.

જીવનું એટલે જીવનું ને જીવનું; તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ રચાવો !
આવળે સ્નેહ જપ્તકાર કરતાં બદલ સ્નેહનું વિશ્વસાત્રાન્ય વ્યાપો !

ચરિત્ર વિભાગ

કવિશ્રી અરદેશર કરામજી અખરદારની જીવનરેખા

શ્રી. “પ્રીય”

અમે ભરતભૂમિના યુગે “અમ માંત પુરોણ પવિત્ર,
તે જોનાં સુદેશને” જળકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર;

અમ અંતરને ઉદેશી કરશું હોદાર હમેશ:

અમે દેશી, દેશી ! દેશી ! એ હિંચ અમારે ફેશ !

અસહ્યાર યુગના આદિકાળને જાગે પૂજ્ય ગાંધીજીએ સરકારી શાળાઓનો બદિષ્કર કરવાની હાકલ કરી; અને તે સાથે રાષ્ટ્રીય શાળાઓની શરૂઆત કરી વલસાડમાં પણ રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆત થઈ. તે પ્રસંગે શાળામાં એક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને ઉપરોક્ત પંક્તિઓ ઉલ્લી બે લીટીઓમાં “અમે હિન્દી, હિન્દી, હિન્દી ! છે હિન્દ અમારો દેશ !” એટલા ફેરફાર સાથે ગવર્ડાવાળું સ્પષ્ટ સ્મરણ છે. કુચગીત તરીકે એ ગીતે મને સૌથી પ્રથમ સુગંધ થયો. તે પછી, શિક્ષક પાસેથી “પ્રકાશિકા” મેળવી. એના લેખક તરીકે “અરદેશર કરામજી અખરદાર” નામ વાંચ્યું અને એ પુસ્તકમાંનાં ધણીખંડો કાઢ્યો ગીતો વાંચી ગયો. કહેલું “અરદેશર, કે તે વખતે હું” એમાંનાં ધણી થોડાં સમજી શક્યો હોઈશ. છતાં “પ્રકાશિકા” એ મારા જીવનમાં પ્રકાશ રજ્યો; એમ કહું તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. તે દિનથી અખરદારને નામે પ્રસિદ્ધ થતાં સામયિક કે પુસ્તકોમાંનાં જાણીય કાળે વાંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય થયેખર અરો પૂરો પડ્યો. કવિશ્રી અખરદાર સાટે ત્યારથીજ મને અત્યંત માન અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયેલો.

કવિશ્રી અખરદારની પ્રત્યક્ દર્શનમાં લાભ તે “સમય” અને “સ્થાન” નહિ. એમનું નિવસસ્થાન કંઈક છે, એ એમનાં પુરતો ઉપરથી જાણીશું. અને એક પ્રસંગે, મારે દમણ જવાનું થતાં, મેં તપાસ પણ કરેલી ત્યારે જ મારામ પડેલું કે તેઓ ધધાયે મદાસ રહે છે. એમનાં કાળેના વાચનદારા એમને પ્રત્યક્ નહિ પણ પરોક્ષ દર્શનલાભ મળ્યા જ કરતો. છતાં પ્રત્યક્ દર્શનનો લાભ મળે તો તે તક ન ચૂકવાની ઇચ્છા મનમાં રાખી હતી.

યુગપાઠ આપીને રહેવા માંડ્યું. ત્યાર પછી, એકાદ વર્ષે એવો લાભ મળવાની તક ઉપરિચત થઈ. લીસેપારે ની “સાદિય યમા” અને ખીજી બે એક સંસ્થાઓના આગ્રહે સંવત ૧૯૮૬ ની શરૂઆત માસની પૂર્ણિમાએ સુખાધર્મમાં “વસન્તોત્સવ” ઉજવવાનું નક્કી કર્યું હતું. એ ઉત્સવના પ્રમુખરથાને કવિશ્રી અખરદારને નિમંત્રણ દત્તા. ઉત્સવના ચોથાક દિવસ આગાઉ તેઓથી યુગપાઠ પઢાવો. આની જાણ થતાં જ એક સવારે ૮ એમને મળવા આવે, આમોદી ઉપર લેખનમરોડ પર ગી. વિકાળના નિવસસ્થાને ગયો. તેઓથી ત્યાં ઉતાવળે દત્તા. એમનું પ્રથમ દર્શન મને ત્યાં થયું. ક્રૂપ અધો કલાક મારી સાથે,

તેમણે જે મમત્વભરી રીતે વાતચીત કરી, તે ઉપરથી, અને તેમજ માટે વધારે માન ઉપજ્યું, મારા જેવી એક સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ પણ તેઓ વાતસહ્યમાત્રે વાત કરતા હતા. તેમને મીઠાસ, અને મારા પ્રત્યેના સદ્ગુણ હું કદિ બૂલ્યો નથી. 'વસન્તોત્સવ'ના દિવસે દરમ્યાન એમની સાથે વખતોવખત મેલાપ થયો અને એમના વિષે સદ્સંસ્કાર મારા મનમાં રેડ્યા.

આદ, તેઓ એકાદ વૃં પુનઃ મુબાર્ક પઢાયાં. તે વખતે તેમણે અને મળવા બોલાવ્યો હતો. 'રાસચંદ્રિકા' જાણવાને લગતી વાતચીત તે પ્રસંગે ચર્ચા હતી. અને 'રાસચંદ્રિકા' ની 'પ્રેસ કોપી' છાંટી, તેમાંથી કટલાક રાસ તેમણે ગાયા હતા. કલાકેક સુધી સાહિત્યચર્ચા કર્યા પછી, મેં રજા લીધી.

દરમ્યાન પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો હતો, અને એ રીતે એમનો સતત સંસ્કારસંબંધ ચાલુ રહ્યો. ત્રીજી વાર તેઓશ્રી મુબાર્ક આવ્યા; ત્યારે પુનઃ તેમને મળવાનું બન્યું. આ પ્રસંગે મારા મિત્ર શ્રી. જુદરાય ખંડગિયા-જેઓ કવિશ્રી ખખરદારનાં પુસ્તકોનાં વેચાણની મુબાર્કમાં વ્યવસ્થા કરતા હતા. પણ મારી સાથે હતા, શ્રી. જુદરાય, બહારી થવાથી કલકતા જનાર હતા. એટલે કવિશ્રીએ મુબાર્કમાં એમનાં પુસ્તકોનાં વેચાણને લગતી વ્યવસ્થાનું કામ મને સોંપ્યું. અત્યંત મમત્વપૂર્વક સોંપ્યું અને કવિશ્રી પ્રત્યેના આદરભાવને અંગે મેં એ કાપ્ડી રજીકાર્યું. આ પછી, કવિશ્રી સાથેના મારે સતત સંબંધ, પત્રવ્યવહારરૂપે, ચાલુ રહ્યો. તેને પરિણામે, હું ધણી નવી દષ્ટિ મેળવી શક્યો છું. મારાં સાહિત્યકાર્યમાં પણ તેઓ અત્યંત પ્રોત્સાહન આપી માર્ગદર્શન કરતા રહ્યા છે. એમની સાથેના સતત સંબંધને પરિણામે એમનાં જીવન વિષે હું જે કંઈ જાણવા પામ્યો છું તે ગુજરાત સમક્ષ રજુ કરી તાર્થ થવા કાર્કે કરું.

કવિશ્રી અરદેશ્વર હરામજી ખખરદારનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૧ના નવેમ્બર માસની તા. ૬ ઠીએ દમણમાં એ દિન કાર્તિકી પૂર્ણિમા એટલે દેવદીવાળીનો હતો એમના પિતાશ્રી પછી, ૨૧ વર્ષે એ ધરમાં પુત્રનો જન્મ થયો હોવાથી, એમનો જન્મદિન અત્યંત પ્રસાદીથી ઉજવાયો હતો.

છઠ્ઠા વર્ષમાં પ્રવેશ્યા બાદ, કવિશ્રીનાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો આરંભ થયો હતો. દમણની ખાનગી ગુજરાતી શાળાના મહેતાજી શ્રી. લાલભાઈ પ્રાગજી એમને ગુજરાતી શિક્ષણ આપવા માટે ધરે આવતા હતા. તે પછી, દમણની ખાનગી શાળામાં એમને શ્રુકયા. નાનપણથીજ એમનો અભ્યાસ ધણે સારો હતો. આ શાળામાં તેમણે ગુજરાતી સાતમી ચોપડી સુધીનું શિક્ષણ લીધું. દસમે વર્ષે એમને અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવા માટે ૧૮૯૧ ના જાન્યુઆરી માસમાં, તરતજ સ્થપાયેલી, મુબાર્કની ન્યુ હાઈસ્કુલ—જે આજે બરમા હાઈસ્કુલને નામે જાણીતી છે—માં શ્રુકયા. અહીં પણ એમનો અભ્યાસ સારો હતો. મુખ્ય શિક્ષકશ્રી માંકીને બધાવ શિક્ષકોનો આદર તેઓ મેળવી શક્યા હતા. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી તેમણે અભ્યાસ કર્યો. એમના પિતાશ્રી, એમની પાંચ વર્ષની વયે, અવસાન પામ્યા હતા, એટલે, એમનામાં સંસ્કાર રેડવાનું કાર્ય એમના પિતામહે કર્યું હતું.

કવિશ્રી છઠ્ઠા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેટલામાં મુબાર્કમાં મરજીનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. એટલે એમને મુબાર્ક છોડવું પડ્યું. બીજે વર્ષે પણ લગભગ એવુંજ થયું. એટલે ઉવટે તેમણે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી, અને ધરની જગીરીને વહીવટ કરવા માંડ્યો.

એમની 'ખખરદાર' અટક પાછળ પણ રહસ્ય સમાયલું છે. એ અટક એમની ખરી અટક નથી. એમના પિતામહેની અત્યંત બાહોશીને અને એમને મિત્ર તરફથી થયેલી એ નવાજેછ છે. એમના પિતામહેની મૂળ અટક પોષ્ટવાળા હતી. પરંતુ તેમની બાહોશીને પરિણામે, તેમને ખખરદાર તરીકે ઓળખવામાં આવતા, કવિશ્રી મુબાર્ક અભ્યાસ માટે આવ્યા, ત્યાર પહેલાં એમની અટક પોષ્ટવાળાજ હતી. પરંતુ મુબાર્કની ન્યુ હાઈસ્કુલમાં એમનું નામ દાખલ કરાવતી વખતે એમના મામાએ 'અરદેશ્વર હરામજી ખખરદાર' નામ લખાવ્યું અને ત્યારથી એમની એ અટક ચાલુ રહી છે.

કવિતા અને સંગીતનો એમને છેક નાનપણથી શોખ છે. નાના વિદ્યાર્થી હતા, ત્યારથી તેઓ કવિત રચતા. ૧૪ વર્ષની વયે, તેઓ ત્યારે અઘ્નવાસ કરતા હતા, ત્યારે, પોતાના નામના અગ્રણી એક પછી એ સમાર્પ બધ, એવી રીતે ઝુલણુ છંદમાં એક કવિતા લખી હતી. એ કવિતાની પ્રથમ પંક્તિ આ રહી.

“ અખિલ આ વિશ્વના પરમ તે ઇન્દ્રના પ્રેમથી પુર ઉર પાસ માંગુ ”

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજે આ કવિતાપ્રેમ તેમને મિત્રો વગેરેમાં “ આશુ કવિ ” નામે સંબોધાવવામાં ખરેખર મથાઈ હતો. સ્વ. દાદી એલસણ તારાપોરવાળા અને સોદરાજી પાલમકોટ બન્ને એકત્ર મળીને “ માસિક મગદ ” નામનું એક ચોપાનીયું કાઢતા હતા. ૧૮૯૫ માં એ ચોપાનીયામાં “ ૧૦૦ દૈનિક દોહરા ” લખવા માટે ધુનામી દરિયાઈ કાઢી હતી. કવિથીના વાંચવામાં આ ખીના આવી, અને તેમણે બે કે ત્રણ દિવસમાં ૧૦૦ દોહરા લખ્યા. દરિયાઈમાં સોથી ઉત્તમ અને ધુનામને ચેગ્ય થયાં. એટલે એમનું નામ, ઉમર વગેરે આદિતી ગંગાવવામાં આવી. એમની ઉમર તે રખતે તો માત્ર ૧૫-૧૬ વર્ષની જ હતી. એટલે, એ દોહરા એમણે પોતેજ લખ્યા છે કે કેમ એને ક્ષતી તપાસ પણ કરવામાં આવી. એ બાબતની ખાત્રી થયા બાદ, બીજાજ આસના “ માસિક મગદ ”ના અંકમાં “ ૧૫ વર્ષનો પારસી છુચો કવિ ” એવા મથાળા નીચે એમના ૧૦૦ દોહરા છપાયા.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી, એમની કવિતારચનાને વેગ મળ્યો. એમનામાં કુદરતનીજ કવિતાં રચવાની શક્તિ હતી. તેને, નિસર્ગમાં સુસ્મ અવલોકનને પરિણામે, પોષણ મળ્યું, અને શેગ્ય ઉત્તેજન મળતાં એમની કવિતાઓ જુદાં જુદાં સામયિકામાં પ્રસિદ્ધિ પામવા લાગી.

એમની કવિતાનો પ્રથમ સંગ્રહ ૧૯૦૧ માં એમની ૧૯ વર્ષની વયે, “ કાવ્યરસિકા ” નામે પ્રકટ થયો. શુજરાતી સાહિત્યમાં, એક પારસી ભાઈ આટલી શુદ્ધ અને સંસ્કારી ભાષામાં કવિતાઓ રચે, અને તે પુસ્તકકારે પ્રકટ થાય, એ ખરેખર એક આશ્ચર્યની વાત હતી. “ કાવ્યરસિકા ” એવા આશ્ચર્યનો વિષય બની, તે પછી ચારેક વર્ષે એટલે કે ૧૯૦૫ માં એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ “ વિદ્યાસિકા ” પ્રકટ થયો. શુજરાતી સાહિત્યમાં આ સંગ્રહે કવિથીને વિશેષ જાણીતા કર્યા તેમાંય સાક્ષરથી નરસિંહરાવ જેવા સમર્થ વિવેચકે, “ વિદ્યાસિકા ”ની ઝીણવટભરી સમાલોચના કરી, શુજરાતના આદિત્યરસિકાનું સર્વ કવિમી તરફ ખેંચ્યું.

કવિથીના પહેલા બે કાવ્યસંગ્રહો ઉપરથી, છંદ અને અલંકારશાસ્ત્રનો એમનો અઘ્નવાસ થયો સારો દેખાતું માલમ પડી આવે છે, એમના બીજા સંગ્રહમાં તો બાપણને, અંગ્રેજ ભાષાના વિવિધ છંદો ઉપરથી, તેમજ સ્વતંત્ર રીતે, રચેલા નવા છંદો મળ્યા છે. અંગ્રેજી સૉનેટને એમણે ધ્વનિત રૂપે જાણુ કર્યો. એ ઉપરાંત એમણે મોઢક દિબ, પુનરાવલિ, અંજી, અંદાલિ, મુકામદારા, એવા એવા અનેક છંદો રચ્યા છે.

‘ પ્રકાસિકા ’ એમને ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ, ૧૯૦૮ માં પ્રકાશન પામ્યો અને એ પછી, તે શુજરાતી સાહિત્યમાં એક સંસ્કારી કવિ તરીકે એમનું નામ જાણીતું થઈ મધ્ય.

આજ અવસ્થામાં સામસામટ બે વર્ષો દુષ્કાળનાં મવાં. એટલે બેતીરાડીની અને ભગીરીની આવક જાતેજ પડતી મ્મ. એટલે, તેઓથી ૧૯૦૯ માં તેમનાં પત્ની, અને ત્રણ છોકરાંઓ આપે મકાસ જામને વરવા.

૧૮ વર્ષની વયે એમનું સગન થયું હતું. તે પછી, જન્મ પામેથી પ્રથમ પુત્રી મવા વરેની ઘાઈ જવમાન પામી હતી આ પ્રથમ કવિથીએ “ કાવ્યરસિકા ” માંજ “ પુત્રીવિવદ ” કાવ્યમાં આપેખેલ છે.

મકાસમાં એમના આજ્ઞા આદિકરની દુકાન ચલાવવા દબા અને બીજે થયો કરતા દબા. કવિથીએ મકાસ આવી, મ હકક વગેરેનાં સમાનની દુકાન કરી ને પછી, એમના આજ્ઞા અદરનપુર મવા અને કરીઓના મકાસમાં બે અગીરો અને પાને ત્રીજા, એમ ત્રણની ભાગીદારીમાં આદિત્ય એટલ વગેરેને. મેટો વેપાર કર્યો, એમના અને સીકંદરભાઈમાં રાજ એ પણ ખેડી હતી. ૧૧-૧૨ વર્ષે મુખી નાનીરે. એકે રામ કરું ને દરમાન તેમણે મેટરની એજન્સી લીધી, અને વેપાર પણ એ રા ૧૫૫ ઉપર ચલવવા માલ્મે. ૧૯૨૦ માં એમના બાગીચો છૂટા પડ્યા છે અને હવે કવિથી પોતેજ અપાવ ખંધ પોતાના પુત્રની મદદથી ચલાવે છે.

આટલા મોટા પાપા ઉપર વેપાર ચલાવતા હોવા છતાં કવિશ્રીએ કવિતાદેવીની સેવા તો સતત ચાલુ રાખી છે. મદ્રાસ ગયા પછી, સૌથી પ્રથમ કવિશ્રીના રાષ્ટ્રીય કાવ્યોનો સંગ્રહ ૧૯૧૯ માં 'ભારતનો ટંકાર' નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. કવિશ્રીનામાં છેક નાનપણથી જ સ્વદેશ પ્રત્યે અનંદદ પ્રેમ હોવાનું એમના કાવ્યો વાંચતાં માલમ પડે છે. ૧૯૦૨ માં અમદાવાદ ખાતે મળેલી, દિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં એમનાં બે કાવ્યો 'ભારત સમાજની ભક્તિ' અને 'દિન્દોનો વિજયકંઠ', વહેંચાયાં હતાં. એમનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યોએ ગુજરાતનાં યુવાનોને સૌથી વધુ મુગ્ધ કર્યા છે અને યુવાનોએ એમાંથી પ્રેરણા પણ લીધી છે.

એમનો પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ 'સંદેશિકા' નામથી ૧૯૨૫ માં પ્રકટ થયો. આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યો, આમળનાં કાવ્યો કરતાં ધણી જાંચી કહાનાં છે. કવિશ્રીના કાવ્યસંગ્રહો એક પછી એક વાંચતા જઈએ છીએ, ત્યારે એમની કવિતામાં ઉત્તરોત્તર થતો વિકાસ આપણી નજર ખદાર રહેવા પામતો નથી. 'સંદેશિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી, કવિશ્રદ્ધની વ્યાખ્યા યોજતાં લખે છે:

“કવિએનાં હૈયાનાં કુવારામાં અહાંની રસધારાના ધોધ નિરંતર વહેતા રહે છે. એ ધોધના ધ્વનિમાં એ કુવારો પણ રસપ્રલસ ઉડતો જાય છે. એ કુવારાનાં રસબિંદુ એટલે એ અહાના સંદેશ. પ્રત્યેક સાચો કવિ એ અહાનો સંદેશવાહક છે.”

કવિશ્રીના તે પછીના ખીજા કાવ્યસંગ્રહો, કલિકા, બળનિકા, રાસચંદ્રિકા, દર્શનિકા ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થઈ ગયા છે.

૧૯૨૬ માં કવિશ્રીનું ૩૦૦૦ લીટીનું શુગારરસનું અપૂર્વ અંકકાવ્ય 'કલિકા' પ્રકટ થયું. ગુજરાતમાં એ પ્રશંસા પામ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ જર્મનીમાં એ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલું છે. 'કલિકા'ની ઉત્તમતા માટે કવિશ્રીને ધણા જર્મન એડીટર-સ્ટાફરો તરફથી અભિનંદનપત્રો મળ્યા છે. વળી Oriental Literature નામના જર્મન પત્રમાં 'કલિકા' વિષે જર્મન ભેષો પણ પ્રકટ થયા હતા. જર્મન સ્ટાફરો પ્રો. યુર્બાઈગ, પ્રો. જોકાપીન, પ્રો. તવડીયા વગેરે કવિશ્રીનાં એ કાવ્યથી અત્યંત મુગ્ધ થયા હતા.

'કલિકા' પછીના બે સંગ્રહોમાં 'બળનિકા'માં કવિશ્રીનાં 'ભક્તિ-ગાન' અને વૈરાગ્યના બળનકાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. અને 'રાસચંદ્રિકા'માં ગુજર સુંદરીએના કાલિકકંઠને દીપાવે એવા રાસ સંગ્રહાયા છે.

હાલમાં છેલ્લું ચાલુ વર્ષમાં પ્રકટ થયેલું ૧૦૦૦ લીટીનું મોટું કાવ્ય તત્ત્વશાસ્ત્રને કવિતામાં ઉતારે છે અને કવિશ્રીના બહોળા અનુભવનો નીચોડ ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ રજુ કરે છે.

કવિશ્રી માત્ર પદ્યજ સાઈ લખી શકે છે, એમ નથી ગણવાય તેઓ ધણું જ સાઈ લખી શકે છે. એમના સૌથી પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યરસિકા'ની પ્રસ્તાવના એઓ શુદ્ધ અને સંસ્કારી ગદ્ય શૃંગારાત્મકી જ લખી શકે છે, એ પૂરવાર કરે છે. તે પછી પ્રકટ થયેલાં બધાંય સંગ્રહોની પ્રસ્તાવના કવિશ્રીના ગદ્યલેખનના ઉત્તમ નમુના છે.

૧૯૧૭ માં કવિશ્રીએ, પારસી કવિ અને સમાજસુધારક સ્વ. મલજારીનાં કાવ્યોનું સંપાદન કરી, 'મલજારીનાં કાવ્યરત્નો' નામક એક મોટો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એ સંગ્રહ સાચે જ્ઞાપયેલો કવિશ્રીનો, ૧૯૮ પાનાનો ઉપોદ્ધાત વિદ્યતાપૂર્ણ છે, એટલુંજ નહિ, પણ વિવેચનકલાની કસોટીને પણ એ ઉત્તમ પૂરવાર થાય એવો છે. અનેક રીતે એ ઉપોદ્ધાત વિશિષ્ટ છે.

કવિશ્રીની સાહિત્યસેવાની પ્રત્યક્ષ કદર તરીકે, ૧૯૨૪ ના એપ્રિલ માસમાં બાવનગર ખાતે મળેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગનું અધ્યક્ષસ્થાન એમને આપવામાં આવ્યું હતું. એ સ્થાનેથી એમણે આપેલું વ્યાખ્યાન નવીજ ખાત પાડતું અને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ભાવિ માગ દર્શાવતું હોઈ, ધણુંજ પ્રશંસાપાત્ર થયું હતું. તે પછી, ૧૯૨૭ માં મુંબઈમાં 'વસન્તોત્સવ'ના પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે આપેલું વ્યાખ્યાન

૧૮૯૫ માં કવિશ્રીના પિતામહ મુંબાઈમાં અવસાન પામ્યા. એટલે કવિશ્રી દોઢેક માસ દમણ રહ્યા. ત્યાંથી ત્રણ વ્યાખ્યા પછી, તરતજ તેમને હૃદયમાં સખ્ત દુઃખાવો શરુ થયો. અને તે સાથે પગના તળિયામાં સોજો થયો. આ દરદની ધણીએ દવા કરી; અનેક વેદ, ઇકતરો, હકીમોએ પોતાની શક્તિ અજમાવી; પરંતુ હજી સુધી કવિશ્રી એ દરદથી પીડાય છે. એ દરદમાંથી બીજાં અનેક પ્રકારનાં દરદો ઉભાં થતાં. આજ કેટલા વર્ષોથી કવિશ્રીની તબીબત સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત રહી નથી. કવિશ્રી આ દુઃખથી વખતોવખત સખ્ત માંદગીમાં પડકાયા કરે છે. આ દુઃખમાં તેમને આશાસન હોય તો તે માત્ર કવિતા દેવીની આરાધનાનું એમનાં છેલ્લાં છેલ્લાં કાળોમાં ઉડું ચિંતન અને ભક્તિભાવ બરેલો છે. એ પણ આનાં જ કારણરૂપે છે એમ કહેતુ જરાય ખોટું નથી. તીવ્રવેદનાકાળમાં લખાયેલાં કવિશ્રીનાં કાવ્યો દર્દીભર્યાં છે. તેમાંયે, ૧૯૨૯ માં મોટી પુત્રી કુમારી બહેન તેમના રજ વર્ષેની વયે મુંબાઈમાં અવસાન પામી ત્યારપછી, એમની તબીબત ધણીજ લયડી ગઈ છે અને હજીય કવિશ્રી એમી લયડેલી તબીબતવાળા સ્થિતિમાં છે. હાલમાં કવિશ્રીને બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે.

કવિશ્રીનાં અત્યારસુધીનાં જીવનનો સમારોપ કરતાં કહેવું જોઈશે કે કવિશ્રીએ અત્યારસુધી ખૂણામાં પડીને કેવળ વિશુદ્ધ જીવન ગાળ્યું છે. કવિશ્રીનો અભ્યાસ એકલી કવિતા પુરતોજ મર્યાદિત નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ન્યૌતિપ્રવિધા, આધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર, હસ્તરેખાશાસ્ત્ર વગેરેનો કવિશ્રીને જોડા અભ્યાસ છે. કવિશ્રી યોગના પ્રખર ઉપાસક છે અને હજીયે એમની યોગિક શક્તિ ધણીજ સમ્પલ છે. માત્ર મનોભ્રમથી અને ઉંડા સંકલ્પથી, કવિશ્રીએ વર્ષો સુધી ખરાબમાં ખરાબ દર્દો સારાં કર્યાં છે. આ પરોપકારનું કાર્ય તેમણે ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્યું છે. ધંધામાં તેમજ કુટુંબમાં રહ્યા છતાં કવિશ્રીએ અત્યંત ઠીક નીતિ પાળી છે અને હૃદયમાં વિરહત રહ્યા છે. પોતાના કોઈ રનેહી કે આત્મીયમાં કવિશ્રીને, નીતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જોતાં સખ્ત દુઃખ થાય છે. કવિશ્રીએ એકનિષ્ઠાથી ખરું કવિજીવન અને શિષ્યજીવન ગાળ્યું છે.

ધણી નાની વયમાં કવિશ્રી આર્થસમાજી પંડિતો અને સંન્યાસીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા, આને લીધે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે કવિશ્રી આકર્ષાયા હતા. ૧૮-૨૦ વર્ષની વયમાં કવિશ્રીએ સુરત જીલ્લામાં ધણું શહેરોમાં હજારોની માનવમેદની સમક્ષ ધર્મને લગતાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ત્યારથીજ કવિશ્રીની વક્તવ્ય કલા ખીની હતી. કવિશ્રીએ જો વખતોવખત વ્યાખ્યાનો કર્યાં હોત તો તેઓ એક સારા અને પ્રખર વક્તા ગણાત એમાં કોઈને બાંધેજ સશય રહે.

કવિશ્રીએ પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ હિન્દુજીવન ગાળ્યું છે. અને એમના નામ સિવાય, એમનામાં 'પારસી' કહેવા જેવું બીજું કંઈ નથી. ઇશ્વરે આપેલી નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિને તેમણે સતત કવિતાસેવાદ્વારા વહાલી રાખી છે. પરિણામે આજે જીવનરાત એમનો કનકોત્સવ ઉજવી, એમની પોતાની નહિ, પણ જીવનરાતી કવિતાની કદર કરી રહ્યાં છે. ઇશ્વર એમને સતત તંદુરસ્તી બરું દીધાંયુધ્ધ આપે, અને જીવનરાતી કવિતાદેવીની વધુને વધુ આરાધના કરવાની તક આપે એટલી પ્રાર્થના !

કવિશ્રીના અંગ્રેજી પ્રકટ થયાની સાલવાર યાદી

૧. કાવ્યરસિકા ...	...	...	...	...	ઈ. સ. ૧૯૦૧
૨. વિલાસિકા ...	...	...	...	...	,, ૧૯૦૫
૩. પ્રકાશિકા ...	...	...	...	...	,, ૧૯૦૮
૪. મહાપારીનાં કાવ્યરત્નો (સંપાદક) ...	...	...	...	...	,, ૧૯૧૭
૫. ભારતનો ટંકાર ...	...	...	...	...	,, ૧૯૧૯
૬. પ્રભાતનો તપસ્વી ...	...	...	...	...	,, ૧૯૨૦
૭. કુકુટ દીક્ષા ...	...	...	...	...	,, ૧૯૨૦
૮. સંદેશિકા ...	...	...	...	...	,, ૧૯૨૫

પણ ગદ્યના સુંદર નવનીતરૂપ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે શરૂ કરેલી ડેક્લેરેટી જે સમયે ચર્ચાનો સુંદર વિષય યર્ષ પડી હતી, તે સમયે કવિશ્રીએ 'સાહિત્ય'માં લખેલા "શુભરાતી કવિતા અને અપવામલ" શીર્ષક હેઠળના લેખો વિવેચનની દૃષ્ટિએ ધણાં રસિક અને ઉપયોગી યર્ષ પડ્યા હતા. એક સમયે-વિવેચક તરીકે કવિશ્રીને એ લેખો પૂરવાર કરી એકે એમ છે. આની પહેલાં એમણે 'કવિ મોટાલાલ' ના નામે, 'પ્રજાતનો તપસ્વી' અને 'કુદૃષ્ટ દીક્ષા' નામનાં બે પ્રતિકાલેખ પ્રકટ કર્યાં હતાં, જેણે અત્યંત ચર્ચા જગાડી હતી. પ્રતિકાલેખ તરીકે એ બંને કાવ્યો ઉત્તમ છે.

શુભરાતી ઉપરાંત કવિશ્રીને અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ પણ ધણાં સારો છે. શુભરાતી કવિતા સાહિત્યની આશાધના કરવા સાથે, એમણે અંગ્રેજીમાં પણ કવિતાઓ રચી છે. ૧૯૧૪ માં મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયના શરૂઆત યર્ષ તે પ્રસંગે એમણે, મુદ્ધ વિષે એક અંગ્રેજી કાવ્ય રચ્યું હતું. સંકળથી પ્રકટ થતાં મુદ્રસિદ્ધ 'Review of Reviews' માં એ કાવ્યને સારામાં સારું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. એમનાં અંગ્રેજી કાવ્યોનો સંગ્રહ 'The Silken Tassel' પ્રથમ ૧૯૧૮ માં મદ્રાસમાં છપાઈ પ્રકટ થયો હતો. એ સંગ્રહનો ઉપોદ્ધાત ગણ્યતા કલાવિવેચક અને કલામંદરા વિદ્વાન અને આચારીશ કવિ ડૉ. જેમ્સ એચ. કમીન્સે સમ્પ્રદાયે હતો એની ઉત્તમતા પૂરવાર કરે છે. કવિવર સ્વીન્ડનાથ કાકુર, અને ગણ્યતા આંગલવિવેચક મી. હેરોલ્ડ આપ્લેટ, જેના વિવેચકોએ તેમને 'The Bookman', સ્ટોર્લેન્ડ 'The Aberdeen Daily Journal' વિગેરે સામયિકોએ એની ઉત્તમતા સ્વીકારી છે.

૧૯૨૮ માં 'The Silken Tassel' સંકળની Fowler Wright Ltd. એ પ્રકટ કર્યો. એ સંગ્રહ પ્રકટ થયા બાદ ધણાંજ આવકાર પામ્યો છે. સંકળની સંતાધારી ગણ્યતા સાહિત્યસંસ્થા The poetry League એ આ ગ્રંથની આધુનિક અંગ્રેજી કવિતાના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોની અંદર ગણ્યતા કીધી છે. એ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થતા 'Poetry and the Drama' નામના કથા, કાવ્ય અને વિવેચનનાશિષ્ટ ત્રેમસિકમાં એ પ્રમાણેનો હમેશાં ઉલ્લેખ થતો રહ્યો છે. આંગલનવતા સમક્ષ એ ગ્રંથ રચ્યું કરેલું 'Poetry and the Drama' ના વિદ્વાન અને કલાના વિવેચક તરીકે S. Fowler Wright નીચે પ્રમાણે લખે છે:

"This is a book of English poems by a poet who has won a distinguished place in Gujarati literature. They are written in very fluent and musical English, and at times, especially in the more objective passages, they have a direct and naked simplicity. Mr. Khabardar has taken his adventure into English poetry seriously and has written a book that may be justly considered a triumph. It makes me wish that I could read its author's work in his native Gujarati."

[Prefatory Note: 'The Silken Tassel'.]

એમની અંગ્રેજી કવિતાઓ વાંચીને, કવિવર સ્વીન્ડનાથ કાકુરને પણ એમની માતૃભાષામાં લખાયેલાં કાવ્યો વાંચવાની ઉત્કંઠા જાગી છે. 'The Silken Tassel' વિષે અભિપ્રાય આપતાં તેઓ લખે છે: "After reading your English book of poems, I feel a desire to know you more truly through your vernacular writing."

કવિશ્રીએ અંગ્રેજીમાં રચેલાં કાવ્યોનાં બીજા બે ગ્રંથો 'Leaf and Flower' અને 'The Rest House of the Spirit' નામે તેવાર છે. અને હાલમાં જ 'The Poetry League' સંસ્થાએ એ કાવ્યગ્રંથો પ્રકટ કરવાની કવિશ્રી પાસે માગણી કરી છે.

કવિશ્રીની કવિતાઓમાં એક અજળ પ્રકારનું વિચિત્રત્વ છે. કવિશ્રીનાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યગ્રંથો તીવ્ર સખાયાં છે. 'કલિકા' અને 'કર્કશનિકા' બંને માંદગીનાં બીજાનાં ઉપર રચાયેલાં છે.

૧૮૯૫ માં કવિશ્રીના પિતામહ મુંબાઇમાં અવસાન પામ્યાં. એટલે કવિશ્રી દોઢેક માસ દમણ રહ્યા. ત્યાંથી મુંબાઇ આવ્યા પછી, તરતજ તેમને દૈવ્યમાં સખ્ત દુઃખાવે શરૂ થયો. અને તે સાથે પગના તળિયાંમાં સોજો થયો. આ દરદની ધણીએ દવા કરી; અનેક વૈદ્ય, દાકતરો, હકીમોએ પોતાની શક્તિ અબલાવી; પરંતુ હજી સુધી કવિશ્રી એ દરદથી પીડાય છે. એ દરદમાંથી બીજાં અનેક પ્રકારનાં દરદો ઉભાં થતાં. આજ કેટલા વર્ષોથી કવિશ્રીની તખીયત સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત રહી નથી. કવિશ્રી આ દુઃખથી વખતોવખત સખ્ત માંદગીમાં પડકાર્યા કરે છે, આ દુઃખમાં તેમને આશ્વાસન હોય તો તે માત્ર કવિતા દેવીની આરાધનાનું એમનાં છેલ્લાં છેલ્લાં કાળોમાં ઉડું ચિંતન અને ભક્તિભાવ બરેલો છે. એ પણ આનાં જ કારણરૂપે છે એમ કહેવું જરાય ખોટું નથી. તીર્થવેદનાકાળમાં સખાયલાં કવિશ્રીનાં કાળો દર્દીઓ છે. તેમાંયે, ૧૯૨૯ માં મોટી પુત્રી કુમારી બહેન તેમના ૨૭ વર્ષની વયે મુંબાઇમાં અવસાન પામી ત્યારપછી, એમની તખીયત ધણીજ સમડી ગઈ છે અને હજી કવિશ્રી એની સમરેલી તખીયતવાળી સ્થિતિમાં છે. હાલમાં કવિશ્રીને એ પુત્રો અને એ પુત્રીઓ છે.

કવિશ્રીનાં અત્યારસુધીનાં જીવનનો સમારોપ કરતાં કહેવું જોઇશે કે કવિશ્રીએ અત્યારસુધી ખૂણમાં પડીને કેવળ વિશુદ્ધ જીવન ગાળ્યું છે. કવિશ્રીનો અભ્યાસ એકલી કવિતા પૂરતોજ મર્યાદિત નથી. પરંતુ, તરવચાન, વિજ્ઞાન, જ્યોતિષવિદ્યા, આધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર, હરતરેયાશાસ્ત્ર વગેરેનો કવિશ્રીને જોડો અભ્યાસ છે. કવિશ્રી યોગના પ્રખર ઉપાસક છે અને હજી એમની યોગિક શક્તિ ધણીજ સખલ છે. માત્ર મનોબળથી અને ઉંડા સંકલ્પથી, કવિશ્રીએ વર્ષો સુધી ખરાબમાં ખરાબ દર્દો સારાં કર્યાં છે. આ પરોપકારનું કાર્ય તેમણે ઇશ્વર પ્રીત્યથે કર્યું છે. ધંધામાં તેમજ કુટુંબમાં રહ્યા છતાં કવિશ્રીએ અત્યંત કસક નીતિ પાળી છે અને દૈવ્યમાં વિરક્ત રહ્યા છે. પોતાના કામ રનેલી કે આત્મીયમાં કવિશ્રીને, નીતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જોતાં સખ્ત દુઃખ થાય છે. કવિશ્રીએ એકનિષ્ઠાથી ખજ કવિજીવન અને શિષ્યજીવન ગાળ્યું છે.

ધણી નાની વયમાં કવિશ્રી ઔર્ધ્વસમાજ પંથિતો અને સંન્યાસીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા. આને ક્ષીણે ધર્મ અને તરવચાન પ્રત્યે કવિશ્રી આકર્ષાયા હતા. ૧૮-૨૦ વર્ષની વયમાં કવિશ્રીએ સુરત જીલ્લામાં ધણાં શહેરોમાં હજારોની માનવમેદની સમક્ષ ધર્મને લગતાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ત્યારથીજ કવિશ્રીની વક્તવ્ય કલા ખીસી હતી. કવિશ્રીએ જે વખતોવખત વ્યાખ્યાનો કર્યાં હોત તો તેઓ એક સારા અને પ્રખર વક્તા ગણાત એમાં કામને ભાગ્યેજ સંશય રહે.

કવિશ્રીએ પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ હિન્દુજીવન ગાળ્યું છે. અને એમના નામ સિવાય, એમનામાં 'પારસી' કહેવા જેવું બીજું કંઈ નથી. ઇશ્વરે આપેલી નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિને તેમણે સતત કવિતાસેવાદારા વહતી રાખી છે. પરિણામે આજે શુબરાત એમનો કનકોત્સવ ઉજવી, એમની પોતાની નહિ, પણ શુબરાતી કવિતાની કદર કરી રહ્યું છે. ઇશ્વર એમને સતત તંદુરસ્તી ભર્યું દીધાકૃપ્ય આપે, અને શુબરાતી કવિતાદેવીની વધુને વધુ આરાધના કરવાની તક આપે એટલી પ્રાર્થના !

કવિશ્રીના ગ્રંથો પ્રકટ થયાની સાલવાર યાદી

૧. કાવ્યરસિકા ...	...	...	...	...	ઈ. સ. ૧૯૦૧
૨. વિદ્યાસિકા ...	...	...	...	...	" " ૧૯૦૫
૩. પ્રકાશિકા ...	...	...	...	...	" " ૧૯૦૮
૪. મહાબારીનાં કાવ્યરત્નો (સંપાદક)	...	...	...	...	" " ૧૯૧૭
૫. ભારતનો ટંકાર	...	...	...	...	" " ૧૯૧૯
૬. પ્રભાતનો તપસ્વી	...	...	...	...	" " ૧૯૨૦
૭. કુકુટ દીક્ષા...	...	...	...	...	" " ૧૯૨૦
૮. સંદેશિકા ...	...	...	...	...	" " ૧૯૨૫

ધણી અન્યથા તો એક સોળ વર્ષના યુગકલા પારસીએ પણ આમાં ભાગ લીધો. તેને વિષે લખતાં શ્રી. તારાપોરવાલા લખે છે:

“સોળ વર્ષનો એક નવજુવાન છોકરો એક ઉત્તમ કવિને હેરાત કરે એવી કવિતાઓ રચે એ આ જમાનાની બધીદારી છે. ખમ્મસ કરીને અશુદ્ધ ભાષા બોલનારો તથા અશુદ્ધ ભાષા લખનારો (આપણા પારસી ભાષીઓ કહે છે તેમ) આવી ઉત્તમ કવિતા આટલી નાની ઉમરે જોડી શકે એ તે જોડનારને જ નહીં પણ તેનાં જાત ભાષીઓને બૂધણુ આપનાર છે.” આવી રીતે આ સોળ વર્ષના પારસી જવાન વિષે લખી, તેને ઉત્તેજન આપવા અને તેનાં કાવ્યોને પ્રકાશન આપવા માટે તે આગળ લખે છે:

“આ ભાષાના દૃષ્ટાન્તિક દોહરા અમારી મુખાઈની જોશીસમાં જાહેર પ્રગળે એવા માટે આજથી આવતી તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૯૮ (સગભગ બે મહીના) સુધી ખુલ્લા મુક્યા છે, માટે કવિતાના શોડીનોએ એક ઉધરતા, માત્ર સોળ વર્ષના એક પારસી ‘કવિ-યુવા’ના કાવ્ય પ્રત્યક્ષ જોવાની તક મુકવી નહીં, એવી અમારી વિનંતિ છે. ઉત્તમ કવિરત્નોને ખુણે ખુણેથી ઓળા કાઢી જાહેર પ્રગળી જાણમાં લાવવાનો અમારો છેલ્લો આર માસનો નાનો પ્રયત્ન હજુ તો બાળ વયમાં છે, તેટલાં અચાનક જડી આવેલા આ પારસી બાળકવિની પ્રગ્ન હજાર પીછાં ધરતાં અમને ખાસ ખુશાલ એટલા માટે થાય છે કે અમે જાહેર રીતે માંગેલા જે દૃષ્ટાન્તિક દોહરાઓ અમને જુદા જુદા કવિઓ અને લેખકો તરફથી આજ સુધી મળ્યા છે, તેમાં પહેલી પંક્તિ અમે આ નવા તથા નાનકડા પારસી કવિ મી. અરદેસરને આપી છે!” આટલું કહી તે કાવ્યકવેરી અટકતા નથી; તે આગળ કહે છે:

“અમે ખરા હકદારને હક આપવા માટે ખરી વાતની ખુલ્લી કરવી જોઈએ કે અમારી સાથના સહુ નામીયા કવિઓ તથા ખીજ લેખકોનાં દોહરાને કારે એસાડે એવા આ નવા ઉધરતા પારસી ‘કવિ-યુવા’ના દોહરાઓ છે.”

આગળ શ્રી. તારાપોરવાળા ભવિષ્યવાણી લખે છે:

“વળી નવાઈની વાત તો એ છે કે આ ઉધરતો જુવાન પારસી કવિ પોતાના કાગળમાં પોતાના દોહરાને પોતાનો ‘પેહેલો પ્રયાસ’ જણાવે છે. જો આ પહેલો જ પ્રયાસ હોય તો અમે હૌમતથી કહીશું કે એ જવાન આગળ જતાં ‘કવિ’ ની ઉપમા પામ્યા વીના રહેશે નહીં.”

આ કાવ્યકવેરીની વાત થઈ. પણ તે નાના છતાં તેજસ્વી રત્નનો અળકાટ કે જોઈ નહોતો. નાન-પણથી જ કાવ્ય તરફ પોતાનો પ્રેમ અને નાની ઉમરમાં મેળવેલો અનુભવ, એ તેમના શ્રી. તારાપોરવાળા ઉપર લખેલા નીચેના બે પત્રો ઉપરથી સમજાશે:

શ્રી. દમણુ તા. ૩૦ નવેમ્બર સને ૧૮૯૭

મેહેરવાન પરમ રનેહી શેઠજી દાદી એદલજી તારાપોરવાળા, જાત, આપના ગયા નવેમ્બર માસનાં બહાર પડેલા ‘માસિક મળાહ’ માં આપના લખ્યા પ્રમાણે આ સાથ ૧૦૦ દૃષ્ટાન્તિક દોહરા લખી મોકલ્યા છે તે સ્વિકારશોજ.

. આજ સુધી આપ સાથે મને કશી પીછાં ન હોતી પરંતુ તે મારા મિત્ર મિ. દાદેરવાળા તરફથી આજ ત્રણ ચાર માસ થયા મને વાંચવા માટે મળતા ‘માસિક મળાહે’ પાડી છે; જે ગોળ પિછાનથી મારું મન બહુ આનંદમય થયું છે. આપના ગદ્ય-પદ્ય આકર્ષિત લખાણે મારું મન હરણુ કર્યું આપના માસિકમાં આપે ઉઘાડેલા કાવ્યસંવાદ ખરેખર જાહુ સ્તુતિપાત્ર છે. આજ સુધી કેવળ મંદ પડેલી ગુર્જર કાવ્ય-દેવીને આપ સરખા ગૃહસ્થ પાછી જગત કરવા માંગો છો એ આપનો શુભ સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્ન જોઈદું અત્યાનંદ થયો છું, એથી ગુર્જર કાવ્યને અધાગ લાભ થશેજ, એમાં લેણ પણ થક નથી, તે પરમ પ્રયુ આપની એ શુભ ધારણા પરિપૂર્ણ પાર ઉતારે એવી મરી અદના સ્તુતિ છે.

ખૂબી ખરી એ ખખરદારની રે લોલ :

(ખંખા ! વીરાને જાણ વારણે રે લોલ ! એ લાળ)

ખૂબી ખરી એ ખખરદારની રે લોલ !

પાસી એ પાસ સમાન જો, ખૂબી ૧

પરસે જો જે વિષયને વાણી રે લોલ !

અળદળે તે સુવર્ણને વાન જો, ખૂબી ૨

પૂર્વ અને પશ્ચિમની મધ્યમાં રે લોલ !

જેવું સુરમ્ય છે ધરોન જો; ખૂબી ૩

તેવાં મુઠાવ્ય ખખરદારનાં રે લોલ !

ઉપા અને સાંજનાં સંધાન જો, ખૂબી ૪

પશુ નહિ, ત્યાં તિમિર પ્રતીતીવલું રે લોલ !

મરણી પ્રકાશનાં વિધાન જો; ખૂબી ૫

પૂર્વભૂમિની અગ્નિની ઉપામના રે લોલ !

વાણીપતિ વહ્નિ મુખરધાન જો, ખૂબી ૬

પાવડે પ્રસન્ન યદ્યપિ આપિયાં રે લોલ !

શીર ખખરદારને વરદાન જો; ખૂબી ૭

ચિત્તરંજીની પાઘી છે શુન્દરી રે લોલ !

મરતી ગિરા સુન્દરુ નિધાન જો, ખૂબી ૮

તેનો વિશ્લેષ તું કવિ યજ્ઞે રે લોલ !

તેમાં પદ તાદૈ પ્રધાન જો, ખૂબી ૯

કવિતા સવિતા સમી શોભજે રે લોલ !

શુન્દરી ગિરામાં પામી માન જો, ખૂબી ૧૦

ભોગવે વિરામ પામી કાવિત્વે રે લોલ !

'સંપત્તિ' ને યજ્ઞનું અગિમાન જો, ખૂબી ૧૧

નગીનકાર પ્રવૃત્તિમદાસ સંપત્તિ

રમતી જો નજ આંખજો દળી,
વિનવી તેજ પ્રભાવની વરણી
પ્રીતમની પ્રીત અંતરમાં બેઠી,
કાંધી મુસાફરી 'દિવ્ય' રમે બેઠી.

કુલે કહે કુલે જુદી ભવતો,
પરમ પૂજ્ય 'તપસ્વી પ્રભાતને;'
ધરતી દિવ્ય પ્રકાશ 'પ્રકાશિકા,'
કરતી વિશ્વ-વિલાસ 'વિલાસિકા.'

ઉષ્ણતાં 'કલિકા' ફરી આંખડી,
પરિભવે ભરી પાંખડી પાંખડી;
'અભનિકા' મહી, રાગણી રાગનાં,
બનન બહિત સુરાન વિરાગનાં.

નમવી પ્રેમણ બ્યોત સહારણે,
અલખ પુન મંચી દરિયાસરે;
ઉદયદર્શન આતુરતા મણી,
યદ તદાં પ્રણની પથરામણી.

અગમ પંથ પ્રદેશ બળવળી,
રમણીએ સુરસોઠની આવતી;
કુસુમધાજી ભરીભરી ભાવતી,
હમી કવિવરનેજ વધાવતી.

કનક ઉત્તમ અર્ધશ્યામીનો,
ઉત્તમતા ગુણવાતી ગુણીમનો;
કવિમુનિ સદ્ આશિષ આપતા,
પદી 'શુભે માતૃ' અભિનંદના !

કુસુમધાજી સુરસોઠની આવતી

કવિશ્રી અખરદારને અભિનંદન

શ્રી અંગૂઠ ગુન્દરી માકીને,
મધમધારી તીષી દુલ્હાકીને;
મૃદુ ગુન્દરી રમણી,
ખખરદારજી કવિતા ગી ૩૧

પ્રજ્ઞ મનિમની શ્રી અંગૂઠે,
તીષી મુક્તી મોડીમોડી વાગે,
કેસલ કવચેય નન પિતે ભાડે,
કેસલ આપી મધમધિ વિરદની.

અનુ ખખરદાર, વન્દન !

ભનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્જુ કવિમનિ-વન્દન !

આતી કવિનગી પાઘી ભને પર કવિ કુસુમધાજી,
મણી ગુણવાતી 'અગાં મારી' મણી કવિ વિશ્વ ના

ભનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્જુ કવિ-વન્દન !

પણુ ગુજરાતી શિષ્ટ-મિથ તો તુજ કાવ્યે સોહાય;
પારસી જાતિ પામે પ્રિયથા-કેવુ 'મળનુ' થાય !

ખનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્પુ કનકોત્સવ-ચન્દન !

પ્રભુ-પ્રાર્થના: "ખખરદાર શા પારસી સહુ થાજે !
માતૃભૂમિના-માતૃવાણીના યજ્ઞે હોમાજે !"

ખનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્પુ કનકોત્સવ-ચન્દન !

અભિ-પૂજક પારસી-પુત્રે હૃદયામિ પ્રકટાવ્યા !
કાવ્યકલાના પ્રિયયત્થી ધર્મેયસ દીપાવ્યા !

ખનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્પુ કનકોત્સવ-ચન્દન !

કાચો કવિ પણ સાચો રનેહી દેહિલ-અંગલિ શાત !
આશિષોનાં અમૃત વર્ષો સરસ્વતી સાક્ષાત !

ખનુ ખખરદાર, વન્દન !

અર્પુ કનકોત્સવ-ચન્દન !

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયા

કવિ ખખરદારને

(પૃથ્વી)

સખે કુસુમ તે અનેક ગુજરાતની વાડીમાં,
સુસિંચન કરી પ્રકુલ રસકપના વેળવે,
ધર્મી પરમ ભક્તિથી ચરણ ગુર્જરીમાતને.
સ્વદેશ-જન-પ્રેમ, કામળ તરંગ સસારના,
સુરમ્ય ઉરગુંજનો પ્રણય તેમ વાત્સલ્યનાં,
અને ભજનધૂન, રાસલયમાધુરી શાન્તિદા;
અનેકવિધ પૂર એમ કુસુમોથી આમોદના
વહે ઉપવને અહિં ઉર સદાય આકર્ષતા.

વહે સતત કાલસ્રોત જગપ્રુષ્પ ખીલે અને
અનન્તવયમા શમે, તદ્વિષે કે ચિરંજીવ, જે
સુગન્ધ યજ્ઞ વિદ્યમા મનુજગિત સતોષતા.

સુતત જગતાપથી હૃદય માનવીનાં કદી
શલોક દુઃખ વેળવે પરમવર્ણિને પામશે
સમૃદ્ધ કૃતદેસ આત્મ દુઃખ દર્શના મ્હાલશે.

ષાદરાયણ

‘કલિકા’નું સ્વપ્ન

કલિકાનુ સ્વપ્ન એક લાઠ્યું નયનમાં,
નાચે નવે નવે રંગે રમે :
કલ્પના-તોમના વિધવિધ વૈભોજે,
આત્મા મારો ‘દર્શન’માં ભમે :

‘સૌન્દર્ય’નો રસ રેલ્યો આકારમાં,
આવો રમત જન ટાપ ટૂટો :
વાણી-વિચારનાં મોંમાં છે મોતીઓ,
‘પામરતાનાં બન્ધન ટૂટો :

‘વિલાસ’ ઘેરી રજની શી શોભતી !
રજનીમાં તારલા કેવા તથે !
એવું છે જીવનું આપણે જગતમાં,
સર્થો પતંગ જલ નજમા ચરે !

‘અપણુ’ના દેહનું આત્માનું જાણુજો,
સ્વાર્પણથી ભક્તિ સગળે ફૂલે :
આત્માના અપણે વસંતની દારમે,
પ્રીતિના દેવને માગ્યું મજે :

‘બંધન’ ગુલામીના કદી ન માનવું,
મોઘા ‘બંધન’ છે માથકનાં :
આવાં ‘બંધન’માં મુક્તિની ઉમિએ,
પ્રુલ્લા ભંડાર બંધ શુભારના :

દેવોના ચક્રએ ઊપા નિદાળતી,
કિરણે કિરણે કુમકુમ ઝરે :
જાણે ‘પ્રભોધ’ની રેખાએ રેખા-
જગૃતિ કરી સુધા ભરે :

જીવન-‘વિનય’નો કેડા વગાડતાં,
દરે દિશામાં પડ્યા પડે :
પ્રયુતાને પ્રેમભરી વસુધા સુદાતાં,
આનંદનાં કંદ ઉચે ચરે :

‘કલિકા’ તો નાચતી ખેલની કુદતી,
પરંત ખીજથી સરી પડી :
માગર-પતિના મુખને નિદાળતા,
તેમા અચાનક કુની પડી .

ઝમકી ઝમગો સાં સ્વખું ઉડી ગયું,
માતા બોલાવે પાડીને માદઃ
'કલિકા'નાં વહને ઉગો ઉગો,
ક્યાંને મુણીશ દૂરી ધરિરગો નાદર

'વિદાય' વિષ્ણુને 'વિદાય' સરજને,
'વિદાય' લેજે તારા ને મન્દઃ
અંતરને આગલેથી 'વિદાય'ના લેજે,
બહાસા મને 'કલિકા' કુસા જન્દ.

['કલિકા' એ કવિ ખખરદારકૃત શુભારસનું
અદ્ભુત મહાકાવ્ય છે. જેના વહનમાં દિવ્ય શૃંગાર
આતમોત યોગે છે. તેમાં સતત 'પાંદડીઓ' અને
વિદાયગીત છે. આ વસ્તુને અનુકલ્પીને ઉપરની દિવ્ય
રચવામાં આવી છે.]

મોહિનીઅન્દ

કલિકા

ખખરદાર ! ખખરદાર ! કાખરસના આધાર,
કલિકાસ્વરૂપ સાર ફેરમ ફેલાવવા
સુગન્ધની સોરભથી મધમધ બન કરી,
મોહિનીના મેદધધધ વ્યાપારી અજાયવા;
બોવનમાં સહેકાતી કુમારિકા-નત મારી,
'કલિકા' કલ્યાણકારી તેનથી નીલાગ્રવા;
રંગીયાં પીંચુપાને પાંદડીએ પડી રહે,
બમ્બું બમર ખેંચે મેષ-પાન પામવા.

પાંદડીઓ થઈ તોય ખીલતી ને છૂટી થાય,
મમિકના ઉપમેયે સમરાન ક્યાવવા;
પીંચૂ ફવારા ઉડે નમઃપ્રણેયે,
રસપ્રેર વહી જાય રમ-રમ ફાલવા;
મર્યાદા રસબળ 'કલિકા' મંદ નો સમાવડ,
તપ હર પાન જાન પિત્તર અરુચવા,
નાદ વદન મિતિ તરી, પન્થ પન્થ ! કુનિ તરીઃ
શબ્દામે રંગ મરહી મુર્ચ્છી ખીલ રથ.

એક બિન્દુ-પ્રાણનથી હોયે 'હોય' થાય છે,
ઉર-સ્પંદિતામાં તારી આસનિયા, હોયી ફરી,
મર્જક-ફલેસાંથી એ પાર ઉતરાય છે.

આત્મ-ગિર્મિહિંગેનું, કોલ દરે કોલ સાથે,
સર સસવે મેલા ઘરે પીડી વાય છે;
રાગી અતુરાગમદા, સ્નેહના પ્રકાશમદી,
પ્રસાદના પટમરી નેપાત્રો લહેકાય છે;
વસન્ત ને પત્તપર, આપાદની વાદળીમાં,
શરદની પુર્ણિમામાં આનન્દ દેસાય છે;
'પુરવીનાં પેરેડ' મળે મન્દ 'નમઃકેરી' મળે
બાવબીની નેપાતાલી દેવામાં જરગાય છે.

"કવિ માટે દરો શું આ દુનિયામાં ફૂલ બની
મનુડીમાં મને એને પીવા વિલાપાન" કહે
તારી ઉઠિન મિથ્યા તે તો પીંચૂ પીંચાડી જાણી,
અમર અમર ચાતાં ફૂલોના સરોસમાં;
"મધુરાં છે સોન્દર્ય ને કવિતાનાં ફૂલ" ખરી,
કાળ અમ સાક્ષરો ને ફોલી ફોલી આવ છે;
દુનિયાને કટિ કડી કવિયા તેજાવ નહિ,
તોજાનર કટિ બોરો-ધખો હાંડી દોષ છે.

બાવબીની ! દાર તણી 'અખર' તે ગાખી પૂગી,
પન્થવાદ આપું ફરી ! વાળીનો વિભાર છે;
દેશ ઉભરાય આગે-તુગ દેશ સાખ પૂરે,
'કલિકા' મલ પૂરે 'મંડ' મળત મંડ છે;
વાળી આ 'અખર' તારી મોઢા સમ રીંગાય છે,
તેજ કાવ્ય-વિષમદા મોન્દા રેલાય છે,
કલિકાએ ખીંચે અને અનિશમ આજ નવે,
એવી આશ-ગિર્મિહિંગી દરવે પાવ છે.

મગેન્દ્રશંકર સાભરાંકર મંદવા

કવિશીને કનકોત્સવ-અભિનંદન

૧૯૨૧

સુભગ ઉત્સંગ તવ અવતર્યો મિહ કવિ
પ્રેમ રસપાન ઝીલે ઝીણવે,
શ્રીખખરદાર આયુધ્ય પૂર્વર્ધ શુભ
પૂર્ણ કરી આજ વનમાંહિ આવે. ૧

ફીરસિધુ હૃદયમાંહિ સાહિસનો
મથન કરી રતન અણુગોલ આણ્યાં,
બાવ ભીંગેલ નેવેધ એ પ્રેમનાં
વાણીથી કેમ નયે વખાણ્યાં ?
ગુજરી માતાના ચરણ પંકજ વિશે
અર્પી અંતરતાણા વિમળ ભાવે
શ્રીખખરદાર આયુધ્ય પૂર્વર્ધ શુભ
પૂર્ણ કરી આજ વનમાંહિ આવે. ૨

રતન તેજે ભર્યા ફિરણ પ્રસરરાવતા
દેકના છવનપન્થો ઉભળે,
શ્રીપ્રભુ-ભક્તિના અમર સંદેશ કઈ
પાપના પુંજ ફાણમાં પ્રજળે,
શારદાની પ્રસાદી વસી વાણીમાં
કાબરસની પિપાસા શમાવે,
શ્રીખખરદાર આયુધ્ય પૂર્વર્ધ શુભ
પૂર્ણ કરી આજ વનમાંહિ આવે. ૩

બોમ મંડળધરી જળદ જળથી ભર્યા
અવનિપર ઉતરી છવન રહે,
દેવનો દૂત કવિ વિરલ કો અવતરી,
જગતમાં કાબ્ય પીયૂષ રહે—
છવનના કલહથી શુદ્ધ સંભારમા
શાન્તિના સરસ મહે બ્રહ્માવે,
શ્રીખખરદાર આયુધ્ય પૂર્વર્ધ શુભ
પૂર્ણ કરી આજ વનમાંહિ આવે. ૪

ભ્યાંલગી છે ગિરા ગુજરી આપણી
માત ગુણવંતી ગુજરાત રાજે,
અમર છે આપ કવિરાજ શુભ કાબ્યની
મર્તિ જનહૃદય મુછો-ખિરાજે,
“પામજે સકય કલ્યાણ - એ પ્રાર્થના
શુણીજતો શ્રીપ્રભુને સુણાવે,
શ્રીખખરદાર આયુધ્ય પૂર્વર્ધ શુભ
પૂર્ણ કરી ધન્ય વનમાંહિ આવે. ૫

ગિરિઅરંકર દેવદંકર ભટ્ટ

કવિશ્રી ખખરદાર કનકોત્સવ

શંગારાદ્યુતીરાસ્યમજ્જાત્રીંદ્રં ન જાતં તથા
લીમસં ચ મયાવંદં નારસાન્દિગ્દેભ્યમં કવિમ્ ।
મંદન્તં મિરિલેપુ તેજ્વિરતં દમ્ભલયન્તં જનં
કુર્વન્તુ તવદેસાંજનપદં દીર્ઘામુરં પિન્નલાઃ ॥

ભાવાર્થ:—શુંગાર, અદ્ભુત, વીર, હાસ્ય, કરુણા,
સૈદ, શાંત, ખીમસ અને ભયાનક એ નવ રસને કુલા-
વતા અને તે બધા રસમાં નિરંતર રમતાં રમતાં જન-
સમુદ્ધને તે રસમાં લયવતા (૧) કવિજનમાં ચતુર
અરેદશર કવિને (અથવા ૨-બધુ ઉડા ઉતાર્યા વિના
પણ જનસમુદ્ધને રંજન કરવામાં ચતુર આ કવિને)
પિંગલ આદિ આદ્ય કવિપ્રપિઓ દીર્ઘામુર કરે.

વિહારી

[અરેદશ રંજનપદું કવિમ્-૧ જનપદમ્ અરેદશરમ
કવિમ્ ૨ અરેદશરંજનપદું (અ + રેદશ + રંજન +
પદમ્ = દાદવિના અથવા બહુ આબ્યા વિના પણ રંજન
કરવામાં ચતુર) કવિમ્]

કુહા

કામણ કયે કમાલ, ખાંભી ખોડી ખખખળે,
પાણા કરે પ્રીતાળ, કુહો અમારા દેશનો. ૧
કાબ્ય દિલગીની દાઝ, નવ રસમાં રંગાવતી,
અરેદશરની આજ, ખટ રસને ખારા કરે. ૨

ગુણવંતી ગુજરાત, ગરની મઠ ગરવા કરે,
અમૂલ્યં મૂલ્ય બકાલ, નોંટે સરવે સોસ્ટો. ૩
આજ અધીરાં ઉર, ભણે ન ભેખો છરનો,
મરવું મીઠું થર, કાચર તો ધરની છુછું. ૪

કળા કુમળી ભત, કુંવારાં દેડાં કુંળાં,
કુંઘટપટને માટ, કાચમ ગદી કલિકા કુંળા. ૫
સ્વરગ નરક શંકે, પ્રલય દોષ નહિ પ્રેમીને,
પાણીય ન હલે પેટ, મર્યા મરે નહિ સાગળાં. ૬

દર્યોન પ્રભુના દૂર, દૂર ખુદાનાં ખોગિયાં,
પણ દાઝરાદગુર, બધા ન્યાં સાંકેક રનેદની. ૭
કુહા ૧ થી ૬ કવિશ્રીની અગ્રક કવિ વિચિત્રતા રૂપે
લખાયેલા છે. ૧